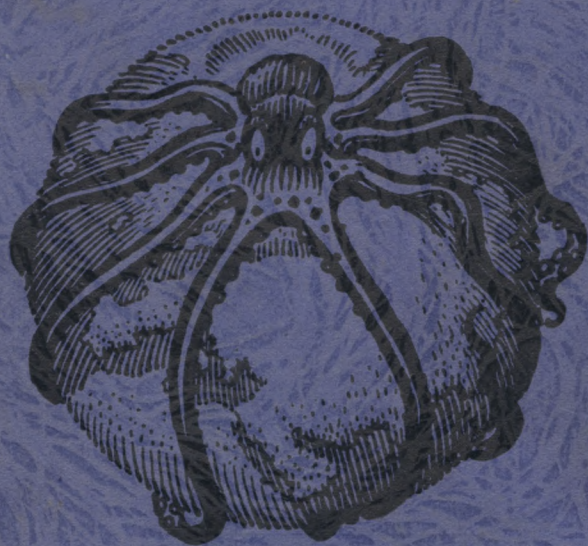

BALLA ANTAL:
A LEGUJABB KOR
VILÁGTÖRTÉNETE

A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

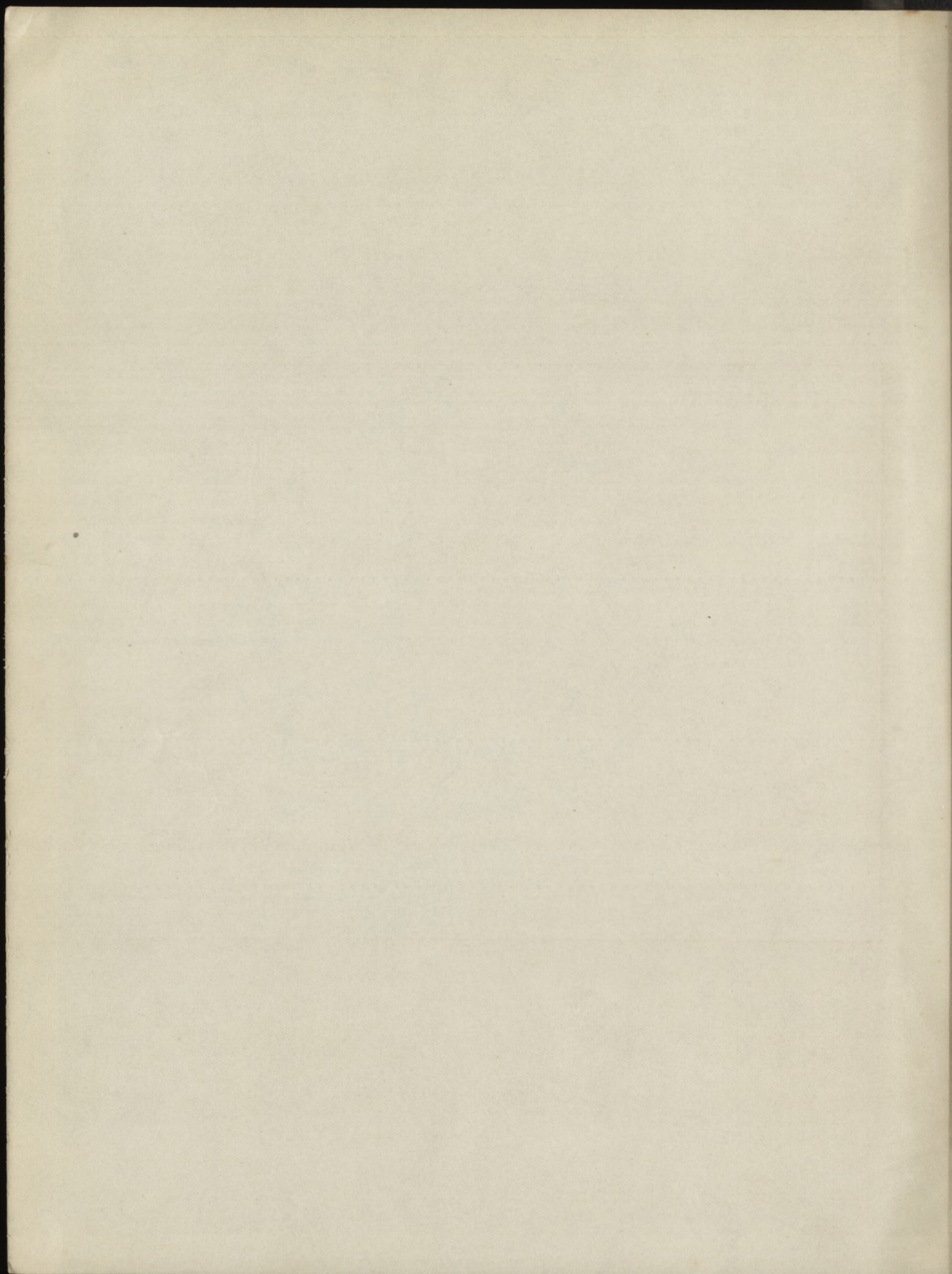

A VILÁGHABORÚ UTÁN

A **L**EGÚJABB KOR
VILÁG-
TÖRTÉNETE

THE UNIVERSITY OF
MICHIGAN
LIBRARY

A
LEGÚJABB KOR
VILÁGTÖRTÉNETE

AZ
UTOLSÓ
HATVAN ESZTENDŐ
VILÁGPOLITIKAI
ESEMÉNYEI

ÍRTA:
BALLA ANTAL

MÁSODIK KIADÁS

KÉSZÜLT A
KÖNYVBARÁTOK SZÖVETSÉGE
SZÁMÁRA A KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDÁBAN
BUDAPEST MDCCCCXXXII

M 606.991

Országos Széchényi Könyvtár

Leltári szám:

v400-3169 / 1966

AJÁNLÁS.

Ez a könyv pragmatikus összeállítást nyújt azokról az eseményekről, melyek 1914-ben a világháború kitörésére vezettek. Kritikai megvilágításban mutatja be a világháborút és annak következményeit. Magyar könyv ezt az 1871-től máig terjedő korszakot nem tárgyalja; külföldi sem igen. Pedig napjaink nagy kérdései: a világgazdasági, politikai, erkölcsi és világnézeti kérdések az elmúlt hatvan esztendő történetének alapos ismerete nélkül meg nem érthetők.

Az események a politikai történet medrében vezetődnek le az 1871-i frankfurti békétől az 1931. év végéig. Ez a munka tehát elsősorban politikai történet. A diplomáciai akták hatalmas tömegéből igyekszik leszűrni az igazságot és megállapítani magukat a pusztá tényeket. Az események tárgyalásában, a szereplő személyek jellemzésében, az intézmények ismertetésében, a népek, országok dolgainak megítélésében, az emberileg elérhető legszigorúbb tárgyilagosságra és igazságosságra törekszik.

Magyarország történetére, a kis államokra, Amerikára s általán a politikán kívül a közgazdaság, irodalom, művészet, közművelődés stb. kérdéseire nem tér ki részletezően. A nagy világpolitikai események áttekinthető összefoglalására helyezi a súlyt, hogy így egyenes vonalon vezesse az olvasót a Legújabb kor Világtörténetének útján.

T A R T A L O M J E G Y Z É K.

Ajánlás	Oldal 5
Bevezetés	7

ELSŐ RÉSZ.

Az imperializmus kora 1871—1900.

I. Bismarck és Disraeli	17
II. A berlini kongresszus és a Balkán rendezése	45
III. A francia-orosz szövetség	71
IV. A XX. század küszöbén	93

MASODIK RÉSZ.

A világháború előzményei 1900—1914.

I. Az angol-német ellentét	105
II. Korea és Marokkó	123
III. Ausztria-Magyarország és Balkán	145
IV. A világválság	168

HARMADIK RÉSZ.

A világháború.

I. Hogyan keletkezett a világháború?	191
II. A világháború eseményei 1916. év végéig	209
III. A világháború eseményei 1917 elejétől a központi hatalmak összeomlásáig	237
IV. A béke	266

NEGYEDIK RÉSZ.

A világháború után.

I. Nyugat-Európa államai	283
II. Közép- és Kelet-Európa	317
A világtörténelem fordulópontján	349
Függelék	355
Irodalom és névmutató	363

BEVEZETÉS.

AXVIII. század nagy gondolatait, azokat a politikai, társadalmi, gazdasági berendezkedéseket, amelyekről ennek a korszaknak gondolkodói álmodtak, a XIX. század nagy részben valóra váltotta. A régi középkori megkötöttségek, az egész feudális társadalmi és gazdasági rendszer megsemmisült; a politikai élet átalakult nagyjából a XVIII. század demokratikus elvei szerint; a francia fiziokraták és az angol klasszikus gazdasági iskola tanításai többé-kevésbé megvalósultak az életben. A gazdasági élet kihasználva az új nagy találmányok nyújtotta előnyöket, soha nem álmodott fejlődésnek indult. A munka, a gyorsaság, a haladás jellemzik a XIX. század emberét. Goethe, kinek aggkora erre a lázas, nyugtalan időszakra esik, 1825-ben Eckermann-hoz írott levelében többek között ezeket mondja: „Gazdagság és gyorsaság az, amit a világ csodál és amire mindenki törekszik. A vasutak, gyorsposták, gőzhajók és a közlekedésnek összes lehető megkönnyítései, — ezeket tűzte ki a művelt világ céljául. Ez a világ voltaképp a lázas fejek és a könnyűfelfogású emberek százada, akik felruházva bizonyos készséggel, érzik felsőbbségüket a tömeg felett, jóllehet, ők maguk nincsenek a legkiválóbb adományokkal megáldva. Mi kevesek vagyunk az utolsók abból a korszakból, amely sohasem fog többé visszatérni.“

A könnyűfelfogású, praktikus ember a „homo oeconomicus“, akit Goethe a XIX. század elején a nagy eszmei kaoszban észrevett, később lesz általános, ennek a korszaknak második felében. A század első felében az emberek nagy eszmei célokért küzdenek, az újvilág vív élet-halálharcot a régivel, új nagy gondolatok, filozófiai rendszerek, irodalmi irányok, iskolák támadnak életre. A XIX. század mozgó és irányító gondolata a politikai és a gazdasági individualizmus, amelyet az 1812-i spanyol forradalom óta általában liberalizmusnak — szabadelvűségnek — neveznek. Ez a kornak Ranke kifejezése szerint irányító gondolata: tendenciája. A szabadelvűség gyökerei az angol forradalomig nyúlnak vissza, s először az alkotmányos királyságban és a parlamentáris kormányformában öltöttek testet, első kikristályosodott formája az Északamerikai Egyesült Államok alkotmánya és a nagy francia forradalom célkitűzéseinek klasszikus foglalatja: az Emberi jogok

deklarációja. Ranke következőképen határozta meg a század elejének uralkodó eszméjét (tendenciáját): „A két elvnek, a monarchiának és a népszuverénitásnak összeegyeztetése, amellyel minden nagy ellentét összefügg; azután az anyagi erőknek rendkívüli arányú kifejlése és a természettudományoknak sokoldalú kifejlődése. Az államot érintő viszályokon túl előlépnek még mindig a szellemi tendenciák is. Az emberi szellem — mondja tovább Ranke — mérhetetlen továbbfejlődésnek állapotában van és éppen az ellentéteknek ez a harca járul hozzá ahhoz, hogy ez a fejlődés gyorsabb legyen.“ Így látta Ranke az emberi dolgok menetét a XIX. század első felében.

A XIX. század első felében új világrend támadt a régi helyén. Uralomra jutott a harmadik rend, a polgárság. Poroszországban Stein báró kezdeményezésére eltörölték a jobbágyságot és a kilencévszázados hűbériségnek utolsó maradványai is eltűntek néhány évtized alatt. A céhrendszert eltemették, s elfoglalta helyét lassankint a gyáripari tömegtermelés. Az összevisszaság, az ellentmondások és zűrzavar dacára egységes képet alkothatunk a XIX. század elejéről, amelyet ezekkel a szavakkal jellemezhetünk: aktivitás, lázas munka, teremtő lendület. Ez nyilvánul meg a korszak filozófiai koncepcióiban is. Az emberi szellem mintha nem ismert volna határt és mértéket. A hideg és józan Kant filozófiájából kisarjadt a német bölcséleti idealizmus, amely az ész imádó mámorában az Énen kívüleső világot is a szellem teremtményének tekintette. A haladás és a reakció emberei egyformán nagyok. A forradalmat és annak vívmányait például Franciaországban a restauráció után ugyanolyan kiváló elmék védik, mint a katolikus reakciót. A politikai és gazdasági individualizmus a napoleoni harcok alatt feltámasztott egy új, addig szunnyadó erőt: a tudatos nacionalizmust. Ebben a korban születnek meg az összes nemzeti mozgalmak, az irredenták; — szabadságot az egyes egyén, a polgár, és szabadságot, önrendelkezési jogot a nemzeti individuumok számára! — ez a szabadelvűség jelszava. A nacionalizmus a harmincas években, majd 48-ban véres forradalmakban robbant ki és végül a nacionalizmus győzött: egymás után alakultak meg Európa új nemzeti államai, megvalósult a német egység, az olasz egység, felszabadult Belgium, felszabadultak a török uralom alól a Balkán elnyomott népei.

A szabadelvűség volt-e az egyetlen mozgatóerő, amely a korszak nagy reformjait létrehozta? Ezt elfogultság nélkül nem állíthatjuk. Valamennyi mozgatóerő között kétségkívül ez volt a legfontosabb, a XIX. század átalakulásainak, reformjainak, újításainak ez adott színt, karaktert. Az új világ közel félévszázadon keresztül harcolt a régivel s a múlt sokkal erősebbnek bizonyult, semhogy azt egykönnyen le lehetett volna dönteni. A francia forradalom jakobinusai megpróbálták

tabula rasa-t csinálni a multból, de az 1814-ben újból feltámadt. Látjuk, hogy a régi rend konzervativizmus formájában a XIX. század első évtizedeiben mindenütt megszervezkedik és a rohamos vagy túlmerész újításoknak ellenáll. 1815-ben a bécsi kongresszuson, ahol utoljára jelent meg a régi rendszer teljes pompájában, a politikában a reakció diadalmaskodott; és hogy a tömegek mennyire nem voltak érettek a szabadelvű reformok befogadására, legjobban az bizonyítja, hogy a Szentszövetség kész eszközökre talált bennük. A XIX. század kialakításában a szabadelvűségen kívül annak ellenhatásai is résztvettek. Az új alkotmányos monarchia például a régi konzervatív és arisztokratikus rend és a szabadelvűség által követelt demokrácia kompromisszumának az eredménye. S amint nem sikerült megvalósítani a politikában a tiszta népakaratot, ugyanúgy nem sikerült betű szerint átültetni az életbe a gazdasági liberalizmus követelményeit sem: a korlátlan szabadversenyt és a vámmentes szabadkereskedelmet.

A bécsi kongresszus Európát régi, elavult nézetek szerint rendezte és a legitimitásra való hivatkozással úgy osztotta szét a népeket az uralkodók érdekei szerint, mint valami embernyájakat. Napoleon, az európai uralkodók réme, a nagy rendbontó, Waterloo után Szent Ilona-szigetére került, mire az uralkodók a pietista Sándor cár indítványára megkötötték Párizsban a Szent Szövetséget, hogy a reakciót konszolidálják. A francia forradalom eszméi azonban úgy átítatták Európát, hogy nem lehetett tartósan eltorlaszolni a fejlődést. Legelsősorban Franciaországban látjuk, hogy a diadalmas világi és egyházi reakció hogy birkózik a forradalommal másfél évtizeden keresztül. 1830-ig a visszatért régi rendszer még aranykorát éli. A francia király szuronyai 1821-ben vérbefojtották a spanyol szabadelvűek forradalmát, Ausztria kegyetlenül megrendszabályozta a forradalmi Olaszországot. De mialatt Nyugat-Európában a reakciós kormányok egymás után tartották kongresszusait (Laibach, Troppau) s azokról a módszerekről tanácskoztak, hogy miképpen lehetne a bécsi kongresszus eredményeit állandósítani, a Balkánt feldúlta a nacionalizmus vihara és felszabadultak a török uralom alól a szerbek és a görögök. 1830-ban új forradalmi éra kezdődött; a spanyol, portugál, meg az olasz forradalmi megmozdulás csak előjátéka volt annak a nagy forradalomnak, amely 1830-tól 1850-ig lezajlott és a Szent Szövetség egész építményét rombadöntötte. Legelőször Franciaország szabadult meg a Bourbonoktól, akikről találóan jegyezték meg, hogy semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek. A népszuverénítás elve győzött; 1830 július utolsó napjaiban összeomlott a Bourbonok trónja, s a mozgalom vezetői az Orleansi házból való Lajos Fülöpöt hívták meg királynak, akit úgy ismertek, mint a polgárság barátját. (Polgárkirályság.)

A párizsi júliusi forradalom hatása legelőször Belgiumban mutatkozott, amelyet a bécsi kongresszus Hollandiával házasított össze és most kivívta függetlenségét. A bécsi kongresszus alkotásán a belgák üttették az első rést. Ennek az esztendőnek végén a lengyelek lázadtak fel az orosz uralom ellen s forradalmi lázban hánykódott 1830-tól 48-ig a német birodalom is. 1815-ben alakult meg Németországban a Deutscher Bund, amelynek hivatalos szerve a Bundesversammlung volt és tagjai Frankfurtban tartották üléseiket. A frankfurti német szövetséggyűlés elméletben már akkor megteremtette a német egységet köztársasági alapon. A hambachi népünnepély köztársasági szellemű, forradalmi megmozdulás volt és határozatai között az összes fejedelmek detronizálása is szerepelt. Még ennél is fontosabb és reális lépés is történt a német egység felé: 1833-ban megalakult a német hazafiak tántoríthatatlan buzgalmából a Zollverein, a német nemzeti egység első fundamentuma. Az olaszok is megmozdultak; Modénában, Pármában, az egyházi államban a tömeg mindenütt polgári egyenlőséget és szabadságjogokat követelt.

1848-ban Nyugat-Európa népei ismét hatalmas erőfeszítéssel próbálták lerázni a bilincseket, amelyeket a Szentszövetség reájuk rakott. Most is Franciaország kezdte, ez hintette szerteszét Európában a forradalom bacillusait. Lajos Fülöp és Guizot rendszere 1848 februárjában ugyanarra a sorsra jutott, mint tizennyolc esztendővel azelőtt a Bourbonok monarchiája. A februári forradalomban támadt fel először az akkor már öntudatra ébredt negyedik rend, a munkásság. A polgárságot ez rendítette meg. Visszaemlékezve a nagy forradalom rémségeire, megrémült a polgárság attól a gondolattól, hogy a tömegek ismét felülkerekedjenek, s ennek tulajdonítható, hogy a diadalmas forradalom első hónapjaiban visszahátrált a diktatúrához. Hogy a közrend fel ne boruljon, december 10-én Napoleon Lajost, a császár egyik obskurus unokaöccsét választották meg elnöknek, akit a következő esztendőben örökös elnökké kiáltottak ki, 1852 decemberében pedig megválasztották Franciaország császárává. Megbukott tehát a második köztársaság is Franciaországban. Ahhoz, hogy a forradalom megszilárduljon, s végleg győzzön, a franciáknak még nagy okulásokra, nagy megpróbáltatásokra és egy ellenséges invázióra volt szükségük.

Az 1848-i mozgalmakba Magyarország is bekapcsolódott. Magyarország 1848-i mozgalma a francia, a német vagy az olasz hasonló mozgalmakkal sok azonos vonást tüntet fel, de sokban el is tér tőlük. Magyarországon ugyanis azok a reformok, amelyekért az olaszok vagy a németek vért ontottak, az evolúciónak természetes eredményeiképen valósultak meg, s maga a reformirányzat az 1790—91-i országgyűlésig nyúlik vissza. A francia forradalom ugyanúgy felzaklatta a kedélyeket

nálunk is, mint az egész művelt Nyugaton, Ferenc császár alatt azonban lelket zsibbasztó némaság állt be, így a nagy reformtervekből, amelyek a nevezetes országgyűlésen felmerültek, egy betű sem valósulhatott meg. A reformkorszakot az 1825-i országgyűléstől gróf Széchenyi István fellépésétől szoktuk számítani. Ebben a dicső, vértelen forradalomban a magyar nemzet vezető osztálya kényszer nélkül, a nyugateurópai eszmék követelményeinek engedve, teremtette meg a modern Magyarországot, s ezeket a forradalmi eszközök nélkül kivívott jogokat védelmezte meg a nemzet abban a heroikus küzdelemben, amelyet Kossuth Lajos vezetése alatt az ellene fellázadt reakció ellen folytatott.

A magyar függetlenségi mozgalmat az orosz cár csordahadai taposták le, Olaszországban, amelynek szabadelvű tömegei Magyarországgal egyidőben mozdultak meg, Ausztria, a régi rend őre végzett a forradalommal és Ausztria maradt az úr Észak-Itáliában egészen 1859-ig. A német szabadelvűek mozgalma szintén 1848 tavaszán lángolt fel olyan erővel, hogy IV. Frigyes Vilmos porosz király jónak látta alkotmányt adni népének. A frankfurti parlament is összeült, abban a reményben, hogy tető alá hozza a német egységet, ez azonban meghiúsult az ősi jogaikhoz ragaszkodó fejedelmek ellenállásán és a két német nagyhatalomnak, Ausztriának és Poroszországnak rivalitásán. A népek elnyomóik ellen való harcukban látszólag ismét alul maradtak, de valóban győztek. Az európai koncert, a Metternich-szisztéma alapjaiban megrendült, s bebizonyult, hogy lehetetlenség tovább fenntartani a szuronyok hegyére épített korlátlan uralkodói hatalmat.

A szabadságjogoknak, s a nagy forradalom egyéb jelszavainak III. Napoleon uralma sem nagyon kedvezett. Európa mégis átalakult; 1871-ig a szélső demokrácia és a monarchikus elv összeegyeztetése képen kialakultak az alkotmányos monarchiák egész Európában. Minden művelt állam áttért az angol mintájú parlamentre, amelyet az emberiség a legjobb intézménynek tekint a demokrácia biztosítására egészen máig. Kimondották mindenütt a törvény előtti egyenlőség elvét, megalakultak az esküdtszékek. A választójog az 1815-től 1871-ig terjedő időszakban igen szűkkörű, csaknem minden országban magas cenzushoz van kötve, mert a polgárság nem akarta beengedni a munkások bárdolatlan tömegeit az alkotmány sáncai közé. Ugyanebben az időben alakultak ki Európa politikai pártjai is, az azonos kormányzati nézeteket valló polgárság szabad társulásai. A pártok a modern demokratikus átalakulásnak voltak természetes fejlődési formái, s a viszonyok kényszerítő hatása alatt jöttek létre, mert az újkorban, a nagy tömegek korában a polgárság közvetlen beleszólása a közügyekbe, úgy, mint az ókorban Görögországban s Rómában történt, technikai lehe-

tetlenség volt. Az államélet súlypontja a diadalmas harmadik rendre, a polgárságra nehezedik már ebben a korszakban, s megkezdődött a nagy nivellálási folyamat. Az arisztokrácia elvesztette régi kiváltságait, csak néhány országban, az erősen militarista német birodalomban és a Habsburg-monarchiában maradt meg továbbra is a vezető diplomáciai, politikai és katonai állásokban a régi történelmi arisztokrácia és nemesség. Az első pártok természetesen a szabadelvű pártok voltak és ezeknek ellensúlyozására és a túlgyors haladás kerekének megkötésére szervezkedtek meg a kontinens konzervatív és klerikális pártjai. Nálunk Magyarországon két pártra: szabadelvűekre és konzervatívokra már a régi rendi diéta szétszakadt. A szocialista pártok csak későbbben szerveződnek meg Európában, 1871 után. A sajtó, a közvélemény orgánuma, a forradalmak alatt rettentő hatalom. Csak későbbben, 1871 után üzletesedett el és vált lassankint a közvéleménynek tükrévé; ebben az időben a napilapoknak a publicisztikai része a fontos s a vezércikkek gyűjtő hatást gyakoroltak a lelkekre: tömegindulatokat, nagy tömegmegmozdulásokat támasztottak fel és csillapítottak le. A politikai életet röviden ezzel jellemezhetjük 1815 után: a feudalizmus megdőltével a gazdagok lettek az urak Európában; a szegénység, a proletariátus, a negyedik rend csak lassankint, szívós munkával az 1871-ben kezdődő időszakban verekedte ki a politikai jogokat. A liberálisok által követelt demokráciától az 1815-től 1871-ig terjedő korszak igen messze van.

A politikai átalakulásokkal együtt ment végbe Európában a gazdasági átalakulás is, hiszen a kettő rokon, egymásba szorosan belekapcsolódó életjelenség. A történelmi materializmus magyarázata szerint az emberiség gondolkodását, érzelmi világát a termelőeszközök s a termelőmódszerek irányítják, ami más szóval azt jelentené, hogy a kapitalizmus gondolatát az újkori nagy találmányok, a termelés szolgáltatába befogott technikai újítások szülték. A tapasztalat ennek az ellenkezőjét mutatja. Max Weber, a nagynevű német szociológus kimutatta, hogy a kapitalizmus elgondolása jóval több, mint egy századdal megelőzte az újkori racionális nagyüzemek megszervezését. A reformáció utáni kor eszméinek fejlődésében azt látjuk, hogy a gazdasági szabadság, amely a mai nagyipart megteremtette, mint gondolat a politikai szabadság követelésével egyidős és szülőföldje ennek is Anglia. Laveleye és Max Weber mutattak rá a protestantizmus és a kapitalizmus eszmei kapcsolataira. Mielőtt a gépek s a technikai újítások megjelentek volna a gazdasági életben, a kapitalizmus rendszere elméletben már ki volt dolgozva.

A gazdasági liberalizmus elmélete Quesnay-vel és Turgot-val kezdődik Franciaországban, Smith Ádámmal és Ricardóval folytatódik Angolországban. Még a XVIII. századból a fiziokraták elmélkedéseiből

való a híres „laissez faire“ elmélet. Smith Ádám nagy műve a XVIII. század végén jelenik meg, de benne már megtaláljuk a XIX. század kapitalista rendszerének összes fontos tanait. A vagyonság forrása Smith szerint az egyes egyénnek a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája; helyre kell tehát állítani a minden egyest megillető természetes szabadságot, mert a normális árak kialakulásának, a haladásnak, a gazdagodásnak ez az egyetlen módja. Ebből is látjuk, a gazdasági liberalizmus a politikai liberalizmusnak kiegészítője; s valóban, a XIX. század első felében a két irány egymással párhuzamosan halad. Smith iskoláját Ricardo, a földjáradék elvének feltalálója folytatta tovább egy sereg francia és angol epigonnal együtt.

A szabadkereskedelem elméletét, a Smith Ádám-féle közgazdasági dogmákat Cobden Richárd gyáros, az úgynevezett manchesteri iskola megalapítója dobta be a XIX. század harmincas éveiben a napi politika hullámaiba. A Cobden-féle manchesterizmust, melyről ellenfelei azt híresztelték, hogy embertelen, kizsákmányoló rendszer és rideg materializmus, eszmei és pacifista motívumok hatották át. Cobden pacifista és humanitárius okokból volt híve a gazdasági szabadversenynek. Szerinte „a szabadkereskedelem tökéletesítve az összeköttetéseket, biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, teljes bizonyossággal megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háborúba rántsák népeiket“. A manchesterizmus tisztára angol jelenség, ott is maradt szülőtte földjén; a kontinensen is akadtak nagy számmal hívei, de a gazdasági életben nem tudott szert tenni konkrét formára. Angliának nem kellett félnie a szabadkereskedelemtől; már a XIX. század első évtizedében túlszárnyalta a világkereskedelemben egykori versenytársát, Hollandiát és a napoleoni harcokban mint a világ első ipari és kereskedelmi országa szerepelt. Hegel a világtörténelem bölcséletében azt írja Angolországról, hogy annak az ipari és kereskedelmi civilizáció terjesztése gondviselészerű hivatása. Cobden kezdeményezésére 1843-ban Manchesterben megalakították a gabonavámellenes ligát. A liga abból az alapfeltevésből kiindulva, hogy Angolország akkori nyomorúságának egyetlen oka az angol nagybirtokosság érdekeit védő vámpolitika, a gabonavámok ellen agitált és propagandamunkája 1846-ban azzal az eredménnyel járt, hogy eltörölték a gabonavámokat. Anglia a vámmentes szabadkereskedelemhez még sokáig hű maradt, sőt kitartott a manchesteri dogma mellett, legalább elvben, egészen máig.

A kontinensen fellépett nacionalizmus a nemzeti érdekeket nem tudta összeegyeztetni a korlátlan gazdasági liberalizmusnak meglehetősen kozmopolita ízű tanításaival. A gazdasági szabadság és a nemzeti szempontok összeegyeztetése a német gondolkodónak, Friedrich Listnek műve volt, aki azt tanította, hogy az európai népeknek, ha nem

akarnak Anglia gazdasági egyedulalma alatt maradni, le kell mondanok a korlátlan forgalom szépen hangzó, de veszedelmes elvéről. List a Cobden-féle tanokkal ellentétben, racionális védővámrendszert ajánlott, melyet fenn kell tartani mindaddig, amíg valamely ország ipara meg nem állja helyét a világversenyben. Az európai kontinensen List nézetei győztek: minden állam a többé-kevésbbé védővamos rendszerre tért át, majd később, 1871 után a nemzeti imperializmus szolgálatába állította az egész közgazdaságot.

A század elejétől kezdve azt láthatjuk, hogy az elméletek, a tanok pontosan összevágtnak a tényekkel. A szabadkereskedelmi iskola egy időben lép fel az első nagy technikai újításokkal. Már a XVIII. század második felében elkészült az első történelmi jelentőségű gép, a szövőgép s ezt sorra követték a többi találmányok. A kísérleti fizika és a kémia bevilágítottak az anyagi világ titkaiba, s a felfedezések egymást érik. Igen nagyjelentőségű James Watt gőzgépe, a XIX. század legnagyobb korszakos találmánya azonban a vasút és az első gőzmozdony, melyet Stephenson készített el 1819-ben. A vasabroncsok, amelyek egy évszázad óta behálózták a szárazföldeket, átalakították földünk egész életét, azóta alakultak ki a nagy ipari és kereskedelmi központok és csak azóta lehet szó világkereskedelemről. A gazdasági életnek azt az átalakulását, amelyet a szabadverseny és a gépek nagyipari alkalmazása idézett elő, ipari forradalomnak szokták nevezni.

Az ipari forradalom nem maradhatott hatástalanul. Azt a visszahatást, amely részben egyes gondolkodóknak a kapitalista rendszer elleni támadásaiban és kritikáiban, részben a munkások megszervezésében nyilvánul, szocializmusnak szokták nevezni. A szocializmus, amely alatt általában a társadalmi viszonyok megjavítására irányuló törekvést szokták érteni, ősrégi gondolat — már az ókor népeinél megtaláljuk —, mai formájában azonban teljesen a XIX. század szellemi terméke. Több mint 50 válfaja és iránya van, ezért szabatos meghatározása is rendkívül nehéz. Maguk a szocialista történetírók a legújabbkori szocializmust Owen Róbertnek, a nemeslelkű angol emberbarát-nak fellépésétől kezdve számítják. Owen dúsgazdag gyáros volt és saját vállalatánál tapasztalta a munkásság mérhetetlen nyomorúságát. A városi proletariátust az ipari forradalom valóban fehér rabszolgává súlylyesztette: rengeteget dolgozott csekély munkabérért s nemcsak maguk, hanem asszonyaik és gyermekeik is ki voltak téve a vállalkozók kénye-kedvének. Owen még nem volt szocialista a szónak mai értelmében; ő a munkásságot munkaközösségekben akarta megszervezni, ami nem jelenti még a mai szocializmus végcélját, a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Owen után léptek fel a francia centralista szocialisták: Saint Simon és Fourier, a falanszter-rendszer feltalálói. A mai szocia-

lizmust azonban a Kommunista kiáltvány megjelenésétől számítjuk (1848 május 1), amelyet a németországi szocialista mozgalom két meg-alapítója, Marx és Engels szerkesztett. Ez a klasszikus írásmű értelmese-n, világosan, észhez, fantáziához szólóan összegezi az öntudatra éb-redt negyedik rend törekvéseit. Az időszak romantikus irányának egyik klasszikus terméke s röviden összefoglalva tartalmazza már mindazt, amit később Marx az 1867-ben megjelent Capital című nagy művében rendszerbe foglalt. A szocialista pártok, a különböző országok szocia-lista csoportjainak megszervezése s a szocialista pártoknak a közélet-ben való aktív szereplése a következő korszakban kezdődik.

Ha az 1815-től 1871-ig terjedő jó félszázad szellemi életét meg-figyeljük, azt látjuk, hogy a művelt világ szellemi élete mind erősebben differenciálódik. A francia forradalom eszméi győztek, a szabadság-jogokat és ezzel együtt e nemzeti jogokat az európai emberiség kivívta, az eredmény azonban egészen más lett, mint amire a XIX. század első évtizedében számítani lehetett, új irányok, ellenhatások keletkeztek. A restauráció alatt a konzervatívok, mint Chateaubriand és De Maistre, megpróbálták visszahozni a középkort. Ez a szélső romantikus, csapongó képzeletű, dagályos korszak azonban nem tartott sokáig. Utána egy jó-zanabb, egy hideg, számító időszak következik s az eszmék harcai, az egetvívó szenvedelmek lassankint megszűnnek. A romantikus katoliciz-mus több irodalmi remekművet hagyott hátra, de elenyészett a Bour-bonokkal együtt. A német filozófiai romanticizmust, Fichte, Schelling szertelenségeit az 50-es esztendőkhöz kisorsítja a filozófiának új, józan, mérsékelt, hideg iránya, az Auguste Comte-féle pozitivizmus. A pozi-tivizmus nem feszegette a Fichte- és Schelling-féle nagy problémákat, nem kutatta az Én és a nem- Én viszonyát, hanem megelégedett az em-beri tapasztalat körébe eső adottságokkal s azoknak tudományos ma-gyarázatával. Európa vezetése ismét a franciáké III. Napoleon alatt, aki a diplomáciát az üzletemberek ügyességével intézte. De neki is az a nagy hibája volt, ami nagybátyjának; azt hitte, hogy az emberi erő mindenható, elegendő az ő egyéni ereje, furfangja, s megvetette a kol-lektív erőket. Találónak nevezte Bismarck III. Napoleont félreismer-t antalentumnak. (Une incapacité méconnue.) 1850-től 1871-ig Francia-országban és Európában új, igazi, fénykorát élő burzsoá-világ követ-kezett. A század első felének jelszavai, amelyek évtizedeken keresztül indulatba hozták az embereket, már elkoptak. A hit helyébe a divatos materializmus jött. Külső siker, gazdagodás, ez az egyetlen jelszó. Napoleon leromboltatta a régi Párizst és újjáépíttette. 1869-ben me-gnyílt az újkori technikának egyik legcsodálatosabb alkotása, a szuezi csatorna. A művelt rétegek közgondolkozása pozitivista, metafizika- és vallásellenes: az van, ami tapasztalatunk körébe esik, a többivel ne

törődjünk, ez volt a jelszó. Tipikus polgári világ ez; materializmus, a pénzeszsákok uralma jellemzi III. Napoleon korát. Az irodalomból is eltűnnek a nagy témák, a kokott lesz a regények hősnője. Nemcsak Franciaország közgondolkodása volt ilyen, ilyen volt többé-kevésbé az egész Európáé.

A francia császárság tagadhatatlan diplomáciai sikereitől megittasulva a saját dicsfényében élt, nem a politikai realitások világában. III. Napoleon nem látott a Rajnán túlra, ahol a militarista Poroszország egyre nőtt hatalomban, s mind közelebb vitte a megvalósuláshoz a német egységet. I. Vilmos porosz király 1862-ben Bismarckot nevezte ki miniszterelnökké, aki úgy szötte az események szálait, hogy Poroszország mennél előbb leszámolhasson a német egység két halálos ellenségével: Ausztriával és Franciaországgal. A königgrätzi csata után (1866 júl.) Ausztriát kutasztották a német Bundból, négy év múlva a spanyol trónkérdés napirendre tűzésével háborút provokáltak III. Napoleonnal. 1815-ben egész Európának össze kellett fogni Franciaország leverésére, most Poroszország egymagában elég volt. 1871 január 18-án a német fejedelmek a versaillesi kastélyban I. Vilmost német császárrá kiáltották ki; az 1871 május 10-én Frankfurtban megkötött békében Franciaország elvesztette Elzászt és Lotharingiát és 5 milliárd frank hadisarc fizetésére kényszerítették.

1815-től 1871-ig, a frankfurti békéig kialakult a háború előtti Európa. A francia forradalom eszméinek és a reakciónak a küzdelme, a forradalmak, a szabadságjogok kivívása, az ipari forradalom, annak ellenhatása: a szocializmus — ezek ez időszak legfontosabb jelenségei; az eredmény: 1871-ig kialakulnak a modern nemzeti államok. Új kor szak következik: a nemzeti imperializmus kora; a mozgatóerő, a tendencia pedig ebben a két szóban foglalható össze: gazdagodás és hatalom.

ELSŐ RÉSZ.

AZ IMPERIALIZMUS KORA 1871–1900.

I.

BISMARCK ÉS DISRAELI.

AZ EGYSÉGES NÉMETORSZÁG. A KULTÚRHARC. BISMARCK ÉS A KATHOLIKUS EGYHÁZ. BISMARCK KÜLPOLITIKÁJA. A HÁRMAS CSÁSZÁREGYEZMÉNY. — ANGLIA VIKTORIA KIRÁLYNŐ URALKODÁSA ALATT. GLADSTONE. DISRAELI. AZ ANGOL IMPERIALIZMUS. — A III-IK KÖZTÁRSASÁG FRANCIAORSZÁGBAN. THIERS, MAC MAHON. A MONARCHIA BUKÁSA. AZ 1875-I ALKOTMÁNY. AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG. A KIEGYEZÉS. A FÖDERALISZTIKUS TÖREKVÉSEK AUSZTRIÁBAN. AUERSPERG KORMÁNYA. AZ ANDRÁSSY-KORMÁNY MAGYARORSZÁGON. A PÉNZÜGYI BAJOK. TISZA KÁLMÁN. — OLASZORSZÁG: A GARANCIATÖRVÉNY. AZ ÚJ OLASZORSZÁG BERENDEZKEDÉSE. — OROSZORSZÁG: A CÁRI OROSZORSZÁG JELLEME.

AZ 1871-i frankfurti békétől kezdve a francia-orosz entente megalakulásáig a német birodalom volt az európai kontinens vezető hatalmassága. Ausztria königgrätzi veresége és Franciaország legyőzete után Németország egyszerre felemelkedett az európai államok társadalmában a legelső helyre és a német politika köré csoportosulnak jó néhány évtizeden keresztül a világpolitika eseményei. A birodalom egységét Bismarck valósította meg, mint mondani szokták: „vérrel-vassal“. A német egység gondolata a XIX. század eleje óta élt a lelkekben; erről álmodtak több mint félszázadon keresztül a németiség legjobbjai, a nagy eszme megvalósításának módjain tanakodott évtizedeken keresztül a német szövetséggyűlés. Bismarck műve a német egység annyiban, hogy a reálpolitikus ösztönével, a politikai helyzetek zseniális meglátásával, amellettt céltudatos energiával elhárította a nagy cél megvalósításának akadályait.

Az új német császárság berendezkedése Bismarcknak volt csaknem személyes műve. A német szabadelvűek, a frankfurti parlament egykori szóvivői, egészen más német birodalmat képzeltek. A birodalom alkotmányos császárság lett, de nem az alkotmányos monarchiának a XIX. századi formája, amelyben az uralkodó csak uralkodik, de nem kormányoz. Szinte nehéz volna állambölcséletileg meghatározni a birodalom államformáját: alkotmányos monarchia volt, de túl nagy személyes hatalmat adtak a császárnak. Magánviselte az újdonsült császárság keletkezésének bélyegét: túlságosan kiütközött rajta a

porosz szoldateszka szelleme. A birodalom, amely közgazdasági, kulturális berendezkedéseit tekintve a leghaladottabb országa volt a világnak, politikai szervezetét tekintve éppenséggel nem volt modernnek vagy demokratikusnak mondható. A birodalmi gyűlés csak negatív jogokkal élhetett, a kezdeményezéstől és a kormány felelősségrevonásának fontos jogától meg volt fosztva. A külpolitikát, a hadügyeket a császár teljhatalmulag irányította, s az ő szava döntött a birodalom belső politikájában is. A birodalom vezető állama természetesen Poroszország lett, s nem egészen ok nélkül mondták, hogy nem a német államok tömörültek össze egységgé a szerződési elv alapján, hanem a militarista Poroszország nyelte el a birodalom többi részeit.

I. Vilmos császár 1871 március 21-én Bismarckot, a régi Norddeutscher Bund kancellárját nevezte ki a birodalom kancellárjává. Az új birodalmi gyűlés ugyanezen a napon ült össze; elnökévé Eduard Simsont választották, s azzal kezdte meg működését, hogy jóváhagyta azt a szerződést, melyet a német fejedelmek Versaillesben kötöttek. Az általános választójog alapján egybegyűlt Reichstag annyi különböző pártra és csoportra oszlott, hogy szinte lehetetlenség előszámlálni. Képviselve voltak a nemzetiségek, a dánok, a lengyelek, sőt még az elűzött Welf-dinasztia hívei is. A Reichstag legerősebb pártja a nemzeti liberális párt volt, amely szélső nacionalista alapon állott és legodaadóbban támogatta Bismarck politikáját. Utánuk legerősebb párt már az 1871-iki Reichstagban a katolikus, ebben az időben még ultramontán és erősen konzervatív Centrum; utána következnek a konzervatívok, a haladók, a lengyelek. A szocialistáknak az első Reichstagban már egy mandátum jutott. Számuk azonban minden választáson nőtt, úgy, hogy tizenkettőre emelkedett 1878-ig. A forradalmi elemet a birodalmi gyűlésen, de kint az életben is a szociáldemokraták képviselték, akik ebben az időben még szélsőséges, felforgató, vérvörös forradalmárok.

A német szociáldemokráciát Marx Károly, Engels Frigyes és Lassalle Ferdinánd irodalmi és agitációs tevékenysége keltette életre, csaknem abban az időben, amidőn Louis Blanc Franciaországban a szocializmus első kísérleteivel megbukott. A mozgalom bibliája Marxnak 1867-ben megjelent főműve: a Capital. A Capitalban összefoglalt tanok közül legfontosabbak: az osztályharcelmélet, az értéktöbblettan, az ebből levezetett kizsákmányolási teória, a tőke felhalmozódásáról szóló elmélet és az a végső konzekvencia, hogy a kisajátítók kisajátítása révén megvalósul a proletariátus eszményi állama. A német szocializmus leghatékosabb propagandistája kétségkívül Lassalle Ferdinánd volt, aki még erősen nemzeti talajon állott. Ő alapította meg 1863-ban az „általános német munkásegyesületet”. A marxista Liebknecht Vilmos kezdeményezésére alakult meg 1869-ben a „szociál-

demokrata munkáspárt"; 1875-ben pedig a német szocialisták lassallei és marxi iránya a góthai program alapján német szocialisták munkáspártjává egyesült, amely 1890-ben a „Németország szociáldemokrata pártja“ nevet vette fel. Az agitáció rendkívül heves volt s a szocializmusnak ezrével akadtak Németországban mindenre kész, elszánt fanatikusai, amit legjobban az mutat, hogy a különben népszerű és jóindulatú I. Vilmos császár ellen két merényletet is elkövettek egymásután az agitátoroktól feltüzelt forradalmárok. A merényletek indították Bismarckot 1878-ban arra, hogy a szocialista szervezkedést szigorú törvényekkel szűkebb mederbe szorítsa. A nagyszerű munkásvédelmi törvényeket, amelyek a mozgalom forradalmi életét tompították, csak később alkotta meg Németország törvényhozása.

A birodalmi gyűlés a versaillesi szerződés jóváhagyása után a Franciaországra kirótt 5 milliárd frank hadikárpótlásról intézkedett. Ebből a hatalmas összegből fizette ki Németország a Norddeutscher Bund hadicélokra felvett adósságait, létesítettek belőle rokkantalapot, építettek kaszárnyákat. Elzász-Lotharingiára nézve kimondották, hogy az új szerzemény birodalmi tartomány lesz, nem kebelezik be Poroszországba, mint a túlbuzgó hazafiak tervezték. A Reichstag törvényalkotásai közül fontosak még az egységes pénzrendszer és aranyvaluta megteremtése: a márka lett az egész birodalomra kötelező pénzegység, megalapították a Birodalmi Bankot, majd az egységes birodalmi hadsereget, amelynek csak a bajor hadsereg lett önálló része. A békelétszámot 1874-ben 401.609 főben állapították meg, ami jelentékenyen kisebb volt, mint az akkori francia hadsereg. Ezeket követte az egységes jogrendszer, a birodalmi posta felállítása. A birodalom gazdasági politikáját a céltudatos védővámrendszer jellemzi, amely Németországban sohasem fajult el túlhajtott protekcionizmussá. A birodalom egységével kezdődött a német iparnak tervszerű fejlesztése és óriási, amerikai arányú fellendülése.

A belpolitikai, közgazdasági, honvédelmi törvényeket Bismarck mind egymásután símán, fennakadás nélkül végrehajtotta. De az egyházpolitikai törvényekkel már nem volt szerencsés. Mindjárt a birodalom megalapítása után kitört egy igen heves, mindkét részről esztendőkön át szenvedéllyel folytatott harc a római katolikus egyház és a porosz állam között: az úgynevezett kultúrharc. A porosz állam és a katolikus egyháznak ez a küzdelme részletjelensége a katolikus egyház és az állam nagy harcának, amely a francia forradalommal kezdődött. Az egyház a német kultúrharcot közvetlenül megelőzően az olasz állammal mérte össze erejét, amely nem törődve a katolikusok érzékenységevel, bekebelezte az egységes Olaszországba a pápai államot. A kultúrharc kirobbanásához nem kis mértékben járult hozzá a

pápa világi hatalmának megszüntetése, ami a katolikus hívek között mindenütt nagy lelki viharokat támasztott. Az is kétségtelen, hogy a birodalom katolikusai és a protestáns Poroszország között mindig voltak bizonyos ellentétek, és ezek az ellentétek kiéleződtek azóta, hogy Ausztriát a birodalomból kitaszították és a német birodalom 62.7 százaléknyi protestáns lakosságával protestáns többségűvé vált. A katolikusok Bajorországban és Württembergben nem túlságosan lelkesedtek a Poroszország hegemoniája alatt megvalósult német egységért és a birodalmi egység kikiáltása után megalakították a Centrum-pártot, melynek kitűnő vezére akadt Ludwig von Windthorst, volt hannoveri igazságügyminiszter személyében. Windthorst mint az elűzött Welf-dinasztia híve, annakidején ellenezte Hannovernak Poroszországhoz való csatlakozását, mint szélső ultramontán katolikus pedig nagy kegyben állott a pápánál.

A Centrum-párt a katolikus egyház előjogaiért harcolt a világi állammal szemben, nyíltan kárhoztatva a porosz hegemoniát. Programja azonban meglehetősen telítve volt már ekkor szociális tartalommal, ami a konzervatív és a liberális pártok programjából teljesen hiányzott és ez növelte népszerűségét a tömeg előtt. A pártnak szükségszerűen össze kellett ütköznie azzal az államrenddel, amelyet a porosz Bismarck képviselt. Ki volt a kultúrharc oka, melyik fél volt hibás: Windthorst-e vagy Bismarck? Ezt nehéz volna eldönteni. Elfogulatlan bíró csak úgy ítélkezhet felettük, hogy hibás volt mindkettő; ezt az ádáz harcot, mely egy évtizeden keresztül felverte Németország békéjét, kölcsönös engedékenységgel és jóakarattal el lehetett volna kerülni. Bismarck nem volt türelmetlen protestáns a szónak vallási értelmében, de nem rokonszenvezett a pápasággal, gyűlölte a katolikus egyház uralmi céljait. Ő a római egyházban politikai intézményt látott. „A katolikus egyház terapeutikus kezelése a világi államban — írja Bismarck emlékirataiban — azért nehéz, mert a katolikus papságnak, ha elméleti hivatását teljesen be akarja tölteni, igényt kell tartania az egyházi területen kívül a világi uralomban való részvételre, tehát a papság az egyházi formák mellett politikai intézmény, s munkatársaira rákényszeríti a saját meggyőződését, hogy az ő szabadsága az ő saját uralmában nyilvánul és az egyház jogosítva van mindenütt, ahol nem uralkodik, diocletianusi üldözésről panaszkodni.“ Így gondolkozott Bismarck az egyházzal; ebből azt is látjuk, hogy itt milyen nézetek állottak egymással szemben. Ha még hozzávesszük, hogy Bismarck katonás természet volt, s azt tartotta, hogy az ellenfél ellenség, akit meg kell semmisíteni, meg tudjuk érteni, miért lángolt fel a küzdelem olyan erővel. Már az új birodalmi gyűlés első ülésein heves vallási viták hangzottak el. A Centrum teljes autonómiát, legtel-

jesebb szabadságot követelt az egyház számára, amit nagy botránkozással visszautasított a birodalmi gyűlés többsége. Windthorstnak és Ketteler mainzi püspöknek a katolikus ellenállás egyik inspirátorának az volt a nem titkolt nézete, hogy a papság kritika tárgyává teheti a világi törvényeket abból a szempontból, hogy azok az egyház által hirdetett isteni törvényekkel megegyeznek-e?

Az első nagy összeütközést a porosz állam és a katolikus egyház között az elemi iskolákról szóló törvény idézte elő. A porosz állam a népoktatás egységét tartva szem előtt, nem akarta megtérni a katolikus irányú oktatást. A törvény ellen főleg a régi lengyel tartományok katolikusai lázadoztak, Bismarck azonban nem ismert tréfát: 1871 június 8-án egyszerre megszüntette a porosz kultuszminisztérium katolikus osztályát, majd 1872 elején Falk Adalbertet, a kiváló jogászt nevezte ki közoktatásügyi miniszterré, aki az új iskolatörvényeket, amelyek az állami felügyeletet az összes iskolákra kiterjesztették, kíméletlenül végrehajtotta. Közben a pápával támadt konfliktus, aki megtiltotta Hohenlohe Gusztáv bíbornoknak, hogy I. Vilmos császár képviselőjét elvállalja a Szentszéknél. A világ katolikusait még ezeknél is jobban felháborította Bismarcknak a jezsuiták ellen hozott törvénye. 1872 június 11-én a Bundesrat megszavazta a jezsuita törvényt, amely Loyola Ignác harcos rendjét kitiltotta a birodalom egész területéről, a német állampolgárokat sem kímélve. A vád az volt ellenük, hogy az állami törvények ellen izgatnak. Falk kultuszminiszter 1872 novemberében négy törvényjavaslatot terjesztett a porosz képviselőház elé. Az első javaslatban korlátozták a katolikus egyház büntető és fegyelmi eszközeinek használatát; a második kimondotta, hogy az összes lelkészek kötelesek mielőtt szemináriumba kerülnének, három esztendőt elvégezni valamely német egyetem teológiai fakultásán; a harmadik kimondotta, hogy ahhoz, hogy valaki egyházából kiléphessen, a bíróság előtt tett egyszerű nyilatkozat elegendő, végül, hogy az egyházi hatóságok fegyelmező hatalmát csak német állampolgárok gyakorolhatják; ez azt jelentette, hogy a Rómából küldött papok vagy pápai megbízottak nem járhatnak el olyan katolikus lelkészek, vagy egyéb egyházi rendet viselők ellen, akik német állampolgárok. A javaslatok a következő év májusában törvényerőre emelkedtek és óriási volt a katolikusok felzúdulása. A porosz állam azonban, amely a római katolikus egyházat most már saját felügyelete alá gyűrte, hajszálnyit sem engedett.

A német kultúrharc nyomán nagy elvi harcok, heves polemiák támadtak. Világraszóló tekintélyek, nagy tudósok, gondolkodók vettek részt ezekben a tollcsatákban; beleszólt Virchow a világhírű anatómus is. A német liberálisok meg a szabadgondolkodók mind Bismarck párt-

jára állottak. A kor gondolkodása kétségkívül a vaskancellárnak kedvezett. Ez volt ugyanis a racionalista teológia fénykora, melynek reprezentánsai megbolygatták nem egyszer avatatlan kézzel évezredek megszentelt hagyományait és hozzá mertek nyúlni a kinyilatkoztatott igazságokhoz. Divatos írók voltak Strauss Dávid és Renan. A racionalizmus az intelligencia körében igen sok követőt számlált, s ugyanakkor a főiskolák katedráiról hirdették, hogy a tudományos megismerés teljesen pótolhatja majd a hitet, melynek terrénuma mind szűkebbre szorul az ismeretek előhaladásával, végül teljesen megszűnik. Az azóta hitelét veszített, elavult materialista világszemléletnek ebben az időben nagyon sok híve volt. Mindez Bismarck politikájának kedvezett, aki haladt tovább a maga útján tántoríthatatlanul. Behozták a polgári házasságot, majd 1874-ben törvényt alkottak, amelynek értelmében a renitens papokat eltilthatták egyházi funkciójuktól. A törvény végrehajtása során több püspököt és számos közrendű papot mozdítottak el állásából.

A nagy küzdelem 1878-ig eltartott. Ekkor halt meg X. Pius pápa, a csalhatatlansági dogma szerzője és utódává Pecci Joachim herceget választották meg, aki XIII. Leó néven foglalta el Péter apostol örökét. XIII. Leó pápa, akinek működése kétségkívül korszakot alkot, a pápaság politikájába belevitte a békülékenység szellemét. Elismerve a dolgok meglevő rendjét, arra törekedett, hogy az egyház az adott viszonyok között fejtse ki erkölcsi erejét, ne csak tagadjon és kárhoztasson, mint azelőtt. XIII. Leó a német állammal kibékült ugyanúgy, mint a francia köztársasággal. Bismarckot a belpolitikai viszonyok is kényszerítették arra, hogy letérjen a megkezdett útról, sőt még egy kis „Canossát” is kelljen járnia. A német nemzeti liberálisok, akiknek Lasker volt a vezérük, az új adótörvények miatt összekülönböztek Bismarckkal, aki a vámtörvényt már csak a Centrum jóakarátú támogatásával tudta csak megszavaztatni; a katolikusok szavazatainak azonban Falk kultuszminiszter elbocsátása volt az ára. Közben XIII. Leó pápa személyesen folyamodott I. Vilmos császárhoz a katolikusok érdekében, kérve az intézkedések enyhítését azzal az ígérettel, hogy a német katolikusok engedelmeskedni fognak a törvényes hatalmaságnak. A pápa közbenjárásának az lett az eredménye, hogy a porosz Landtag 1880-ban törvényjavaslatot szavazott meg, amely megengedte a Falk-féle májusi törvények felfüggesztését, s ezzel a kultúrharc véget ért.

Bismarck a külpolitikában főleg arra törekedett, hogy Németország megőrizze a francia-porosz háborúban kivívott fölényét. Nyugodtan nézte, hogy Franciország gyarmatokat szerez, mert így Elzász-Lotaringiáról a figyelme eltávolodott. Főleg két ország barátságát, eset-

leg szövetségét tartotta Bismarck nagyon fontosnak: elsősorban Oroszországét, amely Poroszország iránt mindig rokonszenvvel viseltetett, másodsorban pedig az egykori halálos ellenségét, Ausztriáét. Oroszország megmutatta a Poroszország iránt való jóindulatát akkor, amidőn a francia-porosz háborúban megőrizte semlegességét. Ferenc József barátságát meg kellett nyerni. Bismarck még az ötvenes években tanácsolta egyszer gróf Károlyi követnek, hogy Ausztria vonuljon ki a német birodalom területéről s abban az esetben igen értékes szövetségese lehetne Németországnak. A vaskancellár egyébként helyeselte a Magyarországgal való kiegyezést és a magyarok iránt szimpátiával viseltetett.

Bismarck elgondolása az volt, hogy Oroszország, Poroszország és Ausztria között létrehoz egy szövetséget, amelyhez esetleg Olaszország is csatlakozott volna s az uralkodóknak ez a szövetsége, mint valami új Szent Szövetség reprezentálta volna a monarchikus elvet a köztársasági Franciaországgal szemben. Ferenc Józsefet kibékíteni Poroszországgal azonban nem volt könnyű feladat. Tanácsadója és ezidőben még kancellárja Beust, mint szász ember gyűlölte Poroszországot. Egészen másképpen gondolkozott azonban gróf Andrássy Gyula, aki 1871-ben Beustot a külügyminiszterségben követte. Bismarck Andrássyval nagyon jól meg tudta magát értetni, s az ő ösztönzésére Andrássy azt tanácsolta Ferenc Józsefnek, hogy látogassa meg Sándor cárt. 1872 szeptemberében alapos előkészületek után, összejött a három uralkodó Berlinben. A következő 1873-ik esztendőben Vilmos császár ment Pétervárra Bismarck és Moltke tábornagy kíséretében és aláírtak egy titkos katonai egyezményt. Még ugyanebben az esztendőben a bécsi kiállítás alkalmával Sándor cár Ferenc Józsefet látogatta meg és október 22-én aláírták az úgynevezett „három császár-egyezményt“. Nem volt ez formális szövetségi szerződés, csak egyezmény, melyet a három uralkodó kötött egymással a békés és barátságos együttműködés biztosítására. A porosz-orosz-osztrák-magyar szövetségnek maga Bismarck volt mozgatója és lelke. Franciaország ebben az időben még súlyos belső bajaival volt elfoglalva, Anglia pedig nyugodtan építgette tovább gyarmatbirodalmait s a külpolitikában ragaszkodott a „splendid isolation“ kényelmes elvéhez. A hármas császáregyezmény nem bizonyult tartósnak már születésekor. Ebben az időben Gorcsakov keverte a ravasz, alattomos orosz külpolitika kártyáit és ő a franciák felé hajolt. Az orosz külügyminiszter a montenegrói mozgalom miatt gyorsan összekülönbözött Bismarckkal. A vaskancellár Radowitz követet küldött Pétervárra, aki a viszályt elsimította, a barátság azonban Oroszország és Poroszország között nem volt sem őszinte, sem pedig tartós. Gorcsakov azt a hírt terjesztette, hogy a német biro-

dalom szabad kezét adott Oroszországnak Keleten, Oroszország pedig viszont szabad kezét biztosította a német birodalomnak Nyugaton. Ez a hír a franciákat annyira megrémítette, hogy a francia kormány Oroszország közbenjárásáért folyamodott „a háborús veszedelem elhárítására”. Szerencsére a konfliktus az államfők és miniszterek dolgozószobáiban elintéződött.

Angolország az ipari forradalom és a munkásmozgalmak lezajlása óta a zavartalan fejlődés képét mutatja. Ez a kor volt Viktória királynő kora, az angol történelem „grand siècle”-je; ebben az időszakban épült ki a világbirodalom, a legnagyobb méretű s legcsodásabb uralmi szervezet, melyet a történelem a római birodalom eltűnése óta felmutat. Viktória uralma alatt érte el az angol faj csúcspontját, mutatta meg a világnak fényes jellembeli tulajdonságait: gyakorlati életbölcsségét, uralkodnitudását, heroikus munkakedvét és szenvedélytelen nyugalma. Ranke jegyezte meg, hogy az ókor történelme a rómaiak nélkül semmit sem érne. Minden túlzás nélkül mondhatjuk azt is, hogy Európa történelme semmit sem érne Anglia nélkül.

Ebben az időben már végleg kialakult s megszilárdult a kettős pártrendszer. A régi whigek és toryk (haladók és maradiak) a XIX. század elejétől kezdve mint liberálisok és konzervatívok vívják a parlamentben harcaikat, amelyek mindig elviek, ritkán fajulnak el személyes torzsalkodássá. A kormányon felváltva szinte szabályszerűen követték egymást: egyszer liberális, utána rendszerint konzervatív kabinet. Célkitűzéseikben alig különböznek egymástól. Csak a tempójuk más; a liberálisok a bátor, a merész újtók, a reformok megpendítői; a konzervatívok a meggondolt, a fontolva haladók. Az angol királyság 1690 óta személytelen institúció, s a parlament, amely az angol közjog szerint mindent megtehet, ami kivitelre nézve nem képtelenség vagy nem nyilvánvaló módon esztelen, a nemzetet reprezentáló legfőbb szuverén. Ebben az időben a választójog meglehetősen széleskörű volt. A konzervatív Disraeli-kormány 1867-ben a radikálisok nyomásának engedve kiszélesítette a választójogot annyira, hogy szavazhattak az ipari központok munkásai is. A munkások nagyrészt a liberális párt jelöltjeire adták szavazatukat, mert pártjuk még ebben az időben nem volt megszervezve, s a munkásképviselek a liberális párt balszárnyát alkották. Az 1868-i választáson a liberális párt 387 mandátumot kapott, a konzervatívok 271 mandátumával szemben, mire Disraeli, a konzervatív miniszterelnök lemondott és utóda a liberálisok vezére, Gladstone lett.

William Ewart Gladstone, az angol liberalizmus legnagyobb képviselője Canning halála óta és a Viktória korszaknak Disraeli mellett

legkiválóbb s általában típusnak tartott angol államférfia, Liverpoolban született 1809-ben gazdag kereskedő családból. Tanulmányait az oxfordi egyetemen végezte és már egész fiatalon, 1832-ben beválasztották az alsóházba, ahol mint Peel híve, a konzervatívok padsoraiban foglalt helyet. Tagja volt egész fiatalon annak a parlamentnek, amelyben Macaulay, a nagy történetíró politikai pályafutását megkezdte és tanuja volt annak a hatalmas agitációnak, melyet Cobden Richárd a szabadkereskedelem apostola a gabonavámok eltörléséért folytatott. Gladstone szinte egyesítette magában az angol faj minden nagyszerű tulajdonságát. Vallásos volt, buzgó protestáns, de szabadgondolkodó a vallásnak és egyháznak bizonyos kérdéseiben. Roppant sokat tudott, munkabírását pedig szinte határtalannak mondják életírói. Mint a vallásos angolok általában, hitt a saját isteni küldetésében, úgy tekintve önmagát, mint az isteni hatalomnak pusztá eszközét. A gyakorlatiasság mellett idealista volt, amellet pacifista érzületű, aki a háborút olyan elkerülhetetlen rossznak tartotta, amelyhez az államhatalom csak mint legvégső eszközhöz nyúlhat. Az angol liberalizmus dogmái már rendszerezve voltak ebben az időben. A gazdasági politikát Cobden Richárd tanításai irányították, a politikai elveket Mill Stuart, a nagy filozófus összegezte. Szóval minden részletében kidolgozott, szinte dogmatikusan rendszerezett, világos pártprogramjuk volt, melyet így lehet összefoglalni: demokratikus haladás lépésről-lépésre. Ez volt Gladstone programja.

Bright, Cobden barátja és munkatársa, mindjárt az új ülészak kezdetén felvetette a földreform kérdését, melyet Anglia máig sem oldott meg. De a legkeményebb feladat mégis az ír kérdés volt, mely az angol politikát több mint egy évszázadon keresztül foglalkoztatta. Ez a kérdés Cromwell óta kísértett, de a XIX. század elején a nemzeti ébredés korában lángolt fel s azóta rengeteg bajt és fejtörést okozott minden angol kormánynak. Az írek 1870-ben megalakították a Home government egyesületet s ezzel egyidőben megkezdődött a Home rule mozgalom, az írek önállósági küzdelme, amely most ért véget az ír szabad állam megalakulásával, a világháború után. Gladstone az ír kérdést először a földreformmal akarta megoldani. Az ipari munkásoknak megadta a sztrájkjogot, de az új törvény szigorúan büntette azokat, akik a sztrájktrőket terrorizálni akarták. A népoktatás reformja is szóba került Gladstone hatesztendő kormányja alatt. A liberálisok azonban az ír kérdésben tanúsított engedékenyséjük miatt néhány év alatt minden népszerűségüket elvesztették és az 1874-i választásokon Gladstone súlyos vereséget szenvedett. Utóda Disraeli lett, a konzervatív párt élén.

Disraeli (Beaconsfield lordja) Gladstone mellett a Viktória-kor-

szak másik legkimagaslóbb angol államférfia. Az olasz zsidó származású Disraeli teljesen azonosította magát az angol világhatalmi célokkal és külpolitikájának ez volt a mottója: integrális angol birodalom. Ő is roppant energiájú, mint nagy riválisa Gladstone, de belletrista, amellet romantikus hajlamú és könnyedébb ember; Gladstonenál minden harc, erőfeszítés, Disraelinál játék. Az új torizmus, melynek Disraeli több mint három évtizeden keresztül volt parlamenti vezére, igyekezett épségben fenntartani a királyság sokszázados tekintélyét, megőrizni a lordok házának integritását s az anglikán egyház régi fölényét; korántsem volt az új torizmus népellenes. A tory demokrácia sokszor több jóindulatot mutatott a munkástömegek sorsa iránt, mint a liberálisok, akik még mindig a szabad versenynek és az erők korlátlan mérkőzésének voltak fanatikusai és a munkásvédelmet mellékesnek tartották. A toryk féltékenyen őrizték elsősorban a királyi tekintélyt. Viktória királynőnek Disraeli volt a kedvelt embere; Gladstonet ki nem állhatta, sőt, mint halála után nyilvánosságra került leveleiből kiderült, a birodalom romlására törő, veszedelmes embernek tartotta.

Az angol birodalom, melynek integritását a konzervatívok minden módon fenn akarták tartani, sajátságos, minden eddig ismert impériumtól eltérő képződmény. Legkitűnőbb jellemrajzát Seeley angol professzornak az angol expanzióról szóló művében találjuk meg, s röviden úgy jellemezhetjük, hogy a brit nagyhatalom nem az államnak, hanem a nemzetnek volt expanziója. Magántársaságok, vállalkozó, kalandos szellemű emberek műve a földkerekség minden részére kiterjedő angol impérium. Indiát, a legnagyobb kiterjedésű s legértékesebb gyarmatot magántársaság szerezte meg a birodalom számára, saját iniciatívájából. Ez a magyarázata annak, hogy az angol népességű, önálló gyarmatokat, az úgynevezett dominiumokat, ma nem az államhatalom, hanem tisztán a nemzeti szolidaritás tartja össze, s ha az anyaország megpróbálna erőszakot alkalmazni velük szemben, azonnal elszakadnának. A brit nagyhatalom úgy jött létre, s úgy fejlődött, mint valami nagy érdekszövetség. Az angol gyarmatok kormányzásának módszerei is egészen sajátságosak. A gyarmatosított területek kormányzása nem egy séma, nem egy mindenütt alkalmazott szabály szerint történik, hanem aszerint, hogy a sajátos helyi viszonyok az adminisztrációnak melyik módját teszik kívánatossá. A nem angol népességű gyarmatokon, mint Indiában, az állam uralkodik teljhatalommal és ha kell, minden lázadást irgalmatlanul vérbefojt; a fehérfajú gyarmatok azonban az Északamerikai Egyesült Államok elszakadása óta teljes szabadságot élveznek. A dominiumok a XIX. század eleje óta kiváltságokkal dicsekedhetnek: az anyaország védi őket egész haderejével, de nem viselik annak terheit. A dominiumok egész önálló gazda-

sági politikát folytatnak; Kanada már 1859-ben önálló vámterületté proklamálta magát.

Angolország gyarmatai a XIX. század eleje óta kezdtek benépesedni. Dél-Afrikában, amely kezdetben hollandus volt, angolok vándoroltak ki nagyobb tömegekben, ugyancsak angol a betelepülők többsége Újzélandban és Ausztráliában. Kanada lakossága egészen 1840-ig francia többségű, de azóta a tömeges angol kivándorlás folytán teljesen elangolosodott. Ausztráliában, ahová az angolok kezdetben fegyencet küldtek (akik büntetésük eltelte után kinnmaradtak), 1850-ben felfedezték az első aranybányát, ami nagy tömegeket csalt ki az anyországból az addig nem túlságosan kedvelt világrészbe. A társadalom azóta igen egészségesen fejlődött és berendezkedéseit tekintve, erősen szocialista jellegű. Megszüntették a vagyoni aránytalanságot, majd megtiltották a vagyontalan munkások bevándorlását, megszabták a létminimumot és a vagyonmaximumot, s ilyen módon létrejött egyesek megállapítása szerint a földkerekség legjobbmódú társadalma. Az angol gyarmatosításnak az volt nyilvánvaló tendenciája, hogy a földkerekséget, amennyire lehetséges, angollá változtassa. Az angolok a legkitűnőbb gyarmatosítóknak bizonyultak a világtörténelemben. Alattvalóik uralmuk alatt általában jól érzik magukat, mert igyekeznek még idegenfajú alattvalóikban is felébreszteni az önkormányzás és önállóság szellemét. Bevitték mindenüvé az európai civilizációt, vasutakat, utakat építettek, meghonosították az európai ipar termékeit s az angol népnek köszönhető, hogy Európa meghódította a világot.

Disraeli főleg a külpolitikai kérdésekre fordította figyelmét, sokkal inkább, mint liberális elődje, ki el volt telve pacifizmussal, azonkívül a belpolitikai reformokra, főleg az ír kérdésre pazarolta idejét. Viktória királynővel 1876-ban felvétette az India császára címet. Az angol politikára igen nagy hatása volt a német birodalom megalakulásának is. Kialakult a kontinens legnagyobb hatalma, a későbbi versenytárs, közben az orosz birodalom, amely a XIX. század elején Ázsia jelentékeny részére rátette a kezét, veszedelmesen terjeszkedett Ázsiában India felé. Disraeli egyik legnagyobb sikere volt a Szuezi csatorna megszerzése. 1869-ben fejezte be Lesseps Ferdinánd a csatornát, az emberi értelemnek és munkának ezt a csodás művét. Angliára rendkívül fontos volt, hogy kinek a birtokában van a csatorna, mert itt vitt keresztül a legrövidebb víziút indiai birtokaira. Egyiptomban 1806 óta alkirályok uralkodtak, igaz, hogy a török szultán fennhatósága alatt, de ez a fennhatóság csak névleges uralmat jelentett. Amióta a csatorna elkészült, a tartományra a franciák is szemet vetettek, de sokkal ügyesebbek és szerencsésebbek voltak az angolok. Ismail helytartó súlyos anyagi zavarokba keveredett. Költséges életmódja, pazarlásai, költsé-

ges építkezései rengeteg pénzbe kerültek, úgyhogy kénytelen volt megvételre felajánlani a birtokán levő Szuezi csatorna-részvények többségét. Ez kapóra jött Disraelinek, aki egyik Rotschild segítségével százmillióért megvett 176.000 darab Szuezi részvényt, s ezzel az ügyes üzleti fogással Anglia lett a csatornavállalat fő részvényese.

Poroszország győzelme eltemette a francia császárságot, amely a külső és belső béke jegyében született meg annak idején, de alig csinált mást, mint háborút. Az elbizakodott császárság egy szégyenteljes elleneséges invázióba és nyolcmilliárdot kitevő államadósságába került Franciaországnak. A megvert *Franciaország* elsősorban súlyos belső problémák előtt állott. A császárság megbukott s többé vissza nem térhetett. Milyen legyen az államforma, hogy rendezkedjék be az ország a retentő nemzeti katasztrófa után — ezek voltak a megoldásra váró kérdések. Angolország fokozatosan haladt utolsó forradalma óta a demokrácia megvalósítása felé; Franciaország ugyanezt nagy megrázkódtatások, a nemzet létét nem egyszer kockára tevő katasztrófák árán érte el. Azt látjuk, hogy történelme az abszolút monarchia bukása után kísérletekből áll: jakobinus diktatúra, mérsékelt köztársaság, konzulátus, császárság, Bourbon-monarchia, polgár királyság, s egy rövidéletű demokratikus köztársaság követik sorban egymást III. Napoleon császárságáig. A politikai élet az abszolút monarchia bukása után nem tudott kiegyensúlyozódni, mert a francia politikai génusz a régi Bourbon-monarchiában alkotta a legnagyobbat, s ez alakult ki és ez rögződött meg évszázadokon keresztül. Ez a magyarázata annak, hogy Franciaország története bukácsolásoknak, szélsőséges küzdelmeknek hosszú sora, majdnem egy évszázadon keresztül, egészen a harmadik köztársaság megszilárdulásáig. Szerencsére a franciák abszolút nacionalizmusa és a megpróbáltatások idején megnyilvánuló heroizmusa mindig diadalmaskodott a fenyegető belső összeomláson.

Párizs kapitulációja után (1871 január 28) megválasztották általános, titkos választójog alapján a nemzetgyűlést, most is ugyanúgy, mint 1849-ben. A nemzet képviselője, amely törvényhozó s ugyanakkor törvényalkotó testület volt, Bordeaux-ban gyűlt össze, s elnökévé Jules Favre-t, a régi köztisztviselőben álló republikánus vezért, a végrehajtónak pedig Thiers-t választották meg. Thiers maga szemelte meg a választókörökben a pártok tagjait, mégpedig hármat a mérsékelt köztársaságiak, hármat az orleanisták, hármat a royalisták közül, s hozzáfogott a belső rendezéshez. A választások után Gambetta és csoportja, akik nem akartak a megalázó fegyverszüneti feltételekről, s végsőkéig folytatni a háborút, elhallgattak, s megkezdődhetett a császár-

ság és a háború likvidálása. A nemzetgyűlés több pártra oszlott, egyetlen vezető többség nélkül. Képviselve voltak benne a jobboldali royalisták, a szélső jobboldali legitimisták, a baloldali repulikánusok, a szélső baloldaliak (Gambetta csoportja), a régi jakobinus hagyományok őrzői és volt még egy imperialista csoport is. Csaknem egyenlő számmal voltak a nemzetgyűlésen a Bourbonok, az Orleansi-ház és a Bonapartek hívei. Nyilvánvaló, hogy az ország lelkiileg meg volt osztva s nincs ebben az időben egységes közvéleménye sem a háború és béke, sem a belső reformok, sem az államforma kérdéseiben. A francia nemzet érezve a nemzetgyűlésre háruló feladatok fontosságát, legkiválóbbjait bízta meg képviseletével. A harmadik köztársaság első parlamentjében ott volt Gambetta, a nemzeti ellenállás vezére; Jules Favre, aki Bismarckkal a tárgyalásokat vezette Frankfurtban, Ernest Picard; a 48-ban szereplő köztársaságiak közül megjelentek: Arago, Ledru-Rollin, Jules Grévy, a későbbi elnök, Victor Hugo, akkor már világhírű író, a nagyszellemű Edgar Quinet, a forradalom történetírója — mind világraszóló név. Új emberek: Sadi Carnot, a tragikus végű elnök és Clemenceau.

Az öreg Thiers, aki írt is, csinált is történelmet, valóban arra volt hivatva, hogy megmentője legyen a megvert Franciaországnak. Nyugodt, világos látású, meggondolt ember volt, egy hosszú életnek tapasztalataival, s ezekben a válságos időkben meg tudott akadályozni minden kalandot. A sokfejű és soklelkű törvényhozótestülettel sok baja volt Thiers-nek. Legelőször újjászervezték a hadsereget, még 1871 áprilisában, porosz mintára. A nemzetőrséget, a forradalom katonaságát, amelyre a franciák olyan büszkék voltak, 1871-ben megszüntették. Az új porosz mintára átszervezett francia hadsereg négytagozású: tényleges állományból, tartalékból, a területiális hadseregből és annak tartalékából tevődött össze. A hadiszolgálatot három esztendőben szabták meg, ugyanúgy, mint Poroszországban.

Május 10-én írták alá Frankfurtban a francia-német békét, a legújabb kor világtörténelmének első fontos okmányát. A porosz háborús proklamáció a hadműveletek megindulásakor azt hangoztatta, hogy a háborút nem a francia nemzet, hanem a császárság ellen viselik, amely azt provokálta, mégis a francia nemzetet büntették. III. Napoleon bűnéért a franciák lakoltak meg, ötmilliárd franknyi, a háborús költségeket jóval felülmúló hadikárpótlás fizetésével és Elzász-Lotharingia elvesztésével. Gambetta és pártja a leghevesebben tiltakozott a megalázó béke ellen, de a nemzetgyűlés többsége Thiers-re hallgatott és úgy látta, hogy új háborút kezdeni a győztes Németországgal esztelen kockázat. Az ötmilliárdos hadikárpótlást Franciaország két nagy kölcsönből fedezte és hogy a poroszok által megszállt területei mennél

előbb felszabaduljanak, szinte hihetetlen gyorsasággal (1873 szeptemberig) letörlesztette.

Thiers-t, akinek személye iránt a nemzetgyűlés pártkülönbség nélkül teljes bizalommal viseltetett, 1871 augusztus 31-én, az akkor már Versailles-ben működő nemzetgyűlés a köztársaság elnökének nyilvánította. De az állandó konfliktusok az elnök és a nemzetgyűlés között mégsem szűntek meg. A nemzetgyűlés be akarta hozni a jövedelmi adót, az Angliában akkor már bevált új adónemet, a javaslat azonban Thiers ellenzése miatt megbukott; majd a szabadkereskedelem és a vámvédelem kérdésében támadt közte és a gyűlés között olyan éles konfliktus, hogy leszavazták a kormányt, mire Thiers (1872 július 26) lemondott. Csak hosszú rábeszélésre vonta vissza lemondását. Még több bajt okozott az államforma elintézetlen kérdése. Három egyenrangú és egyenlő jogú trónkövetelő versenyzett Franciaország trónjáért: Chambord gróf, az 1830-ban elűzött X. Károly unokája, a Bourbon-trónkövetelő, aki V. Henrik néven akarta elfoglalni ősei trónját; Lajos Fülöp, a polgár- király unokája és Napoleon Lajos, a bukott császár kiskorú fia. Szinte lehetetlen volt a választás; bármelyik jut hatalomra, könnyen polgárháborúba sodorta volna az országot. A royalisták azonban Broglie herceggel az élükön, egyre erősebben agitáltak. Thiers, ki főképen a balközép pártra támaszkodott, hogy a royalista agitáció élét elvegye, 1872 novemberében az újonnan egybeült nemzetgyűlés előtt ezeket az emlékezetes szavakat mondta: „la république existe...“, a köztársaság kormányának irányát pedig ezekkel a szavakkal jellemezte: „la république sera conservative ou elle ne sera pas“, — amiből Gambetta és az ő jakobinusai érthettek legtöbbet.

Franciaország ebben az időben a lábbadozó lázbeteghez hasonlított, ami érthető is, hiszen összeomlott a trón, elveszett a két virágzó tartomány és tízmilliárd államadósság nyomta az adózók vállait. De az ország szinte csodás gyorsasággal rendbejött, ami a társadalom szívóságát s életerejét mutatja. Gyorsan kifizette adósságait, hogy megszabaduljon az idegen megszállástól; csak az államforma kérdése emelt a francia nép sorai közé barrikádokat. A bukott dinasztiák elvesztették régi tekintélyüket a lakosság nagyobb részében, a köztársaságtól félt a polgárság, hátha megnyitja a társadalmi forradalom zsilipjeit, amelyet nemrég fojtott vérbe Mac Mahon. Thiers mellé, hogy hatalmát némileg korlátozzák, harminctagú bizottságot választottak, de a kiváló államférfiú minden tapintatossága mellett így sem tudott a szeszélyes, a tömegek hangulatait visszatükröző nemzetgyűléssel együtt dolgozni. 1873 május 24-én leszavazták, mire lemondott. Utódává Mac Mahont választották meg, Franciaország legyőzött, de veretlen tekintélyű marsallját, kiről köztudomású volt, hogy royalista érzelmű. Az öreg tábor-

nok Broglie herceget, a royalisták fejét bízta meg a kormányalakítással, aki a legitimistákból, az orleanistákból és az imperialista pártból alakított jobboldali kabinettel kezdte meg a kormányzást s első gondja az volt, hogy a monarchia helyreállítását megrázkódtatások nélkül előkészítse, utána pedig a párt ultramontán programjának megfelelően helyreállítsa Olaszországban az egyházi államot. A párizsi gróf, az orleansi trónkövetelő 1873 augusztusában meglátogatta a Bécs melletti Frohsdorfban tartózkodó Chambord-t s abban egyeztek meg, hogy Lajos Fülöp lemond az ő javára. Mivel azonban Chambord gyermektelen volt, megállapodásuk szerint halála után a trón az orleansi ágra szállt volna. Minden elő volt tehát készítve és a monarchia hívei biztosak voltak sikerükben. Franciaország mégis köztársaság maradt: a monarchia, melynek megvalósulása elől már elhengerítették a legnehezebb akadályokat, a Bourbonok konokságán zátonyra jutott. Kezdetben úgy látszott, hogy megegyeznek a zászlókérdésben. A háromszínű francia zászlón végeztek volna valami változtatást, úgyhogy ez az örökös Bourbon-monarchiát is szimbolizálta volna. Chambord azonban a monarchisták nagy rémületére 1873 október 27-én kelt levelében kijelentette, hogy a zászlókérdésben nem enged. „Az akarok teljesen maradni, ami voltam — írta —, ma megkisebbitve, holnap lehetetlenné válnék“. A Bourbon-ivadék inkább maradt tovább száműzetésben, semhogy királya legyen Franciaországnak forradalmi törvény alapján. Így a köztársaság maradt Franciaország számára az egyetlen lehetséges választás s erre kellett berendezkedni.

Franciaország új alkotmánya 1875-ben készült el, s az új alkotmány, amely egy névtelen bizottság műve volt, igyekezett felhasználni a mult összes tapasztalatait. Kísérletekben nem volt hiány; a nagy forradalom három alkotmányt készített. Az 1875-i alkotmány az összes régi alkotmányokból készült foglalat. A nép szuverén eszerint is, mint azt az Emberi jogok deklarációja hangoztatta annak idején, csakhogy nem egészében és nem közvetlenül, hanem választottai képében. Elkülönítették továbbra is a törvényhozó és végrehajtói hatalmat, a régi Montesquieu-féle politikai tanok értelmében. Franciaország új államformája az alkotmányos monarchiának hasonmása. Nem a király, hanem a hét évre választott elnök az államfő, aki fel van ruházva uralkodói jogokkal, kinevezi a kormányt, feloszlathatja a parlamentet, betölti a diplomáciai testület tagjait, övé a hadüzenet, a békekötés joga és a kegyelmezési jog is. A parlament két kamarából, a képviselőházból és a szenátusból áll. Az akkor 584 tagú képviselőház tagjait az általános titkos választójog alapján négy esztendőre választották; a 300 tagú szenátus tagjait kilenc évre választják a départemente-ok, úgyhogy egyharmadát megújítják minden harmadik évben. A két kamara együtt

a kongresszust alkotja, amely, mint a nemzeti szuverénitás képviselője, megválasztja az államfőt.

A parlamentarizmus Franciaországban az elmúlt hatvan esztendő folyamán meglehetősen bevált, ámbár gyökerei nem nyúltak vissza a múltba. Nagyon jól bevált különösen a szenátus. Ez a nyugodt, megfontolt, szűkebbkörű választójog alapján összetoborzódott testület alapos megfontolás tárgyává teszi, szétbontja, megkritizálja az alsóház sokszor elhamarkodott javaslatait. A képviselőkamara a legszigorúbban ellenőrzi a kormányt. A felelős végrehajtóhatalom ellenőrzésében nem egyszer túlzásokba is megy, úgyhogy a francia kormány léte soha sincs biztonságban; kis, jelentéktelen hibák, gyakran kis szóbotlások miatt buktak meg a miniszterek az egész kormánnyal együtt. A harmadik köztársaság több mint nyolcvan kormányt nyűtt el 1871 óta.

Még sok hiányzott ahhoz, hogy a harmadik köztársaság megszilárduljon. A köztársaság hajója olyan kormányossal indult útnak, bizonytalan vizeken, aki a republikát gyűlölte és legszívesebben átengedte volna helyét egy szerinte legitim uralkodónak. Az alkotmány elkészülte után feloszlatták a nemzetgyűlést, megválasztották az új szenátust és a képviselőkamarát. A köztársaságiak fölényes diadalt arattak (360 — 170 ellen) és Mac Mahon először a balközéphez tartozott Dufaure-t, utána pedig Jules Simont, a baloldal emberét bízta meg a kormányalakítással. Jules Simont a klerikálisok kíméletlenül támadták, s mint-hogy Mac Mahon a republikánus iránnyal úgysem rokonszenvezett, a konzervatív, royalista és klerikális Broglie hercegre bízta a kormányt. Erre kitört a válság, az első nagy kormányválság a harmadik köztársaság élettörténetében (1877 május 16). El kellett rendelni a választásokat és Gambetta a nagy világnézeti harcban kiadta a jelszót: „Le cléricisme c'est l'ennemi.” Az októberi választásokon a republikánusok 320 mandátumot kaptak, a monarchisták 210 mandátumával szemben és december 14-én Dufaure alakította meg ismét a balközéppárti kormányt, amelynek öt protestáns tagja volt. Ugyanekkor a republikánusok a konzervatív szenátusban is előrenyomultak. Mac Mahon ezután nem sokáig maradt. Kormányára a hadügyi kinevezések alkalmából olyan névsort terjesztett eléje, amelyet ő nem fogadhatott el és ki sem töltve az új alkotmány által megszabott időt, lemondott. Utódává Jules Grevyt választották meg, az öreg, meggyőződéses republikánust, akinek megválasztásával megszilárdult a köztársasági államforma, a közel évtizedes bizonytalanság után.

A königgrätzi vereség végzetes hatással volt a *Habsburg-monarchia* sorsára: Magyarország számára meghozta a szabadságot, melyet 1849-ben elvesztett, s újból elrendeződött a Habsburg-birodalom. Új,

modernebb, a kor szellemének megfelelőbb formát kapott ez a különös nemzetiségi konglomerátum, amely valóban anachronizmus számba ment a nemzeti államok korában. A két állam 1867-ben létrejött kapcsolatát lord Brougham angol politikai író, akire Kossuth Lajos többször hivatkozik, tökéletlen szövetkezeti uniónak (imperfect federal union) nevezte. A pártpolitikai elfogultságtól mentes politikai tudomány a kiegyezést valóban nem tekinthette remekműnek. Hiszen az úgynevezett közös ügyek állandó surlódásokat okoztak; a közös vámterület összeütközésekre adott alkalmat; Magyarország lemondott a nemzeti szuverenitást jelentő két legfőbb jogról: a külpolitika intézkedésének és a hadsereg felett való rendelkezésének jogáról. Nagy szépséghibája volt az is, hogy a monarchia két fele voltaképpen az uralkodó kegyéből kapott alkotmányt. Mi hivatkoztunk az ősi magyar alkotmányra, pedig az uralkodó jóvoltából kaptunk alkotmányt, melyet az tetszése szerint visszavonhatott.

Deák Ferenc és gróf Andrássy Gyula közös művét idehaza sokáig úgy tekintették, mint az államművészet példátlan remekét, magát a kiegyezést pedig, mint hazánk történetében mérföldköveket jelentő eseményt. Pedig nem volt az; ma már nem láthatunk nagy korszakos jelentőségű eseményt a kiegyezésben. A korszakos esemény a 48 volt, amely a nagy társadalmi reformokat, az új életformákat meghozta. Ez nem jelenti a kiegyezés lebecsülését. Magyarország sok évszázados harcot folytatott dinasztiájával. Politikai életünk azóta, hogy a Habsburgok uralma alá kerültünk, nem volt más, mint gravámeneknek, harcoknak, kiegyezéseknek hosszú sora. A 67-es kiegyezés nem volt más, mint a legszerencsésebb, a legjobb valamennyi kiegyezés között. A 67-es kiegyezés csaknem teljesen kiküszöbölte a dinasztia és a nemzet között soha meg nem szűnő ellentéteket és biztosította az ország zavartalan fejlődését félévszázadra. Kossuth Lajos óva intette a nemzetet a kiegyezéstől; kárhózatossá tartotta, hogy lemondunk a két legfontosabb nemzeti jog önálló intézéséről. Szerinte 67-ben az önálló Magyarország megszűnt és a két eddig független országból Ausztria-Magyarország lett. Kossuthé volt kétségtől az eszményi álláspont és az is biztos, hogy a magyar nemzet nagy tömegének ideálja továbbra is a tiszta perszonális unió maradt, békés eszközökkel azonban ebben az időpontban nem lehetett többet elérni. Deák Ferenc és Andrássy Gyula kivitték a maximumát annak, ami politikai úton alkudozásokkal elérhető volt. Ha a kiegyezési tárgyalások részleteit ismerjük, akkor látjuk, hogy milyen nagy akadályokat kellett leküzdeniök. Le kellett gyűrni a Grossösterreich és a Gesamtmonarchie híveit, le kellett valósággal fojtaniok a föderalisztikus törekvéseket. A 67-es kiegyezés mellett szól még egy más igen fontos tény; mellette volt a nemzetnek akkor politi-

kával foglalkozó jelentékeny rétege. Kossuth párthívei kisebbségben maradtak, aminek lélektani magyarázata az, hogy az a lelkiállapot, amelyben a nemzet 48—49-ben szabadságharcát megvívta, megszűnt s a józan megfontoltság került a nagy romantikus célkitűzések helyére. Nagy szerepet játszottak a lelki átalakulásokon kívül a gazdasági okok is. A magyar történelmi középosztály 1849-től 1867-ig jelentékeny részben tönkrement; az elszegényedett köznemességnek életlehetőségek kellettek. Ugyanaz a nemzedék, amely a nagy harcot megvívta, más-képen gondolkozott 1867-ben, mint 1849-ben. Kinek volt igaza, Kossuthnak, vagy Deáknak? Végeredményben Kossuthnak. Csakhogy abban az időpontban a nemzet problémájának ez volt egyetlen megoldási lehetősége; a magyar nemzet valószínűleg felmorzsolódott volna néhány évtized leforgása alatt, ha meg nem alkuszik és tovább marad az abszolútizmus. Nekünk nem volt erős, független polgári osztályunk, mint a cseheknek. A kiegyezés megalkuvás volt, ámde a paktum megkötése óta a háborút megelőző nemzedéknek éppen fél-század állott rendelkezésére, hogy a magyarság jövőjét biztosabb alapokra fektesse. A tragédia, melyet Kossuth előre látott, nem a kiegyezés ténye miatt, hanem azért következett be, mert a világháború előtti nemzedék nem látott a jövőbe és a kiegyezést, melyet maga Deák is ideiglenes megoldásnak tekintett, tovább nem fejlesztette.

A kiegyezési tárgyalások folyamán előtörték Ausztria összes szervei betegségei. A csehek vissza akarták szerezni a fehérhegyi csatában elvesztett függetlenségüknek egy részét és tartományi önállóságot követeltek. Vérmes reményeiket 1865-ben a Belcredi-kormány keltette fel, amely a Habsburg-birodalmat át akarta gyúrni Svájc-szerű föderaliztikus állammá. Minthogy azonban a kiegyezés alapgondolata a német és magyar hegemonia volt, a cseh önállósági törekvések 1867-ben zátonyra jutottak. Most az összeomlás után a Grossösterreich egykori tollforgatói (Clumeczky, Glaise-Horstenau) a 67-es, szerintük szerencsétlen kiegyezésben keresik a katasztrófa okát és azt állítják, hogy az összeomlásnak az volt a főoka, hogy Ausztria túlsokat adott a kiegyezéskor Magyarországnak; szerintük Ausztriát már akkor át kellett volna alakítani Völkerstaattá, amelyben Bécs hegemoniája mellett békében éltek volna a monarchia összes „néptörzsei“ és nemzetségei. A Ferenc Ferdinánd-féle politika védelmezői azonban összetévesztik Ausztriát Magyarországgal. Magyarország ezeréves állam volt, geofizikai és stratégiai egység, amely politikailag mindig sokkal erősebb volt Ausztriánál. Egészen más volt a magyarság számaránya Magyarországon, mint a németiség Ausztriában. A magyarság sokkal nagyobb volt és folyton nőtt, odaát a németiség jelentékeny kisebbséget alkotott és fogyott, amellettt gazdaságilag igen erős, a németiséggel egyenlő kultúr-

fokon álló nemzetiségei voltak Ausztriának. Erőltetett és fiktív volt tehát az osztrák-németek hegemoniája Ausztriában és még inkább az volt a monarchia közös intézményeinek vezetésében, ahol a fontos állásoknak vagy 70⁰/₀-át ők töltötték be. A fejlődés természetes útja az lett volna, hogy Ausztria átalakuljon föderatív állammá, Magyarországot pedig perszonális unió kapcsolja Ausztriához.

A Magyarországgal való paktum belsőleg átformálta Ausztriát is. A kiegyezésnek az volt egyik feltétele, hogy Ausztria, az európai reakció legkonokabb mentsvára szintén alkotmányt kapjon. Az 1861-i oktrojált alkotmányt, az úgynevezett alapvető törvényekkel helyettesítették, amelyek elismerik a polgárjogokat, a törvény előtti egyenlőséget, a nemzetiségeknek pedig megadják nyelvük szabad használatának jogát. A törvényhozótestület a Reichsrat lett, amely két kamarából: az urak házából és a képviselők házából állott és ebben az időben még a tartományi helyi gyűlések, az úgynevezett Landtagok választották meg. Jogai körülbelül ugyanazok voltak, mint a német birodalmi gyűlésé; megszavazta a birodalom közös költségvetését, a katonai törvényeket stb., azzal a különbséggel, hogy felelősségre vonhatta a kormányt. Ausztria még sem lett parlamentáris ország, mert a hirhedt 14. § alapján a császár a parlament jóváhagyása nélkül elrendelhetette az újoncozást és kivethette az adókat abban az esetben, ha a parlamentáris gépezet működése valami oknál fogva fennakadt.

A politikai pártélet Ausztriában ebben az időben zavaros képet nyújtott és a rozoga államgépezetet gyakran megakasztotta működésében. A németek liberális és katolikus csoportokra oszlottak, a szlávnyelvű örökös tartományok képviselői, mint nemzetiségek szerepeltek és kezdettől fogva napirenden volt az iskola- és a nyelvkérdés. Ferenc József, ámbár autokratának nevezték és a Szent Szövetség levegőjében nőtt fel, igyekezett alkotmányosan kormányozni és fenntartotta a lehetőséghez képest legalább az alkotmányosság látszatát. Demokráciáról Ausztriában ebben az időben még szó sem lehetett. A politikai hatalom a feduális főnemesség és a gazdag polgárság kezeiben összpontosult. 1867-től 71-ig Auersperg herceg kormányzott a liberálisokkal s kormánya a házassági törvény miatt, amely megengedte a polgári házasságot az esetben, ha az egyház a házasságkötést megtagadná, mindjárt kezdetben súlyos konfliktusba keveredett a papsággal. Másik törvény, amely szintén a liberális törvényalkotás szellemének felelt meg, kimondotta, hogy az állam felügyeleti jogot gyakorol az összes felekezeti iskolák felett. A kormány ezenkívül Magyarországgal egyetértésben rendezte a hadügyeket és sikerült Ausztria meglehetősen zilált pénzügyeit is megszilárdítani. Rieger a csehek vezére, 1868 augusztusában deklarációt szerkesztett, melyben a cseh nemzet Ferenc Józsefnek

cseh királlyá való koronázását követelte, ámde a cseh tervet a németek megbuktatták; a csehek azonban tovább szervezkedtek és megalakították a később oly nagy szerepet játszó Szokol-egyesületeket.

A föderalisztikus átalakulás kísértete 1871-ben ismét feltűnt. A császár ugyanis februárban egészen váratlanul Beust külügyminiszter tudta nélkül a csehbarát Hohenwartot bízta meg a kormányalakítással, aki erősen szlávösszetételű kormányt alakított ilyen nevekkal: Jidecsek, Habietenek. A nyíltan föderalisztikus kormány megalakítása nem maradhatott közömbös Magyarországra nézve, annál kevésbbé, mert Horvátországban rögtön éreztette hatását. A föderáció problémája ősszel dülőre jutott; Andrássy Bécsbe ment és az október 20-i döntőjelentőségű minisztertanácsban elvetették a föderáció tervét. Hohenwart megbukott és a császár ismét Auersperg herceget bízta meg a kormány megalakításával (1871 november 26). Auersperg ekkor az úgynevezett doktor-minisztériumot alakította meg, amely liberálisnak nevezte önmagát és neves tudósok voltak a tagjai. Az új kormány szigorúan állott a februári és a decemberi alkotmány talaján, elutasítván a föderatív Ausztriának még a gondolatát is. Az alsóausztriai, krajnai, morvaországi, vorarlbergi, bukovinai tartománygyűléseket mindjárt feloszlatták. És a csehekre is rossz napok jártak: Auersperg 1872 márciusában a tartománygyűlést szétkergette, majd az új választásokon különböző kormánymachinációkkal keresztül erőszakolta a győzelmet. Auersperg egyébként haladt tovább a szabadelvű reformok útján. Törvénybeiktatták az esküdtszék intézményét s a közigazgatási bíróságot. 1873 áprilisában nyitották meg a bécsi világkiállítást, amely Ausztria nagy gazdasági fejlődéséről tett tanuságot. Ugyanebben az esztendőben feltámadt az antiszemitizmus és bevonult az osztrák politikába. A zsidókat ugyanis a reakcióssok nagy bosszúságára, 1867-ben emancipálták Ausztriában és ellenfeleik az 1873-ban kitört gazdasági világválságot használták ki ellenük. Auersperg megalkotta még az új választási törvényt, amely kimondotta, hogy a Reichsrat tagjait nem a Landtagok választják, hanem közvetlenül a régi érdekképviselők: a nagybirtokok, a mezőgazdasági kerületek, az ipari és kereskedelmi kamarák, s a kerületi beosztást úgy csinálták meg, hogy a németiség maradjon többségben. Valóban 1878-ban még 250 német, 115 szláv és 15 olasz tagja volt az osztrák Reichsratnak.

Magyarországon a félállamiság a teljes államiság illúzióját keltette és a nemzet kormányával együtt lázas munkához fogott. Gazdaságilag ugyan az abszolutizmus alatt nyerte el hazánk a nyugateurópai formákat, de ez alatt az idő alatt alig fejlődött. A 48-i törvények helyreállításával most mentek át az életbe a reformkor vívmányai. A kiegyezés az 1867. XII. t.-c. megalkotásával korántsem fejeződött be, ellen-

kezőleg, most kezdődött csak a munka legjava. Gróf Andrássy Gyula az új miniszterelnök annak a nagy nemzedéknek volt sarja, amely a reformkorszakban a nemzeti államot megteremtette és annak védelméért fegyvert fogott 1848—49-ben. A tetterő, gyakorlatiasság, a gyorsaság a kivitelben, a leleményesség a közvetlen szükségletek meglátásában, a 67-es rendszer felépítőjének mind osztályrészül jutottak. Meg kellett szervezni mindenekelőtt a véderőt, s felállították a honvédséget. Itt Andrássynak az osztrák katonák konokságát kellett leküzdenie. Nagy baj volt Kossuth Lajos híveivel, akik a nemzeti élet integritását követelték. Hatvanhét egyik legnagyobb eredménye, hogy egyesült ismét az egész történelmi Magyarország, hogy visszakapcsolták Erdélyt és megszűnt a határőrvidék. Igen nehéz kérdés volt Fiume, amelyet Horvátország akart megkaparintani magának. Az új közjogi rendszer kiépítése közben rettentő súlyos pénzügyi és közgazdasági természetű bajok tornyosultak még az Andrássy-kormány elé. Át kellett venni sok milliónyi államadósságot (1868-tól kezdve évi 29 milliót fizettünk). A kvótát a közös kiadásoknál 30 százalékban állapították meg. Az idegen beamter-hadat elkergették, s jöttek helyükbe a magyarok. Sajnos, csak személycsere történt; tovább élt, virágzott a bürokrácia, amely ismeretlen volt Magyarországon 1848 előtt. A pártviszonyok Andrássy alatt még szilárdak, az országgyűlés zömét a Deák-párt alkotja, ehhez, mint jobbszárny csatlakoztak Sennyey Pál vezérlete alatt a konzervatívok; az ellenzék a Madarász-féle szélsőbalból s a Tisza Kálmán és Ghiczy Kálmán vezetése alatt álló balközépből állott.

Gróf Andrássy Gyulát 1871-ben külügyminiszterré nevezték ki, s az ő távozásával megkezdődik a Deák-párt bomlása. Utóda, Lónyay Menyhért választatott, azokkal a kifogásolható eszközökkel, melyeket ő honosított meg a magyar politikai életben. Alatta kapcsolódott össze a közgazdasági és a politikai élet Magyarországon. Lónyay a gyanúsítások terheitől nyomva 1872 december 5-én kénytelen volt benyújtani lemondását, utóda Szlávy József lett, aki alatt nem szűnt meg a gazdasági válság, sőt tovább tartott, utóda, Bittó István alatt is. Hitel nem volt, a deficit pedig 1873-ban már a 61 millió forintot érte el. Sem Ghiczy Kálmán, sem Kerkápoly Károly pénzügyminiszterek reformjai nem segítettek. A pártviszonyok ziláltak voltak mindaddig, míg 1875-ben meg nem alakult a Deák-párt és a Tisza Kálmán-féle balközép fuziójából az új párt, mely a szabadelvű párt nevet vette fel. A kormányelnök Wenckheim Béla rövidéletű miniszterelnöksége után a balközép vezére Tisza Kálmán lett, akivel a magyar közéletnek egy új, jelentékeny korszaka kezdődik. Tisza Kálmán nem volt nagy tehetség, de legszigorúbb kritikusanak is el kell ismernie róla, hogy párját ritkította mint pártvezér és csaknem utolérhetetlen volt, mint adminisztrá-

tív tehetség. Tipikus konszolidáló talentum volt Tisza Kálmán, s a magyar közélet konszolidációja, ha nem is volt árnyoldalak nélkül, mindenesetre az ő érdeme. Kétségtelen az is, hogy ő vetette meg a későbbi fejlődés alapjait és irányát; ez a fejlődés nem mutat rokonvonásokat a reformkorszakkal. Elsősorban bürokratikus volt és központosító — Tisza Kálmán 1890-ig vagy hétezer hivatalt kreált — és arra törekedett, hogy az államhatalom függvényévé tegye a közigazdasági életet. Tisza egyénisége nagyon hasonlít Crispien, akiről alább lesz szó és a másik nagy konszolidálóra, Taaffera, akit szintén az alábbiakban fogunk tárgyalni.

A porosz győzelem a Habsburg-monarchiát új külpolitikai helyzet elé állította. Az önmagára sokat tartó Beust gyűlölte Poroszországot és Franciaország felé orientálódott. 1870 július 15-én, midőn Franciaország Poroszországnak megizente a háborút, az osztrák-magyar külpolitika nehéz válaszútra került; választania kellett a kettő között: semleges maradjon-e, vagy beavatkozzék Franciaország javára. A szász Beust külpolitikáját a poroszgyűlölet fűtötte és szeretett volna beavatkozni. Albrecht főherceg 1870 tavaszán Franciaországban járt, ahonét visszatérve nagyszabású haditervet dolgozott ki Poroszország megtámadására. Maga Ferenc József a háborúért nem lelkesedett. Lebrun tábornok előtt, akit III. Napoleon küldött hozzá, kijelentette, hogy csak akkor avatkozik be fegyveresen a francia-porosz viszályba, ha erre rákényszerítik. Gróf Andrassy Gyula, mint magyar miniszterelnök, résztvett az 1870 július 18-án tartott koronatanácson, ahol a beavatkozásról döntöttek és minden ékesszólását latbavetette, hogy Ferenc Józsefet rábírja a semlegességre. A monarchia semleges maradt, amit Bismarck olyan jó néven vett, hogy már 1870 decemberében békejobbot nyújtott Ausztria-Magyarországnak. Minthogy az uralkodó Andrassy mellé állt, Beust kénytelen volt engedni, sőt közeledni a gyűlölt Poroszországhoz. Már 1871-ben összejött Bismarckkal Gasteinban, tárgyalásaik azonban még ekkor eredménytelenül végződtek. A monarchia külpolitikája csak gróf Andrassy Gyula kinevezésével terelődött új, biztos mederbe.

Andrassyt Magyarországon nagyon sajnálták, Bécsben pedig idegenkedtek tőle. Ellensége volt mindenki: a Hohenwart-Schäffle-féle társaság föderatív terveik elgáncsolásáért, a jezsuiták és ultramontánok, azért mert liberális volt, a nagynémetek, mert irigykedtek az új kancellárra, mint magyarra, a Ballplatz hivatalnokai, akik Beust keze alól kerültek ki és gyűlölték Poroszországot. Kineveztetését csak Berlinben fogadták nagy meglepéssel, Bismarck és öreg császárszája. Bismarck magyarbarát volt s azt tanácsolta a magyaroknak, hogy a németekre támaszkodjanak az egyre veszedelmesebb szláv áramlat

ellen. Szentpétervárott féltek Andrásstól, de Gorcsakov orosz kancellár kellemesen csalódott benne. Andrassy az első salzburgi találkozásuk alkalmával eloszlatta Gorcsakov bizalmatlanságát. Andrassy Bismarck kezére játszott, aki közeledést akart létrehozni Ausztria-Magyarország és Oroszország között. Andrassynak sikerült az, amit elődei nem tudtak elérni, helyreállította Oroszország és a Habsburg-birodalom között a jó viszonyt, amely a krími háborúban meglazult. Az 1873-i hármass császáregyezményben Andrassy Gyulának döntő része volt.

Az 1878-ig terjedő korszak eredményeit abban összegezhetjük, hogy a kezdet nehézségein a kettős monarchia átesett, a kiegyezési mű megszilárdult, a külpolitikai helyzet pedig az osztrák-magyar-porosz barátság kimélyítésével megerősödött.

A porosz-francia háború idején megvalósult az egységes *Olaszország*, amely csak a költők és gondolkodók ábrándjaiban élt még a napoleoni háborúk idején. Mint nagy, népes nemzeti állam támadt fel Itália, dicső multnak emlékeivel, nagyszerű tradíciókkal, de az új állam éppen multja miatt sem népének jellemében, sem pedig kultúrájában nem volt egységes.

II. Viktor Emánuel kormánya 1871 július elsején vonult be Rómába. A piemonti alkotmányt, amely az 1830-i belga alkotmánynak volt az utánpótlása, az egész országra kiterjesztették; Itália alkotmányos, parlamentáris ország lett, erősen centralizált közigazgatással. Az új állam kormányaira rengeteg feladat várt; a pénzügyek, a hadsereg megszervezése mind igen sok munkát adtak és rendezni kellett az olasz állam viszonyát a római egyházzal. Az új állam kormányzásának szelleme szabadelvű volt, hiszen Cavour, aki a nagy művet nem érte meg, de aki az Itália Unita-t legközelebb vitte a megvalósuláshoz, szabadelvű államférfiú volt, a szónak angol értelmében, ugyanúgy, mint Kossuth Lajos Magyarországon. A carbonarizmus a szabadkőműves-ségnek volt egyik válfaja; a szabadelvű és szabadkőműves elemekből sarjadt ki az olasz egység és Olaszország a pápához való viszonyát is ebben a szellemben rendezte. Benedetto Croce, a mai Olaszország legnagyobb gondolkodója a Risorgimento-mozgalmat, amely Itáliát életre keltette, a következő szavakkal jellemzi: „A mozgalom előkészítve az előbbi század reformjai által, a francia forradalom tapasztalataiban és az Itáliában egymást követő felfordulásokban ébredt öntudatra: a filozófiából és kozmopolitizmusból született meg s nemzetivé lett anélkül, hogy bármit is veszített volna nemes emberi és egyetemes törekvéseiből.”

A franciák, akik az egyházi államot megszállva tartották, a poroszok első nagy győzelmeinek hírére 1870 augusztusában kivonultak

Rómából. Cadorna, II. Viktor Emánuel tábornoka, szeptember 20-án vette be a várost, melynek lakói óriási többséggel a városnak Olaszországhoz való kapcsolása mellett szavaztak. A Lanza-kormány az egységes Olaszország első kormánya, hogy az olasz királyságnak a pápával való összeütközését elkerülje, előbb a parlament elé terjesztette az úgynevezett garanciatörvényt, amelyben Olaszország elismeri a pápa szuverénitását, biztosítja a pápának a teljes sérthetetlenséget s a Vatikán palotáinak szabad birtoklását; ugyanakkor az olasz kormány évi 3 millió lirát ajánlott fel a pápának kárpótlásul elvesztett jövedelmeiért. IX. Pius pápa nem fogadta el a garanciatörvényt, hanem tiltakozott a pápai állam bekebelezése ellen, tiltakozó szava azonban hatástalanul hangzott el.

Az új 500 tagú olasz kamarában a szélső republikánus és forradalmi elemek elenyésző csekély számban voltak, a katolikus jobboldal teljesen eltűnt; a többséget a liberális monarchisták alkották, akik ismét két csoportra oszlottak, az alkotmányos jobboldalra — Cavour és Ricasoli egykori pártjára — kiegészülve a liberális katolikusokkal, és balközépre, Ratazzi pártjára, amely antiklerikális jel-szavakat hangoztatott. A pénzügyi és egyéb gazdasági bajok miatt egymást érték a kormányváltások; Lanza után Sella következett, majd a Minghetti-kabinet, az 1876-i választások után pedig, amelyek a baloldali pártoknak hozták meg a győzelmet, Depretis alakított kormányt. Az egységet Olaszország igen drágán fizette meg. A pénzügyi helyzet 1861 óta egyre romlott, az évi deficit 200 millió lirát tett ki, az államadósság pedig 1871-ben az egység megalakulásakor elérte a 8300 milliót. A kormánynak sok bajt okoztak a déli titkos rablótársaságok: a nápolyi Camorra és a szicíliai Maffia, amelyek ellen formális háborút kellett viselni.

Az új állam belső bajai érthetőek, ha meggondoljuk, hogy az olasz nemzet több mint ezer esztendőn keresztül kis városállamokra volt tagolva. Meg kellett semmisíteni Európa egyik legrégebbi államát, a pápai államot, holott a lakosság nagy része jó katolikus volt. Az ország gazdasági erőforrásai igen gyengék; nincs szene, sem vasa, ezért lakosságát nem tudta már a háború előtt sem eltartani. Itália volt egyik olasz író kifejezése szerint „a kivándorlás klasszikus földje“. A birtokmegosztás sem volt egészséges. Az ország társadalma parasztságból, kézművesekből, kereskedőkből állt, de ebben az időszakban még igen sok volt a nagybirtok. Az olasz kormánynak legfőbb belpolitikai törekvése az volt, hogy fenntartsák az állam belső egységét és távoldartsák a közélettől a felforgató elemeket, a forradalmi szocialistákat és a republikánusokat. A nagy adóhoz kötött választójog miatt kevés volt a szavazók száma (1882-ben 600.000 szavazó), s így a kormányok a

felülről való beavatkozásnak ismert eszközével minden választás alkalomával könnyűszerrel megszerezték maguknak a parlamentáris kormányzáshoz szükséges többséget.

Olaszország külpolitikáját kezdettől fogva a lakosság életkérdései irányították. A túlnépes országnak tengerentúli gyarmatokra volt szüksége, hogy népességének feleslegét elhelyezhesse. Minthogy Franciaországgal megszakadt a jóviszony, már az első kormányok Ausztria-Magyarország és Németország felé közeledtek. II. Viktor Emánuel király 1873-ban Bécsbe, majd Berlinbe látogatott el, ugyanakkor I. Vilmos császár Milánóban fordult meg, Ferenc József pedig Vencébe utazott. A világpolitikában Olaszország kormányai kezdettől fogva a legaktívabb módon vettek részt. Az új ország ugyanolyan szélső imperialista politikát folytatott, mint a többiek, s igyekezett erejénél sokkal nagyobbat mutatni. Olaszországnak a háború előtti fejlődését Ruedorffer ezzel a találó szóval jellemzi: extenzív. Nem igyekezett kultúrájának elmélyítésére, intenzívebbé tételére, hanem úgy tett, mint a fa, amely ágait igyekszik kiterjeszteni, ahelyett, hogy gyökereit bocsátaná mélyebben a talajba.

A cári Oroszország az 1774-ben kötött kucsukkajnárdzsi béke óta játszik nagyobb szerepet az európai politikában. Ezt az országot erőszakkal civilizálták a XVIII. században cárijai, az országnak Európához való kapcsolása azonban csak külsőség maradt: a fél ázsiai ország és a román-germán kultúrán felépült Nyugateurópa között sohasem jött létre igazi belső, szilárd lelki kapcsolat. Oroszország története még a XIX. században is a cárizmusnak és a legfelsőbb rétegnek a történelme; a nép, a tömegek a cári abszolutizmusnak szenvedő objektumai. A cárizmus, amelynek hatalma az arisztokrácián a vele teljesen összeforrt és azonosult orthodox egyházon és a cári bürokrácián alapult, nyers volt, brutális és őszinte. Sohasem állította önmagáról, hogy alkotmányos, sohasem hivatkozott törvényre, mert a jognak, törvénynek forrása ő maga volt, s a törvény az volt, amit parancsolt. Magától érthető, hogy a cári despotizmus nem maradhatott hatástalanul az orosz néplélekre és jellemre. A nyílt, őszinte, barbár despotizmus nagy elszántságot tételezett fel azok részéről, akik az uralmat gyakorolták és hasonló elszántságra volt szükségük azoknak is, akik ezt az uralmat helytelenítették, s annak ellenszegültek.

Az angol mellett az orosz imperializmus volt a XIX. század második felében a világnak legtudatosabb imperializmusa. Az ország területe a világháború előtt 26 millió négyszögkilométert tett ki, összlakossága pedig 179 millióra rúgott. Rengeteg nemzetiség, félig-meddig

civilizálódott nomád népek, s az oroszba többé-kevésbé beolvadt idegen elemek alkották az orosz birodalom népességének tarka konglomerátumát. A birodalom társadalmi tagozódása a nyugateurópaiktól egészen elütő volt a háború előtt. Polgári osztályt Oroszország ugyanúgy nem termelt ki önmagából, mint Lengyelország, vagy Magyarország; a lakosságnak a zömét az őstudatlanságban megmaradt muzsikoknak — az orosz parasztoknak — sokmilliós tömege alkotta. Efölött uralkodott a nemesség, melynek soraiból a hivatalnoki kaszt tagjai kerültek ki, s a nagybirtokos arisztokrácia, amely az udvar környezetét alkotta ugyanúgy, mint ebben az időben Magyarországon, vagy Németországban és az ortodox papság.

A napoleoni háborúk alatt a moszkovita Oroszország döntően szólt bele az európai politikába. Rajta vérzett el Napoleon császársága és a cári Oroszország segítsége nélkül aligha lehetett volna helyreállítani a bécsi kongresszuson a legitimitás elvét. A pietista, bigott I. Sándor cárt 1825-ben I. Miklós, a XIX. századnak legnagyobb autokratája követte a trónon, aki alatt Oroszország, annak ellenére, hogy a cárizmus csaknem légmentesen elzárta Európától, rendkívül sokat fejlődött. Ebben az időben lendült fel az orosz irodalom, amely éppen az elzárkózás miatt európai hatásoktól csaknem teljesen ment maradt és a félázsiai országnak lelkületét tükrözi vissza. Gogol, Lermontov, Puskin, Turgenyev, Tolsztoj, bármily nagy alakjai is az egyetemes irodalomtörténetnek, irodalmi alkotásaik szelleme Nyugateurópa gondolatvilágától teljesen idegen. Miklós cárt 1858-ban II. Sándor követte. Az ő uralkodása alatt Oroszország többet fejlődött, mint Nagy Péter óta összes cárijai alatt. A nyugateurópai szabadelvűség hullámai átsaptak Oroszországba is és a szabadelvű nemesség hangosan kezdte követelni az alkotmányt és a nemzetgyűlés egybehívását. II. Sándor cár 1863-ban eltörölte a jobbagyságot, amely már rég megszűnt Nyugateurópa országaiban. 1864-től 1873-ig egész sereg nagy reformot alkotott: az 1864-i ukázban elrendelte a harminchárom kormányzóság helyi parlamentjeinek, az úgynevezett zemsztvoknak: a nemesség, polgárság, parasztság gyűléseinek egybehívását. Nemsokára eltörölték a birodalom két fővárosában: Péterváron és Moszkvában az előzetes könyv- és hírlapcenzurát, majd átszervezték az orosz középiskolákat európai mintára. A hadsereget 1873-ban porosz mintára alakították át. II. Sándor cár reformjait a reakciós érzelmű orosz arisztokrácia azonban megsokalta. Az 1863-i szerencsétlen kimenetelű lengyel felkelés elnyomása után a pétervári nemzeti párt annyira megerősödött, hogy a cárt az igen mérsékelt szabadelvű engedmények visszavonására kényszerítette. Újból életbelépett a cenzura, kitiltották az idegen könyveket, feloszlatták a zemsztvokat; a reakciónak ez a megerősödése természetesen meg-

erősítette a forradalmárok mozgalmát is, akiket Turgenyev Apák és fiúk című regényének kitétele után nihilistáknak szoktak nevezni.

Oroszország szellemi életében igen nagy hatással szerepeltek olyan gondolkodók, akiknek hatása Nyugat-Európa országaiban csak nagyon kicsi körre terjedt ki s a társadalmi és politikai események alakulására nem gyakorolt befolyást. Az anarchizmus Olaszországban, Spanyolországban vagy Franciaországban legfeljebb kisebb-nagyobb kellemetlenségeket okozott a hatóságoknak, de azt nem lehet mondani, hogy a tömegekre jelentékeny befolyása lett volna, vagy állandó felforgatással fenyegette volna a fennálló rendet. Oroszországban az anarchisták a hetvenes évektől kezdve mindjobban aláaknázták a társadalmat. A legnagyobb hatású apostoluk Bakunin volt, később Kropotkin és Bakuninnak egyik tanítványa, Necsajev. Az orosz anarchizmus alapgondolatát tekintve, a nyugateurópai — Proudhon és Max Stirner-féle — anarchizmussal nagyjában azonos: azt hirdette, hogy az egész állami rendet le kell bontani s az új társadalmat az önkéntes társulás alapján kell felépíteni; a termelőeszközök azonban a magángazdaság teljes kizárásával a szabad társulás útján létrejött csoportok tulajdonába mennek át. Egyébként Bakunin tanítványai a tömegek lázítását, a forradalmat úgy tekintették, mint az anarchizmus egyetlen helyes és célravezető eszközét. Bakunin követői közül Necsajev, a bolsevisták tanítómestere ezt a tanítást a végsőig csigázta, azt hirdetve, hogy minden emberileg elgondolható és alkalmazható eszköz jó és helyes a fennálló rend megdöntésére. Necsajev Svájcból hazatérve, Oroszországban titkos összeesküvést szervezett, amelyet (1871) felfedeztek és elnyomtak ugyan, de a nagyarányú összeesküvés igen nagy hatással volt úgy a parasztságra, mint a munkásosztályra.

A hatvanas esztendők végén kezdtek Oroszországban megszervezkedni a szocialisták, de ebben az időben még nem volt egységes programjuk. A szocialistákat is duvadak módjára üldözték az orosz hatóságok, ugyanúgy, mint az anarchistákat. Oroszország tehát 1870-től kezdve tűzfészek, s olyan vulkánhoz hasonlított, amelynek kráterét mesterségesen eltorlaszolták. A forradalom hadat üzent a cárizmusnak és az egész orosz rezsimnek. 1878-tól 1882-ig hat merényletet követtek el közéleti előkelőségek ellen. 1879-ben egy sereg forradalmárt kivégeztettek, s ekkor a terroristák elhatározták, hogy a cárt elteszik láb alól. 1881 márciusában a nihilisták bombája vetett véget II. Sándor cár életének.

Az aláaknázott cárizmus, melynek saját létét folyton védenie kellett alattvalói ellen, az imperialista politika hű támaszait a pánszlávizmus híveiben találta meg. A huszas, harmincas években feltámadt pánszláv mozgalomnak az a rövid foglalata, hogy az összes szlávok

nagy szövetséges államban egyesüljenek Oroszország hegemoniája alatt. Nagy nemzeti céljukat a szlávok azonban csak úgy érhetik el, ha megsemmisítik Törökországot, szétrobbantják az Osztrák-magyar monarchiát, utána leszorítják Németországot, amely éppen mostan állott, ebben az időszakban, hatalma tetőpontján. A pánszlávizmusnak újabb válfaja a Masaryk Tamás-féle neopánszlávizmus, amely a régi pánszláv dogmától annyiban különbözik, hogy csak szolidaritást követel Oroszországgal, de érintetlenül hagyja az egyes szláv államok nemzeti függetlenségét. A pánszláv politika legfőbb megszemélyesítője maga II. Sándor cár volt és ezt a politikát szolgálta Gorcsakov kancellár, Ignatjev, Oroszország konstantinápolyi nagykövete és Novikov, a bécsi nagykövet. A német birodalom és a Habsburg-monarchia a pánszlávizmus ellen többféle módon védekeztek. A hármas császár-liga, melyet az imént ismertettünk, részben azt a célt szolgálta, hogy lekötve tartsák Oroszországot, mint szövetségest. Ausztria-Magyarország és Németország azonkívül arra törekedtek, hogy megakadályozzák Oroszországnak a Balkánon való terjeszkedését, vagy azt, hogy ott túlhatalmassá legyen. Törökország megmentése, hogy Oroszország Konstantinápoly és a szorosok birtokába ne juthasson, a központi hatalmaknak szintén fontos követelménye; végül bent az Osztrák-magyar monarchiában a németiség és a magyarság hegemoniájának fenntartásával lehetőleg háttérbe szorították a szlávokat.

A „száz nemzetiségből“ álló Oroszország azoknak, akik történeti, vagy szociológiai szempontból tanulmányozzák, kétségkívül igen érdekes képet nyújt. Az orosz kultúra és az orosz lelkület színét és karakterét elsősorban a felpogány ortodox bizanti vallás szolgáltatja, melynek az a legfőbb tulajdonsága, hogy Oroszországban is ugyanúgy, mint a régi Bizáncban, összetestvéríesült az államhatalommal. Nem maradt hatás nélkül Oroszország lelki életére a tatár kánok ötszázasztendő uralma sem. Az orosz abszolútizmus a kánoktól tanulta a kormányzás eszközeit. Európától Oroszország főleg azt tanulta el, ami rossz és romboló; a földalatti Oroszország magába szívta a kapitalista Európának kóros lerakódási termékeit, az anarchizmust és a forradalmi szocializmust. Innen van, hogy Oroszország, amely világveszedelem volt a cárizmus alatt a pánszlávizmus telhetetlen imperializmusa miatt, világveszedelem ma, mert a cárizmus bukása után a perverz, romboló, sötét forradalmi Oroszország kaparintotta meg a politikai hatalmat.

II.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS A BALKÁN RENDEZÉSE.

A BALKÁN-KÉRDÉS EREDETE. A HERCEGOVINAI ÉS A BULGÁRIAI LÁZADÁS. OROSZ-ORSZÁG 1877—78-I HADJÁRATA TÖRÖKORSZÁG ELLEN. A SAN STEFANÓI BÉKE. A BERLINI KONGRESSZUS. AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLJA BOSZNIÁT ÉS HERCEGOVINÁT. A HÁRMASZÖVETSÉG. ROMÁNIA BELÉPÉSE A HÁRMASZÖVETSÉGBE. — SZOCIÁLPOLITIKAI REFORMOK NÉMETORSZÁGBAN. I. VILMOS HALÁLA. II. VILMOS JELLEME. — BISMARCK BUKÁSA. CAPRIVI. — DISRAELI BUKÁSA. GLADSTONE HARMADSZOR. SALISBURY. A MUNKÁSMOZGALOM. AZ 1892-I ÉS 95-I VÁLASZTÁS. SALISBURY ÉS A SZÉLSŐ IMPERIALISTA POLITIKA. — FRANCIA-ORSZÁG: FREYCINET. A BOULANGIZMUS. A PANAMA-ÜGY. — AUSZTRIA: TAAFFE ÉRÁJA. — MAGYARORSZÁG: TISZA KÁLMÁN BUKÁSA. WEKERLE. AZ EGYHÁZ-POLITIKAI ÉS A VALUTAREFORM.

A BALKÁN-KÉRDÉS a török birodalom lassú felbomlásának Európára nézve egyformán csapás volt a török hódítás a középkor végén és a török birodalom teljes lerögzése a XIX. században. Ez a kérdés, amely Európa politikusai XIX. század második felében annyi fejtörést okozott, több elemről tevődik össze; ilyenek: a Balkán népeinek függetlensége; Oroszországnak a Balkán-nemzetek fölött gyakorolt protektorátusa; az a kérdés, kié legyen az irányító befolyás a félszigeten, Ausztria-Magyarországé-e vagy Oroszországé; végül kié legyen Konstantinápoly és a tengerszorosok birtoka?

Oroszország az 1774-i kucsuk-kajnárdzsi béke óta folyton beavatkozott az ortodox vallás védelmének ürve alatt a balkáni ügyekbe. Szította a forradalmakat, s aláaknáztta Törökországot. A világháború előtti orosz politikának egyik sarkalatos pontja volt a Fekete-tenger medencéjének megszerzése és a balkáni népek életébe való beavatkozás. „Oroszország helyzete Európában — írja Trubetzkoi herceg, orosz diplomata — jelentékeny mértékben a Fekete-tenger medencéjében és a Balkánon való érdekeitől van meghatározva... Két alapmotívum húzódik végig, mint vörös fonal, Oroszország politikájában: a keresztény népek sorsáról való gondoskodás és a tengerszorosok kérdése.” Oroszország dél felé való aspirációi részben praktikus megfontolásokból, részben pedig romantikus emlékekből táplálkoztak. Oroszországnak szüksége volt gazdasági okokból a tengerszorosokra és a meleg tengerre; a romantikus emlékek a régi Bizánchoz fűzték, amelytől vallását és kultúráját kapta.

Az 1875-ben kezdődő boszniai és hercegovinai válság fejtetőre állította a keleti kérdést. Először Hercegovinában tört ki a lázadás (1875 júliusában) az adók miatt, innét csakhamar átcsapott Boszniába is. A felkelők egy proklamációjukban kinyilatkoztatták, hogy Szerbiához akarnak csatlakozni, ami érthető módon megrémítette a bécsi külügyminisztériumot és Andrássyt. Andrássy rögtön összeköttetésbe lépett Berlinnel és Szentpétervárral, hogy a külügyi köröket a szultánhoz intézendő felszólításra rávegye. A szultán, aki neszét vette a diplomáciai készülődésnek, december 12-i fermánjában reformokkal kecsegtette a két tartomány lakóit. A hatalmak azonban, nem bízván a szultánban, 1876 februárjában jegyzékben követelték az emberséges bánásmódot a félsziget keresztény lakói számára. Mialatt a jegyzékváltások folytak, Bulgáriában felkelés tört ki a Kaukázusból áttelepített cserkeszek ellen. A szultán a felkelés leverésére nem reguláris katonaságot, hanem fanatikus mohamedánokat küldött, kiknek dühe nem ismert határt. A feldühödött mohamedánok vagy tizenötezer bulgárt lemészároltak, kor- és nemkülönbség nélkül és felperzseltek rengeteg bolgár várost meg falut. A nagyhatalmak külpolitikai intézői, akik a sötét Balkán eseményeit már eddig is aggódva szemléltek, a bulgár felkelés hallatára megrökönyödtek; s aggodalmukat növelte a szalonikii francia konzul esete, akit május 6-án mohamedán papoktól fellovalt törökök megöltek. Nagy volt a felháborodás különösen Angolországban. A humanus Gladstone brosürát írt a törökök ellen (Bulgarian atrocities), majd egymásután intézte heves támadásait Beaconsfield kormánya ellen.

Úgy látszott, hogy a kivénhedt török katonai abszolutizmus végső napjait éli. Fellázadtak az ifjútörökök és a tékozló Abdul Asis szultánt 1876 május 30-án nagy egyházi segédlettel letették s utódává a beteges V. Muradot kiáltották ki; őt azonban rövidesen Abdul Hamid követte. A Balkán-népek azt hitték, hogy ütött számukra a szabadulás órája. Milán szerb király és Nikita montenegrói fejedelem 1876 július 2-án hadat üzentek a szultánnak. A montenegróiaknak kedvezett a hadiszerencse, a Csernajev orosz tábornok vezérlete alatt harcoló szerbeket azonban Abdul Kerim török fővezér Krusevácnál pocsékká verte. Milán király az alekszinaci szerb vereség után kénytelen volt fegyverszünetet kérni, amit Oroszország arra használt fel, hogy teljesen felkészüljön a Törökországgal való leszámolásra. A hadjárat megindításának azonban még nagy diplomáciai nehézségek állották útját. Péterváron tudták, hogy a Balkánt az Osztrák-magyar monarchia is szemmel tartja, a monarchia háta mögött pedig Németország áll; ezért a cár ravasz fondorlattal megpróbálta a kettős monarchiát elszakítani Németországtól. Gróf Andrássy Gyula kötélnek állt, abban a remény-

ben, hogy a monarchia dús zsákmányt kap a feldarabolásra ítélt Törökországból. Andrássy és Gorcsakov Bismarck háta mögött terveiket gondosan eltitkolva, 1876 július 8-án találkozót rendeztek Ferenc József és Sándor cár között Reichstadtban. A találkozón a két uralkodó megegyezett abban, hogyha Törökország elnyomná a szerb felkelést, Ausztria-Magyarország és Oroszország közös erővel védenék meg a szerbeket, sőt Andrássy, aki mindig a balkáni status quo-t védte, Törökország szétdarabolásába is belement. A kész tervezet szerint, melyet Gorcsakov magával vitt Reichstadtba, Ausztria-Magyarország megkapta volna Boszniát, Oroszország pedig Besszarábiának 1856-ban elvesztett részét; Bulgária és Kelet-Rumélia önálló országok lettek volna, Szerbia és Montenegró meggyarapodtak volna területben; Konstantinápolyt szabadvárosnak nyilvánították volna a tárgyaló hatalmak. Andrássy és Gorcsakov tárgyalását megzavarta egy váratlan esemény, amely az 1875 óta vajdó kérdést dülőre juttatta: 1877 március 19-én megnyílt az új török parlament, s az volt első dolga, hogy a külföldi hatalmak Törökország ügyeibe való beavatkozását elutasítsa, majd elhatározta, hogy a fellázadt Montenegró ellen teljes erővel fellép. II. Sándor cár most már türelmét veszítve, 1877 április 4-én hadat üzent Törökországnak.

Oroszország, amely ebben az időben már életbeléptette az általános védkötelezettséget és az elavult orosz hadügyet a modern hadászati elvek szerint újjászervezte, s különben is már rég készült a Törökország elleni háborúra, vagy 300.000 embert összpontosított a román határon, minden pillanatban készen arra, hogy megtámadja Törökországot. A hadsereg csak parancsra várt és 1877 június 27-én Miklós nagyherceg vezénylete alatt átlépte Románia határát. Gurko orosz tábornok hadserege, miután Bulgáriát néhány hét alatt végigseperte, július 19-én már a Sipka-szorosnál állott. A másik harctéren, a Kaukázusban, az orosz hadsereg nagyobb ellenállás nélkül elfoglalta Erzerum várost. A törökök azonban gyorsan összeszedték magukat. Ozmán pasa, a fővezér, Plevnánál az oroszok jobbszárnyát állította meg, a német származású Mehemed Ali, aki Abdul Kerim után átvette a fővezérséget, Várna felől az orosz hadsereg balszárnyát fenyegette bekerítéssel. Az orosz hadsereg nehéz helyzetbe került. A cár, hogy hadserege a szégyenteljes visszavonulást elkerülje, felszólította Károly román fejedelemet, aki vagy harmincezer emberrel sietett a szorongatott orosz ármádia segítségére. De Plevnánál szeptember 7-én Skobelev orosz tábornok seregét a törökök másodszor is megverték, s már úgy látszott, hogy Törökország győz, midőn váratlanul az oroszokhoz pártolt a hadiszerencse. Totleben, az új orosz fővezér, háromhónapi ostrom után elfoglalta Plevnát és Ozmán pasa hadserege kimerülve a háromhóna-

pos ostromban, az egyesült orosz-román haderők előtt megadta magát. Az 1877—78-i rettentő télben továbbfolyt a hadjárat. Gurko elfoglalta Szófiát, bevették a Sipka-szorost és 1878 január 16-án Filippopolisz jutott a győzők kezébe. Január 20-án elesett Drinápoly és a török hadsereg annyira felőrlődött, hogy az oroszok előcsapatai január 31-én már Rodostó alatt állottak. Abdul Hamid szultán január 26-án békéért esdekelt.

A fegyverszüneti szerződést 1878 január 31-én írták alá Drinápolyban, a béketárgyalások San Stefanóban kezdődtek meg 1878 március 3-án. A békefeltételeket a győztes Oroszország diktálta, melynek képviselőjében Ignatjev volt konstantinápolyi nagykövet jelent meg. Montenegró, amely miatt a török-orosz háború kitört, új nagy területeket kapott, köztük Antivarit, hogy kijárata legyen a tengerhez. Bulgáriából Oroszország nagy országot akart alakítani; magában foglalta volna az összes bulgárok által lakott, 65.000 négyszögkilométernyi területet, vagy ötmilliónyi lakossal. Bulgária ilyenformán visszakarta volna Simeon cárnak 950 esztendővel azelőtt megszűnt birodalmát: az övé lett volna az egész Balkán a Dunától az Égei-tengerig, Szalonikivel, Macedóniával együtt, a Kalkidike-félsziget kivételével. Az oroszok Montenegrót régi területének háromszorosára akarták növelni. Szerbia iránt már szűkmarkúak voltak az orosz patrónusok; csak Nist ajándékozták neki meg Novibazárt. Románia megkapta Dobrudzsát, viszont Oroszország javára le kellett mondania Besszarábia déli részéről. A san-stefanói béke feltételei szerint csak Bosznia és Hercegovina maradtak volna meg a szultán birtokában, de a két tartománynak autonómiát kellett volna kapnia.

A nyugateurópai hatalmak, elsősorban Ausztria-Magyarország és Németország rögtön látták, hogy a san-stefanói békével Oroszország ki akarja terjeszteni saját hegemoniáját a Balkánon és ha az sikerül, könnyűszerrel megszerezheti új alkalmas pillanatban Konstantinápolyt. Nem volt nehéz kitalálniok, hogy a béke végrehajtása után a cár parancsolt volna az Északi-jegestengertől a Dardanellákig. A nyugateurópai hatalmak semmiképp sem nyugodhattak bele a san-stefanói békébe. Gróf Andrássy Gyula először Angliához fordult támogatásért, ami nem ment nehezen, miután Derby lord külügyminiszteri államtitkár, aki a keleti ügyekkel nem sokat törődött, márciusban visszalépett és utóda Salisbury lett. Disraeli egyetértett Andrássyval abban, hogy a Balkán rendezése európai ügy, s nem lehet megengedni, hogy a san-stefanói szerződés valaha életbelépjen. Április 8-án a lordok házában nagy beszédet mondott, melyben előtárta, hogy Angliának keleten milyen nagy érdekei forognak kockán. Az orosz kormány erre kissé megszeppent; nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy megismétlőd-

jék a krími háború, hiszen az európai hatalmak újból egy akarattal összefogtak Oroszország ellen. Ignatjev, akit Konstantinápolyban „a hazugság apjának“ neveztek, Bécsbe sietett, hogy Andrássyval tárgyaljon, Szuvalov Londonba ment, hogy Disraelit megpuhítsa. Egyik sem ért el sikert. Ellenben létrejött a „londoni protokollum“, melynek értelmében Anglia beleegyezik Bulgária felszabadításába, de azzal a feltétellel, hogy a felszabadult országot szűkebb határok közé szorítják, Oroszország pedig megkapja Batu, Kars városokat és Besszarábiának egy részét. A következő hónapban Anglia, Oroszország és az Osztrák-magyar monarchia kötöttek titkos egyezményt, amelyben hozzájárulásukat adják ahhoz, hogy Boszniát és Hercegovinát a Habsburg-monarchia okkupálja, de viszont köteles elismerni Románia függetlenségét. Miután így titkosan minden fontos kérdésben megegyeztek, Bismarck egybehívta a nagyhatalmak kongresszusát Berlinbe, 1878 június 13-ra.

Németország a német-római császárság fénykora óta most állott először hatalmának tetőfokán. A Radziwil-palotában, ahol a kongresszus üléseit tartotta, Európa összes vezető politikusai megjelentek. Itt lehetett látni, mit változott a világ az 1815-i bécsi kongresszus óta, ahol a feudális kor jelent meg ragyogó pompával utoljára a történelem színterén. Itt is a titkos diplomácia képviselői gyűltek össze; a népek nem tudták elvenni az államfőktől a külpolitika intézésének jogát, de őket már sakkban tartotta a közvélemény, munkájukat ellenőrizte a XIX. század új nagyhatalmassága, a sajtó. A zordnak hitt Bismarck nyájas, finom, udvarias házigazdának bizonyult. Angolországot Disraeli képviselte, Viktória királynő bizalmasa, ebben az időben már aggasztán, de szellemi erőinek és ékesszólásának teljes birtokában. Oroszország képviselőjében szintén egy aggasztán, a 80 esztendőes Gorcsakov jelent meg. Franciaországot egy okos, komoly politikus, az angol származású Waddington képviselte. Olaszország Corti grófot küldte ki, akit szintén mint remek diplomatát ismertek. Törökország nevében Karatheodory jelent meg, a jó fellépésű, fiatal, ravasz fanarióta. Az Osztrák-magyar monarchia képviselőjében gróf Andrássy Gyula jelent meg, a berlini kongresszus egyik értelmi szerzője. Az ő számára nagy sikert jelentett már magában az, hogy a kongresszus egybegyűlt. A kongresszus egy hónapig tartó tanácskozások után Európa történetében döntő jelentőségű határozatokat hozott, melyek közül legfontosabbak a következők:

Bulgáriát megnyírbálták; 64 ezer négyszögkilométer területet hagytak meg neki, körülbelül 2 és félmillió lakossal. Déli részéből Kelet-Rumélia néven önálló tartományt alakítottak, amely tovább maradt a szultán fennhatósága alatt. Szerbiát, Romániát, Montenegrót

önálló államokká nyilvánították. Szerbia 48 ezer négyszögkilométernyi területet kapott 2 millió lakossal, Románia megkapta Besszarábiáért cserébe Dobrudzsát, Montenegró pedig Antivari kikötővárost azzal a feltétellel, hogy hajóhadat nem épít. Oroszország megkapta ázsiai hódítmányait, Görögország Thesszáliából és Epirusból kapott részeket, de a szultánnal való megegyezés alapján. Később azonban (1881) a görögök kihasználva Törökország gyengeségét, elragadták csaknem az egész Thesszáliát és Epirusz legnagyobb részét. A szultán megígérte, hogy nem tesz többé különbséget alattvalói között. A szorosokra vonatkozóan megerősítették az 1841-i szerződést, amely kimondotta, hogy hadihajó nem mehet át a Boszporuson és a Dardanellákon. Törökországra nézve tehát levonták belső züllöttségének csaknem minden következményét. Ázsiába csak azért nem üzték vissza a hatalmak, mert nem tudták, hogy Konstantinápolyt mitévők legyenek. Boszniára és Hercegovinára vonatkozólag a berlini kongresszus határozatainak 25. pontja kimondotta, hogy az Osztrák-magyar monarchia megszállhatja a két tartományt, átveheti ott a közigazgatást, azzal a feltétellel azonban, hogy a szultán fennhatósága továbbra is érvényben marad.

Ausztria terjeszkedése dél felé a török birodalom rovására régi gondolat volt, amely Badeni Lajos és Szavoyai Jenő koráig nyúlik vissza. A terv azóta állandóan kísértett. Ezzel a céllal indult meg annak idején II. József hadjárata Törökország ellen, amely azonban balul ütött ki. Metternich a balkáni *quieta non movere* elvet vallotta. Bosznia megszerzésének gondolata 1849 után újból feltámadt és szószólói főleg Ferenc József császár granicsár származású tanácsadói voltak, akik Wallenstein kora óta előkelő szerepet játszottak az osztrák hadsereg történetében. Ezek a délszláv származású tisztek a legodaadóbb, valószínűleg tizenhárompróbás hűségű alattvalói voltak a dinasztíának. Radetzky az ötvenes évek elején a császárhoz benyújtott memorandumban sürgette a két tartomány megszerzését, amit főleg stratégiai okokból tartott fontosnak. A két tartomány ugyanis hátvédje s mintegy kiegészítő része volt a hosszan és keskenyen elnyúló Dalmáciának. Ez a magyarázata annak is, hogy Árpád-házi királyaink a két tartomány birtokához annyira ragaszkodtak. A stratégiai és egyéb okoknál sokkal fontosabb az, hogy Lombardia elvesztése óta a nagyoszláv politika délen keresett kárpótlást. Ferenc József császár délszláv tábornokai tanácsára elhatározta, hogy a két tartományt rögtön megszerzi, mihelyt erre alkalom nyílik.

A monarchia katonai körei csak az alkalmas pillanatot várták Bosznia és Hercegovina megszállására. Mollinary tábornok, a zág-rábi hadtestparancsnok 1873 júliusában azt jelentette Andrásynak, hogy az állapotok a török hatóságok barbársága miatt a két tartomány-

ban immár tűrhetetlenek és sürgőssé vált a beavatkozás. Bécsben mindent előkészítettek; csak egy baj volt; gróf Andrássy Gyula külügy-miniszter ellenállt. Milyen meggondolások indíthatták Andrássyt arra, hogy az okkupációnak vagy az annexió már akkor felvetődő gondolatának ellenszegüljön? Nem tudjuk. Hálás volt talán Törökországnak azért, mert olyan lovagiasan viselkedett a magyar emigráció tagjaival 1849-ben. Láthatta azt is, hogy a két tartománynak a monarchiához való kapcsolása tisztán osztrák hatalmi szempont, ami a magyar nemzet politikai érdekeivel korántsem azonos. A kettős monarchia szláv elemeinek erősödését jelentette és nem látszott észszerűnek jelentékeny szláv elemmel növelni a kettős monarchia amúgyis súlyos nemzetiségi terheit. Andrássy Gyula nézete az volt, hogy a Balkánon maradjon meg a status quo, ameddig csak fenntartható, a törököket a monarchia ne háborgassa mindaddig, míg az ottani állapotok valamelyest tűrhetők, mert a következmények kiszámíthatatlanok. Az annexiót Andrássy mindvégig ellenezte és sikerült is meggyőztetnie. Abba ő sem egyezett bele, hogy Bosznia-Hercegovina szerb birtok legyen, mert ezzel csak Oroszország túlsúlya erősödött volna a Balkánon.

Andrássy az okkupáció diplomáciai előkészítésében annyira óvatos volt, annyira körültekintő, mintha csak rossz sejtelmek kínozták volna. A berlini kongresszuson kiverekedte, hogy a jegyzőkönyv 25. paragrafusa értelmében az Osztrák-magyar monarchia megbízást kapjon a megszállás végrehajtására, tehát ne önként, ne a maga jószántából hajtsa végre. Kimondották még azt is, hogy a megszállás csak ideiglenes jellegű, s ámbár Ausztria-Magyarország átveszi a két tartomány közigazgatását, érintetlenül fennmaradnak a török szulták szuverenitása és jogai.

A megszállás végrehajtása keményebb feladatnak bizonyult, mint azt maga Andrássy Gyula és Ferenc József generálisai sejtették. A mohamedán lakosságot fanatikus vezérek az okkupáció első hírére fellázították és gyorsan megszervezték az ellenállásra. A szultán szabad folyást engedett a berlini kongresszus határozatainak végrehajtásának, de hívei végsőkig ellenszegültek. A fanatizált felkelők számát 90.000 főre becsülték; tekintélyes haderőt kellett tehát mozgósítani. Philippovich József tábornok, a prágai hadtestparancsnok kapott megbízást a megszállás végrehajtására és először (a XIII. hadtestet és a spalatói hadosztályt) 82.000 embert bocsátottak rendelkezésére. Ez a szám azonban rövidesen csekélynek bizonyult, úgyhogy a megszálló csapatokat több mint harmadfélszázezer főre kellett kiegészíteni. A megszálló csapatok mindenütt komoly ellenállásra találtak, le kellett verniök a guerilla-harcot folytató ellenséget, s egymás után el kellett foglalni minden fontosabb helyet. Közel négyhónapi kemény harc után, 1878

október 29-én fejeződött be a hadjárat, amely az Osztrák-magyar monarchiának közel ezer főnyi halott és több mint ötezer sebesült veszteségébe került.

A német birodalom és az Osztrák-magyar monarchia között Andrássy külügyminisztersége óta a kapcsolatok annyira megszilárdultak, hogy csak a formális szövetségi szerződés hiányzott. Bismarck egy darabig nem tudta, mitévő legyen. I. Vilmos császár és Sándor cár rokoni kötelékei és belső barátsága megnehezítették a szerződést, azonkívül Bismarck az Oroszországgal való jóviszony fenntartását Németország érdekébe vágónak tartotta. Egy közbejött esemény azonban elhatározólag hatott. A szerb-bosnyák határ megállapításánál Sándor cár fenyegető hangon követelte Vilmostól, hogy az orosz érdekeket támogassa. Bismarck látván, hogy az orosz barátságnak igen nagy ára van, 1879 augusztus 27-én összejött Andrássyval Gasteinban és hosszú tanácskozások után 1879 október 7-én Andrássy és Reuss herceg aláírták az osztrák-magyar-német szövetségi szerződést. A szerződés megállapodásai 1920-ban kerültek nyilvánosságra. A két nagyhatalom megegyezett abban, hogy támogatják egymást minden rendelkezésükre álló katonai erővel, abban az esetben, ha támadás érne őket Oroszország részéről és békét csak közös megegyezés alapján kötnek. Abban az esetben, ha másik hatalom támadná meg a szerződő felek valamelyikét, jóakarátú semlegességet ígérnek egymásnak, ha azonban Oroszország a támadót segítené, együttesen lépnek fel ellene.

A szövetségi szerződés mindkét félre nézve hasznos volt, de tagadhatatlan, hogy a jóval erősebb fél kötötte azt a gyengébbel. A gyengébb fél az Osztrák-magyar monarchia volt, amely el volt foglalva állandóan a saját belső ügyeivel, de most a szövetségi szerződés segítségével külpolitikailag aktív lett. Bent a monarchiában, magyar és németek között osztatlan örömet keltett a szerződés híre, viszont Oroszországban igen leverő volt a hatása. Következményei kétségkívül igen jelentékenyek. A monarchia külpolitikailag Németország pórázán járt a kettősszövetség megkötése óta, de legalább így tekintély volt a Balkánon. Melyik félnek volt inkább érdeke a kettősszövetség? Ezt a kérdést nehéz volna eldönteni. Németországnak érdeke volt azért, mert a gazdaságilag egyre gyarapodó és expanzív birodalmat elősegítette dél felé való terjeszkedésében, a Habsburg-monarchiának nagy érdeke azért volt, mert a szlávssággal szemben a hatalmas német birodalomra támaszkodhatott. Mennyire így volt, mutatja az a rémület, melyet a szerződés híre a csehek közt keltett.

A német birodalom tekintélye óriásivá nőtt a kettősszövetséggel, melyet külföldön, főleg Franciaországban, úgy fogtak fel, mint a régi germán álmok beteljesülését. Az eredmények nem maradtak el. A két

szövetséges nagyhatalom irányító befolyásra tett szert a Balkánon és a török birodalomban. I. Károly román király a Németországgal és az Osztrák-magyar monarchiával való jóviszonyt ápolta. Obrenovics Milán szerb király barátságos kapcsolatba lépett Ausztria-Magyarországgal, ugyanakkor Szerbia a monarchiát az új kereskedelmi szerződésben kivételes kedvezményekben részesítette. Ekkor kezdődött a német befolyás is Törökországban. A török hadsereget német mintára szervezték újjá porosz tisztek útmutatása szerint és már akkor felmerült az a gondolat, hogy a két nagyhatalom szövetségi szerződésre lépjen Törökországgal, ettől azonban Bismarckot visszatántorította Oroszország féltékenysége.

Bismarck nem akart szakítani Oroszországgal; külpolitikájának az Oroszországgal és az Osztrák-magyar monarchiával való szövetség volt a sarokköve. Ez érthető; a német-osztrák-magyar-orosz szövetség Franciaország izolálását jelentette. A francia-angol szövetség ekkor még annyira távolinak és annyira valószínűtlennek látszott, hogy erre gondolni sem lehetett. Miért ragaszkodott annyira Oroszországhoz? Saját szavai szerint azért, mert a kettős monarchiában voltak nagy számmal olyan elemek, akiknek érzelmeit a német birodalommal való szövetség bántotta. Az, hogy a monarchiának és Oroszországnak nem voltak azonos érdekeik a Balkánon, ez Németországra nézve Bismarck szerint csak hasznos volt, mert a Habsburg-monarchia a birodalom támogatására rászorult. A három császár-egyezményt 1881 június 18-án megújították, három esztendővel később átdolgozva, ismét aláírták. Az egyezményben a három uralkodó ismét jóakarátú semlegességet ígért egymásnak arra az esetre, ha egy negyedik hatalom megtámadná őket. Az orosz cár ezenkívül még ígéreteket tett, hogy tiszteletben fogja tartani Ausztria-Magyarország mindama jogait, amelyeket a Balkánon a berlini kongresszus határozatai értelmében érvényesíthet. A hármass császár-egyezmény azonban nem bizonyult tartósnak. III. Sándor cár, aki 1881-ben a meggyilkolt II. Sándort követte, nem szerette Németországot és Franciaország felé orientálódott. A pánszláv politika nem nyughatott bele abba, hogy a Habsburg-birodalom uralkodjék a Balkánon és Bismarck annyit tudott elérni 1887-ben, hogy a cárral való személyes eszmecsere után megkötötték az úgynevezett „viszontbiztosító szerződést“, amelyben kimondották, hogy Németország és Oroszország jóakarátú semlegességet tanúsítanak egymás iránt, bárhonnan érné őket ellenséges támadás.

Bismarck diplomáciájának nem kis diadala volt Olaszország kibékítése Ausztria-Magyarországgal és a középeurópai szövetségbe való bekapcsolása. A közeledés azonban olasz részről történt. Crispi már 1877-ben tárgyalt Berlinben Bismarckkal, aki azt tanácsolta neki, hogy

először Andrássyval igyekezzék megegyezést keresni. Két súlyos ütközőpont volt: a Balkán, ahol Olaszországnak is voltak ambíciói és az olasz irredenta, amelynek az volt nem titkolt célja, hogy megszerezze Ausztria déli, olaszlakta területeit Itália számára. Ferenc József kezdetben idegenkedett a szövetségtől, de miután Bismarck diplomáciai művészetének sikerült az ellentéteket kiküszöbölni, 1882 május 20-án aláírták a hármasszövetségi szerződést, melyek megállapodásait a legféltékenyebben őrzött államtitkok közé rejtették.

A szerződő felek kimondották, hogy egymás ellen semmiféle nemzetközi egyezményt nem kötnek. Ha Olaszországot Franciaország megtámadná, Németország és az Osztrák-magyar monarchia az összes rendelkezésükre álló erőkkkel sietnek segítségére. Ez a kötelezettség terheli Olaszországot is akkor, ha Franciaország megtámadná Németországot. Ha több nagyhatalom támadná meg a szerződők valamelyikét, mind a három aláíróra nézve előáll a „casus foederis“, ha csak egy nagyhatalom a támadó, a többiek jóakarátú semlegességet tanusítanak. A szerződés végül kimondotta, hogy hadüzenet, fegyverszünet, békekötés kérdéseiben a szerződő felek közös egyetértésben járnak el. A szerződést 1887-ben megújították, 1891-ben, 1897-ben, 1912-ben ismételten meghosszabbították. Románia 1883 októberében csatlakozott a hármasszövetséghez. A barátsági és szövetségi szerződésben a felek kikötötték, hogy kölcsönösen támogatják egymást minden ellenséges megtámadtatás esetén.

A német birodalom második évtizede nagy gazdasági és szociális reformalkotással telt el. A manchesterizmus és a védővámrendszer híveinek harcából a védővámok kerültek ki győztesen. Az ipari munkások már erősen megszerveződve, a tőkés termelési rendet rohamozták. Az 1873–76-i nagy gazdasági válság, mely az egész földön végigsöpört, Bismarckot a német adópolitika alapos reformjára készítette. 1877-ben terjesztette elő a vaskancellár a liberálisok heves tiltakozásai közben az indirekt adókat és indítványozta a dohánymonopólium behozatalát, majd az ipari vámok felemelését. Bismarck gazdasági politikájával azonban úgy maga ellen zúdította párthíveit, a többségben lévő nemzeti liberálisokat, akik a nagy egyházpolitikai küzdelemben híven támogatták, hogy kénytelen volt elrendelni a választásokat. A liberálisok, miután a szabadkereskedelmi irányzat hívei kiváltak közülük, kisebbségben maradtak a választásokon. Bismarck felül állt a pártokon; most már a konzervatív és a katolikus Centrumból alakult koalíció segítségével hajtotta végre nagyszabású pénzügyi és szociálpolitikai reformterveit, mitsem törődve régi párthíveivel. A szociális politika, napjaink legtöbbször ismételt frázisa a német politika találmanya és az első úttörője a vaskancellár volt. Az 1881-i választások

után a nyolcvannégyéves Vilmos császár maga jelentette be a szociális reformalkotások kezdetét híres trónbeszédében, melyet Bismarck szerkesztett. A trónbeszédben szó volt a betegpénztárakról, az aggkori és a rokkantság esetére való biztosításról. A császár kimondotta a trónbeszédben, hogy az állam kötelessége a gyengék és tehetetlenek védelme. A német törvényhozás 1884-től 1892-ig egész sorát alkotta meg a szociális törvényeknek, amelyek később más országnak is mintául szolgáltak.

Németország gazdasági és politikai körei csak a birodalom fennállásának második évtizedében gondoltak gyarmatok szerzésére. A birodalom ipara amerikai arányokban nőtt, s lakossága egyre szaporodott. 1870-ben 39 millió lakosa volt a birodalomnak, s ez a szám 1880-ig már 46 millióra emelkedett. Bismarck nagyon óvatos volt a gyarmatszerzésben. Midőn egy német kereskedelmi társaság a Samoa-szigeten megtelepedett és állami támogatást kért, kijelentette, hogy a birodalomnak nincs sem ereje, sem hajóhada a német gyarmatosok érdekeinek megvédésére. Ő maga semmit sem kezdeményezett, a gyarmatokat magántársaságok, magánemberek szereztek. 1882-ben német gyarmati társaság alakult, majd egy merész vállalkozó behatolt Délnyugat-Afrikába és ott szerzett az anyaországnak egy jókora területet; Bismarcknak nagynehezen sikerült eloszlatni az angolok féltékenységét és beleegyezésüket megnyerni (1884). Ugyanebben az esztendőben a németek Kamerunban vetették meg lábukat.

A belső konszolidációt közben megzavarta a lengyel ügy. A porosz kormány elhatározta, hogy a lengyel irredentát minden eszközzel letöri, s megszavaztatta az országgyűléssel a hirhedt birtokkisajátítási törvényt, amely lehetővé tette, hogy a lengyel nemességnek vagy hat-százezer hektár földjét elszedjék és a lengyelek helyére német gyarmatosokat telepítsenek. A sokszor emlegetett porosz telepítési akciót a világháború befejeztével a cseh, román és jugoszláv kormányok alkalmazzák Magyarország elszakított területein a magyar birtokosság megsemmisítésére.

A külpolitikai helyzet 1885-től 88-ig nagyon borusnak látszott. Kevésen mult, hogy Boulanger francia tábornok mozgalma ki nem robbantotta a francia-német háborút. Bismarck háborút sejtve gyorsan megszavaztatta az új véderőtörvényt, amely a hadsereg létszámát 427.000 főről 468.000 főre emelte. Az 1887 január 11-én mondott, világszerte feltűnéstkelő beszédében kifejtette, hogy német-francia háború lehetséges; ki fog törni tíz nap múlva, vagy tíz esztendő alatt, s ehhez képest az 1870-i porosz-francia háború csak gyerekjáték volt. 1887-ben elrendelték az új választást, amely az úgynevezett Kartellben tömörült pártok: a konzervatív, a birodalmi párt és a nemzeti liberális párt

számára hozta meg a győzelmet. A Kartell támogatásával Bismarck ismét korlátlan úr lett a Reichstagban. Az új gyorsan megszavazott véderőtörvény lehetővé tette, hogy háborús veszély esetén a birodalom egymillió embert dobjon a határai védelmére. 1888 február 6-án ennek a törvénynek tárgyalása közben mondotta Bismarck másik nagy beszédét, ezekkel a híressé vált szavakkal: „Mi németek csak Istentől félünk, különben a világon semmitől.” A duzzadó teuton önérzetnek ez az erőteljes megnyilatkozása eloszlatta némileg a francia nacionalisták revánsálmait.

Az öreg Vilmos császár, aki népének tiszteletétől övezve már hatvan esztendeje uralkodott, 1888 március 9-én kilencvenegy éves korában meghalt. I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes óta ő volt a Hohenzollern dinasztia legkiemelkedőbb tagja, s a dicséretet, melyek még életében elhangzottak róla, nem túlzottak. Bismarck, közel három évtizeden át első minisztere és bizalmas tanácsadója, a nála szokatlan elragadtatás hangján nyilatkozik az ősz uralkodóról. Úgy glorifikálja őt, mint az emberi nemesség, lelki nagyság mintaképét, mint a hiúságmentes, igazságszerető, bölcs uralkodónak szinte utolérhetetlen példáját. Ezeket a dicséreteket I. Vilmos császár kiérdemelte. Személyes tulajdonai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy népe az ő uralma alatt megnyert három nagy háborút; megverte a dánokat, tönkretette Ausztriát, legyőzte Franciaországot, s végül az egységes birodalmat megvalósította. A káprázatos sikereket, melyek uralkodásához fűződnek, egyéni képességein kívül annak lehet tulajdonítani, hogy mint egykor XIV. Lajos, ő is ki tudta válogatni a legtehetségesebb embereket, rájuk hallgatott s velük oldotta meg a legnehezebb feladatokat. Bismarck, Moltke, Roon hadügyminiszter — elég ez a három név.

I. Vilmost fia követte az uralkodásban, aki III. Frigyes néven lépett a császári trónra. A jóakarátú, liberális gondolkodású, tudomány és művészetkedvelő uralkodót gyógyíthatatlan betegsége kilencvenkilenc nap múlva sírba döntötte.

Az új uralkodó, kinek nevéhez a birodalom ragyogó felemelkedése és a császárság bukása fűződik, II. Vilmos lett, Frigyes császár fia, Viktoria angol királynő unokája. Vilmos 1859-ben született és angol anyjától angol nevelést kapott. Egykori benfenteseinek nemrég megjelent nyilatkozataiból tiszta képet kaphatunk Vilmosról. Sajátságos, bizzar keveréke volt a jó és rossz tulajdonságoknak, az uralkodói erényeknek és a sokszor szégyenletes emberi gyengeségnek. Bismarck emlékiratainak harmadik kötetében, melyek 1921-ben láttak napvilágot, megemlíti, hogy Vilmostól félt tulajdon atyja III. Frigyes császár is. Azt is feljegyezte többek között a császárról, hogy a látványosságoknak és ceremóniáknak a kedvelője, hiú és fecsegő; de korlátlan

bizalommal van eltelve önmaga iránt. A német nyelvvel és irodalommal siheder korában ismerkedett meg. Nevelőül egy Hinzpeter nevű lutheránus papot adtak melléje, akit Bülow kancellár úgy jellemez emlékirataiban, mint növendékének hiúságát legyezgető, cinikus embert. De Vilmos ennyi gyarlóság mellett sem volt tehetségtelen uralkodó, sem rossz ember. El kell róla ismerni, hogy azonosította magát nemzete érdekeivel és csak jót akart, de mint neuraszténias lelki alkatú, kiszámíthatatlanul szeszélyes ember, állandó rettegésben tartotta minisztereit és meggondolatlan kijelentéseivel sok kárt tett a birodalomnak. Jellemző Vilmosra, hogy harmincéves uralkodása alatt a nyilvánosság előtt 575 beszédet mondott. „II. Vilmos főtulajdonsága volt a logika hiánya” — írja Bülow, aki haragjában néha még épeszűségét is kétségbe vonta. Valóban Vilmos még később, idősebb korában is néha annyira megfeledkezett önmagáról, hogy politikai megnyilatkozásaiban alig volt több, mint kocsmai fecsegő. Uralkodótársai is ilyennek látták. Ferenc József, barátja és szövetségese, félt tőle; VII. Edward angol király megvetette unokaöccsét. Lehetett-e Vilmos biztos ítéletű az emberek értékelésében, ki tudta-e válogatni a legalkalmasabb embereket a fontos kormányzati pozíciókba, amikor hiú önteltségében mindennek önmaga volt a mértéke? Bismarck sorsa meg volt pecsételve Vilmos uralkodásának első percétől fogva. A vaskancellár után középszerűségek korszaka következett úgy a katonai, mint a polgári vezetésben; másodrendű emberek jöttek, akik mint engedelmes katonák vagy lelkiismeretes bürokrata hűen teljesítették azt, amit császári uruk parancsolt.

A konzervatív junkerek Vilmost nagy odaadással támogatták és hű csatlósa volt a Stoeckel-féle keresztényszocialista párt is, amely a keresztény erények hőjét és megtestesítőjét őbenne látta. Bismarck csakhamar izolálva állott a császár környezetében. Mindjárt kezdetben a szociálpolitikai kérdésekben támadtak áthidalhatatlan ellentétek közté és császára között. A császár hatályon kívül akarta helyezni a szocialistaellenes törvényt és hathatósabb munkásvédelmet sürgetett; Bismarck ellenezte. De nem értettek egyet a külpolitikában sem. Bismarck meg akarta újítani a viszontbiztosító szerződést Oroszországgal, a császár pedig az Osztrák-magyar monarchiával kötött szövetség elmélyítését tartotta kívánatosnak. Az egykorúak feljegyzései szerint Bismarck félreállításában igen nagy része volt Waldersee grófnak, a vezérkar főnökének, aki azzal vádolta meg a vaskancellárt, hogy oroszbarát érzelmű és távolról sem ismeri fel egy esetleges orosz-német háború fenyegető jelentőségét. Bismarck megunta a bántalmakat és 1890 március 19-én lemondott. A német birodalom megalapítóját, Németország legkiválóbb és minden idők egyik legnagyobb államfér-

fiát így döntötte semmiségbe a császári akarat olyan időpontban, midőn az ő rendkívüli képességeire és tapasztalataira még szükség lett volna. Egyes német történetírók, hogy hizelegjenek a császárnak, azt vitatják, hogy Bismarckot el kellett bocsátani, mert ősi kormányzati elveket képviselt. De ez az állítás nem helytálló. Nem helytálló azért, mert Bismarck utódainak a politikájában semmiféle új, merész vagy eredeti gondolat megvillanását nem látjuk. A külpolitika kapkodó, iránytalan Bismarck óta, sem Caprivi, sem Hohenlohe, sem Bülow nem tudtak új utat vágni és tehetetlenségük volt főoka annak, hogy bekövetkezhetett Németország végzetes körülzárása a XIX. század első évtizedében.

Gróf Caprivi Leo, Bismarck utóda, katona volt és mint értelmes, szorgalmas bürokrata, lelkiismeretesen ellátta a reábízott új reszortot. A vele kezdődő „új kurzus” csak változásokat hozott Németország bel- és külpolitikai kormányzatában, de nem vetett fel egyetlen új vagy nagy gondolatot sem. A szocialisták ellen hozott kivételes törvényeket nem újítták meg és a munkások szabadabban szervezkedhettek, mint eddig és több szabadságot kapott a sajtó. Vilmos sokat szerepelt és szónokolt és nagy mondásai gyakran verték fel Európa csendjét és békéjét. A szocialisták, kiket Vilmos annyira gyűlölt, hogy háttérbeszorításukat nyíltan követelte, egyre jobban megerősödtek 1890 óta. Amellett nagy belső, mondhatnánk világnézeti harcok dúltak a német belpolitikában Caprivi kancellársága alatt. Először a konzervatívok és a szabadelvűek ütköztek össze a porosz iskolai kérdésben. A kormány felekezeti jellegűvé akarta átalakítani az egész népoktatást, de az ellenállás oly nagy volt, hogy Caprvinak le kellett mondani a porosz miniszterelnökségről. Közben két új párt alakult: a társadalmi reformpárt és az agráriusok ligája. Az új katonai javaslatok miatt olyan ellentétek támadtak a kormány és a Reichstag között, hogy Caprivi kénytelen volt újból választatni (1893). A választás azért nevezetes, mert itt törtek előre nem várt tömegekben a szocialisták, akik itt kapták meg először a szavazatok többségét. Csak azért kaptak negyvennégy mandátumot, mert a német birodalom kerületi beosztása a polgári pártoknak kedvezett. Az új Reichstag összeülése után a császár kezdeményezésére törvényt akartak készíteni a felforgató elemek megrendszabályozására. Vilmosra a szocialisták megerősödésén kívül az anarchista agitáció elharapódzása és Sadi Carnot francia köztársasági elnök meggyilkolása hatottak. Caprivi azonban összekülönbözött a törvénytervezeten Eulenburg porosz miniszterelnökkel, a császárnak később sokat szereplő barátjával s emiatt 1894 októberében mennie kellett. Utóda Hohenlohe herceg, Elzász-Lotaringia kormányzója lett.

Angolországban Disraeli hatesztendő kormányzása alatt a kon-

zervatívok ismét elkoptak. A liberálisok azonban, kiknek éppen elegendő idejük volt a megszervezkedésre, új erőre kaptak, amit főleg Chamberlain nagygyárosnak, Birmingham város kiváló polgármesterének köszönhetnek, aki megalapította a liberális szövetséget, amelynek mintájára újjászervezkedett az egész párt Anglia összes városaiban. Az angol közvélemény, amely az ázsiai és afrikai bonyodalmak miatt Disraeli külpolitikáját már megelégtelte, az új szervezkedést nagy megelégedéssel fogadta. 1880 márciusában választott Anglia, a szabadelvűek fényes diadalt arattak, mire ismét Gladstone került kormányra, immár harmadszor.

Gladstone harmadik miniszterelnökségének egész ideje alatt az írekkel vesződött. Megpróbálta először földreformmal lecsillapítani az elégedetlenséget a zöld szigeten, de hasztalan volt minden erőfeszítése. A passzív rezisztencia, az angol birtokosok ellen irányuló bojkottmozgalom (amely innét kapta a nevét), s az egymás után következő merényletek arra kényszerítették Gladstonet, hogy Írországból három esztendőre kivételes állapotokat léptessen életbe. Ezután a lordok tiltakozása ellenére sikerült törvényerőre emelnie az 1867-i választói törvénynek alapos reformját. Közben a politikai pártok életében is nagyobb átalakulások mentek végbe. A konzervatívok Disraeli halála után két pártra szakadtak; kiváltak közülök a haladók, Churchill lord vezetése alatt és megalakították a tory demokraták csoportját. A liberálisok radikális szárnya általános választójogot és progresszív jövedelmi adót követelt s annyira élére állította a helyzetet, hogy Gladstonet 1885 júniusában saját pártja leszavazta az alsóházban. A királynő örült Gladstone bukásának és Salisbury-ra bízta a kormányn, aki novemberben választatott, pártja azonban vereséget szenvedett.

Gladstone negyedik kormánya alatt ismét az ír home rule úgyszólván az egyetlen kérdés. Parnell nevű kiváló, semmitől nem rettenő vezérüknek majdnem sikerült már akkor kivívnia az írek önállóságát. Gladstone az engedékenységekben odáig ment, hogy a két kamarás ír parlament felállításába is beleegyezett, engedékenységgel azonban nemcsak a konzervatív köröket háborította fel, hanem maga ellen zúdította a saját pártját is. Gladstone ír politikája ellen új párt alakult: a radikális Chamberlain az arisztokrata liberálisokkal szövetkezve megalakította az úgynevezett unionista csoportot, melynek az volt fő programja, hogy az ír elszakadási törekvésekkel szemben minden eszközzel megvédi Nagybritannia egységét (unióját). Gladstone tervét leszavazták, mire Anglia 1886 júniusában ismét választott. Gladstone politikájának oly nagy volt a visszahatása, hogy a konzervatív és unionista koalíció a mandátumok jelentékeny részét elnyerte. A kormányn Salisbury vette át, ami az ír home rule végét jelentette. A kormány

szigorú rendszabályokkal, kivételes állapotok életbeléptetésével, a vezérek bebörtönzésével csendet és rendet teremtett a lázongó szigeten. Gladstone hívei meg akarták obstruálni Salisbury törvényjavaslatait, amire Salisbury a klotür behozatalával felelt.

Ezalatt az idő alatt szervezkedtek meg politikailag Angliában a munkások, akiknek már rég volt parlamenti képviselőjük, de nem alkottak önálló pártot. Az angol munkásmozgalom az európai kontinens hasonló mozgalmaitól számos eltérő jellemvonást mutat. Ez is különleges angol alakulat, az angol politikai génusznak olyan sajátos és önálló terméke, akár csak az angol parlament vagy az angol közigazgatási autonómia. A munkásszervezkedésben a szigetország minden más nemzetet megelőzött. Már 1823-ban megalakult Londonban az első szakszervezet (Trade Union), de a szakszervezetek sokáig politikától mentes gazdasági társulások maradtak. A munkások politikai csoportosulása, a munkáspárt és annak különböző árnyalatai csak a német szociáldemokrata párt megalakulása után jónéhány évtized múlva, a nyolcvanas évek közepén kezdtek kialakulni.

Marx tanításai átjutottak a csatornán; 1880-ban Marxnak egyik tanítványa szociáldemokrata szövetséget alapított, de alig akadt pár-ezer híve. A marxizmus negatív programjával az angol munkások is egyetértettek; rossznak, tarthatatlannak, reformokra szorulóknak nyilvánították a liberális társadalmi és gazdasági rendszert; a marxizmus pozitív programját: az összes termelőeszközök kisajátítását a köz céljaira, a munkásság osztályuralmát, a vallás- és családellenes tanokat az angol munkásvezérek elutasították, később is, midőn önálló párttá megszervezkedtek. Ennek a jelenségnek egyik magyarázata az, hogy az angol nép individualista hajlamú: az angol nemzeti jellemmel nem fér össze a megvalósult szocializmus minden egyéniséget megsemmisítő fegyház-állama. Ezenkívül Nagybritannia a kontinens országaitól eltérően évszázadok során nyugodtan, harmónikusan fejlődött s ez az izoláltság az etikai és társadalmi nézeteket is befolyásolta. Az angolokat megvédte a forradalmi szocializmustól az, hogy kételkedtek a kontinensről átszivárgó tanok értékében. A nyolcvanas évek végén írókból, ujságírókból, tudósokból nagy társaság alakult, az úgynevezett Fábian-társaság (Fabian Society); ez a tudományos társaság a marxizmus és a francia szindikalizmus összes tanításait a legapróbb részletekig szétboncolta és kiszedte belőle azt, amit jónak, amit a társadalmi élet szempontjából hasznosnak ítélt és elvetette a salakját.

A munkások mint párt, csak a kilencvenes évek első esztendeiben szervezkedtek meg, először Skócia gyárvárosaiiban és az 1892-i választásokon két mandátumra tettek szert. Ebben az időtájban szervezkedtek meg újból a liberálisok is a newcastlei program alapján, és az

1893-i választásokon néhány főnyi többséget értek el. Ismét Gladstone jött nagy reformprogrammal és ígéretekkel, amelyek között az volt a legfontosabb, hogy Írország helyi parlamentet kap. Minthogy azonban a konzervatív lordok háza az ír kérdésben minden radikális újítást megghiúsított, s a liberálisok csekély többsége miatt az egyensúly felborult, Gladstone 1894-ben lemondott és a királynő Rosebery lordot, a gazdag, elegáns úrlovast nevezte ki utódává. A parlamenttel ő sem boldogult; 1895-ben el kellett rendelni a választást, amelyen az unionista párt győzött. A kormányra pedig ismét Salisbury lord került azzal a programmal, hogy Nagybritannia minden gazdasági, fizikai, erkölcsi erejével fejleszti tovább a világbirodalmat addig a határig, ameddig lehet.

Az 1878-tól 1884-ig terjedő időszakban az angol gyarmatpolitika két legnagyobb sikere: az Egyiptom feletti fennhatóság megszerzése és a szudáni gyarmatbirodalom megszervezése. Tunist Anglia csak azért engedte át Franciaországnak, hogy annál búsásabban kárpótolja majd önmagát Egyiptom megszerzésével. A Szuezi-csatorna megnyitása óta Egyiptom életkérdéssé vált Angliára nézve. 1878-ban Ciprust szedték el a szultántól, hogy minél előbb kiépítsék félelmetes flottabázissá; ez volt az első lépés Egyiptom megszerzésére. Ebben a nagymultú tartományban 1808 óta a szultán képviselőjében egy alkirály uralkodott, de csaknem tejhatalmú szuverén módjára, akit nem terheltek egyéb kötelezettségek, mint az évi adó megfizetése. Az angolok előzőleg Szudánt, a Felső-Nílus körül elterülő hatalmas kiterjedésű tartományt kezdték gyarmatosítani. Ez a mű egy Charles Gordon nevű skót mérnök nevéhez fűződik, aki 1874-től 80-ig nem mindennapi organizáló tehetséggel és ügyességgel, fáradságot nem ismerő munkakedvvel, sőt hősiességgel végezte feladatát. A Nílus mellett fekvő Chartum város az ő kormányzósága alatt szép, virágzó központtá fejlődött. Gordon Dél-Szudán kormányzóságát egy Schnitzler Eduard nevű német orvosra bízta, aki Emin pasa néven szervezte meg ezt a tartományt. Mialatt Szudán Gordon helytartósága alatt virágzásnak indult, Egyiptomban kirobbant az első nagy nacionalista mozgalom. A tékozló, s adósságban úszó alkirályt, Ismailt a nagyhatalmak 1879 júniusában letették és fiát, Tewfik pasát nevezték ki utódává, aki szigorú takarékoszággal próbálta megtölteni az államkasszát, amely atyja pazarlásai miatt kiürült. Leszállította a katonaság létszámát, csökkentette a tisztek zsoldját, ami aztán a hadsereg körében elkeseredést keltett. A dús zsoldhoz szokott tisztek összeesküvést szőttek és 1882 februárjában az alkirályt arra kényszerítették, hogy Arabi nevű vezérüket nevezze ki hadügyminiszterré. De ezzel nem csillapult le a mozgalom. Midőn az angol-francia hajóraj 11-én Alexandria előtt megjelent, a városban kitört a

felkelés, s vagy ötven külföldit megöltek. Angliában ekkor már a liberális Gladstone volt kormányon és a magát pacifistának valló miniszterelnök megragadta az alkalmat Egyiptom meghódítására. Ennél jobb alkalom nem kínálkozhatott volna: Franciaországban a Freycinet-kormányt megbénították a belső viszonyok és Németországtól való rettegés. Anglia szinte szabad kezet kapott Egyiptomban. Az angol flotta Seymour lord vezetése alatt 1882 június 11—13-án tönkrelőtte Alexandriát; a francia miniszterelnököt, aki Granville lord angol külügyminiszterrel megegyezett az egyiptomi kondominium kérdésében, cserbenhagyta a kamara: az angolok most már tehettek, amit akartak. 1882 augusztusában Wolseley angol tábornok nagyobb csapattal megszállta Port-Said-ot és a franciák tiltakozásai közben elfoglalta a Szezi-csatornát, végül szétverte a lázadó Arabi pasa hadait. Egyiptom most már angol fennhatóság alá került. Névleg Törökország tartománya maradt továbbra is, de a valóságban a közigazgatás, a hadsereg, a közgazdasági élet irányítása angol volt; az angolok vezettek, szabályoztak mindent, s az ő érdemük, hogy a török uralom alatt elszegényedett ország gyors virágzásnak indult.

Szudánban az angolok kevésbé voltak szerencsések. Mialatt Egyiptomban a nacionalista felkelést vérbefojtották, Szudánban ál-próféta támadt egy Mohamed Achmed („Mahdi“) nevű tömegvezető személyében, aki a vallásalapító utódának adta ki magát, s a bennszüült arab lakosságot sikerült az angolok ellen feltüzelnie. Először 1885 novemberében semmisítették meg a mohamedánok Kasgil mellett egy nagyobb angol-egyiptomi sereget, azután körülvették Chartumot. Vagy 10.000 angol szorult a városba, Gordonnal, az egykori kormányzóval együtt, akiket a felkelők egytől-egyig lemészároltak; maga a város a lángok martaléka lett. De az angolok nem hagyták félbe az Egyiptomban megkezdett akciót. Kitchener, a későbbi hadügyminiszter ebben az időben az egyiptomi hadsereg főparancsnoka, a Salisbury-kormánytól parancsot kapott a tartomány pacifikálására; Stanley, a híres afrikai utazó bejárta az Egyenlítő tájékát és felkutatta Emin pasát. Most már a Nílus egész felső folyásának vidéke, a középfrikai nagytavak tája, a gazdag Uganda tartomány mind angol fennhatóság alá kerültek. Ebben az időben lett a „Greater Britain“ (nagyobb Anglia) az angol politika jelszava, melyet Sir Charles Dilke röpített világgá.

A Salisbury-kormány alatt az indiai ügyek vezetését Churchill lord vette át, a tory demokraták kiváló vezére, aki igen gyorsan, alig néhány esztendő alatt védhető állapotba hozta Indiát. Kiépítette az északi vasutakat, amelyek lehetővé tették az angol erők gyors átszállítását Afganisztán felé orosz támadás esetén. Ugyanebben az esztendő-

ben Salisbury és Churchill az angol birodalomhoz kapcsolták Hátsó-Indiában Birmát, megerősítették a singapoori flottabázist, kiterjesztették Anglia protektorátusát a maláji-szigetekre, végül megszállták a Borneo-sziget északi részét. Franciaország Hátsó-Indiába szorult, a mostani Indokinába.

Franciaországban a rojalista érzelmű Mac Mahon bukása után nem fenyegette többé veszély a köztársaságot. A képviselőházban a republikánusok már az 1877-i választásokon megkapták a többséget, 1879-ben a szenátus lett köztársasági többségű. A nagytehetségű Gambettát kiszorították a hatalomból, mert félték tőle és Waddington-, Freycinet- és Ferry-kormányok követték egymást. A köztársaság végleges győzelme külsőleg abban fejeződött ki, hogy július 14-ét, a Bastille bevételének napját nemzeti ünneppé nyilvánították. Most már elérkezett a köztársaság megszilárdításának ideje, s a kormányoknak első gondjuk volt átalakítani Franciaország nevelési rendszerét köztársasági szellemben, ez pedig elkerülhetetlenné tette a római egyházzal való összeütközést. Törvényben kimondották, hogy a közoktatás ingyenes legyen és laikus, mire válaszul a kongregációk megtagadták az engedelmességet. Ferry közoktatásügyi miniszter felelete az volt, hogy megszüntette a katolikus egyetemeket; azután a középfokú oktatást vették ki az állam által el nem ismert rendek kezéből. A kongregációk, amelyek mögött a jezsuiták harcias rendje állt, ellenszegültek, amit a kormány a jezsuita-rend kiűzésével torolt meg. Az egyházpolitikai harcoknak első idejében lépett fel Clemenceau, Franciaország későbbi megmentője, mint a szélső baloldalnak már akkor félelmes parlamenti bajnoka, s csakhamar túlszárnyalta Gambettát. 1881-ben, a választások után Gambetta vette át egy időre a kormányt, de a parlament már a következő esztendőben megvonta tőle a bizalmat. Eközben a köztársasági párt szétbomlott két árnyalatra: a mérsékeltekre és a radikálisokra; ez utóbbiak az egyház és állam haladéktalan szétválasztását, a progresszív jövedelmiadó behozatalát követelték. Az 1885-i választásokon a republikánusok győztek, s újból Freycinet lett a miniszterelnök, de a radikálisok a kormányt tovább támadták. Az ő támogatásával lett hadügyminiszter Boulanger tábornok, a hazafiak személfénye és a tömegek bálványa. Boulanger szerepe, mint tömegjelenség érdemel figyelmet. A tábornok nem született vezérnek; jómegjelenésű, de elasszonyosodott, energiátlan ember volt, akit a politikailag iskolázatlan tömegek sodortak előre, csupán azért, mert hazafias szólamaival elkápráztatta őket. A népszerű tábornoknak állítólag nagy tervei voltak. Az is szándéka volt, hogy Franciaország alkotmányának gyökeres reformjával eltörli a parlamentet, s behozza a korlátlan központi

hatalmat. Az utca állandóan tüntetett mellette és ha a kormány elvesztette volna lélekjelenlétét, Franciaország könnyen új háborúval fizette volna meg a tábornok becsvágyát és a tömegek hisztériáját. A kétszertendős bizonytalanságnak Tirard-Constans-kormány vetett véget azzal, hogy Boulanger ellen az állam felforgatására való törekvés címén vádat emelt (1889 február), s kiadta az elfogató parancsot, amelynek végrehajtása előtt a párizsi utca hőse Belgiumba menekült.

Jules Grévy elnöknek, a köztársaság megszilárdítójának 1887 december 2-án le kellett mondania, mert nyilvánosságra került, hogy egy Wilson nevű unokaöccse rendjelekkel szédelt és pénzért járt ki állami szállításokat, meg hivatalokat. Utódává Sadi Carnot-t, a nagy Carnot-nak, a forradalom szervező zsenijének unokáját választották meg. Carnot elnöksége alatt meglehetősen kialakult a francia politikai pártélet. Ez nem azt jelenti, mintha végleges formát öltöttek volna fel a különböző politikai csoportok; Franciaországban a pártok folyton hullámanak, ide-oda mozognak, majdnem folyékony állapotban vannak, szóval a politikai irányok nincsenek beszorítva szilárd keretekbe, mint máshol. A III. köztársaság kezdete óta állandóan van 8–10 csoport, de ezek átfolynak egyik a másikba. Van szélső, van mérsékelt republikánus csoport, van szélső bal, szélső jobb; a reakciót a királypártiak képviselik és a katolikusok, akik ebben az időszakban XIII. Leó pápa közvetítésével megbékéltek a köztársasági államformával. A szocialisták több árnyalatra oszlanak kezdettől fogva. 1887 óta két nagy csoportjuk volt: a Guesde-féle francia munkáspárt, amely marxista alapon állott; a forradalmi szociális munkások francia szövetsége, mely autonóm munkásszövetségekből tevődött össze. 1893-ban a munkásfrakciók nagy szövetséget alakítottak ilyen címen: „a szociális köztársaság jövőjét szolgáló forradalmi akció ligája”, s a szövetség programját az akkor még szocialista Millerand, a későbbi köztársasági elnök a következőképpen foglalta össze: „a kapitalista tulajdonnak társadalmi tulajdonnal való szükségképeni és progresszív helyettesítése”. Az 1893-i választások után a köztársasági pártok két nagy csoportja, a mérsékeltek és a radikálisok nagy egységes pártkoncentrációt alkottak a szocialisták a jobboldali szélsőségekkel szemben.

Sadi Carnot elnöksége alatt 1892 novemberében pattant ki a Panama-botrány. Lesseps Ferdinándnak, a Szezei-csatorna nagynevű építőjének vezetésével a 80-as évek végén részvénytársaság alakult a két Amerikát összekötő Panama-földszoros átvágására. A társaság ellen azt a vádat emelték, hogy 1888-ban úgy gondoskodott pénzről, hogy a kamarától törvénytellenesen sorsjátékra kért engedélyt, s evégből befolyásos képviselőket megvesztegetett. A botrány kipattanása után a gyanúsítások özöne merült fel; belekevertek minden pártállású kép-

viselőket, befolyásos politikusokat, s egyik párt kompromittálni akarta vele a másikat. A botrány hullámai csak nagynehezen akkor ülte el, amikor az igazságszolgáltatás a bűnösökre irgalmatlanul lesújtott, az agg Lesseps-et, a Szezei-csatorna hősiességű alkotóját sem kímélve.

Ausztriában a boszniai okkupáció olyan súlyos kormányválságot idézett elő, hogy a liberálisokra támaszkodó Auersperg-kormánynak távoznia kellett. (1878 július 5.) Az ország nagynehezen, hónapokig tartó tárgyalások után evickélt ki a válságból és először Stremayr, a kultuszminiszter vette át a kabinet vezetését (1879 február), majd ugyanennek az esztendőnek júliusában gróf Taaffe Eduard, a császár gyerekkori játszótársa és bizalmas embere. Minthogy a német liberálisok a választásokon kisebbségben maradtak, Taaffe a feudális és klerikális elemekre támaszkodva kormányzott közel másfél évtizeden keresztül.

Taafferól nevezték el Ausztria történetének ezt a körülbelül másfél évtizedes korszakát. Pedig Taaffe nem volt sem nagy államférfiú, sem kiváló szónok. De ugyanúgy, mint kortársa, a monarchia másik felének miniszterelnöke, Tisza Kálmán, ő is kiváló adminisztrátornak bizonyult, értett ahhoz, hogyan kell tovább vonszolni ügyes fortélyokkal nap-nap után a kormány rozoga szekerét. Művészettel uszított egymásnak egyeseket, csoportokat, pártokat és így minden nagyobb koncepció, államférfiúi előrelátás vagy célkitűzések nélkül űzte azt a jellegzetes politikát, amelyet bírálói a híressé vált „fortgewurstelt” szóval jellemeztek. A régi politikai pártok Taaffe alatt széttöredezték, a liberálisok valósággal szétszűllöttek s egyre nagyobb erőre kaptak a feudálisok és főleg a klerikálisok, akiknek ebben az időben Lueger, Bécs polgármestere lett egyik vezető emberük. Ebben az időszakban tűnt el hovatovább az osztrák németiség hegemoniája is. A csehek vezetői, Rieger és gróf Clam-Martinic, 1879-ben memorandumot adtak át a császárnak, melyben azt követelték, hogy a hatóságoknál és a törvényszéknél a cseh nyelv egyenlő jogú legyen a némettel. Taaffe 1880 április 19-én megjelent nyelvrendelete, amely kimondja, hogy a cseh és a német nyelv a bírósági tárgyalásokon és a hivatalokban egyenlő jogú, korszakos jelentőségű Ausztria történetében. A csehek ráadásul 1881-ben a szláv egyetemet is megkapták Prágában, és előrenyomultak a szlávok ebben az időben Ausztria többi tartományaiban is; így Krajnában a szlovének és Galíciában a lengyelek. És ez természetes is volt, hiszen Ausztria egész élete 1867-től az 1918-i összeomlásig nem egyéb, mint a szlávok harca a németekkel saját önállóságuk kivívására.

Taaffe kormányzata határozottan antiliberális, klerikális és antiszemita jellegű. A szabadelvűségnek ellenhatásai a nyolcvanas, kilenc-

venes években erőteljesen mutatkoztak Európa minden országában, de sehol sem olyan mértékben, mint Ausztriában. Viszont tagadhatatlan, hogy a konzervatív nagyurak az alsóbb néposztályok sorsát szívükön viselték. Taaffe alatt több nagyjelentőségű szociális reformot hajtottak végre, melyek közül a baleset elleni biztosítás, az öregek és rokantak ellátásáról szóló törvények érdemelnek említést.

Gróf Andrassy Gyula külügyminiszter a kimerültség miatt, s még inkább azért, mert a katonai körökkel való állandó viszálykodások elkedvetlenítették, 1879 augusztusában felmentését kérte az uralkodótól és csak addig maradt, amíg Bismarckkal együtt tető alá nem hozták a német-osztrák-magyar szövetségi szerződést.

Gróf Andrassy Gyula politikai működését eddigi méltatói a pártpolitika nagyítóüvegén keresztül szemléltek, amely természetszerűleg óriásivá növelte alakját, s így tagadhatatlan érdemeit túlzottan értékelve, beiktatták őt történelmi nagyjaink legnagyobbjai közé. Andrassy okos diplomata, a közvetlen szükségleteket jól meglátó politikus volt, nem korszakos jelentőségű államférfiú, s nem a nagy gondolatok vagy nagy tettek embere. Ha tárgyilagosan szemügyre vesszük, hogy mit tett, azt látjuk, hogy ő sehol sem kezdeményező, csak végrehajtója vagy elősegítője annak, amit mások megkezdték. A 67 elsősorban Deák Ferenc műve volt, neki érdemei vannak abban, hogy létrejött. Az osztrák-magyar-német szövetség Bismarck elgondolása; Andrassy érdeme, hogy a német birodalomban meglátta a legyőzhetetlen erejű nagyhatalmat, s észrevette idejében, hogy az európai politika súlypontja áttérrelődik Berlinbe. Ezt Königrätz után meg nem látni majdnem ugyanolyan vakság lett volna, mint a világháború végeztével tagadni azt, hogy az európai politikát ezentúl Párizsból mozgatják. Azt mondják, hogy a német birodalomhoz való csatlakozás biztosította a kettős monarchia számára a nagyhatalmi állást, s annak előnyeit, s bennünket magyarokat (mint Bismarck is mondotta) megvédett a szlávoktól — és ez Andrassy elévülhetetlen érdeme. Hol van már a monarchia és megvédett-e bennünket a német birodalom a szlávoktól? Andrassy és Bismarck műve ideiglenes modus vivendi volt csupán, és a Habsburg-monarchia tragédiáját annak tulajdoníthatjuk, hogy a Németországgal való szövetség szent és sérthetetlen dogmává merevült. Andrassy „érdemének“ szokták tulajdonítani Bosznia és Hercegovina megszállását is. Ezzel szemben a történelmi tény az, hogy az okkupációt ellenezte, de végrehajtotta, mert ez volt Ferenc József akarata. Gróf Andrassy Gyula nem volt szónok, nem született tömegvezérnek. Lelki alkatának, jellemének Ferenc József arisztokratikus rendszere felelt meg legjobban, nem a 48-as demokrácia, amelyben politikai pályáját megkezdte. Az igazságos, túlzásoktól mentes ítélet csak az lehet róla, hogy jó diplo-

mata, gyorsértelmű, gyakorlatias politikus volt, s a monarchia tíz külügyminisztere között ő volt a legtöbb, a legkülönb.

Magyarország sokkal megnyugtatóbb képet nyújt ebben az időben, mint Taaffe Ausztriája. Tisza Kálmán kormányrendszerének vannak nagy, elismerésreméltó érdemei: az ország konszolidálódott, a pénzügyi egyensúly nagynehezen helyreállt, közgazdaságilag ebben a korszakban lettünk Európává. Viszont tagadhatatlan, hogy voltak a Tisza Kálmán-korszaknak nagy árnyoldalai is, mint az ország elbürokratizálódása, a politika egybekapcsolása a közgazdasággal, a szélső konzervativizmus a politikai jogok kiterjesztése terén és a párturalom megrögzítése. De ebben nem egyedül a Tisza Kálmán-rendszer volt hibás. Belső fejlődésünk másirányú lett volna, ha nem gyakorolt volna ránk hatást egy rajtunk kívül álló hatalom, ha az ország teljesen függetlenül a maga életét élhette volna.

Tisza Kálmán kormányát sem kímélték meg a súlyos belső válságok. A boszniai okkupáció nemcsak Ausztriában, hanem nálunk is rettentő elkeseredést keltett, még a kormány belsejében is olyan meghasonlást támasztott, hogy Széll Kálmán pénzügyminiszter lemondott, mert féltette a pénzügyi egyensúlyt, melyet nagynehezen sikerült helyreállítania. Tisza adminisztrátori ügyességét nem egyszer tették próbára igen nehéz belpolitikai kérdések, mint a nemzetiségi kérdés, a katonasággal való összeütközés (Janszky-ügy), majd a horvátok mozgalma, de Tisza mindezt elsimította. Széll lemondása után a pénzügyek ismét megrendültek, s a költségvetés deficitese volt éveken keresztül, úgyhogy ugyanaz a veszély fenyegetett ismét, mint 1875-ben, midőn Tisza a kormányalakítást a pénzügyi egyensúly helyreállításának ígéretével vállalta. Kezdetben egészen szimpla, jelentéktelen emberekkel kormányzott, csak később vette be kabinetjébe Baross Gábort, Magyarország vasúthálózatának megteremtőjét, hódította el az ellenzéktől Szilágyi Dezsőt és vette be a kormányba Wekerlét.

Tisza kormányzásának utolsó idejében egyik ballépést a másik után követte el. 1889-ben nem engedte meg, hogy Magyarország részt vegyen a párizsi világkiállításon s midőn a képviselőházban ezért kérdőre vonták, olyan indiplomatikus magyarázatot adott, hogy nemcsak idehaza, hanem külföldön is általános megbotrátkozást idézett elő. Még jobban lejáratta Tiszát a hírhedt véderőjavaslat. Bécs többek között azt követelte az új véderőjavaslatban, hogy a magyar országgyűlés ezentúl tíz évre ajánlja meg az újoncokat, ne minden esztendőben (14. §), az önkéntesekről szóló törvényt pedig úgy módosították volna, hogy aki a tiszti vizsgát le nem teszi, még egy esztendőre benn tartható és a vizsgát német nyelven kell letenni (25. §). Országszerte rettentő volt a felháborodás. A magyar intelligencia lelkében a kossuthi

tradíciók erősen éltek, s a közös ügyet a színmagyarság és annak vezető rétege úgy tekintette, mint ideiglenes megalkuvást Ausztriával. Megmozdultak egyszerre a megyék, a városok és Budapesten tüntetett az ifjúság. 1889 június 8-án kezdődtek meg a véderővita tárgyalásai rettentő izgalmak közepette. Egymást érték az utcai tüntetések, melyeknek folyamán Tisza Kálmán testi épsége sem volt többször biztonságban. A felzúdulás a véderőjavaslat ellen, mely törvényerőre válás esetén valóban kivette volna a legfontosabb nemzeti jogot az országgyűlés kezéből, engedékenységre bírta az uralkodót és a bécsi katonai köröket, s a 14. §-t elejtették, a 25.-et pedig módosították. A véderővita befejezésekor Tiszát lejárt és bukott embernek tekintették, de kormányának a honosítási törvény adta meg nemsokára a kegyelemdőfést. Ez a törvény azért keltett szörnyű felháborodást, mert hontalanná tette volna Kossuth Lajost, a nagy száműzöttet, kinek szelleme sohasem élt erősebben Magyarországon, mint a véderőjavaslat tárgyalása idején. Ennek a javaslatnak tárgyalása közben Tiszát saját minisztériumai szavazták le és 1890 március 9-én lemondott. Utódául gróf Szapáry Gyulát ajánlotta, akit 1892 november 1-én Tisza pénzügyminisztere, Wekerle Sándor követett. A szabadelvű pártot Tisza bukása nem rendítette meg. A párt már annyira megszilárdult, annyira kiépítette minden téren várait, hogy vezérének bukását meg sem érezte.

A hatvanhetes rezsim legnagyobb alkotásai Wekerle Sándor nevéhez fűződnek. Maga Wekerle volt gróf Andrássy Gyula mellett az egész szabadelvű időszak legnagyobb szabású államférfia. Meg volt áldva mindazokkal a személyes tulajdonokkal, amelyek alkalmassá tették őt arra, hogy a ferencjózsefi korszakban közvetíteni tudjon a nemzet és uralkodó között. Remekül tudott bánni az emberekkel, s kétségtelenül voltak diplomata-tulajdonai. A magyar politikusoknak 67 óta két örvény között kellett ugrándozniuk. Felülről Bécs fenyegetett és meg kellett küzdeniök az uralkodó osztrák tanácsadóinak intrikáival, idehaza pedig a türelmetlen, erőszakos közjogi ellenzék támadásainak tartották a hátukat.

Két nagy reformot alkotott meg a Wekerle-korszak: az egyházpolitikai törvényeket és a valutareformot. Az egyházpolitikai reform a magát szabadelvűnek nevező korszak egyetlen vitathatatlanul szabadelvű alkotása. Ausztria, ahol Taaffe alatt a klerikális és konzervatív felső tízezer uralkodtak, ennek a korszerű reformnak, mint valami bevehetetlen vár szegült ellene, Magyarország azonban az Európa-szerte jelentkező elvilágiasító folyamatnak szabad teret engedett. Az egyházpolitikai reformokat a kor szelleme követelte. Láttuk ezt az imént Németországban, ahol az egyház és állam viszonyának reformját Bismarck vasmarka hajszolta keresztül, Franciaországban, ahol a folya-

mat 1875 után nemsokára megindult s ugyanezt láttuk Olaszországban is. Részük volt benne a kálvinistáknak, akik 67 után arányszámuknál sokkal nagyobb számban szerepeltek a közéletben s a különböző közigazgatási, tudományos és egyéb pozíciókban. A kétségkívül szabadelvű közszellem nagyban kedvezett. Maga Kossuth Lajos a 48-i törvényalkotás folytatásának tekintette az egyházpolitikai reformot s a polgári házasság mellett nyilatkozott a magyar szabadelvűségnek Kossuth mellett legnagyobb vezére, Deák Ferenc is. A vitákat gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter elkeresztelési rendelete indította meg még a Szapáry-kormány idején. A katolikus papság országszerte nagyszabású hadjáratot indított az elkeresztelési rendelet ellen, de a kormány rendületlenül állta a támadásokat. Döntő szava volt az egyházpolitikai harc megindulásában Horváth Boldizsárnak, az Andrássy-kormány igazságügyminiszterének. Az 1891-i választásokon a kormánypárt fölényesen győzött s a Wekerle-kormány elhatározta, hogy a reformot végre fogja hajtani. Időszerűnek tartotta az egyház és az állam viszonyának korszerű rendezését még gróf Apponyi Albert is, akit a legrosszabb akarat sem vádolhatott radikalizmussal, vagy azzal, hogy a katolikus egyház ellensége lett volna. A püspöki kar a készülő reformról nem akart hallani és 1893 márciusában felterjesztésben indokolta meg állásfoglalását az uralkodónál. Wekerlének azonban sikerült az uralkodót megnyerni és november 9-én bejelentette a Háznak, hogy a király megadta beleegyezését a polgári házasságról szóló törvényjavaslat benyújtásához. Hatalmas, nívós, sokszor igen heves viták indultak meg a javaslat tárgyalásánál. A legemlékezetesebb Szilágyi Dezső igazságügyminiszter szócsatája, melyet gróf Apponyi Alberttel vívott, aki a kormány javaslata ellen közvetítő javaslatot nyújtott be. A Ház 1894 február 19-én megszavazta a javaslatokat, a főrendiház azonban, ahol a papság és a konzervatív mágnások voltak túlsúlyban, ez év május 7-én visszautasította. Wekerle erre lemondott, a király Khuen-Héderváryt szemelte ki utódául, de Wekerle mellett a szabadelvű párt olyan egységesen és szilárdan kitartott, hogy újból ő kapott a kormányalakításra megbízást. Június 9-én a főrendiház négy szótöbbséggel elfogadta az egyházpolitikai javaslatokat.

A Wekerle-korszak másik nagy alkotása a valutareform, amely világviszonylatokban is elsőrangú pénzügyi műveletnek számít. Wekerlének itt is nagy akadályokat kellett leküzdenie Bécsben. Azt a javaslatát, hogy az Osztrák-magyar monarchiának az elavult ezüst- és papírv valutáról át kell térnie az aranypénzre, az egyedül bevált és biztos értékmérőre, Bécsben bizonyos idegenkedéssel fogadták. Az idegenkedésnek részben az volt az oka, hogy a terv magyar politikustól szár-

mazott, meg részben az is, hogy Ausztriában a Knapp-féle papírpénz-elmélet kísértett, s az aranyvalutát nem tartották feltétlenül szükségesnek. Wekerle a királyt azzal nyerte meg, hogy a régi bizonytalan értékű rossz pénzzel nem tudná vállalni egy esetleges háború felelősségét. Az Osztrák-magyar monarchia értékmérője valóban tűrhetetlenül rossz volt. A pénz áringadozását a gazdaságilag gyengébb fél, Magyarország jobban megsínylette Ausztriánál, s a váltóárfolyamok állandó ingadozása is kedvezőtlenül hatott a gazdasági életre. Wekerle pénzügyi reformja mestermű volt; minden nagyobb pénzügyi műveletknél szokásos gazdasági megrázkódtatás nélkül áttért Magyarország és Ausztria az új értékmérőre. Gazdasági jelentősége a valutareformnak az volt, hogy a monarchia nem állott többé pénzügyileg elszigetelve az akkor már aranyvalutájú európai országok között. Az egyházpolitikai reformok megszavaztatása miatt azonban Wekerle kegyvesztett lett Bécsben és 1895 novemberében távoznia kellett. Az ő érájával bezárult a szabadelvű korszak nagy, alkotásokban gazdag fénykora.

III.

A FRANCIA-OROSZ SZÖVETSÉG.

A FRANCIA-OROSZ KÖZELEDÉS. A FRANCIA-OROSZ SZÖVETSÉG (1894). — HOHENLOHE KANCELLÁRSÁGA NÉMETORSZÁGBAN. A NÉMET EXPANZIÓ. VILMOS CSÁSZÁR KELETI ÚTJA. NÉMETORSZÁG GYARMATAI. — ANGLIA TERJESZKEDÉSE DÉL-AFRIKÁRAN. — CECIL RHODES. AZ ANGOL-BÚR HÁBORÚ. — FRANCIA-ORSZÁG: CASIMIR-PÉRIER. A DREYFUS-ÜGY. LOUBET. A FRANCIA GYARMATOSÍTÁS. — AZ AMERIKAI-SPANYOL HÁBORÚ. AUSZTRIA: TAAFFE BUKÁSA; A WINDISCHGRAETZ- BADENI- ÉS GAUTSCH-KORMÁNYOK. — A BÁNFFY-ÉRA MAGYARORSZÁGON. — OLASZORSZÁG: A CRISPI-KORSZAK; II. UMBERTO. — OROSZORSZÁG: II. SÁNDOR ÉS III. SÁNDOR CÁROK URALMA. OROSZORSZÁG II. MIKLÓS CÁR ALATT. — A KISEBB ÁLLAMOK: SPANYOLORSZÁG, PORTUGÁLIA, SVÁJC, BELGIUM, HOLLANDIA, DÁNIA, SVÉDORSZÁG, NORVÉGIA.

AZ ELŐZMÉNYEKBE láttuk, hogy Bismarck először a három császár-szövetséggel, majd a viszontbiztosító szerződéssel próbálta lekötve tartani a félelmetes Oroszországot. Kétségtelen az, hogy a német birodalom, az Osztrák-magyar monarchia és Oroszország, mint szövetségesek, olyan impozáns erőt jelentettek volna, hogyha megszilárdul, beláthatatlan időre biztosította volna Európa békéjét. Oroszország azonban Franciaországnak lett a szövetségese. Hogyan történhetett ez, miért szakította meg Németország Oroszországgal való jóviszonyt, melyet Bismarck olyan gondosan ápolt? Biztosan nem tudjuk. Mint a történelemben annyi jelenséget, ezt is olyan körülmények hozták magukkal, s olyan okok készítették elő, amelyek az emberi akaraton kívül állanak.

A közeledés első jelei Franciaország és Oroszország között már 1881-ben, Gambetta miniszterelnöksége alatt mutatkoztak, de a szorosabb kapcsolat ebben az időben még túlkorainak látszott. Sokkal több reménnyel biztatott az orosz-francia megegyezés terve III. Sándor cár alatt, aki kezdetben szintén nem akart hallani a radikális és szabadkőműves Franciaországgal való szövetségről, a körülmények azonban az orosz politikát ebbe az irányba terelték. Carnot elnöksége óta (1887 december) a két nagyhatalom kapcsolatai mind szorosabbá váltak. Két diplomata fáradozott nagy buzgalommal az orosz-francia szövetség megteremtésén: Laboulaye, pétervári francia nagykövet és Mohrenheim báró, az orosz cár párizsi nagykövete. Már 1887-ben megkapta Oroszország az első francia kölcsönt. A kölcsönöknek, amelyek a világháborúig közel 20 milliárd frankra emelkedtek, igen nagy részük volt a francia-orosz kapcsolatok elmélyítésében; nem túlzás, ha azt mond-

juk, hogy Franciaország az orosz szövetséget megvásárolta. Még hozzá jó drágán, mert az orosz birodalom temetője lett a francia polgárság megtakarított pénzének.

A berlini külügyi hivatal páfördulása Bismarck kíméletlen elbocsátása után megkönnyítette a franciák előnyomulását Pétervárt. Miért választotta Németország inkább Ausztria-Magyarországot Oroszország helyett, midőn arról volt szó, hogy a birodalom külpolitikai irányítóinak a kettő között kell választani — ennek többféle magyarázatát találjuk. Anglia és a hármasszövetség között, de különösen Németország és Anglia között ebben az időben jelentékeny közeledést észlelhetünk. 1890 június elsején jött létre a német birodalom és Nagy-britannia között a zanzibári szerződés, amelyben Németország jelentékeny előnyöket biztosított Angliának Afrikában és ezeknek fejében Helgoland szigetét kapta. Salisbury úgy fogta fel annak idején a cserét, mint említést is alig érdemlő semmiséget, a német császár pedig mint igen nagy diadalt. Az agg Bismarck igen élesen kikelt a külpolitika irányváltozása ellen; ujságnyilatkozatokban is szóvá tette az Oroszországgal való jóviszony megszakítását, keményen támadva Caprivit, de fellépésének nem volt eredménye. Bismarck és barátai annak idején úgy fogták fel a Habsburg-monarchiával való szövetség elmélyítését, hogy Caprivi kiszolgáltatja a birodalmat Ausztria-Magyarország balkáni érdekeinek. Még a világháború után is akadtak német történészek, kik kárhoztatták Caprivit azért, mert szakított a bismarcki hagyományokkal. A Caprivi elleni támadások azonban igaztalanok, mert a német politika irányváltozása mögött nagy harc rejtőzik, amely egy évtized múlva már a nagy nyilvánosság előtt játszódik le: a teutonok és a szlávok harca. Tehát hatalmi szférák ütköztek itten össze s nem maradhatott Németország barátságos viszonyban azzal az Oroszországgal, amely többé-kevésbé nyíltan tört a Dardanellákra és a szorosok birtokára és nem akart lemondani a balkáni hegemoniáról. És közben Németországnak is voltak nagy hatalmi céljai dél felé, melyeket sokkal könnyebben elérhetett az Osztrák-magyar monarchiával való szövetség segítségével. Így a szakításnak be kellett következnie.

Carnot elnöksége alatt a francia-orosz titkos tárgyalások annyira előrehaladtak, hogy 1891 július 29-én megjelent egy kisebb francia hajóraj Gervais tengernagy vezetése alatt Kronstadt kikötőjében. Ez nyilvánvalóvá tette, nemcsak Németország, hanem az egész világ előtt, hogy francia-orosz szövetség készül. Most már Franciaország és Oroszország, miután közel egy évtizedig idegenkedtek egymástól, felismerve érdekeik közösségét, felfedezték egymásban a barátot. Az érdekek közössége a nemzetközi politikában le szokta mindig győzni a legerősebb érzelmi ellentéteket is. Itt is az történt: az orosz cárizmus meg-

bocsátotta Franciaországnak a jakobinizmust, a franciák pedig nem emlegették többé megvetéssel a sötét despotikus cári Oroszországot. Ez időtől fogva Franciaország Németországtól még jobban elidegenedett; kárbavesztek Bismarcknak és utódainak békítő kísérletei. A tárgyalások Pétervár és Párizs között 1891-től 1894-ig csaknem állandóan tartottak. A hármasszövetségi szerződésnek júniusban történt megújítására a párizsi és a pétervári kormányok a francia-orosz entente cordiale-lal válaszoltak, amely még általánosságban mozog és nagyjából az a tartalma, hogy a két ország háborús veszedelem esetén együttesen fog eljárni. A következő esztendőben összetalálkozott a két vezérkar főnöke: Boisdeffre francia és Obruchev orosz tábornok s előkészítették a francia-orosz katonai egyezmény terveit. Az egyezményt, amely később, 1894-ben a francia-orosz szövetségnek szolgált alapul, 1892 augusztus 18-án írták alá. Az 1892-i új német véderőtörvény és Caprivi német kancellár harcias beszéde, melyben háborús lehetőségekkel foglalkozott, nagy befolyással voltak a francia-orosz entente cordiale elmélyítésére. Közben Montebello ment át nagykövetnek Pétervárra és ő fejezte be Giers orosz külügyminiszterrel a tárgyalásokat, amelyeknek az eredménye 1894 január 4-én létrejött francia-orosz szövetségi szerződés.

A francia-orosz szövetségi szerződés kimondja, hogyha Oroszországot Németország, vagy Ausztria-Magyarország Németországtól támogatva megtámadná, Franciaország egész haderejével siet segítségére. Ha a hármasszövetség mozgósít, szerződést aláírók szintén mozgósítanak és összes haderőiket küldik a határra. A francia hadsereget 1,300.000, az orosz hadsereget a szerződés 7—800.000 főben állapította meg. Kimondották még a szerződő felek, hogy különbékét nem kötnek és az egyezmény addig marad érvényben, amíg a hármasszövetség fennáll.

Caprivi bukása után a német császár Hohenlohe Schillingsfürst herceget, Elzász-Lotharingia helytartóját választotta kancellárjává. Az új kancellárnak már nagy multja és nagy gyakorlata volt a politikában. Egy darabig (1866—70) a félkegyelmű Lajos bajor királynak volt miniszterelnöke és már hetvenhatodik életévét taposta, midőn átvette Vilmos császár mellett Caprivi terhes örökét. Hohenlohe katolikus volt, de liberális érzelmű, s meggyőződéses ellenfele a túlzó ultramontán törekvéseknek. Hohenlohe nagy programmal jött: kiszélesíteni a birodalom eddig egyoldalúan szárazföldi politikáját világpolitikává, kilépni a világtengerekre, ahol eddig Nagybritannia korlátlanul uralkodott. Németországot erre az expanzív politikára lakosságának gyors szaporodása és iparának fejlődése készítette, amelynek új piacokra volt szüksége. Társadalmi egyesületek alakultak a német világ-

politikai célok előmozdítására; megalakult az Alldeutscher Verband a pángermán törekvések istápolására, majd a több mint egymillió tagot számláló német flottaegyesület, amely a német tengeri nagyhatalmat propagálta. A flotta fejlesztése szinte szenvedélyévé lett magának Vilmosnak, aki egy kikötő ünnepélyes megnyitása alkalmával kiadta a jelszót: „A mi jövőnk a tengeren van.” 1898-ban hozták az első törvényt a német flotta növeléséről, 1900-ban pedig Tirpitznek, a tengerészeti hivatal államtitkárának kezdeményezésére a második flottatörvényt, amelynek végrehajtása után Németország flottája az angol megfélemlítő hatalmas arányúvá fejlődött volna.

1898 június 30-án hunyt el nyolcvanhároméves korában Bismarck friedrichsruhei birtokán. Az egész német nemzet a császárral együtt páratlan gyászpompával fejezte ki csodálatát és háláját a legnagyobb német államférfiú koporsójánál, és azóta több mint száz szoborral s egyéb emlékművel örököltette meg emlékét.

A német imperializmus legfőbb úttörője maga a császár volt. Vilmos 1898 októberében keletre utazott Jeruzsálembe. A külszín azt mutatta, hogy mint ájtatos zarándok járja be a kereszténység bölcsőjét, és meglátogatja sorra a szent helyeket, de az utazás a valóságban messzemenő politikai célokat szolgált. Ez kitűnt Damaszkuszban, ahol a császár a tiszteletére rendezett összejövetelen nagy beszédet vágott ki, amelyben az a feltűnést keltő kitétel fordult elő, hogy ő az egész muzulmán világ védője. A császár látogatását nemsokára a német birodalom keleti érdekeltségeinek kiépítése követte. (Berlin—Bagdad-koncepció.) A birodalom 1900-ig szívós kitartással, ügyes politikával a távoli világrészekben nagy területekre tette rá kezét, elsősorban Afrikában és a keletázsiai szigeteken. Birtokba vette 1899-ben a Bismarck-szigeteket, a Marschall-szigeteket, Spanyolországtól megvásárolta a Mariana-, Karolina-, Palau-szigeteket, majd 1899 novemberében Angliával és az Egyesült Államokkal kötött szerződés értelmében megkapta Sawait, a Samoa-szigetcsoporthól Manonot és Upolut. 1890-ig Afrikában négy nagy területet szerzett: a német Kelet-Afrikát, a német Délnyugat-Afrikát, Kamerunt, Togót, melyeknek területe körülbelül 3 millió négyzetkilométerre rúgott, több mint 10 millió lakossal.

Angolország külpolitikája 1894-től 1900-ig szélső imperialista irányú. A XIX. század utolsó évtizedében az angol közgondolkodásban nagy átalakulás ment végbe. A manchesteri liberalizmus a kilencvenes évek elején már elvesztette régi varázsát, a hatalmi politika annyira átment a köztudatba, hogy az „imperializmus” választási jelszó lett. Az angol imperializmus legmarkánsabb megszemélyesítői Cecil Rhodes, Randolphe Churchill és főleg az idősebb Chamberlain, aki kezdetben

szélső radikális volt, élete végén azonban a konzervatív és imperialista politika vizeire evezett. Egy emlékezetes beszédében azt hangoztatta, hogy az angol nemzet a világnak úgy fizikailag, mint lelkieg legerősebb nemzete, s a földkerekség összes népei között egyedül méltó arra, hogy uralma alá kényszerítse az emberiséget.

Gladstone idejében az angol belpolitikában főleg belső kérdések vannak napirenden; ezek Salisbury alatt csaknem teljesen háttérbe szorultak. Anglia elől járt a nagy világhatalmi és világgazdasági versengésben, melyben rajta kívül Franciaország, a német, az orosz birodalom és Olaszország vettek részt. Az Osztrák-magyar monarchiát télenességre kárhoztatták központi fekvése és belső bajai. Anglia, Franciaország, Németország a frankfurti béke után a gazdátlan afrikai kontinensen megosztzkodtak. Anglia terjeszkedése Afrikában megkezdődött már a XIX. század elején, midőn a bécsi kongresszus neki ítélte a Jóreménység-fokától északra elterülő, hollandok által gyarmatosított tartományt. A nagy, több mint félmillió négyszögkilométernyi területen holland telepesek, az úgynevezett búrok (boérok) laktak, akik azonban nem akarván túrni az angol uralmat, lassankint elkezdtek északi irányban felfelé szivárogni, az Egyenlítő felé, ahol az Oranje és Natal államokat alapították. Az angolok azonban itt sem hagytak békét nekik, s miután 1843-ban innét is kiszorították őket, a Vaal-folyótól északra költöztek és itt négy kis köztársaságot alapítottak. A kálvinista hitű, szorgalmas, kitartó hollandusok nagy anyagi jólétre tettek szert, főleg fejlett állattenyésztésük révén. Az anyaországból magukkal hoztak bizonyos demokratikus szellemet és szabadságukat féltékenyen őrizték. De végzetes szerencsétlenség volt rájuk a gyémántbányák felfedezése Kimberley községben. Az angolok potom áron megvették a községet, amely azután gyorsan jelentékeny várossá fejlődött. Nemsokára aranyat is találtak és az angol kapitalizmus összeütközött a búrokkal. Már 1881-ben kiszorítottak a búrok egy nagyobb angol különítményt hazájuk földjéről; a liberális Gladstone-kormány alatt azonban nem volt sok bántódásuk. Salisbury kormányrajutásával megváltozott az angol politika iránya. A háborút a brit birodalom és a kis búr demokráciák között mégsem a kormányok készítették elő, hanem egy nagy angol szervező talentum, a XIX. századnak egyik legnagyobb angol államférfia: Cecil Rhodes.

Cecil Rhodes igazi angol típus, az angol vállalkozó és szervező génusznak megtestesülése, abból az emberfajtából való, amely Walter Raleigh-t, Warren Hastings-t adta Angliának, minden idők legnagyobb szervezőit, a nagy birodalomalapítókat. Valamennyien saját spontán elhatározásukból, nem állami megbizatással vagy támogatással, hanem saját iniciatíváikból szereztek roppant területeket az anya-

országnak. Cecil Rhodes 1853-ban született; egy szegénysorsú papnak a fia volt. Alig tizenennyolcéves korában betegségének gyógyítása végett ment le Dél-Afrikába, épp abban az időben, amidőn Kimberley városban megtalálták az első gyémántot. Hébe-korba visszatért Angliába, hogy az oxfordi egyetemen pótolja hiányos ismereteit, közben lent fáradhatatlanul dolgozott. Megszervezte a gyémántbányatársaságot, amely rövidesen hatalmas vállalattá növekedett, majd aranybányavállalatot alapított és szervezte a délafrikai angol gyarmatot. Hogy megnyerje a bennszülöttek barátságát, megtanulta a néger nyelvet is. Az angol Afrika, a Tanganyika-tóig terjedő óriási angol birodalom volt az ő vezérlő csillaga, nagy álma pedig egy hatalmas angol birodalomkolosszus, amely körülöleli az Indiai-óceánt és vasúton lehet rajta eljutni Kalkuttából Kairón keresztül a Fokföldre. Az angolok rohamos terjeszkedése a hetvenes évek végén kezdődött, a zulukkal folytatott harcokkal; a harcias feketéket 1897-ig tartó csetepatéban végre legyőzték és a napali tartományt bekebelezték. Jameson orvos, a másik szintén igen bátor szellemű vállalkozó, 1891-ben alapított nagy gyarmatot, melyet Cecil Rhodes tiszteletére Rhodesiának keresztelt el. A búrokkal most már elkerülhetetlen volt az összeütközés. Chamberlain, aki 1895-ben gyarmatügyi miniszter lett, elhatározta, hogy a kis búr köztársasággal végleg leszámol. Hiszen ürügy bőven volt a beavatkozásra. Johannesburg búr város a gyémánt- és aranybányák föllendülése révén gyorsan százezer lakosságú várossá fejlődött. A városban — állítólag Cecil Rhodes támogatásával — a polgárjogot nem élvező idegenekből (uitlanderekből) nagy egyesület, úgynevezett nemzeti egyesület alakult, amely az idegenek számára a búr államtól polgárjogot követelt. Így kezdődött az angolokkal való összeütközés. A búr köztársaság a polgárjogok megadásáról hallani sem akart; Angliában az imperialisták felháborodtak a búrok vakmerőségén és a jingók (a szélső imperialisták) rögtöni beavatkozást követeltek. Az említett Jameson doktor 1895 december 30-án meg is kísérelt a búr állam területére egy betörést, de Piet Cronje búr tábornok a vakmerő csapatot teljesen szétverte. (1895 december 30.) A következő két esztendő tárgyalásokkal és surlódásokkal telt el. A búrok bátorságát nem kis mértékben fokozta Vilmos császárnak Krüger Pál búr elnökhöz intézett sürgönye (1896 január), amelyben a császár nem csinál titkot a búrokkal való rokonszenvéből és leghatározottabban kijelentette, hogy Németország az angolokkal való harcukban velük van. 1899-ben Millner lord, az egyiptomi kormány angol tanácsadója ment le Krüger elnökkel tárgyalni, de az elnök nemcsak Millner követeléseit utasította vissza, hanem egy bátorhangú ultimátumban azt követelte, hogy Anglia és a búr köztársaságok a vitás ügyeket döntőbíróságokra bízzák, s a Fokföldön partraszállott angol

csapatok rögtön hagyják el Afrika területét. Anglia az ultimátumot visszautasította, mire a búrok hadat üzentek. Ilyen előzmények után kezdődött meg Angliának, a világ legnagyobb demokráciájának és a két kis holland parasztdemokráciának tragikus küzdelme.

A küzdelem valóban aránytalan volt. A két búr szabad állam: az Oranje szabad állam, amely közvetlenül a háború előtt egyesült Transvaallal, körülbelül egymillió fekete s mindössze 280.000 fehér lakost számlált, s a hadsereg nem tett ki többet 40.000 főnél. Miért mentek bele a háborúba a búrok az akkor már 400 millió lakost számláló angol birodalommal? Valószínűleg azért, mert nem hitték, hogy Anglia teljes erejével megy ellenük és bíztak a külföld segítségében. A búrok október 11-én betörték Natalba, ahol Joubert búr tábornok megverte White angol tábornokot és körülzártá Lady smith városát. November 28-án Piet Cronje Methuen angol tábornokot verte meg, Botha december 15-én Buller angol tábornok seregét tette tönkre. Az angolok minden vonalon vereséget szenvedtek, pedig december 1-én már 80.000 emberük állott a kis búr hadsereggel szemben. Mindenki azt hitte, hogy az angolok szégyenletes első vereségük után egyezkedni kezdenek a búrokkal, az angol nép azonban roppant kitartó és makacs, s ha egyszer feltesz magában valamit, abból nem enged. 1899 december 19-én Roberts lord vette át a főparancsnokságot és a következő év márciusáig 220 ezer önkéntest küldtek le a délafrikai harctérre.

A búrokat az első nagy vereség Paardebergnél érte, ahol Cronje megadta magát, azután elesett Ladysmith, miközben az angolok májusban az egész Oranje-államot bekebelezték. Miután Roberts a búr földet minden összeköttetésétől elzárta, 1900 szeptemberben végetértek a komoly hadműveletek. A búrokat az aránytalan túlerő leteperte, a kis guerilla-harcok azonban még tovább tartottak. Krüger elnök októberben Európába utazott, hogy a hatalmakat beavatkozássra rábírja, de csakhamar tapasztalnia kellett, hogy a gyengéknek Európában nincsen igaz barátjuk; maga Vilmos császár, aki a búrokat annakidején, négy évvel azelőtt biztatta, még azt sem engedte meg, hogy a búrok száműzött elnöke Németország határát átlépje.

A közbejött események siettettké a búr háború befejezését. Viktória királynő 1901 január 22-én meghalt, s utódja fia lett: VII. Edward. A harcias és engesztelhetetlen Salisbury 1901 július 11-én öregsége miatt visszalépett és a jóakaratú, békülékeny Balfour vette át a kormány vezetését. 1902 május 31-én Pretoriában létrejött a béke, melynek az volt az első pontja, hogy a búrok királyuknak ismerik el VII. Edwardot; kölcsönt kaptak Angliától, s Anglia elismerte azt a jogukat, hogy a holland nyelvet szabadon használhatják az iskolákban és a hivatalokban. Később (1906) a búr tartományok alkotmányt és

teljes helyi önkormányzatot kaptak, s néhány esztendő alatt annyira megbékéltek az angol uralommal, hogy jelentékeny számú önkéntessel vettek részt a világháborúban Anglia oldalán.

Franciaországban a III. köztársaság alatt megszokott zökkenőkkel hullámzott tovább a politikai élet. Carnot elnököt 1894 június 24-én Lyonban meggyilkolta egy olasz anarchista, aki a polgári államfőt a koronás főekkel egyenrangúnak vette. Az anarchisták ebben az időben olyan nyíltan hirdették a „tett propagandáját“, hogy a francia kormány kivételes törvényeket hozatott ellenük. Carnot utódává Jean Casimir-Perier-t választották meg, a mérsékelt köztársaságiak egyik vezető emberét, aki azonban a következő év januárjában otthagyta az elnöki széket, arra hivatkozva, hogy az elnököt túlságos nagy felelősség terheli Franciaországban és nincs személyes hatalma. Utóda a kitűnően reprezentáló egyébként jelentéktelen Félix Faure lett. Franciaország belső életét a Panama-afférhoz hasonlóan felzaklatta esztendőkön keresztül a Dreyfus-ügy. Ebben a világbotrányban a francia hadsereg szélső nacionalista és antiszemita elemei ütköztek össze a politikai élet szabadgondolkodó elemeivel. Dreyfus Alfréd elzászi születésű, zsidószármazású tüzérkapitányt azzal vádolták, hogy fontos hadititkokat adott el Németországnak. A haditörvényszék ezért a hadseregből való kitaszításra és az Ördög-szigetre való száműzésre ítélte. Az antiszemiták tehát győztek. Valóban igen nagy volt ebben az időben Franciaországban az antiszemita áramlat. Nemrég jelent meg Drummond-nak „La France juive“ című, széltében olvasott könyve, az antiszemiták kátéja, melynek nálunk Magyarországon is nagy volt hatása. Dreyfus kapitány elítéltetése ellen először Scheurer-Kestner elzászi szenátor szólalt fel, azután Dreyfus családja követelte a per újrafelvételét, de eredménytelenül. 1898 januárjában jelent meg Zola Emil „J'accuse“ című cikke egyik napilapban, amely az elaludni készülő ügyet felkavarta, s újból összecsaptak a szabadgondolkodók meg az antiszemiták. Cavaignac, a Brisson-kormány hadügyminisztere, ellenezte a per újrafelvételét, a semmitőszék azonban a Dreyfus-pört a rennesi haditörvényszék elé utalta, amely 1899 szeptember 9-én a kapitányt újból elítélte, de most már az enyhítő körülmények tekintetbevételével csak tízévi fogházra. Dreyfus kegyelmet kapott, de ebben sem nyugodván meg, pörét újra felvétette, míg végre a rennesi haditörvényszék 1906 júliusában ártatlannak nyilvánította.

Félix Faure halála után Émile Loubet-t, a szenátus elnökét választották meg köztársasági elnökké. A Dreyfus-ügy nem mult el nyomtalanul. Miatta alakult meg a „Ligue de la patrie française“ című szélső nacionalista egyesület, amely a köztársaság ellen olyan hevesen agitált, hogy a Waldeck—Rousseau-kormány kénytelen volt ellene

szigorú rendszabályokkal fellépni. A folyton váltakozó kormányok alatt Franciaország politikájának irányvonala és nagy célkitűzései változatlanok maradtak. Franciaország gazdaságilag 1871 óta annyit fejlődött, hogy ez időben már Európa bankárja. A francia kultúra és a gall szellem magára vonta az egész világ figyelmét az 1900-i párizsi világkiállításon, amely külsőségeiben és sikereiben minden eddigi kiállítást felülmúlt. Franciaország gyarmatbirodalmát tovább építették, főleg Afrikában, addig, amíg a terjeszkedésnek elébe nem állt Anglia. A Nílus felső folyásánál a francia előnyomulást Kitchener állította meg, a szudáni győző 1898-ban. Az angol tábornok Ondumar bevétele után a Nílus folyó mentén ment felfelé Faschodába és ott francia csapatot talált, egy Marchand nevű kapitány vezénylete alatt. A kis csapat Szenegálból ment át a Nílus felső folyásához, miután megegyezett Menelikkal, az abessziniai császárral, hogy ott kitűzhetik a francia lobogót. A Salisbury-kormány nem ismert tréfát. A csatornában megjelent az angol hajóhad és Delcassé külügyminiszter 1895 novemberében szégyenszemre visszaparancsolta a bátor franciákat a Nílus forrásvidéke mellől. A franciák 1893-ban Dahomét, a hatalmas guineai néger birodalmat hódították meg, majd Joffre tábornok 1894-ben elfoglalta Timbuktu várost; ugyanakkor az angolokkal való szerződés értelmében megkapta Franciaország a Közép-Niger vidékét egészen a Csad-tóig, Közép-Afrika szívéig. A franciák az angolok mellett a világ legjobb gyarmatosítóinak bizonyultak. Ugyanúgy, mint az angolok, ők is kitűnően megszervezték gyarmataikat úgy katonailag, mint gazdaságilag és ők is mint az angolok bevitték mindenüvé az európai kultúrát.

A XIX. század második felében emelkedett a nagyhatalmak sorába az északamerikai államszövetség, az *Egyesült Államok*. A tizenhárom őszág 1787-ben, midőn az angol gyarmatok államszövetséggé egyesültek, csak az Alleghany-hegységig terjedt; azóta az Unió folyton nőtt, s lassankint a XIX. század folyamán kiért az Atlanti-óceánig, miközben a tagállamok száma egészen máig negyvennyolcra emelkedett. A lakosság is rohamosan nőtt, főleg bevándorlás folytán. 1850-ben még 30 millió lakost számlált az Unió, a XX. század első éveiben már 100 millió a lakosok száma, ma több mint 120 millió. Népeiségének rohamos növekedését az Unió annak köszönhette, hogy nyitvartartotta határait Európa kifelé kívánczozó népelemei előtt. Európa a XIX. század folyamán erős ipari fejlődése dacára is túlnépesnek bizonyult, s a vállalkozószellemű vagy a gazdasági nyomást nem tűrő néprétegek nagy reményekkel hajóztak át az Újvilágba, hogy annak szabadabb földjén találják meg boldogulásukat. 1815-től 1899-ig 19 millió ember vándorolt ki az Egyesült Államok területére; nagyrészen

az uralkodó yankee fajjal többé-kevésbé rokon elemek: németek, skandinávok, angolok, írek. Minthogy a négerekkel az Egyesült Államok úgylis meg voltak terhelve, a kormányok vigyáztak arra, hogy beolvadni nem tudó vagy kisebbbértékű népelemek el ne szaporodjanak. 1882-ben a kínaiak és a japánok bevándorlását teljesen megtiltották, s nemsokára korlátozták a délolaszok, görögök és orosz zsidók bevándorlását is.

A XIX. század elején (1823-ban) mondotta ki Monroe elnök a róla elnevezett politikai tételt, mely szerint az Egyesült Államok nem engedhetik meg, hogy idegen hatalom Amerika ügyeibe beavatkozzék (Monroe-tan). Ennek a tételnek alkalmazása 1898-ban az Egyesült Államok és Spanyolország között háborús konfliktust idézett elő.

Spanyolország, amely hajdan az egész Újvilágnak ura volt, a XIX. század első évtizedében az amerikai kontinensen lévő összes gyarmatait elvesztette; két sziget maradt csak meg birtokában: Cuba és Puerto Rico. A spanyolok nem értettek a gyarmatosításhoz; hivatalnokaik kíméletlenül kizsákmányolták a gyarmatok lakóit, akik a belső rendet és biztonságot sem kapták az anyaországtól az elnyomatásért cserébe. Cuba és Puerto Rico lakosai többízben fellázadtak a XIX. században. Az 1895-i felkelés olyan heves volt, hogy a kormány nem tudta elnyomni, annak dacára, hogy a megszálló spanyol katonaság a szigorú s kegyetlenségnek minden nemét alkalmazta, a Sagasta-féle liberális kormány pedig a lakosságot az önálló parlament ígéretével próbálta megnyerni. Az Egyesült Államokban a cubai lakosság és a spanyolok harca szörnyű felháborodást keltett. A sajtó idézve a Montroe-tant, rögtöni beavatkozást sürgetett. Ekkor Mac Kinley elnök a közvélemény nyomásának engedve, ultimátumot küldött a spanyol kormányhoz (1898 április 23) és Cuba haladéktalan átadását követelte. A nemzeti göggyükben megalázott spanyolok a sziget átadásáról természetesen hallani sem akartak. A háborút nem lehetett elkerülni. A Maine nevű hadihajó felrobbantását Havanna kikötőjében — amit a spanyolokra ráfogtak — az amerikai kormány ürügyül használta a hadüzenetre.

Spanyolország eperszem volt a kitünően felkészült amerikai nagyhatalom haragjának. Dewey tengernagy elsőrangúan felszerelt hajóhadával az ócska hajókból álló spanyol flottát Manilla előtt tönkverte és a Fillipini-szigeteket megszállta. Santiagonál a Cercera spanyol admirális vezetése alatt álló spanyol hajóhad szenvedett súlyos vereséget, utána a város július 24-én megadta magát. A békét 1898 december 10-én kötötték meg Párizsban. A Filippini-szigetecsoprot, a Cuba-, Puerto Rico-szigetek néhány kisebb szigettel együtt az Egyesült Államok tulajdonába mentek át. Az Unió fegyveres összeütközése egyik

európai országgal, figyelmeztetés volt az európai államoknak, hogy gyarmati terjeszkedésükben ezentúl számolniok kell az új amerikai hatalmassággal.

Ausztriában a Taaffe-kormány alatt a hatvanhetes államrend megingott. A nemzetiségek, főleg a csehek olyan erővel támadták a németiség hegemoniáját, hogy annak fenntartása hovatovább lehetlenné vált. Az ócsehek pártja (Rieger, Clam-Martinic) még lojális volt a császár iránt s nem támogatta az önállóságra irányuló törekvéseket. Kezdetben ők voltak túlsúlyban, de a nyolcvanas esztendők végén elvesztették befolyásukat, főleg miután Masaryk Tamás, a prágai szláv egyetem tanára megalapította a realista pártot, s az ifjúcsehek a császárpárti ócsehekkel szakítva, a független Csehországot kezdték követelni, majd nyíltan tüntettek Oroszország mellett. Ez az agresszív cseh párt az 1891-i választások után 34 képviselőt küldött be a Reichsratba és most már nyilvánvalóvá lett, hogy az osztrák politika, amely germanizálni akarta Csehországot, amit azonban a fehérhegyi csata óta eltelt harmadfél évszázad alatt nem tudott elérni, a Taaffe-rezsim végeztével teljesen holtpontra jutott. A csehek páratlan ügyességét mutatja, hogy ámbár ők voltak a monarchia legfelforgatóbb nemzetiisége, mégis vezetészerepet töltöttek be a kettős monarchia közös kormányzatában. A dinasztikus vagy legalább is annak látszó csehek a többséget alkották a vezérkarban, közülük került ki a tábornoki kar jelentékeny része és a monarchia külföldi képviselőiben is számárányuknál jóval többen szerepeltek.

Taaffe, miután a kormányzati rendszabályokkal semmire sem ment, a választójog demokratikus reformjával kísérelte meg a nemzetiiségeket kiengesztelni. A régi fölényüket féltő németek erre a hírre megriadtak, s elkeseredett támadásokat intéztek a reformterv ellen, amely másfél millióról négy millióra emelte volna a szavazók számát. Taaffe helyzete tizenháromesztendős kormányzása után tarthatatlanná lett: 1893 novemberében Windischgrätz herceg váltotta őt fel egy vegyesösszetételű, zűrzavaros koalíció élén. Windischgrätzet, akit a nemzetiiségi mozgalmak szintén teljesen paralizáltak, 1895 júliusában a lengyel Badeni követte. Badeni rövid ideig tartó kormányzata alatt fel-fakadtak az összes belső nyavalyák, amelyek pusztulásba vitték Ausztriát az 1918-i összeomláskor. Az 1895-i részleges választójogi reform csak bomlasztólag hatott. A régi négy nagy érdekcsoportot még egy ötödikkal egészítették ki, a hat nagy várossal, amelyek az általános, titkos választójog alapján küldték be képviselőiket a Reichsratba. Az eredmény az 1897-i választások után az lett, hogy a 425 tagú Reichsrat 24 különböző pártra bomlott szét, amelyeket semmiféle közös

eszme vagy kormányzati elv nem tartott össze. Miután a parlamenti gépezet csődbe jutott, s a kormányzást a huszonnégyfejű képviselőház teljesen megbénította, Badeni, a gonosz szellemek földidézője, lemondott. Utóda Gautsch, az ultima ratio-t, az alkotmány 14. §-át vette igénybe és parlament nélkül kormányzott. A csehek tovább lázongtak, követelve a nemzeti önállóságot Thun kormánya alatt is, aki Gautschot felváltotta 1898 márciusában; s nem enyhült a válság a Körber-kormány alatt sem. Bebizonyult, hogy Ausztria nem állam a fogalomnak modern értelmében, hanem különböző nemzeteknek a történelmi véletlen folytán előállt zagyaléka, melyet a XIX. század második felében már csak a dinasztia szuronyai tartottak össze.

Magyarországon Szapáry lemondása után a király nagy meglepetésre, báró Bánffy Dezsőt, a volt szolnokdobokai főispánt bízta meg a kormányalakítással (1895 január 14), akinek vállalkozását még saját pártja is kétkedő érzelmekkel fogadta. Reá várt Wekerle félbehagyott művének, az egyházpolitikai reformtörvényeknek kiegészítése és végrehajtása. Bánffy nem volt nagykonceptiójú államférfi, de megnyerte Ferenc József tetszését és bizalmát azzal, hogy igyekezett a kormányhatalom minden rendelkezésére álló eszközével fenntartani a hatvanhetes rendszer sértetlenségét. Elgondolása az volt, hogy meg kell adni Bécsnek mindent, amit követel és nem kell hozzányulni a dolgoknak a hatvanhetes kiegyezésben megállapított rendjéhez, akkor idehaza csinálhatunk nemzetiségi politikát, amit Béccsel szemben kint elvesztünk, itthon bőségesen megnyerjük.

Az egyházpolitikai törvények közül a vallás szabad gyakorlatáról szólót Bánffy egy kis csínnyel, új főrendek kinevezésével erőszakolta keresztül. Nemsokára Agliardi pápai nuncius megbuktatásával, aki meggondolatlanul beleavatkozott Magyarország belügyeibe, megmutatta Bánffy, hogy a hatalmas katolikus klérussal is szembe mer szállni. Győzelme, melyet ugyanakkor Kálnoky közös külügyminiszter elbocsáttatásával megtetőzött, nagyban fokozták népszerűségét a szabadelvű körökben.

1896-ban érkezett el a magyar nemzet viszontagságos európai állami létének ezredik esztendejéhez. A politikai pártok a nagy évforduló hatása alatt gróf Apponyi Albert indítványára treuga Dei-t kötöttek, az 1896-i téli választások azonban a kormánypárt és az ellenzék közötti ellentéteket újból elemi erővel kirobbantották. A választási erőszaknak, a korrupciónak, a terrornak ezeket a példáit még nem látta az ország. Az ellenzéket Bánffy letörte: a Horánszky—Apponyi-féle nemzeti pártból, Ugron Gábor függetlenségi csoportjából alig maradt néhány hírmondó, csak a Kossuth Ferenc-féle függetlenségi párt maradt meg majdnem teljes épségben. A választási atrocitások végsőkig fokoz-

ták a szenvedélyeket, s az elkeseredett ellenzék a Házban a technikai obstrukció veszedelmes fegyveréhez nyult, amelyre az Ausztriával való gazdasági kiegyezés botránya, az úgynevezett „ischli klauzula“ adott az ellenzéknek okot. Bánffy Ischlben abban egyezett meg az osztrák kormánnyal, hogy a gazdasági kiegyezést Ausztriával a törvényhozás hozzájárulása nélkül ideiglenesen rendezi. A parlamenti béke nem állt helyre. A költségvetést nem tudta megszavaztatni és az ország 1898. év végén ex-lexbe zuhant, elsőízben 67 óta. A technikai obstrukció a következő évben tovább tartott, s Bánffy, mintha csak valami óriási gondolatot hordott volna az agyában, fogózkodott a hatalomba, tűrt mindent, a közgyűlöletet, a parlamentben rázúduló gyalázatot és szitkokat. 1899 elején már az utca is megmozdult, s végre a technikai obstrukció örvényéből nem tudván kivezetni az országot, 1899 február 18-án lemondott; utóda Széll Kálmán, Tisza Kálmán egykori pénzügyminisztere lett, aki a jog, törvény, igazság bizalmatkeltő frázisaival kezdte meg a kormányzást.

A Habsburg-birodalom külpolitikai viszonylatokban, a mindkét országrészben mutatkozó belpolitikai bajok dacára is szilárdnak látszott. Kálnoky külügyminiszter 1894-i expozéjában a monarchiának Oroszországgal való meleg barátságát és a Szerbiával való jóviszonyt hangsúlyozta. Kálnoky Goluchowsky Agenor gróf, az aulikus lengyel mágán, a bécsi udvari körök kedveltje követte a külügyminisztérségben. A kettős monarchia belső életének legfőbb jellemvonását röviden ebben foglalhatjuk össze: a 67-es rendszer megrendült. Két támadó erő rendítette meg az ingatag alapon nyugvó alkotmányt: Ausztriában a nemzetiségek elszánt, szívós, céltudatos harca a föderalizmusért; nálunk Magyarországon a közjogi ellenzék harca a nemzeti engedelményekért, a perszonális unió fokanként való megvalósításáért.

A *Balkán országai* a berlini kongresszus után gyors fejlődésnek indultak. Legtöbbet Románia fejlődött, ahol 1860 óta a Hohenzollern-dinasztia sigmaringeni ágának egyik tagja, Károly fejedelem uralkodott, aki 1878-ban királyi címet vett fel. Románia a török abszolutizmusból ment át csaknem egyszerre, előzetes iskolázottság nélkül nyugateurópai mintájú alkotmányosságba, és ez meglátszik az ország közéletén, amely szellemében, módszereiben ma is balkáni. 1878 után a katolikus uralkodó ellen támadt igen erős ellenzék, vallása miatt. A románság az ortodox egyházhoz tartozik és a legrégebb idők óta a konstantinápolyi patriarchátusnak volt alárendelve; 1885-ben Románia kimondotta az elszakadást, s azóta a román görögkeleti egyház egészen önálló nemzeti egyházat alkot. A király, ki ragaszkodott katho-

likus hitéhez, azzal békítette ki elégedetlen alattvalóit, hogy unoka-öccsével, Ferdinánd trónörökössel felvétette az ortodox hitet.

A politikai pártok Romániában nem történeti fejlődmények, mint a nyugateurópai országok régi liberális, konzervatív vagy szocialista pártjai, hanem személyek köré csoportosult politikai klikkek, amelyek a választásokon egymás ellen rendszerint írtó hadjáratot folytatnak. Kezdetben a konzervatívok voltak uralmon, utánuk a Bratianu testvérek liberális pártja kormányzott, azután ismét a konzervatívok 1888-tól 1895-ig, s megint a liberálisok 1900-ig. Károly király nem tagadva meg német származását, a német birodalom és a hármasszövetség felé vonzódott, közben az ország intelligenciája orosz és francia barátságával tüntetett. 1894-ben alakult meg a románok kultúrligája (Liga Cultura), amely a román kultúra és a nyelv istápolásának hamis örve alatt az irredentizmust s az elszakadási törekvéseket propagálta az erdélyi meg a besszarábiai románok között. A politikus dinasztiák: a Bratianuk, Ghikák, a Sturzák, Románia összes politikai pártjai, még azok is, amelyek az osztrák-magyar barátságot színlelték, végeredményben valamennyien a nemzeti eszmét szolgálták; várták, lesték az alkalmas pillanatot, amidőn megvalósíthatják majd a dáko-román apostolok jelszavát: a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő Nagyromániát.

Szerbiát Obrenovics Milán 1882-ben királysággá proklamálta. Milán nem volt valami tehetséges uralkodó s országa korántsem mutat olyan arányú európai fejlődést, mint Románia. De az országban, arisztokráciamentes parasztorság létre, ahol teljességgel hiányzott a nagybirtok, megvoltak az egészséges fejlődésnek lehetőségei. Két politikai párt uralkodott Szerbiában kezdettől fogva: az oroszbarát, nemzeti radikális párt és az osztrák-magyar monarchia felé orientálódó liberálisok pártja, akikkel Milán király kormányzott. Az ország belső életét a két dinasztiának élet-halálharca állandóan zavarta; hol a Karagyorgyevicsok, Kara Gyorgyénak, a szabadsághősnek ivadékai voltak felül, hol az Obrenovicsok, Obrenovics Milosnak, a másik felszabadító vezérnek leszármazottai. Milán király 1889-ben lemondott; utóda fia, Sándor lett, egy nála is gyengébb, tudatlan, enervált ember. Sándort 1903 májusában meggyilkolta egy katonai összeesküvő társaság, amelynek Karagyorgyevics Péter, a Svájcban élő trónkövetelő volt az inspirátora. Péter királlyal a szerb politikának új iránya kezdődött. A kormányt az oroszbarát párt, Pasics Miklós radikálisai vették át, akik szakítva az Osztrák-magyar monarchiával szoros kapcsolatba léptek Oroszországgal. Milán király olyan lojális volt a Habsburg-monarchia iránt, hogy 1881-ben titkos szerződést kötött Ferenc Józseffel, amelyben Bosznia-Hercegovina birtokáról örökre lemondott. Péter király trónralépésétől fogva a szerb sovínisztiké lett a döntő szó, akik

izgattak a monarchia ellen és István Dusán cárnak hajdani nagy szerb birodalmáról álmodtak.

Bulgáriára a berlini kongresszus után először az orosz politika vetette ki hálóját. Az ország határos volt a török birodalommal, ezért az orosz imperialisták úgy tekintették, mint a lépcsőt Törökországhoz. A bulgár hadsereget teletömték orosz tisztekkel, a bulgár ifjúságot orosz szellemben nevelték, Battenberg Sándor, az első bulgár fejedelem pedig, aki az orosz dinasztiával különben is rokonságban állott, a cári politika mellett hűen kitartott. Battenberg Sándor Oroszország támogatásában bízva és Törökország tehetetlenségét ügyesen kihasználva, 1885-ben egyesítette Bulgáriával a Kelet-Ruménia-tartományt. Battenberget 1886-ban az oroszellenes párt lemondatta; ekkor a központi hatalmak Ferdinánd Koburg-Koháry herceget választatták meg fejedelemmé, aki azelőtt az osztrák-magyar hadseregben, mint huszártiszt szolgált. Ferdinánd mind a két féllel jóviszonyban volt: barátságos viszonyban maradt az Osztrák-magyar monarchiával és csakhamar megtalálta a barátságos közeledés útját Oroszországhoz. Ferdinánd sokszor túlzott ambíciói mellett is kíváló uralkodónak bizonyult. Az ő személyes érdeme volt az, hogy a kis Bulgária rohamos fejlődésnek indult és pénzügyei a legrendezettebbek voltak az egész Balkánon.

Görögország a többi balkáni államtól elkülönített életet élt 1878 után. A nagy felszabadító háborúban, melyet Oroszország folytatott Törökország ellen, részt sem vett és csak a század végén tett egy sikertelen kísérletet, hogy a török uralom alatt élő görögöket felszabadítsa. A mozgalom 1896-ban a Kréta-sziget lakóinak lázadásával kezdődött, akik ki akarták csikarni a szultántól a sziget autonómiáját. Minthogy a felkelők támogatására György, a király ifjabbik fia személyesen ment a szigetre, nyilvánvalóvá lett, hogy maga a görög kormány szítja a lázadást. Miután a hatalmak békeközvetítő kísérlete nem járt sikerrel, Konstantin trónörökös, hogy a szultánt provokálja, kisebb csapattal átlépte a macedóniai határt, amire Abdul Hamid 1897 április 17-én hadat üzent Görögországnak. A görögöket szégyenteljes felsülés sujtotta. A török nemzet gyorsan felébredt ismert tunyaságából s Edhem pasa vezénylete alatt vagy 120.000 főnyi, kitűnően felszerelt hadsereg indult Görögország ellen, amelynek kormánya 80.000 főnyi hadsereget gyűjtött össze, de amely fegyelem s katonai minőség dolgában nem vetekedhetett a törökkel. Edhem pasa néhány nap alatt bevonult Tesszáliába s először Larisszánál (április 23) s azután Pharsalosnál (május 5) verte tönkre Konstantin görög trónörökös seregét. A görög hadsereg fejét veszítve, teljes demoralizáltságban vonult vissza a thermopylei-szorosokon keresztül és György király békét kért.

Görögország annak köszönhette menekülését, hogy az Osztrák-

magyar monarchia és Oroszország védőszárnyai alá vették. Ferenc József személyesen kereste fel Miklós cárt Péterváron és titkos meg-egyeződést kötöttek, amely szerint a balkáni erőviszonyok megváltozását nem tűrik sem akkor, sem a jövőben. A békét 1897 december 16-án kötötték meg a statusquo ante alapján. Kréta, ahol a felkelés kitört, török kézen maradt, úgy azonban, hogy autonómiát kapott és György herceg, a király fia lett a helytartó. Görögországot a néhány hónapig tartó háború tönkretette s pénzügyileg annyira kimerítette, hogy a hatalmak 1897 év végén nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá helyezték.

Olaszországban Depretis baloldali pártja egészen 1891-ig kormányon maradt. Az olasz baloldali pártoknak nagy érdemük volt abban, hogy Olaszország, amelynek mint újdonsült államnak hiányzott a történelmi fejlődés folyamán kialakult lelki egysége, elég gyorsan konszolidálódott. 1878 elején meghalt a lovagias, jókedvű II. Viktor Emánuel, s utóda fia lett, az apjánál komolyabb I. Umberto, a kiváló, felvilágosodott, liberális érzelmű uralkodó. Depretis miniszterelnököt, aki ebben az esztendőben a kormányban támadt személyi ellentétek miatt lemondott, Cairoli követte a radikálisok élén. Cairoli franciabarát külpolitikát kezdett, és támogatta az Ausztria ellen irányuló irredentát. Az olasz közvélemény azonban csakhamar kiábrándult Franciaországból. Franciaország ugyanis kiterjesztette a protektorátust Tuniszra, melyre Olaszország is igényt tartott, s ez olyan felháborodást keltett az olasz nép között, hogy Cairolinak távoznia kellett. Ismét Depretis alakított kormányt és 1887-ben bekövetkezett haláláig maradt hatalmon.

Olaszország politikai történetében új korszak következett: Francesco Crispi korszaka, aki már szerepelt eddig is az olasz politikában, mint külügyminiszter. Crispi kiváló adminisztratív erő volt és ugyanúgy, mint Tisza Kálmán nálunk, vagy mint Taaffe Ausztriában, ő is tipikus konszolidáló tehetség. Működését azzal kezdte, hogy megrendszabályozta a demokráciát, melyet radikális elődei túlnagyra engedtek nőni. Új választói törvényt alkotott, amely az erősen analfabéta országban írás-olvasástudáshoz kötötte a választójogot és így a választók kétmillió létszámát nyolcszázezerre szállította le. Az új választói törvény a baloldali radikalizmust gyöngítette, mert ennek a kevésbé kultúrált Délben volt a melegágya, Nápolyban meg Sziciliában. Crispi ellensége volt a pápának, gyűlölte a szocializmust; külpolitikában ragaszkodott a német-osztrák-magyar szövetséghez, amelyhez Olaszország az ő külügyministersége alatt csatlakozott 1882-ben. Az Ausztria elleni irredentát Crispi megtiltotta. Két központi hatalom jóakarató támogatására számítva igyekezett Olaszország gyarmatokat szerezni, hogy népfeleslegét elhelyezhesse. 1890-ben Massauá-t szállta meg Olaszország és megpró-

bált előnyomulni Abessziniában. A gyarmatszerzés rengeteg pénzt emésztett fel és válságba döntötte a különben is pénzügyi bajokkal küzdő országot. A kormány ekkor bankjegyszabadalmat adott öt nagy banknak; ez azonban olyan világgraszoló botrányba fűlt, hogy Crispi-nek távoznia kellett. Ekkor Rudini jobboldali koalíciós kormányt alakított, de ő sem maradhatott sokáig; Giolitti váltotta fel, az egyik liberális csoport vezére, aki azonban egy újabb botrány miatt lemondott, s megint Crispi jött és most már zavartalanul kormányzott 1896-ig. Crispi uralmának az abesszíniai kaland vetett véget. Ez a balsikerű vállalkozás sok ezer olasz katona életébe került és annyira Crispi ellen zúdította az olasz közvélemény haragját, hogy a háború előtti Olaszország legnagyobbnak tartott államférfia a lemondásban keresett menekedtet. (1896 március.)

Olaszország háború előtti politikai élete olyan tüneteket mutatott, amelyek az osztrák politikai élet jelenségeire emlékeztetnek: sok párt, szélsőséges csoportok, melyek valósággal ellenséggé állottak egymással szemben. A kormányoknak sohasem volt erős parlamenti bázisuk; a nagy adminisztrátorok és taktikusok azonban, mint Depretis és Crispi, a kormányzás macchiavelisztikus eszközével évtizedekig tudták magukat tartani. Az olasz társadalom lelki egysége nem valósult meg a háború előtt, s az ország anarchizmussal és forradalmi szocializmussal erősen meg volt fertőzve. Bajok voltak a délvidékkel, amely a radikális elemeket adta és nem tudott kibékülni az olasz állameszmével, és bajok voltak a pápával.

Oroszországban III. Sándor cár trónralépésével a legsötétebb reakció kezdődött. A cárt ortodox szellemben nevelték, szélső autokratának, és III. Sándor, mint ilyen, gyűlölte Európát, megvetette a nyugati szabadelvűséget. A néphez intézett manifesztumában azt hangsúlyozta, hogy a cár autokrata, aki csak Istennek tartozik engedelmisséggel. Tanácsadónak a hírhedt Pobjedonoszcevet vette maga mellé, a szent színódus nagyoroszérmű, türelmetlen vezetőjét s miniszterei egytől-egyig mind reakciósak. A nihilisták összeesküvéseket, merényleteket szóttek, de III. Sándor cár haladt a maga útján, azzal az elhatározással, hogy visszaállítja országában a Miklós cár korabeli állapotokat. A reakciós szellemű, szigorú rendelkezések gyors tempóban követték egymást; megszüntették az egyetemek autonómiáját, elkergették a szabadelvű tanárokat, megtiltották a nem-nemesek gyermekeinek közép- és felsőiskolák látogatását. Aztán került sor a zsidókra. Oroszországban mindig a nemzeti reakció kezdte a zsidóüldözést. Behozták ellenük a közép- és felsőiskolákban a numerus clausust (a hallgatóságnak csak 30/0-a lehetett zsidó), megtiltották nekik a földszerzést, végül azokba a zó-

nákba kényszerítették őket, amelyeket I. Miklós cár jelölt ki annak idején számukra.

III. Sándor mégsem tudta visszavarázsolni Miklós cár Oroszországát, mert a társadalmi átalakulás elkerülhetetlen volt. A jobbágyság felszabadulása nagy befolyással volt a birtokviszonyok alakulására s elodázhatatlanná vált a primitív agrárország lassú industrializálása is, ami a munkásosztály kialakulására vezetett; az ország pénzügyeit is modern alapokra kellett helyezni. Ez utóbbin főleg Visnegradzskij és Witte pénzügyminiszterek fáradoztak. Kiépültek közben a nagy vasútvonalak, főleg azokon a hatalmas összegeken, amelyeket Oroszország 1880 óta Franciaországtól kapott. Witte gróf, ki 1892-től 1903-ig vezette a pénzügyeket, fáradhatatlan munkás és modern gondolkodású államférfiú volt. Meggondolt reformokkal a mérsékelt haladás útjára akarta vinni Oroszországot, mely ebben az időben korai kapitalizmus idejét élte. A megkövesült állapotból azonban nehéz volt kimozdítani az országot az erőskezü, fanatikus III. Sándor cár alatt.

III. Sándor 1894 novemberében meghalt és a trónon fia, II. Miklós, a szintén autokrata hajlamú, de gyengeakarátú uralkodó követte. Az ország társadalmi állapotai aggasztók voltak, midőn a trónt elfoglalta; megmételyezett lelkű, nihilista értelmiség, kiszípolyozott parasztság, koldus forradalmi proletariátus; felül a társadalmi piramis csúcsán: az abszolút hatalmú cárizmus, renyhe élvhajhász arisztokrácia, tudatlan papság, népnyzó csinovnik-rendszer. A közelgő agrárforradalom moráját lehetett hallani.

Spanyolország a nagyhatalmak mellett legtöbbet szerepelt Európa politikai történetében az elmúlt század folyamán. Az ország történelme kétségkívül érdekes társadalomlélektani tanulmány. 1812 előtt Spanyolország inkvizícióval kormányzott monarchia volt, és népe a világi és papi elnyomásnak minden átkát érezte. A zsarnokság ellen a spanyolok Napoleon uralma alatt lázadtak fel és kivívták az 1812-i úgynevezett cortez-alkotmányt, a XIX. század egyik legtekélyesebb papirosalkotmányát. Az alkotmányos kormányforma azonban nem tudott megszilárdulni s az ország története 1812 óta nemzeti katasztrófáknak, forradalmaknak, kísérletezéseknek hosszú sora. 1820-ban forradalom tört ki a félkegyelmű és zsarnok VII. Ferdinánd király ellen; ezt a franciák elnyomták, 1834-ben új alkotmányt készítettek; 1840-től 51-ig katonai diktatúra volt Spanyolország, utána következett a nagy belső háború a trónkérdés miatt (karlista háború).

1870 november 16-án a cortez II. Viktor Emánuel olasz király kisebbik fiát, Amadeo herceget választotta meg királynak. A széptehetőségű, szeretetreméltó uralkodó azonban nem tudta magát megkedvel-

tetni népével. Ellene fordult elsősorban a papság, amely gyűlölte apját, a pápai állam megsemmisítőjét, a gőgös főnemesség az idegent látta benne, a köztársaságiak a republikát akarták kikiáltani. Amadeo alkotmányos király akart maradni, de miután látta, hogy a felfordult országban alkotmányos eszközökkel uralkodni lehetetlenség, 1873-ban lemondott, s elhagyta az országot. A spanyolok ekkor kikiáltották a köztársaságot és elnökké a köztársasági párt ékesszavú vezérét, Castellart választották meg. A köztársaság mézesheteiben olyan rettentő zűrzavar ütötte fel fejét, hogy az ország szétszakadásától lehetett tartani. Egykorú leírások szerint a szövetséges köztársasági jelszó valósággal elvette az emberek esztét, minden tartomány, minden terület önállósítani akarta magát és elszakadni Madridtól. A zavart növelték még a sztrájkok, az anarchisták és a forradalmi szocialisták garázdálkodásai és az volt a szerencse, hogy a gyilkos, gyújtogató köztársaság gyorsan belefűlladt a katonai diktatúrába. A zűrzavarnak Martinez Campos katonai diktátor vetett véget, aki 1874 december 29-én XII. Alfonzót, a Bourbon-házból való IV. Károly idősebb fiának unokáját kikiáltatta királynak.

A cortez 1876-ban kimondotta, hogy Spanyolország liberális és alkotmányos monarchia. A király első gondja volt, hogy megszervezze porosz mintára a hadsereget. Miniszterelnökké először Canovas del Castillót, a konzervatívok fejét nevezte ki, akit később Sagasta követte a liberálisokkal, a háború előtti Spanyolország másik legjelentékenyebb államférfia.

Az 1885-ben elhunyt királyt a kiskorú XIII. Alfonz követte, aki mellett 1902-ig anyja, Mária Krisztina osztrák főhercegnő uralkodott, mint régens. Spanyolország sem gazdaságilag, sem lelkileg nem szilárdult meg. Gazdaságilag folyton sűllyedt, sőt majdnem tönkszélére jutott az amerikai háború miatt, s nyugateurópai parlamentarizmusról és demokráciáról alig lehet szó Spanyolországban, mert ehhez hiányzik a széleskörű népies kultúra (1910-ben az ország 20 millió lakosságából 12 millió volt analfabéta). Spanyolország nemesi származásukra büszke hidalgók és caballeros, az anarchisták, szabadkőművesek és forradalmi szocialisták hazája. S az ilyen országban semmi sem lehet állandó.

Portugália ugyanúgy lecsűszott nagyhatalom, mint Spanyolország; népének jelleme is csaknem azonos. Az államélet ugyanúgy nem találta meg a maga egyensúlyát, mint Spanyolországban, ezért a politikai élet története ugyanúgy kilengéseknek, forradalmaknak, válságoknak hosszú sora több mint egy évszázad óta. Az egykor vállalkozószellemű, bátor tengerésznép, melynek hajósai először hajózták körül a földgolyót, önmagával meghasonlott, enerválódott azóta, hogy az

individuum követelte a maga jogait. Az országon a napoleoni háborúk alatt szántott végig a forradalom orkánja, a vészes mozgalmat azonban Beresford lord angol helytartó brutális kegyetlenséggel elnyomta. Az ország 1826-ban alkotmányt kapott és ugyanakkor VI. János király leánya, Mária da Glória javára lemondott. A trónválság hosszantartó polgárháborúval járt, melyet Dom Miguel, a király testvére támasztott, aki Máriával szemben érvényesíteni akarta a saját trónigényeit. A felkelést nagynehezen Pedro braziliai császár VI. János fia nyomta el. 1861-ig Mária fia Pedro uralkodott, utána Lajos (1861—89), majd I. Károly következett (1889—1908). I. Károly megpróbálta visszaszerzeni Portugália hajdani hatalmának legalább egy kis részét, s e végből nagy hadsereget szerzett, és megpróbált országa számára gyarmatokat szerezni Afrikában, amit azonban az angolok megakadályoztak. A hatalmi politika rengeteg pénzbe került, és Portugália csak úgy tudta a pénzügyi katasztrófát elkerülni, hogy ismét Anglia karjai közé vetette magát.

Svájc, ez a kicsiny, de igen művelt ország, állam- és kormányformáját tekintve, egész különleges helyet foglal el az európai népcsaládban. Európa három elsőrangú kultúrájú nagy nemzete találkozott össze az Alpesek ormai között: a német, francia, olasz és a három nemzet megfér egymással testvéries egyetértésben, egyik sem gondol arra, hogy korlátozza a másik nyelvi vagy kulturális jogait.

A mai Svájc tizenhárom öskantonból alakult ki a XIX. században. a 48-i zavarok után elkészítették az első szövetségi alkotmányt s az addigi államszövetségből szövetséges állam lett. Azóta az alkotmányt többször revízió alá vették, így 1874-ben, majd 1894-ben és valamennyi revízió azzal járt, hogy szűkebbre szorították a tagállamok jogkörét és emelték a központi kormány hatalmát.

Két törvényhozó testülete van Svájcnak: a nemzeti tanács (minden 20.000 lakosra esik egy képviselő), melynek tagjait három évre választják és az államok tanácsa; ennek 44 tagját a tagállamok választják; a hét tagból álló kormány, az úgynevezett szövetségtanács tagjait három évre a szövetséggyűlés választja. Az elnököt, aki továbbra is bennmarad a kormányban, évről-évre választják a szövetségtanács tagjai közül.

Az államszövetséget a bécsi kongresszus 1815-ben semleges államnak nyilvánította, kimondván, hogy háborút nem viselhet és csak annyi katonát tarthat fegyverben, amennyi a belső rend és a semlegesség megtartalmazására elég. Azóta az ország virágzásnak indult. Óra- és selyemipara első helyen áll a világversenyben; közművelődésileg Európa egyik legfejlettebb országává lett; kulturális intézményei, iskolái világhírűek.

Belgium 1830-ban vívta ki Hollandiával szemben függetlenségét

és szinte magától érthető, hogy ez a szorgalmas, tehetséges nép elnyerve az állam függetlenségét és a békés munka lehetőségét, Európa legvirágzóbb országává változtatta hazáját.

Az ország belpolitikai élete mindamellett elég zajos volt. 1884-ig a szabadelvű párt volt hatalmon, melynek tagjai a vagyonos osztályból kerültek ki. 1880-tól 81-ig nagy egyházpolitikai harc dúlt a kis országban: zárdák ezreit csukatta be a kormány, de a liberális intézkedések nagy visszahatást szültek. 1884-ben a katolikus párt ismét hatalomra kerülve, visszaállította az egyházi iskolák nagy részét, s minthogy közben a szabadelvűek a szocialisták előnyomulása miatt meggyengültek, uralmon maradt 1914-ig.

Hollandia Belgiumtól való elszakadása óta, mint a világpolitika küzdőterein egészen kívülfekvő ország, csaknem zavartalanul fejlődött. A XIX. század liberalizmusa 1848-ban ott is végleg diadalmaskodott. Thorbecke, *Hollandia* egyik legnagyobb államférfia készítette el az új alkotmányt, amelyen az ország modern liberális berendezkedései felépültek. A politikai élet nyugalmit a vallási reakció és a szabadelvűek összeütközése kissé felkavarta a hatvanas-hetvenes években. Kezdetben itt is kettős pártrendszer volt, mint Nyugat-Európa többi országában; a liberálisok és a konzervatívok felváltva kormányoztak, a hetvenes években azonban Kuyper Ábrahám vezetésével egy világnézetes és valláserkölcsi alapon álló forradalomellenes párt alakult, amely a katolikusokkal szövetségre, évtizedeken át kormányon maradt. A szocialisták csak jó későn, a XIX. század utolsó éveiben szervezkedtek meg és léptek fel a holland politikai életben.

Hollandia paraszt és polgári ország; rendkívül virágzó kereskedelmének nagy gyarmatbirtokai szolgálnak forrásul. Az ország a XIX. század folyamán rengeteget fejlődött, amit legjobban mutat népességének szinte példátlanul gyors emelkedése (1829-ben 2,600.000 lakosa volt *Hollandiának*, 1891-ben 4,600.000).

Dánia 1849-ben vívta ki az alkotmányosságot. Az ország életére azonban az 1864-i nagy események folytak be döntően. A dán-osztrák-porosz háborúban elveszett Schleswig-Holstein, s hiába fordult a dán állam az európai hatalmakhoz segítségért, magára maradt, és újonnan be kellett rendezkednie. 1866-ban megalakult a parasztbarátok pártja, amely kiverekedte a 49-i alkotmányhoz való visszatérést. Nemsokára átalakult az ország gazdaságilag is. Mint túlnyomó részben parasztország, a földművelésre rendezkedett be, kiküszöbölte a nagybirtokrendszert és ezek a kis parasztgazdaságok a legintenzívebb talajművelésre és állattenyésztésre tértek át, majd megszervezve értékesítő szövetkezeteiket, világgraszoló agrárterménykivitelnek vetették meg az alapját. Az ország parlamentje két házról áll: a Folkething, az alsóház, és

a Lanthing, a felsőház. Az utóbbinak 12 tagját a király nevezi ki, 54-et a nép küld be választás útján. A hetvenes esztendőktől kezdve egészen 1894-ig a felsőház és az alsóház között nagy alkotmányos harcok dúltak, amelyek a demokratikus elemek győzelmével végződtek. Koppenhága lassankint nagy ipari központtá fejlődött, aminek az lett a következménye, hogy megszerveződtek a szocialisták, akik 1899-ben általános sztrájkjal adtak életjelt magukról és résztvettek a radikális elemekkel az általános választójog kivívásában.

Svédország Európa egyik nagyhatalma volt hajdan, s a harmincéves háborúban mint a protestantizmus kardja szerepelt. Az orosz és a porosz nagyhatalmak Svédországot lassankint kis országgá zsugorították össze. Az ország 1809 óta alkotmányos monarchia; 1818-ban Bernadotte-ot, Napoleon marsallját hívták meg királynak, akinek lezármazottai uralkodnak egészen máig. 1886 óta van az országnak két-kamarás országgyűlése. II. Oszkár király, aki 1872 óta uralkodott, elismerte az alkotmányos elvet, de az ország kormányzata továbbra is erősen arisztokratikus jellegű maradt. A tömegek a teljes demokráciát a szervezett munkásság segítségével csak 1893-ban vívták ki.

Norvégia Európa legrégibb demokráciája. 1814-ben az ország politikai vezetői francia mintájú alkotmányt készítettek, egykamarás rendszerrel (Storthing). Az uralkodó jogai ez időtől fogva igen csekélyek voltak, az 1884-i második alkotmányi reformok óta pedig valósággal csak névlegesek. Az összeütközések a svéd Bernadotte-al állandóan napirenden voltak, s nem szűntek meg I. Oszkár király alatt sem, XV. Károly alatt pedig annyira kiéleződtek, hogy Norvégia közel állt az elszakadáshoz. A Storthing azt követelte, hogy a király az alsóházi többségből nevezze ki a kormányt, XV. Károly azonban tiltakozott és háromszor is visszadobta a javaslatot. A norvég népképviselő, amely a népszuverénitás elvére hivatkozott, végre legyőzte a svédek ellenállását, s az alkotmányos harcokban kitűnt, hogy a két ország nem tud megférti egy uralkodó uralma alatt. A norvég radikálisok ettől fogva nyíltan hirdették a svéd-norvég unió szétrobbantását, ami be is következett a XX. század első évtizedében.

IV.

A XX. SZÁZAD KÜSZÖBÉN.

A POLITIKAI ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS EREDMÉNYEI.

NYUGODTAN, békében a haladás sikereitől elkápráztatva érték meg a művelt világ népei a XX. századot. Az emberiség élvezte a hosszantartó béke áldásait, hiszen, a kis háborús epizódokat nem számítva — mint a krími háború, a porosz-francia hadjárat, a balkáni népek felkelései —, nem volt nagyobb fegyveres összeütközés. Az anyagiség, a sikernek, a hatalomnak túlzott kultusza jellemzi a század három utolsó évtizedét. A kor gondolkodói eltemették a filozófiát, s elragadtatva a természettudományok valóban nagyszerű eredményeitől, a tudomány mindenhatóságát hirdették s a közgondolkodásba kezdték beplántálni azt a hitet, hogy a tudomány a vallást teljesen pótolja.

A frankfurti békével a nagyhatalmak külpolitikájának új iránya kezdődött, amelyet általában az imperializmus szóval szoktak jelölni. A fogalomnak tüzetes meghatározása és tudományos elemzése Ernest Seillière-nek, a Philosophie de l'Imperialisme nagynevű szerzőjének érdeme. Seillière Jean Jacques Rousseau miszticizmusából vezeti le az imperializmus különböző formáit, s a jelenség alapja — szerinte — a genfi próféta tanításaival kezdődő romantikus betegség, amelynek a faji, a nemzeti és csoport-imperializmusok különböző, de azonos lelki indítékokra visszavezethető megnyilvánulásai. A plebejus-imperializmus Jean Jacques „Contrat social“-jában gyökerezik, ennek módosulása a proletár-imperializmus, amelynek Marx Capitalja a kátéja, dogmarendszere és hőskölteménye.

Mi az imperializmus lélektani alapja? Kétségtávol a „libido domini“, a „Wille zur Macht“, amely végső elemzésben a létfenntartás és ösztönéhez vezet, úgy az egyes embernél, mint valamely összeség-nél, társadalmi csoportoknál, a fajoknál, a nemzetnél. Az imperializmusnak bizonyos kezdetleges formája a társadalmi fejlődés minden fokán megtalálható s egyidős az emberiséggel. A modern nemzeti imperializmus abban különbözik a régitől, hogy határozottabb, tudatosabb; a nemzeti államok egész mivoltát betöltő, az egyének célkitűzéseit is jórészen irányító életmegnyilvánulás. Hajdan inkább a nagy tömegvezetők, a nagy hódítók szerveztek meg rövidéletű birodalmakat. A modern imperializmus azonban a nemzetek imperializmusa, a hatalmi egységekké tömörült népeké, amelyeknek hatalmi szervezete a nemzeti állam. Azt látjuk 1871 után, hogy a XIX. század elején fel-

lángolt nacionalizmus, miután a nemzeti államok kialakulásában ki-elégült, nem aludt el, hanem tovább folytatódott és a hatalmi politika új formáját öltötte. A modern nagyhatalmak hatalmi törekvéseihez csak a régi római impérium szelleme hasonlítható, melyet Vergilius ezzel a sorával fejezett ki: „Tu regere imperio populos Romane memento!”

A modern nemzeti államok imperializmusát röviden így lehetne meghatározni: új területeket szerezni, terjeszkedni addig a határig, amíg ennek a terjeszkedésnek egy másik azonos, de ellentétes irányú törekvés nem állja útját. Ha Angliának terjeszkedése elé Ázsiában Oroszország, vagy Afrikában Franciaország nem gördített volna akadályokat, akkor a brit nagyhatalom meghódította volna egész Afrikát és birtokba vette volna Ázsiának jelentékeny részét a Disraeli- és Salisbury-korszakban. Mik voltak az indítékai az imperializmusnak? Részben racionális, részben pedig egészen irracionális megfontolások. A racionális indítékok közé számítjuk a távoli piacoknak megszerzését, hogy az ipari államok elhelyezhessék termékeiket és települési területeket szerezzenek gyorsan szaporodó lakosságuk számára; az irracionális indíték tisztán hitbeli, misztikus természetű s itt a hatalom tisztán csak mint öncél szerepel. Az angol imperializmusnál egyformán szerepel mind a két indíték. Az angol imperialista politika zászlóvivői hittek az angol nemzet nagy történeti hivatásában, amely ekként formulázható: angollá tenni a világot. Salisbury mondotta egyik beszédében: „A nagy államok mindig nagyobbak, a kis államok mindig kisebbek lesznek“, ami más szóval azt jelentette, hogy Nagybritannia, az akkor már 400 millió lakost számláló nagyhatalom lassankint meg fogja hódítani a földkerekséget. Az angol imperialista politikának egyik legmarkánsabb, legtudatosabb egyénisége a XIX. században Cecil Rhodes volt, kinek politikai pályáját az előzményekben ismertettük. Cecil Rhodes nemcsak vállalkozó, gyémántbányász és üzletember volt, de ugyanakkor el volt telve Istentől származó küldetésének hitével. Mély hittel vallotta, hogy őt az Isten küldte le Dél-Afrikába, hogy ott betöltse a neki szánt hivatást. A materialista történettudomány azt hirdeti, hogy a gyarmatosításnak tisztán anyagi és kereskedelmi rúgói voltak. A XIX. század nagy államférfiainak élettörténete és nagyszámú nyilatkozataik azt mutatják, hogy az angol imperializmus rúgói elsősorban lelkiek. Az angol hatalmi politikára is érvényes nagyjából a mélyen gondolkozó Dosztojevszkij következő mondása: „Az ész és tudás a népek életében másodrangú, alárendelt, alantas szerepet játszottak — és ez örökre így fog maradni. Egészen más erő alakítja és viszi útjukon előre a népeket, egy parancsoló, kényszerítő erő, melynek eredetét nem tudjuk, de azért nem kevésbbé van meg. Annak a

kényszerítő akaratnak az ereje egy népben, hogy saját célját elérje... Ez az élet szörnyű igenlésének és a halál szörnyű tagadásának ereje.“

Ez az életösztön — mint Seillière nevezi —, faji miszticizmus adta a bátorságot az angol tengerészeknek, hogy nekivágjanak a világten-
gereknek és később Stanley-nek, hogy nekiinduljon a legsötétebb Afrikának és Warren Hastings-nak, hogy behatoljon India dzsungel-
jaiba. Ez a faji miszticizmus később racionalizálódott, amidőn a meg-
hódított területeken megépítették a kereskedelmi házakat, lerakták a
vasúti sineket, amidőn Egyiptomba, Kínába, Indiába bevitték az euró-
pai tudományt, az európai közlekedés eszközeit, a bankokat.

A német politikai írók a világháború alatt és azóta is rendszerint tiltakoznak a német imperializmus vádja ellen, mintha bármely XIX. századbeli nagyhatalom is kivonhatta volna magát a világpolitika általános iránya alól. Németország sem lehetett kivétel. Egy német író (Otto Hintze) szerint az a jelenség, amelyet a politikai irodalom imperializmusnak nevez, 1876-ban kezdődik, amidőn Viktória angol királynő az „India császára“ címet felvette; ezzel az aktussal nyitották meg az imperializmus új éráját. Ebből a megállapításból csak annyi igaz, hogy Disraeli óta az angol politikának valóban az volt a nem leplezett törekvése, hogy új világbirodalmakat szervezzen meg a tengerentúli földrészekben, minden el nem foglalt területet meghódítson, azokat berendezze, terményeit kihasználja és a kultúrálatlan őslakosságot saját uralma alá kényszerítse. De — mint az előzményekben láttuk — egy évtizeddel később ugyanezt tette Németország is.

A német birodalom Hohenlohe kancellársága kezdetén tért át a szélső imperialista politika jól előkészített útjára. Az új politikai irányt a német publicisták a „világpolitika“ elnevezéssel szokták jelölni, ami semmit nem változtat azon a tényen, hogy ez ugyanaz a túlzó szélsőséges hatalmi politika volt, mint az angol, vagy francia. A német imperializmusban éppen úgy megtaláljuk a racionális és irracionális indító-
okokat. A birodalom ipara egyre nőtt és a termények elhelyezésére új piacokról kellett gondoskodni. Az irracionális elemet, a misztikus germán hitet is megtaláljuk a német imperializmus lelki indítékai között. Gobineau francia író az 1884-ben megjelent „Essai sur l'inégalité des races humaines“ című művével alapította meg a pángermanizmus ideológiáját. Művének az az alapeszméje, hogy a világtörténelemben egyetlen nagy, döntő mozgatóerő a „fajok kémiaja“; a tiszta fajok keveredése az alsóbbrendű, nem tiszta fajokkal. A keveredés — Gobineau szerint — mindig megromlott képletet ad... a tiszta fajoké a világtörténelemben az erő, a hatalom. Tudománytalan általánosításaival arra a következtetésre jut, hogy az emberi fajok között a legtisztább faj a germán, ezért a germán fajt illeti a vezető szerep az emberiség

összes népcsaládai között. A francia Gobineau ily módon a Rassenschützlerek atyja lett. Elméletét tudományosan igazolni még csak megközelítőleg is alig lehet; a tapasztalat épp az ellenkezőjét igazolja: a nagy kultúrnemzetek mind keverékek, s legkeverékebb valamennyi között az angol, amit a nyelv is bizonyít. Gobineau hatása olyan nagy volt, hogy Wagner Richárdot a Tetralógia megalkotására készítette. Tanításait az angol származású Houston Stewart Chamberlain a „Grundlagen des XIX. Jahrhunderts“ című nagy művében fejlesztette tovább: még a Gobineau-nál is vakmerőbb általánosításokkal azt próbálta kimutatni, hogy a világon minden nagyot a germánok teremtetek; a germánok műve volt a kereszténység, a renaissance, a reformáció, germánok a történelem összes nagyjai, még maga Jézus Krisztus is germán volt.

A nyugateurópai nagyhatalmak imperializmusában egyformán megtaláljuk tehát az észszerű és a romantikus elemeket, a hideg, száraz gazdasági elgondolást és a misztikus hitet. A franciákat elsősorban a „presztizs“ és a „gloire“ indította gyarmatok szerzésére, csak azután a haszon; az olaszoknál a régi római impérium remiszccenciái kísértének az olasz egység megvalósítása óta. És vannak célszerűségi szempontok is, mint az ország túlnépessége és gazdasági erőforrásokban való fogyatékosága. A pánszlávizmusnak, az újkor legveszedelmesebb faji imperializmusának alapja tisztán a hit, az ortodox vallásban gyökerező sötét, fanatikus hit, mely megnyilvánul Dosztojevszkij politikai írásaiban. Az imperializmus korában a társadalom és az állam nagy hatalmi egységgé olvadtak össze. A nemzeti állam keletkezése — írja Ruedorffer német politikai író — az egyéneknek az egyén feletti kötelekhez való viszonyára nézve óriási átalakulást jelent. A nemzeti államban két súlyos teher nehezedik rá az egyénre; az egyik a néppel való kulturális és vérségi közösség, a másik az államhatalom, amelynek súlyát nem könnyítik a demokratikus formák.

Ruedorffer kifejti, hogy a szélső nemzeti tendenciák mellett meg lehet állapítani az ellentétes irányú — kozmopolita — tendenciákat is. Ez kétségtelenül konstatálható, csak a kozmopolita tendencia megközelítőleg sem olyan erejű. Grotius óta kialakult a nemzetközi jogrendszer, de ez nem védte meg az emberiséget a háborús konfliktusoktól. A nagytőke nemzetközi szervezetei is kiépültek és volt számos nemzetközileg megszervezett intézmény (például a posta), s megalakultak 1871 óta a munkásság nemzetközi szervezetei, de mindezek a kozmopolita intézmények, szervezetek, pártok a surlódásokat és a háborús veszedelmet alig csökkentették. A XIX. század teremtménye a „homo oeconomicus“ típusa, az újkori embertípus, melynél a termelő munka, a gazdasági tevékenység mint öncél szerepel. Ez új lelkeséget képvisel,

a középkor emberétől egészen eltérő jellemvonásokkal. Az ókorban, a középkorban a gazdasági tevékenységnek mai rugói és a gazdasági szervezkedésnek modern módszerei csaknem teljesen ismeretlenek. Az emberek igényei igen csekélyek voltak; a középkori céhszervező ipar keveset termelt, s az emberek keveset dolgoztak. A szabad munka racionális kapitalisztikus szervezete (Max Weber kifejezése) a legújabb kor műve.

A modern termelés úgy az ipari, mint a mezőgazdasági termelés a természettudományok fejlődésének és gyakorlati alkalmazásának köszönheti roppant arányú előhaladását. Az anyagi világ külső és belső tulajdonságainak megismerése hozta létre a géptechnikát s az ipari kémiát. Az előbbinek köszönhetjük, hogy az iparból hovatovább teljesen kiküszöbölődik a nyers emberi és állati erő. A XIX. század ipara a kémia előhaladása révén olyan anyagokkal dolgozik, amelyeket a régi kor egyáltalában nem ismert, mint például a világítógáz, a répából készült cukor, a gabonából, burgonyából előállított alkohol, a kátrányból készült festék. A növénytan eredményeinek felhasználásával és az agrárkémia segítségével tudományos alapokra helyezték a talajművelést és a növénytermesztést. A hatvanas-hetvenes évek óta az elektromosság kutatói nagy találmányokkal lepték meg a világot. 1867-ben készítette el Siemens Werner az első dinamót, amelynek gyakorlati alkalmazása a gyáriparban szinte korszakos jelentőségű, mert ez tette lehetővé az elektromos erőátvitelt. 1876-ban készült el az első robbanó gázmotor, amely szintén igen nagy jelentőségű: kis helyet foglal el és nagy energiát fejt ki. Az automobilizmus rohamos fejlődése, amely visszaadta az országutakat egykori hivatásuknak, már a mi századunk eredménye. Diesel német mérnök 1897-ben készítette el a róla elnevezett nyersolajmotort, amelynek alkalmazása szintén igen nagy tér- és energiamegtakarítást jelent. Az első gőzturbina hosszú kísérletezés után a kilencvenes évek elején készült el. A gőzturbinával olyan rettentő energiát fejtenek ki, amilyenről a XIX. század elején, midőn James Watt gőzgépét először alkalmazták a gyárakban, a legvakmerőbb fantázia is alig álmodott. A technikai civilizációnak valósággal szimboluma Edison Tamás, amerikai feltaláló izzólámpája, mely nap-pali fénnel ragyogja be a világvárosok utcáit.

A XIX. és XX. századot el lehet nevezni a vas és szén korszakának. 1816-ban mindössze 16 millió tonna szenet bányásztak ki Angolországban; a vasút és gőzhajózás fejlődése közben a szénbányászás folyton nőtt s 1870-ben Anglia már 118 millió tonnát termelt. Ugyanebben az esztendőben 37 millióra rúgott Németország, 13 millióra Franciaország s ugyanannyira Belgium széntermelése. A szén az egész iparnak éltető eleme; a napfényt, amely megnövesztette a geológiai kor ősnövény-

zetét, a modern technika vívmányainak segítségével visszkapjuk mint gyorsvonatjainkat röpítő erőt és lakásainkat világító villanyfényt. 1875-ben már 280 milliót tett ki az egész világ szénfogyasztása. 1900-ban 770 millió tonna a szénfogyasztás; 1906-ban 972 millió, 1909-ben 1200 millió tonna. Kezdetben Angolország volt a nagy széntermelő, 1871 után azonban versenyre kelt vele elsősorban Amerika, azután Németország, végül Franciaország. Angolország 1890-től 1909-ig 184 millió 520 ezer tonnáról 272 millió 216 ezerre, Németország ugyanez alatt az idő alatt 89 millió 290 ezerről 205 millió 727 ezer tonnára emelte széntermelését.

A hetvenes évekig gyors tempóban haladt a gazdasági termelésnek minden ága, de az igazi modern, úgynevezett tömegtermelés csak ezután kezdődött. A Bessemer- és Martin-féle olvasztó-eljárás révén sikerült a vasat és acélt gyorsan hatalmas tömegekben előállítani. Az új gyáripari berendezkedések (gőzkalapács, hidraulikus prések) segítségével a kitermelt acélt gyorsan árukká alakítják át. A vastermelésben eleinte szintén Anglia vezetett, a XIX. század végén azonban s a XX. század elején az Egyesült Államok és Németország elébe kerültek. 1890-ben az Egyesült Államok 4·3 millió tonna acélt, Anglia 3·6 millió tonnát, Németország 2·2 milliót, Franciaország 0·2 milliót termelt. A vasipar után a gyapotot és gyapjút feldolgozó ipar következik, ami a népesség szaporodásában s a ruházkodási igények emelkedésében leli magyarázatát. A gyapot és a gyapjú feldolgozásában Angolország vezet, amelynek 1890-ben 44 millió gyapotfonó orsója működött.

Az okszerű tudományos talajművelés fejlődése szintén az 1871 utáni korszakra esik. Az ipari forradalom egy ideig zavarólag hatott a földművelésre s az ipari kapitalizmusnak a hőskora az emberiség legősibb foglalkozását szinte másodrangú foglalkozássá degradálta. A szükségletek megnövekedése azonban csakhamar visszaállította a mezőgazdaságot régi, nagyrabecsült helyére. A XIX. század tudományos eredményeit a kissé konzervatív mezőgazdaság sem hagyta kihasználatlanul. Az állattan fejlődése elősegítette a jobb, kifizetőbb állatfajták kitenyésztését, a növényélettan pedig a magasabbrendű tudományos növénytermelést; a mikrobák felfedezése a növényeket pusztító betegségek ellen nyújtott védelmet. A kémiai ipar műtrágyát szolgáltatott a mezőgazdáknak, miután a botanikusok tudományosan kimutatták, hogy milyen kémiai anyagok szükségesek a mezőgazdasági növények táplálására.

A géptechnika fejlődése a század második felében meglehetősen industrializálta a mezőgazdaságot. Már a huszas, harmincas években elkészítették Amerikában az első vető- és az aratógépeket, azután jött a század második felében a gőzcséplő, majd a szántógép, azután a XX.

században a motoros traktor. Mi Magyarországon még messze vagyunk a mezőgazdaság amerikai rendszerű industrializálásától, de ez a fejlődés útja, amit mi sem kerülhetünk el. Az agrárválságok gyakoriak voltak a század második felében. A föld kissé konzervatívvá teszi az embert, urat és parasztot egyformán s az agráriusokban nem volt meg ugyanaz a gyorsaság, alkalmazkodó képesség, mint a merkantilistákban. Az agráriusok kénytelenek voltak többször állami támogatást és vámvédelmet kérni, hogy tönkre ne menjenek. A földreform kérdése csaknem minden európai országban felvetődött s igen sokat vitatkoznak máig arról, hogy a termelés szempontjából melyik fontosabb, a nagybirtok-e vagy a kisbirtok?

A világkereskedelemről csak a XIX. században lehet szó, s az igazi világkereskedelem ennek a századnak második felében kezdődik. Világkereskedelem alatt az egyes nemzetek kereskedelmét értjük, ha az a nemzeti határokon túl ér. Csiráit megleljük már a középkorban, a keresztes hadjáratok után és az újkorban, a nagy felfedezésekkel kapcsolatban. Az újkorban egy ideig Hollandia volt a világkereskedelemben vezető ország, ennek aláhanyatlása után Anglia következett, azután Franciaország, a hetvenes évektől kezdve pedig az Északamerikai Egyesült Államok és a német birodalom lépnek fel versenytársakul. Ez a sorrend később megváltozott. A világháborúig Nagybritannia maradt az első kereskedő állam, de utána másodiknak Németország jutott előre, harmadik helyre lépett Amerika s a negyedik helyre Franciaország. A német birodalom megalakítása ezért volt közgazdaságilag is rendkívül nagyjelentőségű.

Az angol világkereskedelem a gyarmatbirodalom terjedésének arányában nőtt. Anglia külkereskedelmi forgalma 1890-ben 12·7 milliárd márkát tett ki, Németországé ugyanebben az esztendőben 7·4 milliárd márkát. A harmadik helyen ebben az esztendőben az Egyesült Államok állnak 6·8 milliárddal és Franciaország 6·6 milliárddal. Egészen a világháború kitöréséig Angolország birtokában volt a vízi szállítóeszközöknek körülbelül a fele. Az 1892-i gazdasági statisztika szerint az angol hajótér 1892-ben 9 millió regiszter tonnára rúgott, s ezzel szemben az Egyesült Államoké 1·9 milliót mutatott. A többi nemzetek mind az egy-millió tonnán alul maradtak. A kilencvenes években még mindig London a világ legnagyobb kikötővárosa, utána Newyork, a harmadik helyen Hamburg következett. A vízi közlekedési eszközök fejlődését ez a két szám mutatja: 1875 a világ összes hajótere 15 millió tonna, 1925-ben 64 millió.

A világ vasúthálózata a hetvenes esztendők óta kezdett kiépülni. Az északamerikai Unió ebben is túlszárnyalta a föld összes országait. Vasútvonalainak hossza már 1890-ben 268.409 kilométert tett ki;

utána Németország következett 42.869 kilométerrel és Franciaország 36.895 kilométerrel. Az Egyesült Államoknak ma több vasútjuk van, mint a föld összes országainak együttvéve. Az emberek egymással való érintkezését megkönnyítette a telefon, amelyet Bell amerikai fizikus talált fel 1876-ban. A kábelvonalak hosszúsága 1870-ben még csak 30.000 kilométer, 1890-ben már 270.000. A világforgalommal együtt járt a tőke vándorlása is. A pénzforgalmat az általánosan elfogadott aranyvaluta-rendszer és az európai pénzek megszilárdulása 1871 után általában megkönnyítették. A nemzetközi pénzforgalom s a nagy részvénytársaságok megalakulása után az értékpapírok forgalma a tőzsdéken bonyolódott le. Ebben a tekintetben Franciaországé volt az egész korszakban az elsőbbség. A kilencvenes esztendőkből 20 milliárd frankra becsülték a francia tulajdonban levő különböző részvények értékét. Ugyanakkor a Németországban levő idegen értékpapírok összege alig tett ki 10 milliárd márkát. Ebben az időben Amerika, amelynek új vállalkozásai és szakadatlanul fejlődő ipara minden megtakarított pénzt elnyeltek, még Európa adója.

A közgazdasági elvek, amelyek a klasszikus gazdasági iskola tanításaiban gyökereznek, átalakultak a század második felében. A szabadkereskedelmi irányzat, amelynek követeléseit az előzményekben ismertettük, saját hazájában, Angolországban is leáldozóban volt a kilencvenes években. Anglia Chamberlain tanácsára a kilencvenes esztendők végén behozta a mérsékelt vámrendszert. A nagyhatalmak mind védvamosak. Németország még Bismarck korában léptette életbe a racionális védvám-rendszert, melynek igen nagy része volt a német ipar amerikai arányú fellendülésében.

Az európai gazdasági élet felvirágzásának nemcsak eredményei, hanem hatásai is rendkívül nagyok s röviden ebben foglalhatók össze: az európai civilizáció meghódította majdnem az egész világot; az angol és francia gyarmatosítás révén bejutott Afrikába, Ázsiába, betört a kínai falon, bevette Indiát. Az afrikai népek 1880-ban kezdtek európai árucikkeket fogyasztani, Japán és Kína a hetvenes évektől kezdve. Európa kereskedelme a korai kapitalizmus korában csak Amerikára és az amerikai gyarmatokra terjedt ki; a XIX. század első, de főleg második felében kiszélesült az egész földkerekségre. Az ipari tömegtermelés olcsó iparcikkei a világ minden zugába eljutottak, aminek az lett az első következménye, hogy Indiában, Afganisztánban, Japánban a kezdetleges háziipari termelés tönkrement, ugyanúgy, mint Európában annak idején az ipari forradalom következtében. Oroszország, miután kiépítette nagy vasútvonalait, közvetlen kapcsolatba hozta Ázsiát Európával; Kína keleti partjain európai városok keletkeztek, a vasút behatolt lassanként Ázsia titokzatos belsejébe is. A számadatokat nem részle-

tezzük; Európa világkereskedelmének forgalmát a világháború előtt 200 milliárd aranymárkára becsülték. Az eredmény az lett, hogy Európa európaizálta a világot; termelő módszereit, szerszámaikat, gépeit bevitte Ázsiába, Afrikába, meghonosítva mindenütt a saját kényelmi berendezkedéseit és divatját.

1871 után végleg kialakultak a kapitalizmus mai szervezetei: a részvénytársasági forma, a nagybankok, a tőzsdék s létrejöttek a nagyipar első trösztjei, mint a Nobel-féle dinamitgyárak, Electric Company, az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft Németországban. A találmányok, az ipari újítások, a termelésnek új eszközei, új életlehetőségeket teremtettek s nem igazolódtak azok a csökönyös konzervatívok, akik a század első évtizedeiben a vasútépítést meg akarták akadályozni s nem igazolódtak a géprombolók. A vasút összehasonlíthatatlanul több embernek adott munkát, mint elődje, a dilizsansz; a gőzhajó megépítése és az óceánjárók sokszorta több embert foglalkoztatnak, mint a vitorlások. Az ipar addig, amíg a céhrendszer gúzsba kötötte, a kereskedelem addig, amíg a forgalom privilegizált társaságok kezében volt, kevés embert tudott eltartani s a lakosság rohamos szaporodása társadalmi veszedelem lett volna. Azt látjuk, hogy Európa és civilizált országok népessége a technika diadala óta rohamosan nő, s nem igazolódott Malthus és tanítványainak sötétlátása. A lakosság számára szolgáló táplálék ugyanolyan arányokban nőtt, a termelési módszerek tökéletesedése folytán, mint a lakosság; hiszen nem volt többé sem nyersanyag, sem élelmezési probléma. A nyolcvanas évektől kezdve áthozták az Óceánokon a fagyasztott húst Angolországba. Külföldi szakértők megállapítása szerint 1800-ban 175 millió lakost számolt Európa; 1914-ben pontosan 450 milliót. Mennyit szaporodott a lakosság, nem tudjuk, mert közben milliók vándoroltak ki Amerikába. Közben az átlagos emberi életkor is megnőtt; Pasteur és Koch korszakos felfedezése óta ugyanis az orvostudomány csökkentette az emberiséget annyiszor megtizedelő nyavalyáknak hatását. A világkereskedelem fellendülésével és egyes országok eliparosodásával terméshozókéül egyútt jár a lakosság mozgékonyasága.

Az ipari és kereskedelmi központok, a közlekedés gócpontjai a múlt században, főleg annak második felében duzzadtak hatalmas metropolisokká. Európának 1800-ban mindössze 23 100.000 lakosnál többet számláló nagyvárosa volt és számuk 1914-ig 179-re emelkedett. London, Párizs, Berlin, Bécs, Szentpétervár, Amerikában Newyork és Csikágó milliós városokká nőttek; Budapest gyors emelkedése is 1871 után kezdődik. A városok emelkedése azért is fontos, mert a nagyközpontoknak vezető szerepük lett a politikában; mert itt verődtek össze a nagy munkás- és egyéb tömegek, amelyekből a vezetők a politikai

pártok harcos csapatait nevelték. Franciaországot Párizs kormányozta milliós tömegeivel, Angolországot London és Manchester.

A kapitalista gazdasági rendszer ellenhatásai már kezdetben jelentkeztek, a század első évtizedében, amidőn az új termelési rend még hőskorát élte. A 48-i forradalmak után lassanként kialakultak egész Nyugat-Európában a munkások szervezetei, s nemsokára megszervezték az első Internacionálét. Feltűnő, hogy a munkásvezérek nem munkások, nem kérgestenyerű proletárok, hanem műveltfejű intellektuettek, akik emberbaráti szeretetből, vagy érvényesülési vágyból álltak a munkások élére, vagy obskurus hívők, akik a kapitalista rend helyén a kollektív termelés boldogabb világát akarták megteremteni. Sokan hivatásszerűen űzték az agitációt. „Manapság a szocialista agitátor állása — mondotta Bismarck egy nagyobb beszédében a hetvenes években — éppen olyan tanult üzletág, mint minden más. Agitátorok, népszónokok lesznek emberek, amint korábban kovácsok vagy ácsok lettek. Ráadják magukat erre a mesterségre és jobban boldogulnak vele, mintha az eredeti mesterségük mellett maradtak volna. Kellemes, szabad, sőt talán bizonyos körök előtt még tiszteletet is keltő életmódot folytatnak.“

Az agitáció, az izgatás termékeny talajra talált, mert az agitátorok azt öntötték szóba vagy írásba, ami lappangott a lelkekben. Amerikában a forradalmi munkásmozgalom nem tudott mélyebb gyökeret verni, sőt az óriási milliós számú munkásságot még politikai párttá sem sikerült megszervezni, legalább máig. A jelenség okainak részletes kifejtése külön tanulmányt igényelne s az okot az amerikai közgondolkodásban találjuk meg, amely a munkás munkáját egészen másképen értékeli, mint Európában. Némi magyarázatul szolgál Ferreronnak az a találó megjegyzése, hogy az amerikai közgondolkodást főleg az különbözteti meg az európaiától, hogy ott hiányzik Európának két nagy bűne: a lustaság és irigység.

Az első munkásinternacionálé hosszú előkészületek után 1864 szeptemberében alakult meg Londonban és a főtanács elnökévé Marxot választották, az akkor már világszerte ismertnevű teoretikust. Az I. Internacionálé több nemzetközi összejövetelt tartott, hogy kidolgozzák az egységes taktikát és elveket; így Genfben 1866-ban, Lausanne-ban 1867-ben, Brüsszelben 1868-ban s a következő esztendőben Bázisban, s minden összejövetel nagyjából a kommunista programot vallotta, egységes taktikát és programpontokat kidolgoznia azonban nem sikerült. 1876-ban az Internacionálé a belső egyenetlenségek miatt felbomlott. A frankfurti béke után új, még nagyobbblendületű propaganda indult meg főleg Németországban, Franciaországban meg Belgiumban és mintának általában a németek

igen jól kiépített szociáldemokrata pártját vették. A német szociáldemokrácia az 1891-i erfurti programmban részletesen kidolgozta és összegezte politikai, társadalmi és gazdasági törekvéseit. Az erfurti program egyes pontokban megegyezik a baloldali liberális és a polgári radikális törekvésekkel: követeli a progresszív adózást, a teljes sajtószabadságot, az egyház és az állam elválasztását, s legfőképpen az általános titkos választójogot. Egyébként a marxi osztályharc alapján áll s azt hirdeti, hogy a munkáosztály hatalomrajutásával meg kell valósítani a szociáldemokrácia végcélját: a „kisajátítók kisajátítását“. A párizsi világkiállítás alkalmával tartott nemzetközi szocialista kongresszuson (1889) megalakult a II. Internacionálé, amely később több kongresszust tartott Brüsszelben, Zürichben, Londonban, Amsterdamban és csak a világháború alatt bomlott fel.

A három utolsó évtizedben keltett rémületet Európában az anarchizmus is. Anarchizmuson általában azt a társadalmi elgondolást értjük, amely a legszélsőbb egyéni szabadság, a korlátlan individualizmus megvalósítását tűzte ki célul. Mint gondolat szintén ősrégi; megtaláljuk már egyes görög gondolkodóknál és Szent Ágostonnál; az újkori anarchizmus elméleti alapvetése azonban a francia Proudhontól és egy ábrándos, eltévelyedett német írótól, Max Stirnertől származik. A szocializmus és az anarchizmus diametrális ellentétek és megsemmisítő viszonyban vannak egymással. Malato olasz anarchista mindjárt a mozgalom kezdetén legélesebben elítélte a marxizmust, azért, mert az minden egyéni szabadságot meg akar semmisíteni. Az anarchistákat a közös forradalmiság azonban összehozta a forradalmi szocialistákkal és sok közös gyűlést tartottak anélkül, hogy a legcsekélyebb közeledés létrejött volna közöttük. A mozgalmat Bakunin herceg, orosz anarchista, Proudhon egyik tanítványa vitte ki az életbe, aki az 1881-i anarchista kongresszust egybehívta, amelyen többek között kimondották, hogy minden eszköz jó s alkalmas a fennálló társadalmi és gazdasági rend megdöntésére. Bakunin ugyanúgy, mint a másik orosz anarchista, Kropotkin, aki a Darwin és Hobbes Tamás tanításainak ellensúlyozására megfogalmazta a „kölcsonös segítség elvét“, a „tettek propagandáját“ hirdették. Az eredmények nem is maradtak el: a barcelonai anarchista zendülés, a csikágói lázadás, s a politikai gyilkosságok, mint Carnot elnök, Umberto olasz király meggyilkolása, Erzsébet királyné megölése, mind a tett propagandájának borzalmatkeltő eredményei. A német szociáldemokrácia a legélesebben állást foglalt az anarchizmus ellen. A forradalmi szocializmus és az anarchizmus olyan félelmet keltettek, hogy sokan biztosra vették a munkásforradalom bekövetkezését. A Goncourt testvérek naplójában ezeket olvashatjuk: „A vadságra szükség van, hogy minden négy-ötszáz esztendőben újra-

élessze a világot. Hajdan Európára, midőn valamely szelid országrész nagyon vérszegénnyé lett, rárontottak északról hat láb magas, tenyeres-talpas fickók és azok helyrehozták a fajt. Manapság, mivel nincsenek többé vadak Európában, a munkások végzik el ezt a munkát a legközelebbi ötven esztendő alatt. — Ezt így nevezik: forradalmi szocializmus.“ A Goncourt testvérek sötét jóslata nem vált be. Miért?

A forradalmi szocializmus forradalmiságát lassankint elveszítette, még pedig több okból. A munkások lassanként kivívták a választójogot s bejutva a parlamentbe a polgári képviselő társaikhoz hasonultak (az áthasonulásra legjobb példák: Millerand és Briand). A munkások szervezettségük erejével és sztrájkjaik segítségével lassanként kivívták a munkaidő leszállítását és a magasabb munkabért, s ilyen módon sikerült elérniök bizonyos minimális jólétet. Az utolsó évtizedekben egyre nagyobb tért hódított az úgynevezett szociális irányzat, amely hatással volt a törvényalkotásra, s ennek köszönhetők a munkásvédelmi törvények, s azok a nagyszámú szociális berendezkedések, amelyek azelőtt nagyrészen ismeretlenek voltak. A szociális mozgalomba XIII. Leó pápa nagyjelentőségű „Rerum Novarum“ enciklikájának megjelenése után bekapcsolódott a katolikus egyház is.

A század fontosabb társadalmi mozgalmai közül érdemes még megemlíteni a nőmozgalmat, melynek hangadóit feministáknak nevezték. Ezt a mozgalmat, amelynek a nők emancipációja és politikai jogainak kivívása volt a célja, úgy tekinthetjük, mint a század elején megindult nagy felszabadulási folyamatnak utolsó akkordját.

A XIX. század nagy politikai, társadalmi, gazdasági alkotásaira az előzményekben rámutattunk. Az egész századon sajátságos lelki-folyamat húzódik végig. Az első évtized nagy indulatokkal, romantikus álmokkal, tüzes jelszavakkal kezdődött, ezek a jelszavak lassankint elvesztik varázshatalmukat, a nagy indulatok lecsillapodnak s 1871-ben a nyugodt jólétnek korszaka kezdődik, melyet csak az imént említett társadalmi mozgalmak zavarnak. Minden elüzletesedik, üzlet lett részben a tudomány, az irodalom, a művészet is; nagy művészeti vagy irodalmi alkotás különben sincs sok. 1900-ban egy optimista, tespedő, elfásult, unalmas korszak zárult be.

M Á S O D I K R É S Z.

A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI 1900—1914.

I.

AZ ANGOL-NÉMET ELLENTÉT.

BÜLOW KANCELLÁR POLITIKÁJA. CHAMBERLAIN AJÁNLATA NÉMETORSZÁGNAK. A VILÁGPOLITIKA JELSZAVA NÉMETORSZÁGBAN. A BAGDADI VASÚT. A NÉMET FLOTTANOVELLA. AZ 1902-I VÁMTÖRVÉNY. — AZ ANGOL-FRANCIA KÖZELEDÉS. ANGLIA SZERZŐDÉST KÖT JAPÁNNAL. A BALFOUR-KORMÁNY. — WALDECK-ROUSSEAU KORMÁNYA FRANCIAORSZÁGBAN. AZ EGYHÁZ ÉS ÁLLAM ELVÁLASZTÁSA. DELCASSÉ. AZ ENTENTE CORDIALE. — OLASZORSZÁG KÖZELEDÉSE FRANCIAORSZÁGHOZ. III. VIKTOR EMÁNUEL. GIOLITTI. — A KELETI KÉRDÉS KEZDETEI. A BOXERLÁZADÁS KÍNÁBAN.

A NÉMET BIRODALOM három évtized leforgása alatt félelmetes nagyhatalommá nőtt. Népeisége 1871-től 1900-ig 40 millióról 60 millióra emelkedett; 30 olyan nagyvárosa és ipari központja volt már 1900-ban, amely több mint 100.000 lakost számlált. Vasiparának fejlettsége megközelítette az angolt, kémiai ipara pedig felülmúlta, s ugyanakkor kereskedelmi flottája kezdett versenytársa lenni az angolnak. A német nemzeti vagyon és a birodalom külkereskedelmi forgalma, amely a század utolsó esztendejében meghaladta a 9 milliárd márka összeget, szédületes arányokban fejlődött. Mialatt Franciaország járadékból élő bankárországgá lett, a németek az amerikaiakra emlékeztető, szinte akadályt nem ismerő munkakedvvel és aktivitással hálózták be kereskedelmi szervezeteikkel az egész földkerekséget. Ezek a legelsősorban fontos adalékok az 1900-zal kezdődő angol-német ellentétek megértéséhez.

Az elaggott és beteges Hohenlohe kancellár helyére a császár 1900 október 17-én Bernhard Bülow grófot, a külügyi hivatal államtitkárát nevezte ki a birodalom kancellárjává, akinek személyében kiválóan képzett, a kül- és belpolitikában egyaránt járatos politikus került a végrehajtó hatalom élére. Az új kancellár a legtehetségesebb volt a Vilmos császári időszak összes politikusai között, s nagy ügyességgel, rutinnal, császárának meggondolatlan kijelentéseivel állandóan küzdve, kilenc esztendőn keresztül kormányzott. Mint külügyi államtitkár, az agg Hohenlohe mellett a birodalom külügyeit egészen önállóan intézte és most — mint maga írja — minden erejét megfeszítette, minden

tudását összeszedte, hogy biztosítsa a német nép jövőjét. Bismarckra, Disraelire, Cavourra, Deák Ferencre hivatkozva, azt vallotta, hogy nem jó, ha a politikus túlságosan előrelátó. A zseniális Lassalle mondotta, hogy a politikusnak „azt kell látnia, ami van”; Bülow is így vélekedett az előrelátásról. Kancellárrá kineveztetése előtt huszonnég órával kötötte meg a kínai egyezményt Angolországgal, amelyben kimondták a „nyitott kapu” elvét Kínában, úgyszintén a kínai birodalom területi sérthetetlenségét. Kancellári működését azzal kezdte meg, hogy a búr kérdésben, amely akkor egész Európát lázba hozta, megőrizte a német birodalom legszigorúbb semlegességét. Ezt olyan szigorúan vette, hogy Krüger búr elnök, aki szeretett volna találkozni Vilmos császárral, be sem tehetette a lábát német területre. Új elveket vagy új irányt a birodalom külpolitikájában nem jelentett Bülow kancellársága. Minthogy az Oroszországgal való jó viszony szálait Caprivi és Marschall elvágták, nem volt más hátra, mint épségben fenntartani a szövetséget a Habsburg-monarchiával. A belső bajok közt vergődő monarchiát Bülow igen kevésre becsülte, álláspontja azonban az volt, hogy Németországnak vezetnie kell a rozoga Habsburg-birodalmat és megoltalmazni a belső felbomlástól, mert a német impérium céljait szolgálja.

Németországot volt háborús ellenfelei, főleg a franciák, azzal vádolják, hogy 1900 óta szertelen imperialista politikát folytatott. Ezekből a vádakból az igazság annyi, hogy a német önértzet valóban megduzzadt, az a csodás gazdasági emelkedés, melynek 1871 óta tanui vagyunk, felkeltette a német önbizalmat, s a germán öntudat egyes pángermán íróknál átcsapott a józan meggondoltság határán. Az egész korszak szélső imperialista irányú. Láttuk az előzményekben, hogy a 90-es évektől kezdve milyen túlzott hatalmi politikát folytatott Anglia, hogyan terjeszkedett Franciaország és kapcsolódtak be a nagyhatalmi politika áramlatába a spanyol-amerikai háború után az Északamerikai Egyesült Államok. Más kérdés az, vajjon Németország vezető politikusai nem becsülték-e túl a birodalom erejét és túlkevésre ellenfeleiket. A XX. század első esztendei kritikus esztendőök voltak: a francia-orosz szövetséggel kialakult hatalmi egyensúly, melyről fentebb bővebben szólottunk, Angolország külpolitikai aktivitása folytán megrendült. Hogyan viselkedett a német külpolitika ebben az átmeneti időben?

Angliában a német birodalom terjeszkedését feszült figyelemmel kísérték, és az irígységnek a Saturday Review című tekintélyes folyóirat 1897-ben igen brutális módon adott hangot, azt követelvén, hogy Anglia mennél előbb semmisítse meg Németországot. Az angol kormány ebben az időben Németországgal szemben még adta a megértőt. Angliának, minthogy érdekei hol összeszővődtek, hol meg összeütköz-

tek az európai nagyhatalmak érdekeivel, a fényes elszigeteltségből hovatovább ki kellett lépnie. Chamberlain gyarmatügyi miniszter 1898 márciusában Hatzfeldt gróf londoni német nagykövet előtt kijelentette, hogy Nagybritannia a külpolitikában új utakat keres és mint Eckardtstein feljegyzéseiből kiderül, felajánlott egy angol-német defenzív szövetséget Németországnak. Chamberlaint odahaza nem nagyon támogatták; Salisbury miniszterelnök nyílt frankofil volt, a walesi herceg, a későbbi VII. Edward, Vilmost nem szerette, de a legnagyobb baj az volt, hogy az ajánlatot Berlinben gyanakvással fogadták. Hatzfeldt nagykövet nem utasította kereken vissza az ajánlatot, hanem a tárgyalások elhalasztását kérte. A közeledésnek maga Vilmos császár ártott legtöbbet azzal, hogy a kancellár tudta nélkül, egy nagyobb levelében pontosan beszámolt Miklós cárnak Angolország ajánlatáról. Chamberlain 1901-ben, Viktória királynő halála után, megismételte az ajánlatot, de most is sikertelenül. A németek azt hitték, hogy Anglia izolálva marad és szentül meg voltak győződve arról, hogy nem közeledhetik Franciaországhoz, mert ha ezt megtenné, szétszaggatná a francia-orosz barátság kötelékeit. Az angol ajánlat rendkívül fontos, ámbar negatív eredménnyel végződött. Mert ha megvalósul az angol-német szövetség, vagy létrejön bármilyen szorosabb kapcsolat a két ország között, Európa története a XX. században más képen alakult volna. Miért nem sikerült létrehozni az angol-német egyezményt? — ezt nem lehet kihámozni az emlékekből. Bülow kancellár azt írja, hogy az angolok olyan súlyos feltételeket akartak szabni barátságukért, amelyek a brit oroszlánnak biztosították volna a „societas leonina“ szerepét, Németország pedig áldozatai fejében alig kapott volna valamit. A szenvedélyek s nem a józan ész kormányozzák a világot. A Cromwell óta kialakult büszke tengeri világhatalom és az újdonsült, előretörő szárazföldi nagyhatalmasság, amely abban reménykedett, hogy rövidesen felcseperedik tengeri nagyhatalommá, nem tudhattak megegyezni egy észszerű platform alapján. Bizonyos, hogy a tárgyalások csődje az események további alakulására végzetes befolyást gyakorolt.

A német politikában ebben az időben kapták fel a „világpolitika“ jelszavát. Bülow kancellár egy interpellációra válaszolva kifejtette, hogy világpolitikán a német kormány a német ipar, kereskedelem békés terjeszkedését, a gazdasági és kulturális erők szabad kibontakozását érti. A német világpolitika jelszót azonban egészen másként értették túl a La Manche-csatornán, ahol a császár különböző politikai megnyilatkozásai is idegesítőleg hatottak. Vilmos 1900 januárjában a német tisztekhez beszédet intézett, melyben többek között ezeket mondotta: „Szükséges, hogy az én tengeri haderőim szárazföldi haderőim-

mel egyenlők legyenek, hogy a német birodalom elérje a világon azt a helyet, melyet eddig nem érhetett el..." A császár beszédét rövidesen tettek követték. Bülow kancellár még ebben az esztendőben be-terjesztette a flotta-novellát, amelynek Tirpitz, a tengerészeti hivatal akkori államtitkára volt a szerzője. A tervezet még ebben az esztendőben törvényé vált és a német csatahajók számát pontosan megkét-szerezte. (Németország 38 nagy csatahajót és 52 páncélos cirkálót épí-tett a törvény értelmében 1917-ig.) Bülow a Reichstag ülésén nem a legdiplomatikusabban érvelt a tengeri haderőknek ilyen ijesztő arányú felemelése mellett. Azt mondotta többek között, hogy Angliával csak akként lehetséges a tartós béke, ha Németország tekintélyes flottát épít, mert Németország csak így biztosíthatja tengerentúli szerzeményeit. A flotta-novella felkorbácsolta az angolok félelmét. A novella célja valóban az volt, hogy Németország a nagy hajóhadépítő-programm végrehajtása után úr legyen a tengeren, ahol eddig Anglia volt az úr.

Nagy port vert fel a világpolitikában a német birodalomnak sokat emlegetett világgazdasági ténykedése: a bagdadi vasút. A birodalom-nak Kis-Ázsiában való terjeszkedése a császárnak már említett zárán-dokútjával kezdődött. A 90-es évek végén alakult meg az anatóliai német vasúttársaság, amelyet a Deutsche Bank finanszírozott. Az an-golok már ezt sem nézték jó szemmel. Nemsokára a konstantinápoly—bagdadi vasút terve is felmerült, melyet maga Bülow kancellár beszélt meg Georg von Siemens német nagyvállalkozóval. Bülow diplomáciai akcióját rövidesen siker koronázta és Abdul Hamid szultán 1902 januárjában iradét adott ki, amelyben a bagdadi vasút koncesszióját Siemens vállalatának juttatta. A vasút Coniából kiindulva, a Perzsa-öböl-ig nyúlt volna vagy kétezeröttszáz kilométernyi hosszúságban. Bülow, mint diplomata, tudta, hogy a grandiózus tervet az angolok beleegyezése nélkül végrehajtani lehetetlenség, ezért elhatározta, hogy a vasútvonal végpontjára nézve megegyezést keres Angolországgal. Hosszantartó tárgyalások kezdődtek, amelyek egészen 1914-ig elnyúl-tak, amikor a világháború a bagdadi vasút tervének végét vetett. A bag-dadi vasút tervéből a Berlin—Bagdad koncepciót szülte az angolok fantáziája és rosszakarata.

Bülow kancellár a belpolitikában főleg arra törekedett, hogy a politikai pártokat a markában tartsa, s minden bonyodalmat előidéző rendszabályt és a pártokkal minden összeütközést kerüljön. A szocia-listákat, a császárral ellentétben, nem tartotta veszedelmeseknek a birodalomra. A német szociáldemokrácia ebben az időben már enge-dett a vérvörös forradalmiságból. A vezére, Bebel, még a szélsőséges osztályharc talaján állt ugyan, de a XIX. század utolsó esztendejében Bernstein Eduárd, a párt egyik legtekintélyesebb teoretikusa, felvetette

a revízió eszméjét. Bernstein egyik pártgyűlésen kifejtette, hogy Marx bizonyos elméleteit a tapasztalat nem igazolta, amiért is a nagymester dogmáit a német szocialistáknak nem szabad úgy tekinteniök, mint definitív igazságokat és úgy kezelniök a marxizmust, mint sérthetetlen szentséget. Bernsteint több pártgyűlésen eretneknek nyilvánították ugyan, de a revíziós gondolat felvetése megbontotta a német szocializmus eszmei egységét.

A német agráriusok mind hangosabban kezdték követelni a gabonakereskedelem államosításán kívül az agrárvámok nagyobbarányú felemelését. A birodalom az 1901/902. esztendőök gazdasági válságai miatt pénzügyileg nem állt a legfényesebben s részben ez indította Bülow kormányát arra, hogy az agrárvámok felemeléséről szóló törvényt a birodalmi gyűlés elé terjessze. A javaslat beterjesztésekor hatalmas vihar tört ki a Reichsratban. A szociáldemokrata és az Eugen Richter-féle szabadgondolkodó néppárt hevesen obstruáltak a javaslat ellen, amely szerintük megnehezítené az alsóbb néposztályok megélhetését. Bülow azonban az obstrukciót szerencsésen letörte és a vámjavaslat 1902 december 14-én törvényerőre emelkedett. Az új vámtörvény rendelkezései sokkal nagyobb mértékben hatottak ki, a jövőre, mint ezt akkoriban a német agráriusok gondolták. A felemelt agrárvámok ugyanis az Osztrák-magyar monarchia agrárterményeit a birodalom területéről nagyrésztben kiküszöbölték és négy év múlva részben ez indította a monarchia közös kormányát arra, hogy Szerbia agrártermékeit a saját piacairól kizárja.

Bülow 1902 júliusában az Osztrák-magyar monarchiával és Olaszországgal megújította a hármasszövetségi szerződést, immár harmadszor. Az 1902-iki obstrukció hatása alatt 1903 nyarán elrendelte a választásokat, amelyek Németország belpolitikai életében meglehetősen eltolódásokat idéztek elő. A baloldali pártok megerősödtek, a szocialisták szavazatainak száma 2 millióról 3 millióra, mandátumaik száma 56-ról 82-re emelkedett, annak ellenére, hogy különböző nyilatkozataiban maga a császár agitált ellenük. Az eredménynek azonban sem a belpolitikára, sem a külpolitikára nem volt észrevehető hatása. A birodalom továbbhaladt a maga útján, s minden gazdasági és politikai faktor, a hadsereg, a haditengerészet, az ipar, a kereskedelem, a német nagyság ügyét szolgálta. A jólét észrevehetően emelkedett, ami a fejenkénti vagyonkvóta megnagyobbodásában nyilvánult, a kívándorlás észrevehetően csökkent. Mindez természetesen a legmagasabb hatványra emelte a német önbizalmat és megteremtette a német nagyságba és legyőzhetetlenségbe vetett romantikus hitet, amely a „Deutschland, Deutschland über Alles“ himnuszban visszhangzott.

Nagybritannia, mint szélső imperialista ország, hatalma tetőpontján és korlátlanságának tudatában lépte át a XX. század mesgyéjét. VII. Edward király, aki anyját, Viktória királynőt 1901 januárjában követte, Anglia külpolitikáját új utakra terelte. Az egykor elegáns, mulató világfi nagyon jó uralkodónak és kitűnő diplomatának bizonyult. Óvakodott attól, hogy a belpolitikába beavatkozzék; nem foglalt állást egyik politikai párt mellett sem; őt csak a nagypolitika kérdései érdekelték és az angol birodalomnak pártok felett álló hatalmi céljai. A „splendid isolation” százados elvét, amely abban nyilvánult, hogy Anglia nem lépett be egyik szövetségbe sem és lehetőleg nem avatkozott be a kontinens ügyeibe, csak akkor, ha azt fontos érdekei elodázhatatlanul kívánták, VII. Edward feladta. Anglia szövetségesek és barátok után nézett és maga VII. Edward ragadta meg a kezdeményezést. Óvatosan, hosszas puhatolózások után, nagyszabású diplomáciai akcióba fogott, amellyel szemben Németország kezdettől fogva tehetetlennek bizonyult. A világpolitikában új irányító szellem jelent meg: Bismarck uralma alatt azt láttuk, hogy Németország a kezdeményező, mostantól kezdve azonban Anglia. Miután a Németországgal való megegyezési tervek egymásután dugába dőltek, az angol diplomáciának sikerült 1914-ig egy új szövetségi rendszert megalapozni, amely kívülről lazának mutatkozott, de a kritikus órákban sokkal szilárdabbnak bizonyult, mint amilyennek látszott.

Angolországban már a XIX. század utolsó esztendeiben feltámadt a germanofob áramlat, de ebben az időben az angol konzervatív körök még rokonszenveztek Németországgal és vele szerettek volna inkább megegyezni, mint Franciaországgal, a liberálisok azonban, akik 1906-ban hatalmas többségtől támogatva kormányra kerültek, nyíltan közeledtek Franciaország felé. Az angol tradíciónak is a németellenesség felelt meg. A történelmi példák azt mutatják, hogy Anglia túlerős kontinentális nagyhatalmat sohasem tűrt meg; ezért harcolt a végső-kig Napoleon ellen annakidején.

Nagyon kedvezőtlenül hatott Angolországban a bagdadi vasút koncessziója, mely az angol politikai köröket ugyanúgy megijesztette, mint két évvel ezelőtt a flotta-novella. Heves kifakadások hangzottak el ellene a parlamentben és a sajtóban. Az angolok már azt látták lelki szemeikkel, hogyan nyomul le a német birodalom egészen a Perzs-öbölhöz, és hogyan tör be Anglia indiai birtokaira. Londonban meg voltak szentül győződve arról, hogy Németország új, még a moszkovita Oroszországnál is veszedelmesebb versenytársként lépett fel Keleten.

A közhangulat a flotta-novella óta erősen németellenesre változott. Jacques Bardoux francia szociológus, az angol nép pszichológiájának egyik legalaposabb ismerője, az angol népről szóló nagy művé-

ben kifejti, hogy 1900 óta a szigetországban valóságos germanofob áramlat kezdődött, melyet az a hiedelem támogatott, hogy Németország világuralmi aspirációi az angol gyarmatbirodalmat végveszélybe sodorják. Ezt az áramlatot azután 1905-től kezdve mesterségesen szította a Northcliffe-féle sajtó, melynek a világháború előidézésében is oly nagy része volt. A franciák, kiket az angolok a századokig tartó harcok keserű emlékei miatt gyűlöltek, lassanként rokonszenvessé váltak. Vilmos császár 1902-i londoni látogatása az elmérgesedett angol-német viszonyon már semmit sem enyhített.

Az angol-francia közeledés legnagyobb előharcosai voltak Delcassé, 1898 óta külügyminiszter, Paul Cambon 1898 óta Franciaország londoni nagykövete, Balfour, aki Salisbury lemondása után miniszterelnök lett, Charles Hardinge, Arthur Nicholson, Balfour segítőitársai. Delcassé és Cambon főképen arra törekedtek, hogy mennél előbb elfelejtessék a fashodai affér kellemetlen emlékét és egy afrikai angol-francia megegyezés számára a talajt előkészítsék. Mialatt a német külpolitika nem tudva, mitévő legyen, London és Szentpétervár között lebegett, Cambon és Balfour előkészítették a francia-angol ententecordiale-t. Vilmos közben (1902-ben) Revalban összetalálkozott Miklós cárral, de itt csak felköszöntők hangzottak el, minden konkrét eredmény nélkül. Anglia a német flotta-novellára sem maradt adós válaszzal. A parlament 1903 júliusában megszavazta az új flottatörvényt, amely nemcsak a hadihajók számát szaporította, hanem ugyanakkor megengedte, hogy a tengerészeti hadvezetőség tengeri erődöt építsen a Firth of Forth folyó torkolatánál, a hajóhad parancsnoka pedig ugyanakkor a németgyűlölő Fisher lord admirális lett. A németeknek nem került sok fejtörésbe kitalálniok, hogy az angol tengerészeti javaslat éle ellenük irányul.

Az angol politika ismerte el először a nyugati nagyhatalmak közül Japán jelentőségét. Lansdowne külügyi államtitkár 1902 január 30-án Hayashi japán nagykövettel együtt egy hat paragrafusból álló szerződést írt alá, amelyben kimondják, hogy Anglia és Japán közös erővel igyekeznek fenntartani a területi status quo-t a távol Keleten. Elismerek ezenkívül Kína és Korea függetlenségét, és megállapodnak abban, hogy ha közös érdekeik akár ottani lázadás folytán, akár valamely támadó szándékú nagyhatalom részéről veszélyben forognának, együttes erővel lépnek fel. Ha Kína vagy Korea miatt a szerződők valamelyike egy másik hatalommal háborúba keverednék, a szerződők kötelezik magukat a semlegesség megőrzésére. Kimondja még a szerződés, hogy ha a szövetségesek ellen közösen intézne egy másik állam támadást a szerződésből kifolyólag, a szerződők egymás segítségére sietnek, a békekötésnél pedig együtt járnak el. Kimondják végül azt,

hogy szerződéseket egymás tudta nélkül nem kötnek. Az angol-japán szerződés rendkívül fontos azért, mert ebben a szerződésben lépett Anglia formális koalícióba egy másik nagyhatalommal és mondott le a fényes elszigeteltség elvéről. A szerződés természetesen nem irányulhatott más hatalom, mint Oroszország ellen, amely a távol Keleten gyakorta keresztezte Anglia útjait.

Angolország gyarmatbirtokai az angol liberális kormányzati elvnek megfelelően az önállóság felé fejlődtek. Ausztrália 1902-ben kapott autonómiát és államszövetséggé (Commonwealth) alakult, ami élénk cáfolata volt a Chamberlain-féle programnak. Chamberlain ugyan ebben az időben igen heves agitációt kezdett a védővamos politika mellett, de a nagy ipari központok, mint Manchester és Birmingham, a szabadkereskedelmi mozgalom központjai, kitartottak a régi szabadkereskedelmi elv mellett és Chamberlain propagandájával az ellenkezőjét érte el: a liberális párt hatalmas tömegekre tett szert ismét az 1906-i választásokon. Közben Salisbury a betegségtől és a sok munkától kimerülve lemondott s utódává Balfourt nevezték ki 1902 júliusában. Balfour a régi vágású nagyműveltségű scholar politician-nek volt a típusa s a konzervatív párt mérsékelt árnyalatához tartozott. Az angol belpolitika vizeit azonban, mialatt az angol kormányok a birodalom kiterjesztésével voltak elfoglalva, alig hozta hullámvázba nagyobb esemény. A Salisbury- és Balfour-kormányok pénzbajokkal küzdöttek, mert a búr háború és a távol keleti vállalkozások rengeteg pénzt emésztettek fel; 1903-ban 45 millió font sterlingre rúgott az államháztartás deficitje. A kormány nagynehezen a jövedelmi adó felemelésével tüntette el a költségvetési hiányt. Nagy fordulat állott be az ír kérdésben. Az íreket nem elégítették ki a fél rendszabályok, sem a földreform, amely enyhített valamelyest a parasztság sorsán; mint önálló nemzet akartak megszervezkedni. Feltámasztották és irodalmi nyelvvé emelték a gael nyelvet, melyet hajdan őseik beszéltek, s amely megmaradt Írország egyes vidékein, mint tájnyelv. 1905-ben egy Griffith nevű újságíró propagálta az Angliától való elszakadást és lapjában passzív rezisztenciára buzdította az íreket. Ekkor alakult meg a szeparista párt, melynek hívei gael nyelven a Sinn Féin (Mi Magunk) jelszót írták zászlójukra, majd elszántsággal és fanatizmussal hozzáfogtak a teljes önállóság kivívásához.

Franciaországban 1899 óta Waldeck-Rousseau volt kormányon. Mint Gambetta egykori munkatársa, szélső baloldali és republikánus elveket vallott és úgy látta, hogy a köztársaság a konzervatívok és klerikálisok miatt, akik a Dreyfus-perben újból felütötték fejüket, veszélyben forog. Ezért első feladatának a Dreyfus-affér teljes likvidálását tar-

totta. Kormányába, melyet a köztársasági védelem (Défense Républicaine) kormányának neveztek el, szélső baloldali elemeket vett fel; tagja volt Waldeck-Rousseau kabinetjének az egykor szélső szocialista nézeteket valló Millerand, aki még nemrégiben államosítani akarta az összes termelőeszközöket, és Gallifet tábornok, aki a hetvenegyedik francia comunelázadás elnyomásával tette nevét ismertté. Miután a kamara és a szenátus megszavazta az amnesztiát a Dreyfus-per résztvevői számára, Waldeck-Rousseau hozzáfogott egy másik nagy, bonyolult ügynek, az állam és a klerikalizmus régi harcának likvidálásához.

Az 1901—1905-ben lezajlott francia kultúrharc egy igen nagy, azt mondhatnánk sok százados küzdelemnek volt végső akkordja. Ezt a jelenséget megtaláljuk már nagyon régen, az abszolút királyság idején, pedig akkor az állam a Bossuet-féle teória értelmében teljesen egybe volt forrva az egyházzal. Tudjuk XIV. Lajos korából, hogy Colbert, a mindenható miniszter, mennyit viaskodott a vele sokszor dacoló kongregációkkal. Ha Franciaország szellemi fejlődésére visszatekintünk, ugyanúgy megtaláljuk a szélső egyháziasság képviselőit, mint a laicizmus hirdetőit, csaknem mindig ugyanabban a korban. Bossuet-t, az ékesszavú és ékestollú püspököt, pár évtizedes időszak választja el csak Voltairetól, az egyházellenes felvilágosodási iskola vezérétől. Látjuk később, az 1814-i restauráció után, hogyan áll egymással szemben a két egymással megsemmisítő viszonyban levő irányzat, a szélső ultramontán katolicizmus, amely Chateaubriandban és De Maistre-ben találta meg legnagyobb reprezentánsait és a laicizáló irányzat, amelynek élén ott látjuk Quinet Edgárt, a forradalom történetíróját. Franciaországban minden időben a legkiválóbb szellemek, a legnagyobb írók, publicisták foglalkoztak a vallás és állam, az egyház és állam kapcsolatának kérdéseivel, s nincs ennek a kérdésnek olyan apró-cseprő részlete, amelyet minden szempontból meg ne világítottak volna. Azt is tapasztalhatjuk, hogy az egyházas és világias irányzat hullámvonal-szerű változásokat mutatnak; a harmadik köztársaság második évtizedétől kezdve közvetlenül a világháborút megelőző időkhöz, az egyházellenes irányzat volt felül és a XX. század első évtizedében érte el csúcspontját; a világháborútól kezdve egészen máig ismét az egyházas van emelkedőben. 1801-ben a konkordátumot, amely egészen a szeparációs törvényig érvényben volt, a békés megegyezés szellemében kötötték. A júliusi monarchia már kevésbé volt egyházas és a másik szélsőségbe csapott át a második köztársaság 1848—49-ben. A második császárság egyházasnak indult, a harmadik köztársaság pedig, híven a nagy forradalom jakobinus hagyományaihoz, ellene fordult az egyháznak. A kilencszázas években ismét napirenden vannak az egyházi viták, s hozzászóltak az egyház és állam viszonyának kérdéséhez Francia-

ország legkiválóbb publicistái, politikusai, írói. Ribot azt mondta, hogy „az egyház és az állam elválasztása be fog következni előbb vagy utóbb, mert benne van a modern idők áramlatában.” Anatole Leroy—Beaulieu szerint az elválasztás elkerülhetetlen és természetes következménye az állam szekularizálásának.

Ma, midőn az állam és egyház áldatlan harcát bizonyos történelmi távlatban látjuk, elfogulatlanul egyik félnek sem adhatunk igazat. Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a Waldeck—Rousseau-val újonnan fellángolt kultúrharcot szélsőséges szenvedélyek szították. Bizonyos az is, hogy az egyház az állammal való erős kapcsolatának nem sok hasznát látta és nem látja sok hasznát ma sem, azokban az országokban, ahol ezek a kapcsolatok még erősek. Ezt semmi nem bizonyítja jobban, mint Rómának az a törekvése, hogy ma emancipálni akarja magát lehetőleg az államtól és a politikától, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy a politizáló papok az egyház erkölcsi tekintélyén gyakorta csorbát ejtenek, amiért is az egyház ne legyen más, mint tisztán erkölcsi hatalom, de ennek a magasztos hivatásának betöltésében a saját területén legyen szuverén.

A régóta lappangó ellentétek Waldeck-Rousseau és utóda, Combes alatt, aki őt a miniszterelnökségben 1902 júniusában követte, katasztrófálissá váltak. A francia nemzetre ráfogták azóta, hogy isten-tagadóvá lett. Ez azonban legkevésbé sem valószínű; a francia vallásos nép. Azonban a franciák nagy többsége ezekben a kritikus esztendőben az egyház és az állam áldatlan viaskodását közönnyel nézte. Valószínű azonban az, hogy az intelligencia jelentékeny része, ha nem is a materialista, hanem ahhoz a racionalista filozófiai felfogáshoz tartozott, amelyet leghatásosabban Renan hirdetett. Megvádolták egyházellenességgel a francia protestánsokat, de ez a vád igaztalannak bizonyult. Igen nagy csapás volt és talán végzetesen hatott az események kialakulására XIII. Leónak, a nagy pápának halála (1903 júliusában). Ferenc József vétója a pápaválasztáson megbuktatta Rampollát, a kiváló diplomatát és XIII. Leó utóda X. Pius lett.

Combes sokkal kíméletlenebb volt, mint Waldeck-Rousseau. 1903 március 11-én a szenátusban a kultuszköltségvetés tárgyalásakor a miniszterelnök igen éles támadást intézett a katolikus püspökök ellen, azzal a súlyos váddal illetve őket, hogy az állam intencióit, s a francia kormány rendeleteit kijátsszák. Combes kirohanása annyira elmerge-sítette a viszonyt Róma és Párizs között, hogy a következő esztendő április 24-én Loubet elnököt, aki az olasz király látogatását visszaadta Nápolyban, nem fogadta a pápa. Pedig Loubet mérsékelt ember volt, s az volt a szándéka, hogy elsimítja Párizs és Róma között a surlódási

felületeket. X. Pius azonban arra hivatkozva, hogy nem fogadhat olyan államfőt, aki az olasz király vendége, nem engedte be a Vatikánba Loubet elnököt. Róma és a francia kormány között most már megkezdődött a küzdelem. Merry del Val bíbornok, pápai államtitkár, április 28-án jegyzéket adott át Nisard francia vatikáni nagykövetnek, amelyben a pápa tiltakozott bizonyos sérelmek ellen. A francia kormány azzal válaszolt, hogy a nagykövetnek utasítást adott a pápai udvar rögtöni elhagyására.

A diplomáciai viszony megszakítása után a kormány törvényjavaslatot terjesztett be az állam és az egyház teljes elválasztásáról. A javaslat először parlamenti bizottság elé került, melynek elnöke Buisson Ferdinánd volt, a későbbi kamarai elnök, előadója pedig Briand, a jelenlegi külügyminiszter. A bizottsági tárgyalások sokáig elhúzódtak, közben Combes lemondott (1905 január 19), utána Rouvier jött, aki elfogadtatta a javaslatot a francia parlament mindkét házával. Briand március 4-ére készült el a végleges tervvel.

A törvény első paragrafusa hangsúlyozza a lelkiismeret, s az összes vallási rítusok teljes szabadságát. A második paragrafus elválasztja az egyházat az államtól, kimondván, hogy a köztársaság nem ismer el, nem fizet, nem támogat egyetlen vallásos kultuszt sem. Kimondja még a törvény, hogy nemcsak az állam, hanem még a departement-ok és a községek sem támogathatnak pénzzel semmiféle egyházat. Az állami eredetű egyházi javakról a törvény úgy intézkedik, hogy azok visszamennek az állam tulajdonába. A szeparációs törvény egyik legfontosabb fejezete az, amely az úgynevezett vallási társaságokról (associations cultuelles) intézkedik. Ezek az egyházközségeinkint megszervezett társaságok vették át a likvidálás után az összes egyházi vagyonok kezelését.

Combes miniszterelnök, a radikalizmus fanatikusa, tehát brutálisan széjjelvágta a gordiusi csomót, amelyet egy évszázaddal azelőtt Bonaparte és VII. Pius pápa kötöttek. 1905 január 18-án Combes kormányát leszavazták és utódává Rouviert nevezték ki; reá várt a Briand-féle törvényjavaslat megszavaztatása, és a törvény végrehajtása. A kamara július 5-én végre megszavazta a szeparációs törvényt és ugyanez év december 7-én elfogadta a szenátus. Már a következő év január 1-én az egyházi költségeket törölték úgy az állami, mint az egyes megyék költségvetéséből. Maga a törvény végrehajtása nem volt olyan kegyetlen és kíméletlen, mint amilyennek a radikálisok óhajtották, úgyhogy a szélső radikális Clemenceau Briand-t, aki, mint belügyminiszter, a törvény végrehajtásával volt megbízva, gúnyosan „pápai szocialistának” nevezte. Az egyházi vagyont a törvény értelmében leltár alá vették és a vallási egyesületek igazgatására bízták. A szélső jobboldal kép-

viselői és a papság természetesen kíméletlenül hadakoztak a törvény végrehajtása ellen, egyes helyeken annyira, hogy a kormánynak katonaságot kellett kivezényelni. Párizsban is csak karhatalom alkalmazásával volt lehetséges a törvény végrehajtása.

Ennek az évnek januárjában Loubet elnök helyére Fallières-t választották meg elnökké, a szenátus elnökét, egy mérsékelt gondolkodású és temperamentumú és mérsékelt tehetségű öreg szenátort. X. Pius pápa 1906 februárjában kiadta a „Vehementer nos” című híres enciklikáját, melyben elítélte a szeparációs törvényt és kárhoztatta az említett kultuszegyesületeket és az eredmény az lett, hogy a hívők ezentúl még szívósabb ellenállást tanúsítottak. A hitbuzgó parasztok Bretagneban és Savoyában fegyveresen szegültek a törvény végrehajtása ellen. Március 4-én a jelentéktelen Sarrien lépett Rouvier helyére, aki Clemenceau-t vette be a kormányba, mint belügyminisztert. Clemenceau nagy eréllyel, de még több tapintattal és ügyességgel azután végrehajtotta a szeparációs törvényt és az egyházi vagyonokat leltározta úgy, hogy azokon a helyeken, ahol a lakosság ellenállt, elkerülte az erőszak alkalmazását. Ezután a kedélyek lassan lecsillapodtak.

A francia liberális közvélemény az egyház és állam elválasztását úgy tekintette, mint a nagy forradalom egyik legfontosabb szellemi hagyatékának elnyerését. A liberális Faguet, a nagynevű irodalomtörténész és politikai író azt hirdette, hogy a szeparáció természetes és észszerű folyamánya volt az Emberi Jogok deklarációjában kifejezett liberális világszemléletnek és maga a szeparáció ténye nem ártott a katolicizmusnak, hiszen önmagának visszaadták az egyházat. Azok a katolikusok, akik a szeparációs törvénnyel rokonszenveztek, azt mondták, hogy íme az egyház, javaitól megfosztva, szabad lett és most már teljesen független a maga területén. A konkordátumnak ugyanis, szerintük, az a kárhozatos hibája volt, hogy folyton összekuszálta az egyházi és világi hatáskört, ami folytonos surlódásokra vezetett. A megtakarítás, amit a francia állam a törvénnyel elért, igen csekély, mindössze 45 millió frank volt, ami Franciaország sokmilliárdos költségvetésében alig számított. De a szeparáció szószólóit s a korszakos törvény alkotóit nem ilyen anyagi, hanem magasabb elvi szempontok irányították. Nagy elvi küzdelem volt ez, amelyet győzelmesen vívott meg az erősebb fél: a francia állam. Ártott-e vagy használt-e a reform magának az egyháznak? Az elmúlt huszonhat esztendőnek tapasztalatai azoknak adtak igazat, akik annakidején a „független egyház szuverén államban” jelszót hirdették. A francia katolicizmus azóta tekintélyében és erkölcsi erőiben megnövekedett és ma valóság-gal renaissance-korát éli.

A nagy világnézeti harcok és belső bonyodalmak mellett a francia

külpolitika rendkívül aktívnak mutatkozott. Bülowtól és a császártól sem lehet megtagadni az éberséget, de diplomáciai tevékenységüknek nem volt látszatja; közben a francia diplomácia learatta a XX. század egyik legnagyobb diplomáciai sikerét. Delcassé régi programja volt Anglia és Franciaország kibékítése, s ebben az irányban dolgozott 1898 óta, szívós kitartással, teljes erővel. Miután sikeresen elsimította az afrikai affér bonyodalmait, 1899 márciusában megegyezést hozott létre Anglia és Franciaország között, amelyben pontosan meghatározták a felső Nílus és a Kongó között az angol-francia érdekkört. Ez volt az első lépés az angol-francia megegyezéshez. Delcassénak sok félreértést és százados gyűlölséget kellett eloszlatnia. Ezért a francia-angol közeledés klasszikus példája annak, hogyan lehet tervszerű, szívós munkával leküzdeni évszázadok megrögződött tömegindulatait. A Párizsban 1900-ban tartott nagysikerű világkiállításon nagy számban jelentek meg angolok, főleg az ipar, meg a kereskedelem képviselői; majd külön látogatást tettek Párizsban és Londonban a kereskedelmi kamarák. Sir Thomas Barclay, az angol kereskedelmi kamara elnöke ekkor azt indítványozta, hogy Anglia és Franciaország kössenek egymással döntőbíróági egyezményt, amely létre is jött 1903 októberében. Deschanel, a későbbi köztársasági elnök, azt jegyezte meg, hogy ez az egyezmény „mint a civilizáció elleni bűnt, ítélt el a jövőben minden ellenségeskedést a két nagy nemzet között, amelyeknek egyike a Habeas corpus aktát, a másik pedig az Emberi jogok deklarációját alkotta“.

VII. Edward angol király franciabarát volt, s a francia fővárosban és a Rivierán gyakorta megfordult. Az uralkodó, elsőnek az európai uralkodók közül, 1903 tavaszán látogatást tett a köztársaság fővárosában, ahol nagy tisztelettel fogadták. Júliusban Loubet Emil köztársasági elnök utazott ki Londonba, hogy visszaadja az angol király látogatását. Az üdvözlő beszédekben az államfők elhantolták a rossz emlékekkel telített multat és hangoztatták a két nemzet barátságát és a kölcsönös megértést. Ezek után az előzmények után kezdődött meg Delcassé és Lansdowne lord, külügyi államtitkár tárgyalása; a hosszú, körülbelül félévig tartó tanácskozások után létrejött az entente-cordiale néven ismert szerződés, a világháborút megelőző idők egyik legfontosabb okmánya, melyet 1904 április 8-án írtak alá a két ország megbízottai.

A szerződésben kimondják, hogy az angol király nem szándékozik megváltoztatni az Egyiptomban uralkodó állapotokat. A francia kormány ezzel szemben kinyilatkoztatja, hogy a Marokkóban uralkodó politikai helyzeten semmit sem változtat. Viszont megígéri Anglia, hogyha Franciaország gazdasági, pénzügyi vagy katonai természetű

reformokat akarna Marokkóban végrehajtani, ebben a szándékában támogatni fogja. Az angol kormány kötelezi magát arra, hogy tiszteletben tartja a franciáknak Egyiptomban már addig élvezett összes kiváltságait (francia iskolák Egyiptomban, hajózás stb.). A szerződő felek ezenkívül kölcsönösen megígérték egymásnak, hogy a két tartomány gazdasági kapcsolatainak kiépítésében egymást támogatják. Anglia a szuezi csatornát az 1888. évi szerződés értelmében szabaddá teszi a francia hajózás számára. Hogy a gibraltári szoroson a forgalom szabad legyen, kimondották, hogy a marokkói partvidéknek azon a részén, amely Merilla város és a Sebou jobbpartján lévő magaslatok közé esik, erődöket építeni nem szabad. A szerződéshez csatolt titkos szerződésben a felek arra nézve kötöttek megállapodást, hogy Egyiptomban és Marokkóban minden nagyobb reformot egymás beleegyezésével fognak végrehajtani.

A szerződésnek korszakos jelentősége az, hogy Anglia és Franciaország megosztottak az északafrikai uralmon. Az az akadály, amely Franciaországnak egyiptomi igényei miatt a békés közeledést eddig lehetetlenné tette, most már elhárult.

Az angol-francia entente-cordiale lezárásával új helyzet állott elő Európában, melyet azonban sem a német birodalom, sem pedig a Habsburg-monarchia diplomáciai körei nem ismertek fel a maga teljességében és nem vettek túlságosan komolyan. A németek szinte vakon bíztak Oroszországban és hittek a hármasszövetség szilárdságában. Azt látjuk ezekben a meglehetősen kritikus időkben, hogy az Osztrák-magyar monarchia, melynek külügyeit a tehetségtelen lengyel Goluchowsky irányította, odaláncolta önmagát a német birodalom szekéréhez. Pedig a viszonyok szükségessé tettek volna erélyes, körültekintő és önálló külpolitikai akciót. Ebben az időben kezdődött a macedóniai forrongás, melyet Oroszország igen élénk figyelemmel kísért. Lamsdorff gróf, orosz külügyminiszter, 1903 elején meg is fordult Bécsben, hogy a Balkánon érezhető nyugtalanságra a Ballplatz figyelmét felhívja. Ugyanennek az évnek októberében Müritzstegben találkoztak Lamsdorff és Goluchowsky és megállapodtak az úgynevezett müritzstegi reformprogrammban, amely nagyjából a balkáni status quot foglalja magában.

Egészen különös Olaszország helyzete. Csatlakozott 1883-ban ősi ellenségéhez, Ausztriához, abban a reményben, hogy Németország és a Habsburg-monarchia támogatásával Észak-Afrikában új területeket sikerül majd megszereznie, de ugyanakkor igényeket táplált a Balkánon is, amely a Habsburg-monarchia érdekszférájába tartozott. Olaszország csakhamar kénytelen volt csalódní a német támogatásban. 1890-ben ugyanis, midőn a hármasszövetséget megújították, Olasz-

ország kísérletet tett az északafrikai állapotok megváltoztatására és ebbe Németország nagynehezen bele is egyezett, csak hogy az olasz igények támogatása rendkívül nehéz volt Törökország, Anglia, de főleg Franciaország hasonló irányú törekvései miatt. Olaszország helyzete valóban nehéz volt. Északafrikai igényei miatt összeütközött Franciaországgal, balkáni igényei miatt pedig szövetségesével, a Habsburg-monarchiával. A kitűnő szimatú és macchiavellista hagyományokon felnevelkedett olasz diplomácia hogyan találta most meg a megoldást?

Olaszországnak 1896-ban hosszas tárgyalások után sikerült meg egyeznie Tuniszra nézve, olyan módon, hogy ott a francia protektorátus továbbra is megmarad, Olaszország azonban bizonyos gazdasági előnyök birtokába jut. 1899 óta abban a mértékben, amint az angol-francia közeledés Delcassé akciója folytán előrehaladt, Olaszország mindinkább közeledett Franciaországhoz és Angliához. Az olasz diplomáciának ilyen módon sikerült elérnie azt, amit Németország támogatásával nem ért el: 1900-ban Visconti Venosta külügyminiszter és Barrère római francia nagykövet megegyezést írtak alá, melyben Franciaország elismeri Olaszországnak Tripolisra való igényét. Közben Franciaország és Olaszország feltűnően barátkoztak, az államfők meglátogatják egymást államaik fővárosában. Ennél nagyobb vereség alig érhetne volna Bülowot.

Delcassé és Barrère nagykövet levélváltásaiból kiderült, hogy Olaszországnak a hármas szövetséghez való tartozása már csak üres diplomáciai játék volt. 1902 novemberében Prinetti külügyminiszter és Barrère nagykövet abban egyeztek meg, hogy Olaszország semleges marad, ha valamely külső hatalom megtámadná Franciaországot. A külügyeket 1903-tól 1906-ig Tomasso Tittoni irányította. Ő teljesen megfordította az olasz külpolitika szekérrúdját. Nem mondta fel az Osztrák-magyar monarchiával és a német birodalommal kötött védelmi szerződést, de ápolta a jóviszonyt Franciaországgal, meg Angolországgal. 1903-tól kezdve Olaszországnak valóban nem volt szövetségese. Látszólag jó viszonyban volt a Habsburg-monarchiával, de ugyanakkor titkos semlegességi szerződés fűzte Franciaországhoz, amiért is 1914-ben, midőn a világválság kitört, Olaszország szabadon választhatta meg szövetségesét, úgy, amint ezt pillanatnyi érdekei diktálták.

Olaszország belpolitikájában a XX. század első évtizedében nem látunk különösebb átalakulást. Umberto királyt, aki 1900 júliusában anarchista merényletnek esett áldozatul, fia, III. Viktor Emanuel követte. Viktor Emanuel értelmes, megfontolt uralkodónak mutatkozott. Ragaszkodott szigorúan az alkotmányosság elvéhez és kormányának tagjait igen ügyesen válogatta ki a monarchista érzelmű liberálisok

közül. Ő maga ugyanúgy, mint liberális miniszterei, igyekeztek összeegyeztetni a demokratikus haladást a monarchikus államformával. Benedetto Croce a XX. század első évtizedét úgy jellemzi, mint az olasz történet alkotásokban gazdag és reményekkel teljes korszakát. 1900-tól kezdve Saracco kormányzott, a liberális és konzervatív koalíció élén, utána Giuseppe Zanardelli jött, tiszta liberális kormányral s főleg a szociális törvényhozás hiányait pótolta, hogy lecsillapítsa a munkásság elégedetlenségét. 1903-ban Zanardellit Giolitti váltotta fel, az utolsó félszázad egyik legkiválóbb olasz államférfia, aki kormányába bevette Luigi Luzzattit, Olaszország egyik legnagyobb pénzügyi szakemberét. A munkássággal való összeütközést azonban Giolitti nem kerülhette el: 1904 szeptemberében kitört az általános sztrájk. Giolitti az országot mélyen megrázkódtató mozgalmat igen ügyesen legyűrte, sőt novemberben lezajlott választásokon óriási diadalt aratott. A következő év márciusában egészségi okokból visszalépett; először Alessandro Fortis lett az utóda, majd konzervatív ellenfele, Sidney Sonnino, 1906 márciusában ismét ő alakított kabinetet és kis megszakításokkal egész 1914-ig kormányzott.

Az európai politika 1894 óta lépett szorosabb kapcsolatba a kelet-ázsiai alig ismert egzotikus világgal. A hatalmak fokozottabb figyelmét a távol Keletre, amellyel csak a XIX. század elején léptek kereskedelmi kapcsolatba, az ugyanebben az esztendőben lezajlott kínai-japán háború hívta fel. A két ázsiai ország között a koreai félsziget volt az ütközőpont, amelyre mind a ketten igényt tartottak. Az akkor már porosz mintára átszervezett és kitűnően kiképzett japán hadsereg, amelynek Yamagata tábornok volt a vezére, a kínaiak rosszul felszerelt csapatait a Yalu folyó torkolatánál döntőleg megverte. Ugyanakkor a japán flotta is átment támadásba és a kínai hajóhadat a szó betűszerinti értelmében megsemmisítette. A nyolc hónapig tartó harc után a japánok teljesen leverték Kínát.

A japánoknak nagy céljaik voltak: ki akarták terjeszteni uralmukat az ázsiai kontinensre, hogy telepedésre alkalmas területük legyen a túlságosan szaporodó japán lakosság számára. Kínára azonban, melynek régi egysége már felbomlott s alig tudott valamelyes ellenállást kifejteni, még Japánon kívül Anglia, Oroszország Franciaország, sőt a német birodalom is igényt tartottak. A hatalmak a kínaiak katasztrófális vereségének láttára gyorsan észbekaptak, s majdnem ők diktálták a békefeltételeket a Simonoseki-ban (Déljapán) tartott tárgyalásokon. 1895 április 17-én kötötték meg a békét, melyben kimondták, hogy Korea teljesen független, Liaotong-félsziget Japáné, ezt azonban Kína megválthatja. A nagyhatalmak ijedelme

talán nem is volt túlzott. Oroszország úgy látta, hogy veszélyben forog Szibéria és gyors tempóban megépítette a hatalmas szibériai vasutat; Amerika észrevette, hogy nem ő az egyetlen és korlátlan úr a Csendes-óceán téerein: Anglia veszélyeztetve látta kínai koncesszióit, sőt ázsiai birodalmát is; Németország észrevette, hogy a birodalom távol Keleten támasztott igényei a japán előretörés miatt kilátástalanok; végül Franciaország indokínai gyarmatbirodalmát féltette. Az 1894-i kínai-japán háborúval feltárult az annyit emlegetett keleti kérdés; Vilmos császár ebben az esztendőben adta ki „A sárga veszedelem“ jelszavát. Az európai nagyhatalmak és az Északamerikai Egyesült Államok figyelme természetesen legelső sorban félelmes vetélytársukra, a japáni szigetországra irányult.

A legnagyobb lépésekkel és legszilárdabb akarattal a nagyhatalmak közül Oroszország hódított mind több és több tért Keleten. Az orosz kormány 1896-ban megegyezett Kínával és Japánnal s engedélyt kapott arra, hogy a wladivosztoki vasúti vonalat Mandzsurián keresztül vezesse. A franciák, kik ebben az időtájban teremtetek maguknak igen erős bázist a távol Keleten, délről törtek észak felé és igyekeztek mennél több szabadalmat, kiváltságot kicsikarni a gyenge, belsőleg züllött Kínától. De az idegenek: a japánok és az oroszok, a franciák és angolok betelepülésének hatása magára Kínára sem maradhatott el, mert nem kisebb veszedelem fenyegette a birodalmat, mint az, hogy a területére éhes európai nagyhatalmak szétszabdalgják, s ugyanolyan sorsra jut, mint az afrikai kontinens. Japánban a japáni szenátus elnökének, Konoye hercegnek vezetésével megalakult a keletázsiai kultúr-szövetség, a kínaiak bevonásával, s a szövetség pánázsiai tendenciákkal kezdte meg munkáját. Ugyanakkor a kínaiak két nagy pártra szakadtak: az újítók pártjára, akik át akarták ültetni hazájukba az európai civilizációt s a konzervatívokra, akik az európai műveltség minden elemét gyűlölték. A két irány azonban egyetértett abban a kérdésben, hogy meg kell szabadítani hazájukat az idegenektől. 1898 szeptemberében a császárné, a konzervatív irány támogatója került uralomra. Erre az egész országban titkos társaságok keletkeztek. A legnagyobb jelentőségre a délen alakult nagy idegenellenes szövetség tett szert közülük, amelynek tagjait az angolok boxereknek keresztelték el. Az idegengyűlölet óriási fokra hágott és északon a japánok, délen inkább az európaiak ellen irányult. A kínai nép különben is szenvedélyes, meglehetősen barbár, rettentően kegyetlen, halált megvető. Ebben az időben a gazdasági nyomor is meglehetősen nagy volt Kínában, közben a boxerek azt is látták, hogy az európaiak, akiknek hajói már akkor jártak a kínai folyókon, jólétben élnek. 1900 májusában egy nagyobb megszervezett csapatuk benyomult Pekingbe, meg-

rohanta a japán nagykövetség palotáját és a követet megölte. A lázadók minden idegen tulajdont porrá zúztak, az európaiakkal kegyetlenkedtek, úgy, hogy a betelepült keresztény lakosság helyzete tűrhetlenné vált. Június 20-án lelőtték az utcán Ketteler német követet. A keresztény lakosság a követségek épületeiben húzta meg magát. A rémhírek hallatára körülbelül tizenötezer főnyi nemzetközi csapat indult el a legforróbb nyárban Tiencsinből a kínai fővárosba és a boxerek felkelését néhány nap alatt leverte. A hatalmak ekkor Li Hung Csang-gal, a dinasztia tanácsadójával, Kínának az európaiak által is nagyrabecsült, kiváló államférfiával, szerződést kötöttek, s kölcsönösen aláírták az úgynevezett pekingi jegyzőkönyvet, amelyben Kína összes bűneiért vezekelt. A kínai kormány a szerződés értelmében kezességet vállalt az idegen követségek alkalmazottainak életbiztonságáért, az elpusztított idegen javakért 450 millió tael kárpótlást fizetett, területi veszteségek azonban nem érték. A nagyhatalmak újabb expedíciót indítottak Kínába, amelyben amerikai és osztrák-magyar csapatok is résztvettek és a boxerlábadást Kína egész területén vérbefojtották. 1900 májusában véget értek a hadműveletek és az udvar még ennek az esztendőnek decemberében visszatért Pekingbe.

A boxerlábadás folyamán Oroszország hatalmas csapattesteket indított útnak Keletre, a mandzsuriai határra. A csapatszállítások hírére Japánban nagy volt a felháborodás, mert azt hitték, hogy Oroszország igényt tart a mandzsuriai tartományra, esetleg Koreára is. A japán kormány először alkudozni kezdett; 1903-ban Yto szentpétervári japán nagykövet azt az indítványt közölte az orosz kormánnyal, hogy Oroszország ismerje el Japán igényeit Koreára, s ennek fejében Japán Oroszország mandzsuriai igénye ellen nem emel kifogást. A japán kormány 1904 januárjában új diplomáciai akciót kezdett a keleti helyzet tisztázására és most azt indítványozta, hogy különítsék el pontosan, minden kétértelműség kizárásával, a japáni és az orosz érdekkört Koreában és Mandzsuriában. Eredménnyel azonban ez sem járt. Oroszország és Japán között elkerülhetlenné vált az összeütközés. Ez az összeütközés, amely a mandzsuriai mezőkön és a japán vizeken játszódott le, mérföldkövet jelent a világpolitikában, mert a Csendes-óceánból hirtelen felemelkedett egy új ázsiai nagyhatalom, amely keresztülhúzta az európai nagyhatalmak, elsősorban Oroszország számításait.

II.

KOREA ÉS MAROKKÓ.

JAPÁN ÁTALAKULÁSA MODERN ÁLLAMMÁ. AZ OROSZ-JAPÁN HÁBORÚ. A PORTSMOUTH BÉKE. — II. MIKLÓS CÁR. AZ OROSZ FORRADALOM ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI. — VILMOS CSÁSZÁR TANGERBEN. SIKERTELEN MEGEGYEZÉSI KÍSÉRLETEK FRANCIAORSZÁG ÉS NÉMETORSZÁG KÖZÖTT. DELCASSÉ BUKÁSA. A BJÖRKÖI SZERZŐDÉS. — A CAMPBELL—BANNERMAN-KORMÁNY ANGOLORSZÁGBAN. — AZ ALGECIRASI KONFERENCIA. A PERZSIÁRÓL SZÓLÓ ANGOL-OROSZ EGYEZMÉNY. „A HÁRMAS ENTENTE.” A MÁSODIK HÁGAI BÉKEKONFERENCIA.

Japán, „a felkelő nap” mesés országa, hosszú évszázadokon keresztül az európai és egyéb hatásoktól csaknem légmentesen elzárva fejlődött. Egyszerre azonban, a XIX. század második felében ki lépett a faji elzárkózottság szűk köréből és bámulatos utánzó képességgel megáldott népe gyorsan átvett az európai civilizációból mindent, amit ez évszázadokon keresztül alkotott. Átvette Európa kormányzati rendszerét, gazdasági berendezkedéseit, a technikai civilizációnak, amellyel mi Ázsia országait évszázadokkal elhagytuk, minden elemét. A japán nép másfél évezreddel ezelőtt (Krisztus után 500 körül) tért át a buddhista vallásra, s beengedte a kínai kultúrát. Az azóta eltelt másfél évezred alatt átment nagyjából a fejlődésnek ugyanazokon a fázisain, mint Európa: volt hűbéri ország, majd centralizált császárság; közben kasztok és osztályok uralkodtak, majd az amerikai és angol hatás alatt a középkori társadalomból modern, európai mintájú társadalommá alakult.

Először az amerikaiak léptek szorosabb gazdasági kapcsolatba Japánnal, főleg a sanfranciskói kikötő megépülése után. Az amerikaiak 1854-ben szerződést kötöttek a japánokkal, akik a szerződés értelmében megnyitották Simoda és Hakotade kikötőit az amerikaiak hajói előtt.

Az idegenek igen gyorsan inficiálták Japánt. Az ország két pártra oszlott: a szélső konzervatívokra, akik ragaszkodtak Japán ősi törvényeihez, amelyek az idegenekkel való érintkezést a legszigorúbban tiltották és az újítókra, akik viszont alkalmazkodni akartak Európához és Amerikához. Kezdetben a maradiak voltak többségben s nem egyszer súlyosan bántalmazták az idegeneket, akiknek nagy számban voltak kereskedelmi házaik Japán kikötőiben. 1863-ban azonban megjelent az egyesült angol, holland, francia flotta Simonoseki kikötőjében és a várost porrá bombázta. Az ország ebben az időben nagy belső, lelki átalakuláson ment át. Az újítók száma rohamosan szaporodott,

a középkori feudalizmus, a régi hivatalnokuralom (sogunatus), a többi középkori maradvánnyal együtt megbukott, s az ország csaknem máról-holnapra modern országgá alakult. 1871-ben Japán annyira haladt, hogy hivatalosan felvette az idegen országokkal a diplomáciai kapcsolatokat. Gyorsan átszervezték az egész állami és jogrendszert. Az államkormányzásban nem az angol parlamentarizmust, hanem a félig-meddig autokratikus és erősen centralista német mintát vették át, mert a vezetők féltek attól, hogy a bárdolatlan tömegeket a közéletre egyszerre rászabadítsák. A reformmunkában eklektikus módszert követtek. Átvették a modern európai jogrendszert a közigazgatással együtt, de nem tekintettek egy európai jogrendszert sem kizárólagos mintának. Valamennyit áttanulmányoztak s átvették belőlük azt, ami a japán viszonyok között hasznavehetőnek látszott. Átültették japán földre az európai gazdasági rendszert, a mi pénzügyi és bankrendszerünket, közben azonban nagyon vigyáztak arra, hogy az ország az európai államokkal ne kerüljön erősen függő viszonyba. Gyorsan teremtettek azután európai ipart s ebben a nagy átalakító munkában maga az állam volt a kezdeményező. A Kínával való háború lezajlása után építették ki a szigetország vasúti hálózatát, majd modernizálták Japán közoktatását. Ezzel egyidőben átszervezték a hadügyet német mintára.

A néhány évtizedes csodálatos reformalkotásokat röviden úgy jellemezhetjük, hogy a középkori Japánból semmi sem maradt meg, csak egy lelki tényező: a japánok rendkívül intenzív faji öntudata és a japán állameszme legyőzhetetlen ereje. Az ázsiai népek fejlődésénél azt látjuk, hogy a végsőkig a legmakacsabbul ellenállanak a különböző idegen hatásoknak (például a hinduk, kínaiak, afgánok), kivétel Japán, amely az európai műveltségéből mindent magába szívott, de ezután a nagy átalakulás után lelkileg mégis ugyanaz maradt; mint állam, mint társadalom pedig szilárdabb, kompaktabb alakulattá lett, mint Európának bármely országa.

A hetvenes esztendőktől kezdve Japán már mint egyenlő eszközökkel és módszerekkel küzdő ország vett részt a népek ádáz hatalmi versenyében. A kormányok idejében észrevették, hogy az ország függetlenségét több oldalról komoly veszély fenyegeti. A legfenyegetőbb volt kétségekívül Oroszország. De észrevették a japánok azt is, hogy az európai hatalmak Keleten is ki akarják építeni pozíciójukat és ez ellen az ő eszközeikkel kell védekezniök. Valószínű, hogy ha Japán gyorsan nem civilizálódik, mint támadásoknak kitett tengerparti ország, a versengő amerikaiaknak, angoloknak és franciáknak ugyanúgy zsákmánya lesz, mint Indokína vagy India. Japán nagyon vigyázott főleg arra, hogy valahogyan el ne szakítsák az ázsiai szárazföldtől, ami

akkor történt volna meg, ha Oroszország birtokába vette volna Mandzsuriát és Koreát.

Az Oroszországgal való összeütközés éppen Korea miatt keletkezett, mint már fentebb említettük. Ki volt az oka a háborúnak? Trubecokoj herceg, orosz politikai író, az orosz nagyhatalomról szóló munkájában őszintén bevallja, hogy a háború oka maga Oroszország volt. A kormány, különösen Witte gróf pénzügyminiszter, elleneztek a japánokkal való háborús összeütközést, s az imperialista udvari klikk politikájáért nem lelkesedtek. Nem akart háborút Japánnal Kuropatkin sem, az akkori hadügyminiszter. Rosen báró, az akkori tókiói orosz nagykövet szintén óva intette a kormányt. Az imperialista udvari klikk azonban az 1903-i japán ajánlat elfogadásról, melynek az volt a lényege, hogy osszák meg az érdekeket Koreában és Mandzsuriában, hallani sem akart. De Japán nem engedett. 1904 január 13-án a kormány kérdést intézett Péterváron Koreára vonatkozólag, s egyben azt követelte, hogy Oroszország rögtön ürítse ki a Mandzsuria tartományt. Minthogy erre kielégítő válasz nem érkezett, február 7-én megszakították Oroszországgal a diplomáciai kapcsolatokat.

Ámbár az előkészületek jó darabig tartottak, a háború híre mégis meglepte a világot. A civilizált népek rokonszenve inkább Japán felé irányult. A közhangulat az új, feltörekvő, gyorsan civilizálódó Japánnal rokonszenvezett, nem a gögös, elbizakodott orosz nagyhatalommal. Japán minden erejét megfeszítve, hősieen küzdött a nagy, lomha Oroszországgal, melynek kormánya a cári Oroszországot jellemző göggel s lassúsággal kezdte meg a hadműveleteket a távol Keleten. A hadmozdulatok hosszú előkészületek után csak február legvégén kezdődtek meg. A japán hadsereg egy része bevonult Koreába, melynek császára átengedte a főhatalmat Japánnak, Togo tengernagy pedig Port-Arthur kikötő ellen vonult fel, amelyet Stössel orosz tábornok védett. A japánok az orosz flottát Port-Arthur előtt április 13-án tönkrevették, ami a fontos erődtítményhez vivő víziutat szabaddá tette, közben a Yalu folyón való átkelésben megakadályozták az orosz sereget. A május 26-án és 30-án aratott nagy japán győzelem Kiucseunál bebizonyította a japán hadvezetésnek az orosz felett való fölényét. Az orosz seregeknek a portarthuri erődhöz vezető útját Nogi japán tábornok zárta el, azután Wafangunál teljesen szétverte a vár felmentésére siető orosz sereget.

Az orosz kormány a Kelet-Ázsiában működő orosz sereg élére Kuropatkin hadügyminisztert állította; a három nagy japán sereget, amelyeket Oroszország ellen mozgosítottak, Oyama tábornok vezette. Az oroszok egymásután szenvedték a súlyos vereségeket. Október 9-től 18-ig hatalmas méretű, mindkét részről veszteségteljes ütközet

zajlott le Mukden várostól délre, amelyben a japánok győztek s közben rettentően heves és véres küzdelem folyt Port-Arthur birtokáért is. 1904 decemberében egymásután estek el Port-Arthur külső erődítményei, mire Stössel tábornok 1905 január 1-én kénytelen volt a várost feladni. A bosszúért lihegő orosz hadvezetőség Stösselt a vár feladásáért haditörvényszék elé állította, s először halálra, majd tízévi várfogságra ítélték. A szigorú északi tél véget vetett a hadműveleteknek 1905 márciusáig. Március 10-én a japánok mentek át támadásba és Oyama tábornok többnapos elkeseredett küzdelem után megverte Kuropat-kint, Mukden várost pedig bevette.

A japánok a tengeren még fölényesebbnek bizonyultak. Az ázsiai orosz flottát még az ellenségeskedések megkezdésekor tönkrementek, 1905 május 27-én pedig Togo admirális Csuzima-szigetnél a tenger alá süllyesztette az orosz keleti-tengeri hajóhadat, amely még 1904 októberében indult el és több hónapig tartó úton, Afrika megkerülésével érte el az ázsiai vizeket.

Oroszország a háborúban körülbelül 600.000 embert veszített. A stratégiai írók megállapítása szerint a japánok jobban kiképzett hadseregüknek, a jobb vezetésnek, a japán katonaság izzó hazafiságának és halálos elszántságának köszönhatték győzelmüket. Oroszország még bírta volna hadiszerral meg emberanyaggal, de benn az országban a forrongás jelei mutatkoztak; ezért kapva-kapott Rooseveltt amerikai elnök békeközvetítésén. A tárgyalásokat az amerikai Portsmouthban kezdték meg. A japánok kezdetben igen súlyos követelésekkel állottak elő. Követelték többek között az egész Szakhalin-sziget, Port-Arthur kikötőváros, Liaotong birtokát, s ennek a tetejébe még jó nagy összeg hadikárpótlást. Követelésüknek egy részét, hosszú vonakodások után Oroszország kénytelen volt teljesíteni: megkapták Szakhalin déli felét, japán felügyelet alá került Korea és igazgatása alá a szibériai vasút mandzsuriái része. Oroszország kezdetben nem akart beleegyezni megaláztatásába, csak Anglia közbenjárására engedett, pedig ahhoz képest, hogy teljes vereséget szenvedett, az elképzelhető legjobb békefeltételeket kapta.

Az orosz-japán háború legfontosabb eredménye az, hogy Japán belépett a világ nagyhatalmasságai közé nyolcadiknak, felemelkedett a nemzetek arisztokratái közé. Igazolódta az angolok, akik elég korán, már 1902-ben felismerték a gyorsan modernizálódó és előretörő Japán politikai értékét. Azt látjuk ennek az időszaknak diplomáciai levélváltásaiban, hogy Amerika és Anglia tudatában voltak Japán jelentőségének, meglátták, hogy az országot sajátos geográfiai helyzete ugyanolyanszerű hatalmi pozícióra teremtette, mint a másik szigetországot, Angliát, és hogy kormányaiban felébredtek az addig szunnyadó

imperialista hajlamok. Csak Németországban nem jöttek rá Japán előretörésének történelmi jelentőségére. Bülow azt írja emlékirataiban, hogy Vilmos császár valóságos idioszinkráziát érzett a japánok iránt és hallani sem akart a hozzájuk való közeledésről. Az bizonyos, hogy Japán az oroszokon aratott győzelme óta kérdésessé tette a két angolszász nagyhatalomnak a Csendes-óceánon addig gyakorolt korlátlan uralmát, sőt veszélyeztethette, főleg népének ijesztő szaporasága miatt, az angolok keletázsiai gyarmatait is. Ezért az angolszász nagyhatalmak, igen józanul, úgy gondolták, hogy legjobb lesz az újdonsült nagyhatalmat, barátságot szinelve, különböző szerződésekkel fékentartani. Maga Japán, hatalmának tudatában, azon volt a győzelem óta, hogy minden lehetőséget megragadva, kihasználja előnyös helyzetét keleti pozíciójának megszilárdítására. Hiszen Koreával és Kínával szemben azóta, hogy európaizálódott, óriási fölényre tett szert. Koreát mindjárt a portsmouthi békekötés után benépesítették a nagy rajokban kivándorló japán telepesek, majd előzőnlőtték Japán kereskedelmi és ipari vállalatait, úgy, hogy a valóságban Japán vazallus államává lett. 1907-ben a koreai felkelést vérbefojtották. Rá néhány év múlva (1910 augusztus) bekebelezték az akkor 14 millió lakost számláló tartományt. Korea császárárt a japán kormány Tokióba hurcolta, a tartomány élére kormányzó került, akit a japán császár nevez ki, de aki közvetlenül a mindenkori miniszterelnöknek van alárendelve. Az első kormányzó Terauhi tábornok lett, aki később nagy szerepet játszott, mint miniszterelnök a világháború alatt. Japán közben óvatosan, nehogy ismét összeütközésbe kerüljön Oroszországgal, vagy az európai hatalmak bármelyikével, kezdett berendezkedni Dél-Mandzsuriában is, ahol a vasútvonal birtokába jutott a portsmouthi szerződés rendelkezései szerint. Liaotong-félszigetet szintén gyorsan gyarmatosították, Dany várost pedig olyan nagy kikötővé fejlesztették, hogy csakhamar versenytársa lett Wladivosztnak. Oroszországtól azonban Japán tartott. Hogy a várható összeütközést elkerülje, 1907 júliusában Péterváron megegyezés jött létre a két ország között, amelyben kimondották, hogy kölcsönösen elismerik a status-quo elv sérthetetlenségét Kínában. Ezt a megegyezést Oroszország és Japán 1910-ben, midőn az amerikai befolyás fenyegetővé vált, megerősítették és megújították.

A keletázsiai vereség végzetes hatással volt magára Oroszországra.

A nagytömegek gyűlölték a háborút, mert ösztönösen érezték, hogy a keleti vállalkozás nem volt egyéb, mint felesleges kaland, amelybe egy kis felelőtlen társaság hatalmi tébolya kergette Oroszországot. A forradalmi megmozdulás azzal kezdődött, hogy az orosz nihilisták 1904 július 8-án levegőbe röpítették Plehve belügyminisztert. Oroszországban, amióta az ország intenzívebben belekapcsolódott Európa

szellemi életébe, a fennálló rendnek rengeteg ellensége támadt. Az ipari munkások a Németországból átszűrődött marxizmus evangéliumára esküdtek; az intelligencia ultraradikális volt, vagy legalább is mérsékelten haladó. Az általános elégedetlenség igen hangosan tört elő a zemsztvók 1904 november 9-ére összehívott pétervári kongresszusán, ahol alkotmányt követeltek az ország számára. Rá nemsokára megmozdultak Pétervár munkástömegei is. Egy Gapon György nevű pap állott az élükre és 1905 január 22-én felvonultak a cári palota elé, hogy a cárt küldöttségileg az államrend megváltoztatására kérjék. A cár elutasította a munkások kérését s a tömeget a palota előtti téren felállított katonaság puskatúzzal fogadta; igen sok embert megöltek, majd a kozákok gázoltak bele a menekülőkbe. Ez volt az emlékezetes (vörös) vasárnap, az 1905-i nagy orosz forradalom kezdete.

A forradalom először a régi Lengyelországban ütötte fel fejét. Egymást érték a sztrájkok, a véres merényletek s a lengyelországi nagy ipari központokban minden munka szünetelt. Az orosz parasztság lagymatag tömegei csak lassanként jöttek mozgásba; de márciusban az orosz parasztságra, „az atyuska“ eddig legmegbízhatóbbnak tartott tömegeire is átragadt a forradalom infekciója. Májusban már az egész ország lángban állt; a rablások, fosztogatások, a pogromok egymást érték az európai Oroszország egész területén, a Balti-tengertől az Urálig, az Uraltól a Kaukázusig. A balti tartományokban a parasztok a német nagybirtokosok ellen keltek fel. Az öntudatra ébredt parasztság alkotmányt és földosztást követelt. A forradalom apostolai gondoskodtak arról is, hogy a mozgalom a katonaságra is átragadjon, amely kezdetben megbízhatónak látszott. A csuzimai katasztrófa után a Kniaz Potemkin nevű Fekete-tengeri páncéloshajón fellázadtak a matrózok. Ekkor már a munkások is befejezték forradalmi szervezkedésüket és Krustalev vezetése alatt megalakult Péterváron a munkások tanácsa, amelyben a szociáldemokratákon kívül a forradalmi szocialisták is képviselve voltak s a munkástanács rögtön proklamálta az általános sztrájkot az egész birodalomban. Moszkvában, Péterváron, Varsóban egyszerre kitört az általános sztrájk. Az utcákon barrikádot emeltek; Oroszországban minden ingott, recsegett, s 1905 tavaszán és nyarán úgy látszott, hogy a cári autokratizmusnak ütött a végső órája.

A cárizmus szerencséje az volt, hogy II. Miklós környezete nem vesztette el fejét a legnagyobb veszély pillanatában. A cár a februári eseményektől megrémülve, először tessék-lássék engedményekkel kísérelte meg lecsendesíteni alattvalóit. Buligin belügyminiszter (Plehve utóda) kidolgozott egy reformtervet, amely szerint egybehívták volna a népképviselőket, de ez a továbbra is autokratikus kormány mellett csak mint tanácsadó szerv szerepelt volna. (1905 március 3.) A belügy-

miniszter reformtervezete azonban nem hatott. Ekkor a cár továbbment az engedményekben; október 30-án rendeletet adott ki a vallási türelemről. Minthogy a forradalomba az elnyomott finnek nemzeti mozgalma is belejátszódott, valami alkotmányfélét adott Finnországnak, majd október 30-án kiadta korszakos jelentőségű manifesztumát, amelyben elrendelte a birodalmi parlament — дума — összehívását, az általános választójog alapján. A дума hatáskörét a manifesztum pontosan még nem körvonalozta. Közben új kormány alakult, melynek a mérsékelt Witte gróf lett az elnöke, a kiváló közgazdász és pénzügyi szakember. Ezek az engedmények azonban nem szerelték le a forradalom vezetőit, akiknek nyilvánvaló céljuk az volt, hogy megbuktassák a cárizmust. Ekkor a kormány maga ellenforradalmat szított. Az orosz reakcióskok megszervezték a fekete bandákat, amelyek az ukrán városokban szörnyű pogromokat rendeztek. 1905 októberétől kezdve nyilvánvalóan a kormány az erősebb fél. Decemberben Krustalevvel együtt letartóztatták a munkásbizottság összes tagjait, vagy háromszázötven embert és a kormány a hű gárdaezredekkel halomra lövette a sztrájkolókat. Moszkvában és a többi nagyvárosban százával végezték ki az embereket, hogy rémületet keltsenek. Az orosz autokrácia tehát győzött, de csak félig. Viszont a tömegeknek sem sikerült megdönteni a cárizmust, de sok véráldozat árán elérték legalább annyit, hogy Nagy Péter cár korlátlan hatalmú cárizmusából Oroszország félparlamentáris országgá alakult.

A cár és környezete nem vették túlkomolyan ígéreteiket; azt hitték, hogy az engedményeket alkalmas pillanatban visszavonhatják. Miklós 1906 január 5-én egy küldöttség előtt kijelentette, hogy ő továbbra is autokrata, de május 10-ére összehívta a birodalmi dumát. Pár nappal előbb (május 6-án) jelent meg a cárnak egy másik manifesztuma, amelyben ugyanúgy, mint XVIII. Lajos francia király 1814-ben, alkotmányt engedélyezett népének. A cár és tanácsosai összeegyeztették az autokratizmust a nyugateurópai alkotmányosság elvével olyanformán, hogy a cár mellett birodalmi tanács működik és az öt évre megválasztott дума, amelynek tagjai azzal a joggal voltak felruházva, hogy törvényeket indítványozzanak és a kormányt ellenőrzik. A kormány tagjai továbbra is a cárnak tartoztak felelősséggel.

Az új dumában a forradalmi elemek és a radikálisok voltak többségben. Nagy számmal voltak képviselve a szociáldemokraták, de a legtekintélyesebb csoport mégis az 1917-ben oly nagy szerepet játszott alkotmányos demokraták csoportja volt, akiket általában a nevük kezdőbetűjéből alakított „kadet” szóval szoktak jelölni. Képviselve voltak meglehetősen számban a nemzetiségek is; Lengyelország 52 képviselőt küldött be a dumába. De legnagyobb számú képviselőjük az

orosz parasztnak volt, akik 160 mandátumra tettek szert. Witte már 1906 május 5-én lemondott és Sztolipint nevezték ki utódává. Most ugyanolyanszerű küzdelem kezdődött az alkotmányos és az abszolút rendszer hívei között, mint Franciaországban a Bourbonok restaurációja után. A kadétpárt és a parasztképviselők rögtön követelték a tiszta alkotmányosságot a radikális földbirtokreformmal együtt. A kormány a parasztnak követeléseitől annyira megijedt, hogy az első dumát pár hét múlva, 1906 július 21-én, feloszlatta. A forradalom most új fázisba lépett; megisméltődtek a nemrég lezajlott borzalmak, a parasztlázadások, a sztrájkok, miközben a kadétpárt az adó és a katonai kötelezettség megtagadására biztatta a népet; Sztolipin kormánya azonban szilárdan állott a helyén. A második parlament csak 1907 március 5-én ült össze, de ez sem nyerte meg a cár és a kormány tetszését. Egy párt sem kapott ugyan többséget, de a jobboldal majdnem teljes vereséget szenvedett. Ezért a kormány július 16-án szélnek eresztette a második orosz parlamentet is. Sztolipin, hogy az új дума összeállítását megváltoztassa, egy kis államcsínyhez folyamodott: módosította a választójogi törvényt, melyet pedig csak a dumának lett volna joga módosítani, így azután a jobboldali pártok: a mérsékelt oktoberisták és a nagyagráriusok kaptak többséget. Az új дума 1912-ig volt együtt és Sztolipin most már hozzáfoghatott nagy reformművéhez.

Sztolipin kormányának tagadhatatlanul voltak nagy érdemei is. A forradalom anarchiába fulladt volna, ha a kormány elveszti a fejét és a mozgalmat idejében meg nem fékezi. A reakciónak igaza volt abban, hogy a bárdolatlan, írás-olvasástudatlan parasztnak nagy tömegeit nem lehetett egyszerre becsődíteni a politikába és egy autokratikus ország nem térhet át máról holnapra a demokratikus rendszerre. Az európai Oroszországban 1000 felnőttből csak 3 tudott írni-olvasni. Nagy érdeme Sztolipinnak az is, hogy a fejlődést a reformok útjára terelte és Oroszország megindulhatott a lassú demokratizálódás útján.

A Pugacsev-féle parasztlázadás óta, amely 130 esztendővel azelőtt zajlott le, ez volt az orosz parasztságnak legnagyobbarányú megmozdulása. Sztolipin kormánya, miután sikerült a forradalmat szerencsésen letepernie, kidolgoztatott egy igen jól átgondolt földreformtervezetet, hogy az orosz parasztságot a cárizmusnak megnyerje. A muzsikok helyzete valóban kétségbeesítő volt. Dél-Oroszországot, különösen Kazán és Szamara vidékét, valamint az Ufa kormányzóságot, három esztendőn keresztül szárazság sújtotta és rettentő volt az éhínség. A Sztolipin-kormány abból a helyes gondolatból indult ki, hogy Oroszországban, melynek lakosságát hatvanhét százalékig a földműves parasztság alkotta, a földművesosztályra kell helyezni az államélet súlypontját. Maga az elgondolás nem Sztolipintól, hanem Wittétől, a cári

Oroszország egyik legnagyobb államférfiától származott, aki nem tartozván egyik párthoz sem, azt hirdette, hogy Oroszországnak, ha fenn akar maradni, nem szabad elszakadnia a cárizmustól, de egész politikai és főleg gazdasági szervezetét át kell alakítani. Társadalmi tekintetben kétségtelenül Oroszország volt Európának legelmaradottabb országa, ahol a legújabb időkig épségben megmaradtak a régi agrárkommunizmus csökevényei. Amellett a parasztság a roppant kiterjedésű latifundiumok miatt földhöz jutni nem tudott, ugyanakkor a „mir“ intézmény, a régi faluközösség maradványa, úgy a földszerzést, mint az intenzívebb egyéni termelést lehetetlenné tette. Az agrárreform első feladata az volt, hogy ezt az elavult intézményt eltörölje s magántulajdonná változtassa a köztulajdonban lévő falusi földeket. A reformmunkálatokat egy nagybizottság intézte, amelyet Witte miniszterelnök 1906 március 4-én kelt ukája alapján állítottak össze, s amely összesen 11.000 szakértő tagból állt. A bizottság a világháború kitöréséig több mint 5 millió földművestelepelt alkotott és vagy 4 és félmillió parasztot juttatott földhöz. A reformnak messzekiható politikai céljai is voltak. Az első és legfőbb célja volt egy erős, konzervatív parasztosztály megteremtése, amely a forradalomra hajlamos ipari munkássággal szemben a belső rendnek és békének legbiztosabb támasza; azonkívül az ország politikailag fontos területeit orosz parasztokkal akarták benépesíteni, akikben a cárizmus a nemzeti kérdésben megtalálta volna a maga biztos támaszát. A földreform végrehajtását a világháború akadályozta meg. Oroszország tehát megindult a reformok útján. Kovalevszkij Maxim, a nagynevű orosz szociológus és közgazdász-tudós, 1914 tavaszán Párizsban előadásokat tartott hazájáról, amelyekben kifejtette, hogy Oroszország még nem nyugateurópai értelemben vett demokratikus ország, de már a demokratizálódás útján van. A földreformmal megindult Oroszországban egy síma, vagy legalább is ennek látszó fejlődési folyamat, de a világháborúban ismét előtörték az addig lekötve tartott forradalmi erők, amelyeket a cárok abszolutizmusa, a sajátságos orosz klíma, a talaj és a félázsiai orosz viszonyok termeltek ki magukból.

A koreai krízissel csaknem egyidőben egy másik, hasonlóan súlyos nemzetközi bonyodalom támadt az északafrikai Marokkó tartomány miatt, de ez szerencsésen, nagy nemzetközi szó- és papírcsaták után, vér nélkül zajlott le.

Bülow kancellár elmondja emlékirataiban, hogy Bécsben egy spanyol királyi hercegnőtől hallotta meg először, hogy a franciák meg akarnak egyezni Spanyolországgal Marokkó felosztására vonatkozóan. Úgy gondolta, hogy a császárnak szokásos korfui kirándulását felhasznál-

nálja egy kis marokkói látogatásra, amely tüntetés lenne Franciaország ellen. Bülow a tervet nem is titkolta; egyik német napilapban nyilatkozata jelent meg, amelyben előadta, hogy a császár Marokkóba készül, de látogatása tisztán csak a birodalom gazdasági és kereskedelmi érdekeit szolgálja. A császár félt egy kissé, félt a németgyűlölő Delcassétól, annyira, hogy arra is gondolt, hogy az utat inkognitóban fogja megtenni. A németellenes angol és francia propaganda folyton támadta a császárt mohamedánbarátsága miatt. Nyíltan gyanúsították azzal, hogy meg akarja szerezni az egész mohamedán világ feletti német protektorátust, hogy kiforgassa sarkaiból az angol világhatalmat. A császár, a francia és angol közvélemény nem kis meglepetésére, március 31-én kikötött Tangerben.

A császárt és a kancellárt a marokkói kérdésben nem lehet semmi rosszal vádolni. Ők nem akartak mást Marokkóban, mint eltorlaszolni Delcassé francia külügyminiszter imperialista hódító terveit; nem volt más szándékuk, mint fenntartani ezen a fontos afrikai területen a desinterressement-t s ennek kimondására össze akartak hívni egy nemzetközi konferenciát. Németország a marokkói szultánnal békés meg egyezést akart s ugyanakkor Delcassé nem riadt volna vissza egy marokkói háborútól sem.

A marokkói bonyodalom kezdetén egy kis reménye derengett annak, hogy a németek és a franciák nem néznek tovább farkasszemet egymással, hanem békésen megegyeznek. Rouvier francia miniszterelnök 1905 április 26-án együtt ebédelt Radolin herceggel, Németország párizsi nagykövetével s előadta neki, hogy Franciaország nem gondol revánsra; békében akar élni Németországgal, mert csak a két nagy nemzet barátsága és egyetértése biztosíthatja a békét Európában. A marokkói ügyben pedig — mondotta Rouvier — Franciaország kész megegyezni a német birodalommal a területi statusquo alapján. Delcassé, aki egy esztendővel azelőtt megkötötte az Észak-Afrikára vonatkozó egyezményt Angolországgal, ellenezte a marokkói nemzetközi konferencia tervét. Rouvier nehéz helyzetbe került. Választania kellett Delcassé vagy aközött, hogy a marokkói kérdésben békésen megegyezzenek Németországgal. Loubet elnökkel való tárgyalás után Rouvier álláspontja győzött és Delcassénak mennie kellett. Bülow győzött; megállapodtak abban, hogy a marokkói kérdést tárgyaló nagy nemzetközi konferenciát 1906 januárban hívják össze és az értekezlet színhelye Algeciras lesz.

Mialatt a francia-német békés megegyezés szálai elkezdtek fonódni, a császár elkanyarodott egy kissé észak felé, hogy közeledjék Oroszországhoz. A német politikának ezt a különös epizódját ma még alig értjük, pedig hatalmas aktatömeg áll rendelkezésünkre. Saját

ötlete volt-e a császárnak a cárral való megegyezés, vagy valaki sugalmazta, biztosan nem tudjuk. Bülow kancellár a cárral való találkozást Björköben úgy tünteti fel, mint Vilmos császár egyéni ügyét. A császár maga hívta meg a cárt a kis finn város melletti vizekre, hogy ott luxusyachtjaikon, minisztereiktől távol, békében tanácskozzanak. A reánkmaradt levelezésekből azt látjuk, hogy Vilmos valósággal elemében volt. Bülow nem feszélyezte, szereplési viszketége teljesen kielégült; a temperamentumtalan, félénk cár teljesen alulmaradt a színészes és reprezentálni nagyszerűen tudó Vilmos mellett. Már folytak az orosz tárgyalások Japánnal Portsmouthban, midőn a cár yachtján, az „Észak csillagán“, egyik kabinban 1905 július 21-én létrejött a német-orosz szerződés. Vilmos hosszú, áradozó levélben értesítette róla kancellárját, Bülowot, aki a szerződés szövegét megrökönyödve olvasta. A szerződésben ugyanis kimondják, hogy abban az esetben, ha a felek valamelyikét európai hatalom megtámadná, mindketten kölcsönösen támogatják egymást az összes rendelkezésükre álló szárazföldi és vízi erőikkel. Kimondották, hogy közös ellenségükkel külön békét nem kötnek. A szerződés rögtön életbelép, mihelyt Oroszország és Japán között a béke létrejön. A cár végül kötelezte magát arra, hogy a szövetségbe való belépésre fel fogja hívni Franciaországot.

Minthogy Németország és Franciaország között Delcassé bukása után a régi feszültség megenyhült, úgy látszik, Vilmos előtt az az ábránd lebegett, hogy sikerül egy blokkban tömöríteni Franciaországot, Németországot meg Oroszországot. Vilmos a szerződés aláírása után bizalmas levelet írt Roosevelt amerikai elnöknek, amelyben jóakarátát kéri Oroszország iránt a békétárgyalásokon s ugyanebben a levélben kitergeti az elnöknek, hogy szövetségi szerződés jött létre közte és a cár között Björköben.

A két uralkodó ilyenformán elintézte volna Európa sorsát. Más képen gondolkoztak azonban a miniszterek, Bülow és Lamsdorff. Mindketten, úgy a német kancellár, mint az orosz külügyminiszter, elhamarkodott, hebehurgya akciónak látták a német-orosz-francia szerződést, amely gondolatnak nem volt rossz az európai béke szempontjából, csak az volt a baj, hogy az európai nagyhatalmakat oly éles érdekellentétek választották el egymástól, hogy a két császár megegyezése hasznavehetetlennek bizonyult. Bülow annyira felháborodott a szerinte indiplomatikusan megfogalmazott szerződésen, hogy lemondással fenyegetőzött. Kifogásolta a szerződésben az „en Europe“ kifejezést, melyet a császár azért iktatott be a szerződésbe, hogy Németországnak ne kelljen beavatkoznia a fenyegető ázsiai orosz-angol konfliktusba. Bülow viszont úgy értelmezte, hogy az Franciaország ellen irányul. Lamsdorff orosz külügyminiszter hasonló módon elképedve

olvasta a szerződést, hiszen abban nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy szétrepesztik, vagy legalább is meglazítják a francia-orosz entente-ot. Így az ötletes Vilmos császár kétségtelenül nagyszerű terve csakhamar szétfoszlott, mint a szappanbuborék.

A björkői szerződést követő diplomáciai események azt is mutatják, hogy a XX. században a két legnagyobb autokratának akarata már egymagában nem volt elegendő ahhoz, hogy létrejöjjön egy új államszövetség. Mi volt a legfőbb oka a björkői szerződés csődjének? Úgy látszik, Lamsdorff gróf franciabarátsága. A két ország kapcsolata ugyanis mind szorosabbra fonódott és Oroszország franciabarátságát ébrentartották az újonnan kibocsájtott orosz kölcsönök, amelyek 1904-től 1906-ig elérték a 2 milliárd franknyi összeget. Vilmos gondolatát mindamellett nem szabad lebecsülni. Nagyszerű gondolat volt, minden nagyobb és mélyebb átgondoltság nélkül, és ha a viszonyok alkalmasak lettek volna a megvalósításra, e döntő jelentőségű világhistóriai lépés egész biztosan megakadályozta volna a központi hatalmak körülzárását és azt a katasztrófát is, amely kilenc évvel később olyan végzettszerűséggel bekövetkezett. Lehetséges, hogy az Osztrák-magyar monarchiának az oroszbarátság fejében áldozatokat kellett volna hoznia a Balkánon, de az Oroszországgal való szövetség talpköve lett volna egy biztos és tartós békének. Lamsdorff gróf legfőbb kifogása az volt, hogy a björkői szerződést a francia-orosz szerződéssel összeegyeztetni lehetetlenség, de francia részről is baj volt. Rouvier nem hitte, hogy a francia közvéleményt bármilyen eszközzel is meg lehetne nyerni a francia-német szerződés számára. A portsmouthi béketárgyalások után, melyeknek folyamán Vilmos császár Oroszország követeléseit legjobb akarattal támogatta, a björkői szerződés nem lépett érvénybe. Az egész papírszerződés maradt; a háború előtti diplomácia történetének érdekes eseménye, komolyabb következmények nélkül. A békés közeledés, amely Delcassé bukásakor Franciaország és Németország között megindult, 1905 őszén megszakadt.

Angolországban 1905 őszén kitört a kormányválság, melyet röviden érintenünk kell, mert nagyban belejátszódik a világeseményekbe. Az unionista kormány lemondása után (1905 december 10) a nem-sokára lezajlott választásokon (január 1) a liberálisok a skót Campbell-Bannerman-nel az élükön olyan fölényes többséggel vonultak be a themzепarti palotába, amelyhez hasonlóra még nem volt példa az angol választások történetében. Sok feltűnést keltő kiváló, gyorsan nagyra nőtt ember jelent meg Campbell-Bannerman parlamentjében. Itt tűnt fel először Lloyd George, Anglia megmentője a világháborúban, az éleseszű walesi prókátor, aki szónoki temperamentumával

gyorsan elragadta a hallgatóságot. A kormány tagjai között megjelent Burns, az egykori munkás, az angol kormány első szocialista tagja. A munkáspárt padsoraiban megjelent MacDonald, akkor még mint alig ismert nevű fiatalember, a párt egyik legnagyobb theoretikusa, a mostani premier. A Campbell-Bannerman-kabinet tevékeny tagja volt az akkor még fiatal Winston Churchill, az admirális polgári lordja, Asquith, Campbell-Bannerman utóda a miniszterelnöki székben, Sir Edward Grey külügyminiszter és Haldane lord. A liberális párt ebben az időben már erősen radikális jellegű. A párt a történelmi nevezetességű választásokon a radikálisokkal együtt 400 mandátumot szerzett meg; a konzervatívoknak 158 maradt, a munkásoknak 29, az írek 88 mandátumot kaptak. A radikális és erősen dissenter-színezetű új kormány törvényalkotása erősen szociális jellegű volt, ami ellentétben állott a liberálisok régi, manchesteri hagyományaival, Cobden és Bright elveivel, akik azt követelték, hogy az állam ne avatkozzék be közvetlenül népjóléti és munkásügyekbe, mert ezek az ügyek az állam hatáskörén kívül állanak. Az új kormány a szociális törvények gazdag sorát alkotta: elismerték és szabályozták többek között a sztrájkjogot, nyolc órára korlátozták a bányamunkát; eltiltották a nők éjjeli munkáját; végül német mintára megalkották a betegség és rokkantság esetére való biztosítást. A Campbell-Bannerman-kormány kezdte meg ezenkívül Angolországban a földreform első szerény kísérleteit.

A külpolitikában a liberálisok, ámbár a szélső imperialista politikában nem követték elődeiket, Németország iránt a legcsekélyebb jóindulatot sem mutatták. A konzervatív párt lordjai, míg hatalmon voltak, mint már az előzményekben rámutattunk, inkább Németországgal rokonszenveztek, mint Franciaországgal vagy Oroszországgal, annyira, hogy hajlandók voltak még szövetségre is lépni vele. Sir Edward Grey, aki ezidőtől fogva Anglia külügyeit irányította, bizalmasával és helyettesével, Charles Hardinge-gal együtt nyíltan németellenes és külpolitikájának az volt a vezető gondolata, hogy befejezze a központi hatalmak körülzárását annak a nagy koalíciónak segítségével, amelynek létrehozását Delcassé és Balfour 1904-ben megkezdték. De ez nem Grey egyéni politikája volt, hanem Angliáé, a hatalmas angol közvéleményé, melynek különböző orgánumai ebben az időben gyakran ütnek meg németellenes hangokat. A Contemporary Review-ben például 1905 novemberében cikk jelent meg, amely Németország körülzárását, olymódon, mint ezt VII. Eduárd tervezte, mint feltétlen sikert biztosító harci eszközt ajánlja.

A franciák az algecirasi konferencia megnyitása előtt kissé féltek a németektől; attól tartottak, hogy a marokkói kérdés annyira elmérgesedhetik, hogy háborúra kerülhet a sor Németország és Francia-

ország közt. Ezért a francia külügyi hivatal lépéseket tett Londonban aziránt, nem lehetne-e az entente-cordiale-t szövetséggé elmélyíteni, amire azonban Grey kitérő választ adott, csak annyit ígért meg, hogy francia-német háború esetén az angol hajóhad Franciaország mellé áll. Úgy látszik, az entente-ot Angliában még nem látták időszerűnek, elegendőnek vélték háború esetén valami együttműködést. Ugyanebben az időben francia-angol háborús szövetség létrehozásán fáradt Tittoni is, a szövetséges Olaszország külügyminisztere, aki abban reménykedett, hogy a francia-angol entente Tripolisz birtokának megszerzésében támogatni fogja Olaszországot. Belgiummal is összejátszottak már ebben az időben. Franciaországban sejtették, hogyha Németország megüzenné a háborút, Belgiumot használná fel hadművelleti területnek, ezért az angol hadvezetőség, szintén az algecirasi konferencia előtt, összeköttetésbe lépett a belga kormánnyal. A barátságos kapcsolatok Anglia, Franciaország és Belgium között 1914-ig olyan szorosakká váltak, hogy a kis ország semlegessége, amelyet az 1839-i nemzetközi egyezmény biztosított, nem volt egyéb pusztán komédiánál. Németország ezekre az el nem titkolható fenyegetőzésekre flottájának megerősítésével válaszolt. Ilyen hangulatban és előzmények után nyitották meg a marokkói kérdés tárgyalására a konferenciát 1906 január 16-án, a délspanyolországi Algecirás városban.

A konferencián Almodovar spanyol külügyminiszter elnökölt; Franciaországot Paul Revoir, a német birodalmat Radowitz herceg, spanyolországi nagykövet képviselte, azonkívül Tattenbach, akiket természetesen Bülow javasolt a császárnak. Radowitzról Bülow azt jegyzi meg, hogy azok közé az államférfiak közé tartozott, akikre azt szokták mondani, hogy „nagy jövő van mögöttük“. Nagy reményekkel indult neki annakidején a diplomáciai pályának, de e remények nem váltak valóra. Az algecirasi konferencián azonban igen jól megfelelt. Ausztria-Magyarországot Welserheimb gróf nagykövet, Angliát Nicholson oroszországi nagykövet képviselte, az Egyesült Államokat White, Oroszország képviselőjében Cassini gróf jelent meg.

Németország igen nehéz helyzetbe került. Most kellett éreznie először, hogy egyetlen barátja sincs a föld hátán az Osztrák-magyar monarchián kívül, amelyet viszont, minthogy ez külpolitikailag aktív tényező nem volt, a saját pórázán vezetett. Mindjárt a tárgyalások elején kitűnt, hogy Anglia és Franciaország minden kérdésben egyetértettek. A német birodalom természetesen szemben találta magát Oroszországgal, Franciaország szövetségesével, és Olaszországgal, amely már előbb lepaktált titokban Franciaországgal, sőt még Spanyolországgal is, amely Franciaországgal szintén titkos szerződést kötött. A viták egészen áprilisig elhúzódtak. Mert nagy dolgokról volt szó; nem keve-

sebből, mint arról, hogy kinek sikerül szilárdabb támaszpontot nyerni Marokkó földjén, Németországnak-e vagy Franciaországnak. A francia és angol politika célja az volt, hogy a marokkói tartományt minden különösebb feltételek nélkül Franciaország ellenőrzése alá helyezték. Németország viszont nemzetközi ellenőrzés alá akarta helyezni Marokkót, s a gazdasági előnyökön kívül nem kívánt mást a maga számára. Meg lehet állapítani, hogy a német birodalom összehasonlíthatatlanul szerényebb igényekkel lépett fel, mint Franciaország. Mondanunk sem kell, hogy a marokkói ügygel kapcsolatban, amely látszólag nem volt valami nagy ügy, a tárgyalások folyamán az intrikáknak valóságos özöne támadt fel. A tárgyalások néha már majdnem megfeneklettek, közben újból német-francia háború réme fenyegetett. Igen fogas kérdés volt és rengeteg vitára adott alkalmat a marokkói rendőrség megszervezésének kérdése és a tartomány pénzügyeinek rendezése. Franciaország a rendcsinálás munkáját önmagának szánta; Németország a rendőrség megszervezését rá akarta bízni a semleges svédekre és a belgákra. A viták április 7-én végződtek, amidőn létrejött a 123 cikkelyből álló algecirasi egyezmény.

Az egyezmény értelmében, melyet Abdul Asis szultán június 18-án írt alá, a hatalmak a rendőrség kérdését úgy oldották meg, hogy Franciaország és Spanyolország 16 tisztet és összesen 32 altisztet adnak a szultánnak, akik azután Tetuan, Tanger, Laras, Casablanca, Masagan, Rabad, Safi és Mogador kikötőkben a rendőrséget megszervezték. Elvben kimondották a „nyitott kapu“ elvét, amit főleg Németország követelt, ami megnyilvánult abban az intézkedésben, hogy a kikötői rendőrség svájci főfelügyelője csak a szultánnak tartozott felelősséggel. A bankrészesedésből Franciaország három részt kapott. Kimondotta még a konferencia a fegyvercsempészség megakadályozását, szabályozta a vámokat, gondoskodott a marokkói állami bank megszervezéséről, végül elismerte a szultán fennhatóságát.

A túlzó francia nacionalisták a konferencia befejezése után jajveszékeltek, hogy íme, a német erőszak győzött, a német nacionalisták viszont a franciák győzelme miatt panaszkodtak. A leghitelesebb tanu kétségkívül maga Bülow kancellár, aki azt írja, hogy a német császár meg volt elégedve az eredménnyel, mert Németországnak nem voltak Marokkóban politikai céljai, csak gazdasági törekvései, amelyeket a szerződésben biztosítottak. A konferencia eredményei első látszatra nem valami nagyok, s nem jelölnek a történelemben mérföldköveket, de következményeiket tekintve mégis megvan a világhistóriai jelentőségük.

Legelső és legfőbb tanulsága a konferenciának az, hogy a hármas szövetség, amelyre Bismarck és Andrássy Gyula az európai politikai

egyensúlyt építették, a szolgálatot teljesen felmondta. Viszont az entente-cordiale, amelyet két esztendővel azelőtt kötöttek, s amelyet a németek úgy fogtak fel, mint egy jelentéktelen, semmitmondó diplomáciai epizódot, megerősödött az algecirasi tárgyalásokon.

Különös, hogy Franciaország milyen engedékenységet tanúsított az algecirasi konferencián. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy félelmetes szövetségese, Oroszország, Mandzsúriában vereséget szenvedett, Anglia pedig akkoriban aligha védte volna meg egy német támadás ellen. A francia és angol diplomácia azonban az eddig rendelkezésünkre álló diplomáciai anyag szerint a marokkói krízis lezajlása után angol kezdeményezésre tervszerűen továbbfolytatta a megkezdett nagy németellenes koalíció kiépítését.

Anglia és Oroszország barátságában a németek szintén nem hittek és valóban igen éles ellentétek választották el Angliát a moszkovita Oroszországtól. Száz évvel azelőtt, a napoleoni háborúban, szövetségese volt Anglia Oroszországnak, a kontinens réme, Franciaország ellen, de később, midőn a telhetetlen cárizmus mind mohóbban terjeszkedett Ázsiában, elkerülhetetlenné vált a surlódás. Mint a krími háborúban és a berlini kongresszuson láttuk, Anglia a XIX. század második felében, mint Oroszország kérlelhetetlen ellenfele szerepelt. Valóban igen nehéz volt elképzelni angol-orosz szövetséget, különösen azóta, hogy az Oroszország ellen irányuló angol-japán szövetség létrejött.

Izvolszkij, kinek szerepéről az alábbiakban még bővebben szólnunk, azt írja emlékirataiban, hogy az angol-orosz szövetség eszméje részben őtöle, részben VII. Edward királytól származott. Ő, mint kopenhágai követ, az orosz-japán háború idején tárgyalta VII. Edwarddal az esetleges angol-orosz entente-ről. Később, midőn külügyminiszter lett, minden tőle telhetőt megtett, hogy a björköi szerződés valahogy életbe ne lépjen, Oroszországot pedig kibékítse Angolországgal. Az Angolországhoz való közeledésre a körülmények is késztették Oroszországot. A japán háború után a cárizmus szorongatott, majdnem kétségbeejtő helyzetbe került: nem lehetett tudni, hogy a vészes belső forrongás hol ér véget és tartani lehetett attól is, hogy Japán, amely a portsmouthi béke feltételeivel korántsem volt megelégedve, újból támad. Lamsdorff grófot 1906 májusában Izvolszkij váltotta fel a külügyminiszeri székhelyen, a nagy szláv eszmék és törekvések legbuzgóbb diplomáciai előharcosa. Kitűnően meg tudta magát értetni Sir Edward Grey-vel, aki nyíltan szlávbarát volt és ellensége Németországnak. Igaz, hogy Edward király megfordult néha-néha Németországban unokaöccsénél, Vilmosnál és látszólag jóbarátságban volt Németországgal, de az angol uralkodóról mindenki tudta, hogy franciabarát. Grey munkatársai: Sir Arthur Nicholson és Hardinge, mindketten a szláv-

angol barátság hívei. A titkos tárgyalások Izvolszkij külügyministersége óta állandóan folytak s közben Oroszország, hogy a japán rémtől megszabaduljon, 1907 július 30-án szerződést kötött egykori ellenfelével, ami az angol-orosz közeledést nagyban megkönnyítette. De még mindig nem csekély akadályok tornyosultak a megegyezés elé. Az orosz pogromok szörnyűségeivel ugyanis főleg az angol liberális sajtó kürtölte tele a világot, s olyan mély szakadékok voltak az angol és orosz államrendszer között, hogy a barátságos közeledésnek ezek is akadályul szolgáltak. De Grey, Hardinge, Nicholson szívós munkáját mégis siker koronázta és az egyezmény Oroszország és Anglia között 1907 augusztus 31-én létrejött. Ennek az egyezménynek, melyről Sir Edward Grey emlékirataiban azt állítja, hogy ő kezdeményezte, az volt a célja, hogy Ázsiában a két ország között több mint félévszázad óta fennálló surlódási felületeket kiküszöbölje. Angol részről Sir Arthur Nicholson, szentpétervári angol nagykövet, orosz részről Izvolszkij írták alá az egyezményt, amely röviden összefoglalva a következőket tartalmazza:

Mindkét nagyhatalom tiszteletben tartja Perzsia függetlenségét, de a rend fenntartása végett és az esetleges érdeksurlódások elkerülése céljából Nagybritannia kötelezi magát arra, hogy egy bizonyos vonaltól (Kasri, Sirir, Ispahan, Jezd) északra semmiféle koncessziót nem ad senkinek (pl. vasútépítésre, bankalapításra, távíróvonalak felállítására stb.), viszont az Oroszország által nyújtandó koncessziók elé nem gördít akadályokat. Oroszország ugyanakkor kötelezi magát arra, hogy sem politikai, sem kereskedelmi jellegű koncessziót nem ad sem orosz alattvalóinak, sem másoknak egy bizonyos vonaltól délre, amely az afgán határtól Gazikon, Birdshanon, Karmanon keresztülvonul és Bender-Abbas-nál végződik és nem gördít akadályokat azok elé a koncessziók elé, amelyeket Anglia ad bárkinek ezen a területen. Az egyezmény 4. és 5. cikkelye a vámokat és pénzügyeket szabályozta. Afganisztánra, a másik vitás tartományra nézve a következőkben egyeztek meg:

A brit kormány kijelenti, hogy nincs szándékában az afganisztáni politikai helyzetet megváltoztatni. Befolyását a tartományban csak békés módon és eszközökkel fogja egyengetni. Másrészről az orosz kormány kijelenti, hogy Afganisztánt az orosz érdekszférán kívülállónak tekinti. Anglia kötelezi magát arra is, hogy nem sérti meg azt az egyezményt, amelyet 1905-ben Abdul Keman emirrel kötöttek, amelynek értelmében Afganisztán közigazgatásába nem fog beavatkozni. A kereskedelmi kérdésekben szerződő felek elismerik egymás egyenjoguságát és megadnak egymásnak minden lehetséges könnyítést.

Nagy ütközőpont volt még Oroszország és Anglia között a roppant kiterjedésű vad és ismeretlen tibeti tartomány.

Tibetre nézve megegyeztek abban, hogy elismerik Kína felség-jogait és a tibeti terület integritásába való beavatkozástól mindketten tartózkodnak. Tibettel Anglia és Oroszország csak Kína közvetítésével lépnek összeköttetésbe. Kölcsönösen kötelezték magukat a szerződő felek arra is, hogy Lhassába nem küldenek képviselőt, azonkívül, hogy alattvalóiknak vasutak, utak, távíróvonalak építésére vagy bányák megnyitására koncessziót nem adnak, végül Tibetnek semmiféle bevételéhez nem nyúlnak.

Perzsián tehát, amelyet három zónára daraboltak szét, Anglia és Oroszország barátságosan megosztzkodtak. Egyharmada semleges maradt, északi része orosz, déli része pedig ezentúl angol érdekkörbe tartozott. Perzsia már régóta ütközőpont volt Anglia és Oroszország között. Oroszország, amelynek 1828-ban nagy háborúja volt Perzsiával, amely a Turkmansai-ban kötött, Perzsiára nézve lealázó békével végződött, rég szemet vetett Perzsiára. Úgy tekintette, mint összekötő területet Afganisztánnal és Anglia indiai birtokaival. A belső viszonyok is igen ziláltak voltak Perzsiában. Nazr-Eddin saht 1896-ban meggyilkolták, utóda Musaffer-ed-Din-Mirza pedig orosz befolyás alatt állott. Az angol-orosz szerződés most ezeknek a belső viszályoknak is véget vetett. Angliára nézve azért volt az egyezmény igen nagy jelentőségű, mert a brit nagyhatalom megosztzkodván Oroszországgal Ázsiának vitás területein, nem féltette többé Indiát. De az eredmény nem ezért korszakos, hanem azért, mert megalakult a „hármass entente“, amelynek összefüggése 1907-ben még laza, de 1914-ig hatalmas szövetségrendszerre épült ki. A világsajtóban először hangzik el ez a szó: „hármass entente“, a központi hatalmak pedig rémülten vették észre, hogy az európai egyensúly felborult, még hozzá az ő ellenfeleik javára.

Az entente kialakulása és rohamos fegyverkezés közben a másik irány is hallatta szavát, igaz, nagyon szerényen és alig észrevehető módon. Általában azt tapasztaljuk, hogy minden történelmi nagy irányzatnak megvan mindig a maga ellenlábasa; a kapitalizmus rögtön provokálta a szocializmust, a nacionalizmus a kozmopolitizmust, a militarizmus a pacifizmust. A pacifizmus hangja ebben az időszakban (1900—1914), midőn a háborúra való szakadatlan készülődés az általános és uralkodó irány, természetesen igen halk.

A béke barátai a hármass entente megalakulása után kissé megriadtak. Látták, hogy az egész világrendet a szuronyok hegyére építik, amelyekről pedig Talleyrand jegyezte meg valamikor igen szellemesen, hogy sok mindent el lehet velük érni, csak rajtuk ülni nem lehet. A fegyverkezés, az úszó várak, amelyeket Anglia és Németország elkezdtek építeni, rengeteg pénzt emésztettek fel; a tűzértség, a haditechnika évről-évre tökéletesedett, s az újítások behozatala mindig rengeteg

pénzbe került. Közvetlen a világháború előtt a nagyhatalmak költségvetésének jelentékeny részét, negyedét, sőt harmadát emésztette fel a hadügyi költségvetés molochja. Még a hatalmon levő politikai pártok és a fegyveres béke politikai ágensei is belátták, hogy Európa lassanként óriási kaszárnyává változik. A pacifizmusnak legtöbb meggyőződéses híve Amerikában akadt. Az amerikai béketársaság és az interparlamentáris békeunió kezdeményezésére ült össze az első békekonferencia 1899-ben Hágában. A békebarátok szándéka az volt, hogy megrendszabályozzák a háborút olymódon, hogy eltiltják bizonyos hadiszerek használatát, emberséges bánásmódot követelnek a hadifoglyok számára és kimondják a magánvagyon sértetlenségét tengeri háború esetén. A béke barátai, mint 1914-ben kitűnt, a háború pszichológiáját teljesen félreismerték. Ezek a szabályok naivságoknak bizonyultak; a hadviselők, félredobva minden nemzetközi egyezményt, minden elképzelhető eszközt jónak találtak egymás megsemmisítésére. Az első konferencia után tört ki az angol-búr háború, majd öt év múlva a véres mandzsuriai háború. A portsmouthi tárgyalásokon a cár megbízottai vetették fel azt a gondolatot, hogy új békekonferenciát kellene összehívni a fegyverkezések korlátozása céljából. Így orosz kezdeményezésre és Roosevelt pártfogásával nyílt meg 1907 január 15-én a második békekonferencia Hágában. Elnökké Van Tets van Gandriaan holland külügyminisztert választották, egy okos, nyugodt, tapintatos diplomatát, akit azonban nemsokára Nelidov, Oroszország párizsi nagykövete váltott fel. Összesen negyvennégy állam küldte el Hágába a képviselőit; nagyrészen diplomaták, a nemzetközi kérdések minden csinyját-binját ismerő politikusok vettek részt a nagy reményeket ébresztő tanácskozásokon, köztük volt Franciaország képviselőiben az idealista Léon Bourgeois is, a szolidaritás filozófusa, a mai Népszövetség egyik elméleti megalkotója. Igen sok üdvös, kiváló rendszabályt készített a második békekonferencia és fontos szakaszokkal gazdagította a tételes nemzetközi jog tankönyvét, de nem érte el velük kitűzött célját. Határozatokat hoztak első sorban a háború borzalmainak mérséklésére. Eltiltották a védtelen kikötők bombázását, a templomok, a művészeti alkotások tönkretételét. Megtiltották a dum-dum lövedékek használatát és a városoknak léghajókról való bombázását. Két nagy alkotásra készült a békekonferencia: a kötelező egyeztető és döntőbírósi elv kimondására és a haderők korlátozására, de ezekben a kérdésekben nem tudott dűlőre jutni. A fegyverkezés korlátozásának Németország és Oroszország mondottak ellent, viszont Németországnak azt a javaslatát, hogy a tengeri háborúban biztosítani kell a magánvagyon, valamint a semleges hajók sértetlenségét, Angolország elvetette, mert ragaszkodott a tengeri szabad rablás jogához.

A konferencia azzal az elvi döntéssel oszlott szét, hogy egy későbbi időpontban újból összeül, de nem ült össze újból.

A pacifistáknak a második békekonferenciába vetett rózsás reménységei tehát dugába dőltek. A fegyverkezés a konferencia után továbbfolyt, még fokozottabb ütemben és amit a háború borzalmainak enyhítése végett a konferencia elhatározott, teljes egészében holt betű maradt. Az entente-ok, amelyek 1907-ben már kialakultak, magukban még nem lettek volna veszedelmesek. A külszín azt mutatta, mintha a népek képviselői, a komoly politikusok és diplomaták játékot űztek volna egymással. Különböző nemzetközi összejöveteleken s egyéb alkalmakkor is gyakorta hangzottak el ilyen kifejezések: „Barátságos és szövetséges nemzetek“; „Ez meg ez a nemzet a mi barátunk és szövetségeseink“. A nemzetközi politikának ezek mögött az ártatlannak látszó és gyerekes kifejezései mögött azonban gyors tempóban szerveződtek a hadseregek és az embergyilkolás szolgálatába állítottak a technika összes vívmányai. A védelmi jellegűnek látszó hármass entente néhány esztendő alatt agresszív jellegű szövetséggé változott. Melyik hatalomnak volt ebben főrésze, Angliának, Franciaországnak vagy Oroszországnak?

Franciaországot 1904-ben és 1905-ben az entente-cordiale megalakulásakor, a legrosszabb akarattal sem lehetett agresszivitással vádolni. Láttuk, hogy Rouvier miniszterelnök még a revanche gondolatáról is hajlandó lett volna lemondani a békesség kedvéért és a francia nemzet nagy többsége ebben az időben pacifista érzelmű. Sokkal harciasabb azonban Anglia. Az angol diplomácia nagy gonddal, a megszokott diplomáciai sokszínűséggel szőtte a központi hatalmak köré az „Einkreisungssystem“ hálóját. Németország londoni diplomáciai megbízottai már a marokkói tárgyalásokon észrevették, hogy az angol sajtó mennyire németellenes. Az angolok az algecirasi konferencián — írja Sidney Bradshaw Fay professzor — franciábbak voltak, mint maguk a franciák. Nem túlzás azt mondani, hogy nem a franciák kezdi az angol barátságot, hanem Anglia ajánlotta fel a saját támogatását. Poincaré emlékiratainak első kötetében (*Le lendemain d'Agadir*) többek között a következőket írja: „A konzervatív kormány 1905-ben szövetségről álmodott; a liberális kormány nem akarta. Abban a mértékben, amint az évek multak, szorosabbá vált a két nép között a viszony.“ Elmondja még Poincaré, hogy Lansdowne lord tárgyalásai idején szövetség volt a cél és hogy Delcassé bukása megakadályozta a francia-angol szövetség létrejövetelét. Tudjuk más forrásokból azt is, hogy a marokkói válság idején Anglia fegyveres segítséget ajánlott Németország ellen. Ha Franciaországban a háborus gondolat olyan

erős lett volna, mint nyolc esztendővel később, már az első marokkói válság idején kitört volna a világháború.

Németország látva külpolitikai helyzetének rosszabbodását, a fegyverkezés fokozásával próbálta Anglia káprázatos sikereit ellensúlyozni. Az 1906-i, majd az 1907-i flottatörvény elrendelte a dreadnaught-típusú csatahajók építését. Az angol Northcliffe-sajtó a német fegyverkezésre eddigi germanofob propagandájának fokozásával válaszolt, úgy tüntetve fel a német birodalmat, mint a militarizmus melegágyát és a világbéke legfenyegetőbb veszedelmét. Pedig Anglia talán még nagyobb arányokban készülődött. Roberts lord, a búr háború vezére és Kitchener lord, a szudáni győző, a vezérkar főnöke, az általános katonai kötelezettség behozatala mellett agitáltak. Ez a terv akkor keresztülvihetetlen volt, de a világháborúban megvalósult általános védkötelezettség számára előkészítette a talajt. Az angol szélső militaristák elértek annyit, hogy 1906-ban új vezérkart szerveztek, melynek működése a gyarmatokra is kiterjedt, majd felemelték a szárazföldi zsoldos hadsereg létszámát.

Közben még az angol-orosz egyezmény megkötése előtt, jelentékeny változások állottak be Franciaország külpolitikai irányításában is. Eddig Franciaország nem volt támadó szándékú; a revanche-eszmét csak egy kis nacionalista csoport tartotta ébren, 1906 őszén azonban a Sarrien-kormány megbukott s a szélső radikális szabadkőműves, de ugyanakkor szenvedélyes nacionalista Clemenceau lett az utóda. Vele együtt olyan politikusok jutottak felszínre, kik valamennyien a szélső hatalmi politika zászlóvivői voltak, mint az egykor szocialista Millebrand, Viviani meg Poincaré. Anglia viszonya Oroszországhoz, amióta a cárt Benckendorf gróf képviselte Londonban, mint nagykövet, még szorosabbá vált, mert az orosz nagykövet valósággal bizalmasa volt VII. Edwardnak. Olaszország szintén jóban volt a központi hatalmakkal, de Tittoni állandóan Franciaországgal és Angliával paktált és Olaszország az 1906-i abessziniai szerződés óta lekötöztetettje volt Franciaországnak és Angolországoknak.

1907-ben tehát teljessé vált a körülzárás műve. VII. Edward februárban ismét megjelent Párizsban, ahol a németellenes francia politikusokkal tárgyalt. Innen Spanyolországba látogatott el és Cartagénában XIII. Alfonz spanyol királyt nyerte meg saját tervének. Gaétában pedig az olasz királlyal találkozott; augusztusban Ischlbe utazott Ferenc Józsefhez, hogy megpróbálja a kettős szövetség meglazítását. VII. Edward összes diplomatáin túltett, ezért nem egészen ok nélkül tekintik a körülzárást az ő személyes művének. Hanotaux, a kiváló történetíró, Franciaország volt külügyminisztere, 1908-ban egy politikai tanulmányában azt írta, hogy ezek az entente-ok nem vesze-

delmesek; sőt hasznosak, mert biztosítják az egyensúlyt. A látszat csak-ugyan azt mutatta, hogy a hármass entente az egyensúly biztosítása végett jött létre; a politikusok különböző megnyilatkozásaikban folyton ezt hangsúlyozták, ámde egész más volt a nyilvánosság szeméi előtt elzárt valóság. A kulisszák mögött ugyanis a vezérkarok dolgoztak. Erre az időszakra is érvényes Disraelinak, a romantikus szabadelvű korszakról szóló megállapítása: „Európa nemcsak kormányokból és népekből tevődik össze; vannak ujságok és titkos társaságok is.” A Northcliffe-sajtó és a francia szélső nacionalista lapok és a kulisszák mögött dolgozó titkos hatalmak a fegyveres összeütközést készítették elő.

A központi hatalmak külpolitikai kormányai a körülzárással szemben tehetetlennek bizonyultak. 1907-ben már befejezett tények előtt állottak és a háló szétszaggatásához diplomáciai zsenialitásra és a VII. Edwardot jellemző szívós kitartásra lett volna szükség. Bülow kancellár, aki olyan bölcs államférfiúnak és szellemes kritikusnak mutatkozott hátrahagyott írásaiban, mint aktív politikus lassú elhatározású volt és nem vett észre a külpolitikai horizonton nagy és komoly jelenségeket. Vilmos császárnak voltak külpolitikai ötletei és több fantáziával volt megáldva, mint kancellárja; VII. Edward diplomáciai ügyességével és kitartásával bizonyára nagy sikereket ért volna el. 1907-ben Swinemündében a cárral, Wilhelmshöheben pedig VII. Edwarddal találkozott. Bülowot úgylátszik megnyugtatták a tósztok frázisai, amelyekből csak úgy áradt a szívélyesség és a kölcsönös barátság.

Az Osztrák-magyar monarchia Goluchowsky bukása után kilépett külpolitikai tétlenségéből. Aehrenthal sem vágott az Osztrák-magyar monarchia külpolitikájában új ösvényeket, de agilisabbnak és gyakorlatiasabbnak mutatkozott, mint előde. 1906-ban már beleszólt a monarchia bel- és külpolitikájába Ferenc Ferdinánd trónörökös, akinek különös, bizzar tervei voltak a Habsburg-monarchia megmentésére. A nagyobb külpolitikai aktivitás mindenestre az ő érdeme volt. Hogy milyen eredménnyel dolgozott Aehrenthal, üdvös volt-e az ő külpolitikai működése a monarchiára, ezt a következő fejezetben fogjuk meglátni

III.

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN.

AUSZTRIA BELSŐ BAJAI. A CSEHEK KÖVETELÉSEI. KÖRBER, GAUTSCH, HOHEN-
LOHE, BECK KORMÁNYA. AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG. BIENERTH KORMÁNYA.
SZÉLL KÁLMÁN. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. A KATONAI JAVASLATOK. CHLOPY.
KHUEN-HÉDERVÁRY ÉS TISZA ISTVÁN ELSŐ KORMÁNYA. 1904 NOVEMBER 18.
A DARABONT-KORSZAK. FERENC FERDINÁND A POLITIKÁBAN. A KOALÍCIÓ
JELLEME. A DÉLSZLÁV KÉRDÉS LÉNYEGE. AZ ANNEXIÓS VÁLSÁG ÉS KÖVETKEZ-
MÉNYEI. A RACCONIGI-I TALÁLKOZÓ. AZ IFJÚ-TÖRÖK MOZGALOM. AZ ANGOL-
NÉMET MEGEGYEZÉS KÍSÉRLETE.

AHÁRMAS entente megalakulása után a Habsburgok monar-
chiája, a német birodalom egyetlen hű és jóban-rosszban
kitartó szövetségese, fokozottabb mértékben vont magára a
figyelmet, nem mint erőt mutató, félelmetes nagyhatalom, mint pél-
dául Japán, hanem ellenkezőleg: mint legyengült és az európai köz-
tudatban hova-tovább beteg emberként szereplő közület.

A dunai monarchia belső bajai súlyos szervi bajok voltak és a
társadalmi szervezetből adódtak, ezért mondott csődöt minden állam-
férfiúi ügyesség és kísérlet, amely meggyógyításukra irányult. Ausztria-
Magyarország nagyhatalom volt ugyan, egy 50 milliós birodalomnak
önsúlya által; de a világpolitikában már nem volt kifelé ható ereje,
mert minden idejét igénybe vették a végeláthatatlannak látszó belső
krízisek. A homogén nemzeti országok, mint Anglia, Franciaország, a
német birodalom, Oroszország, sőt még Olaszország is, kivitték távoli
világrészekbe nemzeti énjüket, nagy területeket foglaltak el és szervez-
tek meg Ázsiában, Afrikában; Ausztria-Magyarország a saját határai
közé zárt életet élt az úgynevezett imperialista korszakban. A Habs-
burg-monarchia úgynevezett Lajtán-túli része 1900-tól kezdve politi-
kailag szinte szánalmas képet nyújt. A föderalizmus terve nem tűnt el
Hohenwarttal, egyre jobban kísértett a XIX. század utolsó esztendei-
nek nagy nemzetiségi küzdelmeiben. A szocialisták 1899-ben a brünni
nagygyűlésen nyíltan követelték, hogy Ausztria alakuljon át szövetsé-
ges államrendszerre, amely teljesen egyenrangú részekből tevődne
össze s ezeknek a részeknek nem lenne más ragasztéka, mint az urál-
kodó személye. Ezt a gondolatot azonban úgy a liberális, mint a kleri-
kális osztrákok megbotránkozva utasították vissza. A császár 1900
januárjában háromesztendő s zűrzavar után Körbert bízta meg a kor-
mányalakítással, aki Taaffera emlékeztető ügyes és leleményes
adminisztrátornak bizonyult. Májusban Körber előterjesztette a nyelv-

használatról szóló új törvényjavaslatot, amely annyira felkorbácsolta a németek és csehek nemzeti szenvedélyeit, hogy a Reichsratot fel kellett oszlatni. Az új választásokon a szélső nacionalista nagynémetek 21 mandátumra tettek szert, egyébként a német képviselők mandátuma 182-t, a szlávoké 172-t tett ki Körber új parlamentjében. A Reichsratnak nem volt egyetlen olyan nagyobb pártja sem, amelyre a kormány, mint többségre támaszkodhatott volna, a parlamentáris dogmák értelmében. A 425 mandátum vagy húsz különböző pártcsoport és töredék között oszlott meg, ami már magában véve a parlamentarizmus csődjét jelentette. A régóta dúló nemzetiségi viszályokhoz Körber kormánya alatt hozzájárult még a vallási viszály is, melynek tűzcsóvját a nagynémetek dobták be az osztrák közéletbe a „Los von Rom“ jelszóval. Az új Reichsrat-ülések viharos jelenetekkel kezdődtek, egymást érték a zajos botrányok, veszekedések, miközben a Schönerer vezérlete alatt álló pángermánok a Hohenzollereket, a csehek pedig Oroszországot éltették. Elég erősek voltak a Reichsratban a szélső ultramontán katolikusok is, különösen amióta Lueger, Bécs polgármestere, megszervezte a pártot. A parlamentáris úton való kormányzás mindjárt kezdetben csődött mondott, Körber ugyanúgy, mint 1897 óta összes elődei, az osztrák alkotmány 14. §-a alapján léptette életbe az új költségvetést és rendezte ideiglenesen a gazdasági kiegyezést Magyarországgal.

Hogy a politikai krízist ellensúlyozza, nagy gazdasági programot dolgozott ki. Új vasútvonalak, csatornák építését kezdte meg; megépült a második vasútvonal Triesztbe. Ezekkel a nagy gazdasági alkötásokkal foglalkoztatta a gyáripárt, a munkásságot pedig keresethez juttatta. Befejezte ezenkívül az új aranyvaluta behozatalával járó pénzügyi berendezkedést, majd megalkotta a munkásbiztosítást német mintára. Körber a legjobb szándékkal volt eltelve, de tervei megfeneklettek két nagy és nehéz kérdésen: az egyik a csehkérdés volt, a másik a kiegyezés Magyarországgal. A csehek valóságos hadjáratot indítottak az osztrák állameszme ellen. Stransky, cseh nacionalista vezér, még 1900-ban kijelentette egyik delegációs összejeövetel alkalmával Ferenc József előtt, hogy a csehek többek között a cseh ezredekben a cseh vezényszót követelik. Körber megpróbált kiegyezkedni velük, de minden kísérlete meghiúsult. Közben a vendek egyetemet követeltek Laibachban, az olaszok pedig Triesztben, a csehek azt követelték az osztrák kormánytól, hogy egyetemet állítson fel a morvák számára, Galiciában egymás ellen támadtak a rutének és a lengyelek. Olyan zűrzavar ütötte fel a fejét Ausztriában, hogy ha nincs 14. § és a császár időnkint nem csap kardjára, az osztrák politikai élet teljes anarchiába merült volna.

Körber, aki az otthoni rendcsinálás mellett minden erejével azon volt, hogy a nagyosztrák álláspontot érvényesítse Magyarországgal szemben, a csehek obstrukciója miatt megbukott és utóda Gautsch báró lett (1904 december 31). Gautsch egy pillanatra össze tudta fogni az osztrák pártokat Magyarország követelései ellen, de a régóta kísértő választójogi krízis őt is lemondásra kényszerítette. Az általános titkos választójogot a szocialistákon kívül főleg a csehek követelték, de mellette volt Ferenc Ferdinánd trónörökös is, aki 1900 óta a monarchia bel- és külpolitikai ügyeire befolyást gyakorolt. Bécsben 1905 novemberében óriási tömegek vonultak fel és tüntettek az általános választójog mellett. Nem tudta elsikkasztani a választójogi reformot Hohenlohe herceg sem, míg végül a császár Beck bárót, Ferenc Ferdinánd kegyencét nevezte ki miniszterelnökké egy koalíciós kabinet élén, amelynek három német, két cseh és két lengyel tagja volt. Báró Beck Wladimir a régi osztrák hivatalnoki arisztokrácia tagja volt és néhány esztendőn keresztül nagy rutinnal, sok leleménnyel kormányozta a világ legnehezebben kormányozható országát.

Azzal kezdte meg kormányzati működését, hogy a régi, Schmerling-korszakból való választási szisztémát megsemmisítette és tető alá hozta a választójogi reformot. Ennek a reformnak eredményei igen tanulságosak. Már a kormány összetételéből kitűnik, hogy Ausztria nagy lépésekkel közeledett a föderatív megoldás felé és még inkább ezt mutatja Beck választójogi reformja. A mandátumokat az új választójogi reformtervezet arányosan osztotta szét a nemzetiségek közt: 233-at kaptak a németek, 259-et a szlávok, 19-et az olaszok, 5-öt a románok.

Ausztria 1906 májusában az általános titkos választójog alapján választott, s a választásoknak legfőbb eredménye az volt, hogy a régi, erősen arisztokratikus színezetű képviselőház egy parlamenti nivóban meglehetősen lesüllyedt, de demokratikus összetételű törvényhozó testületnek adta át helyét. Igen nagy számban tódultak be főleg a munkásság és parasztság képviselői; 96 mandátumot kaptak a keresztényszocialisták, 87-et a szociáldemokraták, de a sok párttöredék továbbra is megmaradt. Még a nemzetiségek is megoszlottak: a csehek, az ifjú-csehek és ó-csehek pártjára, a szlovének liberális és klerikális árnyalatra, a lengyelek konzervatív és demokrata csoportra, a németek pedig négy különböző csoportra oszlottak. Az új parlament kezdetben munkaképesnek látszott. Nagyobb akadályok nélkül megszavazta a költségvetést, a kormány pedig megkötötte a gazdasági kiegyezést Magyarországgal, melyet 1897 óta ideiglenes kompromisszumokkal rendeztek.

Beck báró a hagyományos „fortwursteln“ politikával 1908

november 7-ig maradt felszínen. Tovább nem tarthatta magát, mert a csehek az annexiós válság kirobbanása után olyan heves technikai obstrukciót kezdtek a prágai Landtagban, hogy a csehországi állapotok tarthatatlanokká váltak. Utóda Bienenrth báró hivatalnok-kormányt alakított. Prágában a tüntetések ekkor már forradalmi jelenségekké fajultak. A csehek meggyalázták a sárga-fekete zászlót, a cseh diákok pedig megverték a németeket Prága utcáin, mire Bienenrth ostrom-állapotot rendelt el. A cseheket a következő esztendő februárjában azzal próbálta lecsitítani, hogy törvényjavaslatot terjesztett elő, amely szerint Csehországban 139 cseh, 95 német és 5 vegyes törvényszéket állítanak fel. De a csehek tovább obstruáltak, végre a Reichstagot bezárták. Az új választásokat júniusra rendelték el; az eredmények ismét meglepőek voltak: az erős és jól kiépített klerikális szervezetek csaknem teljesen felmorzsolódtak és a szocialisták vonultak be az új Reichstagba hatalmas tömegben.

Körber, Beck, Bienenrth, Gautsch mind kiváló hivatalnokok voltak — a bürokratikus Ausztria igen megbízható, ügyes, buzgó hivatalnokosztályt termelt ki —, de nem voltak nagy államférfiak. Ki tudták elégíteni a pillanatnyi szükségleteket, de ahhoz, hogy a rozzant Ausztriát új alapokon újjászervezzék, hiányzott bennük a teremtető erő.

Azok a betegségek, amelyek Ausztriát sorvasztották, a parlamenti és pártélet ádáz ellentétei, Bánffy Dezső óta a magyar politikai életben is elharapóztak, ámbár korántsem olyan mértékben, mint odaát. Ott egymást gyűlölő nemzetek állottak egymással szemben, nálunk csak politikai pártok, egy nemzetnek a tagjai, igaz viszont, hogy ezek közé olyan éket vert a közjogi ellentét, amilyent külföldön csak a polgári és a munkáspártok harcaiban láthatunk.

Széll Kálmánt az uralkodó azzal bírta meg, hogy teremtsen békét az ellenzéki pártokkal, amelyek a technikai obstrukció vészes fegyverével megállították a parlamentarizmus kerekét. Beköszöntő beszédében a hatvanhetes alap változatlan fenntartását és a nemzeti állam szabadelvű szellemében való továbbépítését ígérte. Eleinte igen nagy, majdnem osztatlan bizalom nyilvánult meg iránta, az Apponyi—Horászký-féle és a Szilágyi Dezső-féle disszidensek csatlakozásával pedig 362 főnyi hatalmas tábor sorakozott mögéje, amely minden ellenzéki ellenállást eltiport. Még 1899-ben megegyezett Thunnal, Körber elődjével és megkötötte az ideiglenes gazdasági provizóriumot. A törvényjavaslat, melyet az országgyűlés elé terjesztett a kiegyezésről, fenntartotta az önálló vámterület jogállapotát, s ezért az ellenzék nem gördített eléje nagyobb akadályokat. El kell ismerni, hogy Széll nagy ügyességgel kormányzott, mégis felfakadtak már kormányzásának második esztendejében az összes belső bajok. Ugyanabban az időben,

midőn Ausztria nemzetiségei az osztrák politikai élet medrébe torlaszokat emeltek, megmozdultak a nemzetiségek nálunk is. Az erdélyi szászok tiltakoztak az ellen, hogy megmagyarosítsák az erdélyi helységneveket, Turócszentmártonban nagygyűlést tartottak a tótok és azt követelték, hogy Tótország elnevezéssel autonómiát kapjon a Felvidék, ugyanakkor Krieghammer közös hadügyminiszter arculverte a magyar nemzeti önérzetet egy elhamarkodott rendeletével. Széll csak paktált, mindenkivel megegyezett, vagy megegyezést színlelt, minden nehéz kérdést elodázott és nagyszerűen előadta a parlamentben a semmit, pedig a nemzetiségi kérdés égetővé vált.

Ebben a nehéz kérdésben, amely Magyarország sírját ásta meg 1918-ban, a XIX. század folyamán két ellentétes elv állott egymással szemben. Az egyik az volt, hogy nemzetiségeinkkel ki kell békülnünk, mert lehetetlenség, hogy a kicsiny, elszigetelt, az európai népcsaládban testvértelenül álló magyarság egyszerre két fronton harcoljon, felvegye egyidőben a harcot a dinasztiaival és ennek itthoni csatlósaival. Ennek az elvnek Magyarország legnagyobb politikusai voltak a képviselői: gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, gróf Teleki László, Mocsáry Lajos, gróf Tisza István. A másik elv az volt, hogy a nemzetiségeket minden rendelkezésünkre álló eszközzel el kell magyarosítani. Ezt Tisza Kálmán, Bánffy Dezső, Apponyi Albert és Rákosi Jenő képviselték. Tisza István ebben az időben Aradon Goldis László püspök beiktatásán nagy beszédet mondott, amelyben kifejtette, hogy a magyaroknak a románokkal ki kell egyezniük. Intései, sajnos, hatástalanul hangzottak el.

A mi nemzetiségi politikánknak az volt a végzetes hibája, hogy egyiket sem követtük a két irány közül. Nem olvastottuk be a nemzetiségeket a nagy nemzeti kohóba, az Északamerikai Egyesült Államok módjára, de ki sem egyeztünk velük. Nemzetiségi politikánknak nem volt iránya; a mindenkori kormányok azt hitték, hogy ezt a rendkívül súlyos, mindinkább elmérgesedő kérdést megoldhatják a közgazgatás primitív eszközeivel.

A Széll-kormány Polónyi Géza és Szilágyi Dezső szópárbaja után törvénybe iktatta a trónöröklésben beálló változást. Ferenc Ferdinánd trónörökösnek, aki Chotek Zsófia cseh grófnővel morganatikus házasságot kötött, le kellett mondania gyermekeinek trónöröklési jogáról, amit meg is tett egy esküvel megerősített nyilatkozatában. A magyar politika nyugodt folyását egyre-másra zavarták meg kül- és belpolitikai válságok. Ugron Gábort, az egyik függetlenségi frakció vezérét, egy röpirat azzal vádolta meg, hogy Delcassé francia külügyminiszterrel egy francia-osztrák-magyar szövetség megkötéséről tárgyalt és állítólag francia pénzt is kapott választási célokra. A szabadelvű többség,

amely szentül meg volt győződve a német szövetség egyedül üdvözítő voltáról, Ugronra a francia orientációért majdnem rásütötte a hazárulás bélyegét. Most egyszerre felgyülemlettek a hatvanhetes Magyarország összes belső bajai. Jellegzetes tünet volt gróf Károlyi Sándor agrárprogrammja (Gönczi-levél), melyet hevesen megrohamozott a kormánypárt. Károlyi mozgalmának az eredete az volt, hogy a hatvanhét után kialakult étatizmus a banktőkét és a kommerciális irányt dédelgette, nem az agráriusokat, ami az ország agrárjellegéből folyt volna. Az étatizmusra több magyarázat lehetséges: először a tökeszegénység; az ország ipari elmaradottsága és az, hogy egy primitív agrárállam nem bírta volna már elviselni a XIX. század második felében a nagyhatalmi állással járó terheket. A gazdasági fejlődésnek ez az iránya a hatvanhét óta egyre vagyonosodó merkantilista zsidó rétegnek kedvezett, ezért Károlyiék mozgalmába a gazdasági érdekeken kívül bizonyos mértékig a felekezeti mozgalmak is belejátszottak. Széll 1901 őszén választatott s minthogy a választást harmincegynéhány mandátum elvesztésével megúsza, továbbra is megmaradt a kormánypárt döntő többsége.

A választások után a politikai élet hangulata zivatarossá változott. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter beterjesztette a katonai javaslatot, amely az addigi 103.000 főnyi közös hadseregbeli újonclétszámot 125.000 főre, a 12.000-nyi honvédekét pedig 30.000 főre emelte volna. A véderőjavaslat bombaként hatott. A parlamentben olyan zűrzavar keletkezett, amely az osztrák parlamentbeli obstrukciókra és dulakodásokra emlékeztetett. Az ellenzék ismét a technikai obstrukció Bánffy alatt bevált fegyverét vette elő. Széll régi taktikája csődöt mondott. A katonai javaslatok tárgyalását nem sikerült elposványosítania; 1903 július 16-án lemondott, maga után hagyva az obstrukció viharaiban feldúlt országot.

Gróf Tisza István sikertelen első kísérletét gróf Khuen-Héderváry Károly volt horvát bán kísérlete követte, akinek azonban egy vesztegetési affér miatt reázüduló támadások özöne elől a lemondásban kellett menedéket keresnie (július 31). Az elkeseredett közvéleményt még jobban felzaklatta egy lesujtó hír, amely Galiciából érkezett. A király a galíciai hadgyakorlatok befejezése után Chlopyban hadiparancsot adott ki, amelyben hangsúlyozza a hadsereg közösségét és egységét, majd így végzi: „a hadsereg minden ellentétet megold és valamennyi néptörzsnek összes előnyeit a nagy egész javára fordítja“. A hadiparancs szerzője Körber volt. Khuen-Héderváry, aki ideiglenesen továbbvitte az ügyeket, a királlyal való megegyezés értelmében megpróbálta a hadiparancsot kommentálni, de a magyarázat nem keltett megnyugvást.

Miután a szabadelvű párt kilences bizottsága a katonai javaslatok módosításában megegyezett, gróf Tisza István alakította meg a kormányt (1903 november). Beköszöntő beszédében az általános nemzeti és szabadelvű irányt hangsúlyozta, majd erélyesen leintette a magyar ügyekbe folyvást belekontárkodó Körber osztrák miniszterelnököt és napirendre tűzte még novemberben a katonai javaslatokat. Erre kitört az obstrukció megújult erővel és eltartott 1904 márciusáig, amikor létrejött Thaly Kálmán felszólalására a béke a kormánypárt és az ellenzék között, azzal a feltétellel, hogy Tisza visszavonja a házszabályrevízióról szóló javaslatot, az ellenzék pedig a katonai javaslat elé nem gördít többé akadályt. A béke nem tartott sokáig; Tisza az ugrai levélben bejelentette a házszabálymódosítást, novemberben pedig beterjesztette a házszabályrevíziót, mire újból elemi erővel kitört az elkeseredés. A kormánypárt november 18-án parlamenti csínnyel megszavaztatta a házszabályrevíziót (lex Dániel — zsebkendőszavazás). November 18-a nevezetes dátum a magyar parlamentarizmus történetében. Az országház termében egymást érték a botrányok és olyan jelenetek, aminőket csak a lajtántúli parlament produkált, úgyhogy a kormány a december 18-i rombolás után a nemzetre appellált. Az 1905 januári választások elsöpörték a szabadelvű pártot; a függetlenségekből, a néppártból, az alkotmánypártból, a demokratákból álló koalíció elnyerte a többséget, a szabadelvű párt, amely az 1875-i fúzió óta állandóan többségben volt, 151 főre csökkent.

Tisza kormánya 1905 július 19-éig vezette az ügyeket. A dinasztia és a nemzet összeütközése szükségszerűen bekövetkezett. Kitűnt, hogy Ferenc József, Európa köztiszteletben álló élemedett monarchája, inkább hajlandó a magyarellenes nemzetiségekkel és a szociáldemokratákkal szövetkezni, semhogy a hatvanhétben létrejött állami berendezésből egy hajszálnyit is engedjen. Megkezdődött az emlékezetes harc a dinasztia és a nemzet között, amelyet a politikai történetben darabont-korszaknak szoktunk nevezni. A király báró Fejérváry Géza táborszernagyot nevezte ki miniszterelnökké, de a kabinet inspirátora s a darabont-korszak politikai irányító szelleme Kristóffy József volt, a belügyminiszter. Kristóffy Ferenc Ferdinánd trónörökössel állott összeköttetésben, akinek a tizennégy hónapig tartó, rendkívül súlyos válság felidézésében igen nagy része volt.

Ferenc Ferdinánd trónörökös tuberkulotikus ember volt, s egész élete abban telt el, hogy védekezett egy könnyen halálossá válható betegség ellen. Talán innen magyarázható mogorvasága és elzárkózottsága. Nem volt különös észtehetségekkel megáldva, katonának nevelték, a politikai, a tudományos kérdésekhez semmit sem értett, a művé-

szetek és irodalomi iránt pedig, mint közvetlen környezetének feljegyzéseiből kitűnik, teljesen érzéketlen volt.

A főherceg politikai nézeteit egykori íródeákjának, Chlumecky Lipót bárónak, az Österreichische Rundschau volt szerkesztőjének könyvéből ismerjük. Az osztrák-magyar trón várományosa és meghitt tanácsadói úgy gondolták, hogy a dualista államrendszer teljes egészében rossz, elavult, előbb-utóbb a monarchia vesztét okozza, le kell tehát rombolni gróf Andrássy Gyula, Deák Ferenc és Beust együttes művét. A Habsburg-monarchiát — szerintük — át kellett volna alakítani egy nemzetiségek szerint széttagolt, amellet centralizált, Bécsből egységes akarat által kormányzott birodalommmá. Volt egy kis meghitt társasága és hátramaradt leveleikből úgy látjuk, hogy a kis társaság tagjai kölcsönösen támogatták, biztatták egymást, s éber figyelemmel kísérve a monarchia bel- és külpolitikai életének minden mozzanatát, a lehetőség szerint ellensúlyozták Ferenc József politikáját. A trónörökös Ferenc Józseffel sem a külpolitikai, sem a belpolitikai kérdésekben nem értett egyet, sem az általános kormányzati elvekben. A német szövetséghez ragaszkodott, ámbár Poroszországot az 1866-i események miatt gyűlölte, Olaszországot nem szerette, Romániával pedig meg akart egyezni, ha másképen nem, Erdély autonómiájának árán. A nemzetiségekkel, a románokkal, horvátokkal, tótokkal, szerbekkel állandóan paktált ellenünk. Bennünket, magyarokat ki nem állhatott, s kijelentette egyszer bizalmas környezete előtt, hogy minden ötven esztendőben egyszer újból meg kell hódítani Magyarországot. A trónörökös 1901-től kezdve a monarchia bel- és külpolitikájába állandóan beavatkozott és úgy látta, hogy nagyratörő tervének, a Habsburg egyesült államok megvalósításának főleg a magyarok állanak útjába. Azt hitte, hogy a többi nemzetek üdvívalgással fogadják majd a föderalista elgondolást és beterelődnek a nagy akolba, amelyet Bécsből kormányoztak volna megvalósulása esetén, ugyanúgy, mint 1867 előtt. Ferenc Ferdinánd politikai nézeteit az 1848 december 2-i császári pápens fejezi ki leghívebben, amely többek között ezeket mondja: „A birodalom összes népeinek egyenjogúsága alapján... fog a haza újból előállani... amely kényelmes lakóháza leend a különböző nyelvű törzseknek.”

Az 1905-i eseményeknek ő volt a láthatatlan titkos mozgatója, ő használta fel, nem is egészen ügyetlenül, a főváros szervezett munkásságát a nemzeti ellenállás letörésére. Ő dobatta be a köztudatba az általános, titkos választójog jelszavát, nem azért, mintha a jogkifejlesztés lelkes híve lett volna, hanem azért, mert azt hitte, hogy a választójoggal sikerül majd Magyarországot nemzetiségi területekre szétdarabolni. Mint leveleiből látjuk, szinte rettegett attól, hogy a ma-

gyarok ki találhatnak egyezni a nemzetiségekkel, mert akkor, szerinte, minden elveszett. Fejébe vette, hogy trónralépésekor Magyarországot megalázza olymódon, hogy nem koronáztatja meg magát, hogy ne kelljen az alkotmányra megesküdnie. Minthogy autokratikus légkörben nőtt fel, s el volt telve az uralkodók isteni jogával, egészen biztos, hogy a legkisebb lelkiismeretfurdalás nélkül tépte volna szét alkotmányunkat.

A Fejérváry-kormány, miután bemutatkozása alkalmával a szabadelvű párt bizalmatlansággal, az ellenzék pedig szitkokkal fogadta, elnapolta az országgyűlést szeptember 15-ig. Az addig eltelt időt a szövetséget ellenzék arra használta fel, hogy bejárja az országot, a lakosságot ellenállásra buzdítsa. Közben kibékítési kísérletek történtek a király és a nemzet között, de sikertelenül. A kormány azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az általános választójogot oktrojja hozza be, a sajtót pedig elhallgattatja; így aztán a helyzet szeptembertől kezdve mindjobban elmérgesedett. Fejérváryék megpróbálták az ellenállást az újonnan kinevezett főispánokkal, a kormány bizalmasaival letörni, a vármegyék azonban úgy fogadták őket, mint hazaárulókat és már hivatalbaiktatásukat is meggátolták. 1906 február 19-én, midőn Nyíry altábornagy, mint a király teljhatalmú képviselője, az országgyűlést karhatalommal feloszlatta, a válság tetőpontját érte el.

A tizenennyolchónapos válságnak a legnagyobb tanulsága kétségtelenül az volt, hogy a dinasztia erősebbnek bizonyult a nemzettel. A magyar nemzet ugyanúgy, mint 1848/49-ben, egyedül maradt a túlhatalmas dinasztiaival szemben, amely újból megtalálta hű csatlósait a nemzetiségekben, sőt becsalta Ferenc Ferdinánd táborába a választójog kecsegtető ígéretével a szervezett munkásságot is. Ma már tudjuk, hogy Ferenc Ferdinánd hiúsított meg minden méltányos megegyezést a nemzet és a dinasztia közt.

A megegyezés egyetlen módja az volt, hogy a szövetséget ellenzék a kormányt azzal a feltétellel veszi át, hogy az összes nemzeti követeléseket feladja. Nem is tehetett mást. A nemzeti ellenállás túlhamar kifulladt; a szövetséget ellenzék vezérei 1906 tavaszán maguk sietteték az uralkodóval a megegyezést, amely április 8-án, hosszú tárgyalások után, létrejött. A kormányalakítást Wekerle Sándor vállalta. A kabinet tagjai közt voltak többek közt Kossuth Ferenc, a függetlenségi párt vezére, a másik vezér, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula, Polónyi Géza, Darányi Ignác. A parlamentarizmus történetében hasonló esetre nem tudunk példát. Politikai képtelenség, hogy egy nagy párt, a közvélemény túlnyomó részétől támogatva, összes sarkalatos elveinek félredobásával vállaljon kormányalakítást. Ez csak a Habsburg-monarchiában volt lehetséges, amely kivétel, különlegesség volt mindenben, s ahol csak ilymódon lehetett megőrizni a parlamen-

tarizmus és az alkotmányosság látszatát. Az ország diadalmámban üdvözölte a koalíciós kormányt. A májusban megtartott választásokon a koalíció óriási diadalt aratott, a szabadelvű párt pedig feloszlott. A függetlenségi párt 250 mandátumot nyert, a 67-es alkotmánypárt 73-at, a néppárt 33-at, a nemzetiségek 25-öt, a demokraták 3 mandátumra tettek szert. Házelnökké Justh Gyulát választották meg, aki már az egyházpolitikai harcokban szerepelt. A reformkorszak szellemétől és Kossuth Lajos hagyományaitól áthatott politikus volt, s őszintén akarta a haladást. Nem volt nagyképzettségű politikus, de volt benne sok őstönös meglátás, s amellett, mint tántoríthatatlan, puritán jellem, még politikai ellenfeleinek tiszteletét is kivívta. Lehetetlen a koalíció pártjainak részletes jellemrajzát adni, annyit azonban nem hallgathatunk el, hogy a koalíciós parlament óriási többsége lelki alkatánál fogva nem volt alkalmas a nagy nemzeti feladatok megoldására. Rengeteg kérdés tornyosult fel egyszerre: a nemzetiségi kérdés, a horvátügy, a választójog. A Károlyi-féle nagybirtokos agrármozgalom mellett életrekelt ezekben az időkben egy újabb, később nagyjelentőségűvé vált agrármozgalom: a kisgazdák mozgalma, akiknek vezére, nagyatádi Szabó István, 1910-ben jelent meg először a törvényhozás terében.

A koalíció hároméves, egyébként meglehetősen egyhangú kormányzása alatt több fontos törvényt alkotott. Szerényi József kereskedelmi államtitkár iparfejlesztési törvénye és Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, akkoriban „deres törvénynek“ csúfolt, de mégis némi haladást jelentő cselédtörvénye a koalíciós korszak legfontosabb törvényalkotásai. Szerencsétlen gondolat volt a horvát vasúti pragmatika, amellyel a horvátországi vasutasok jogi helyzetét akarták szabályozni. A horvátok obstruálni kezdtek és a nagyjelentőségű 1905-i megegyezés (fiúmei rezolúció), amelyen a horvát-magyar barátságos viszonyt tovább lehetett volna fejleszteni, egyszerre felborult. A koalíció ezzel a szerencsétlen törvénnyel akaratlanul Ferenc Ferdinánd trónörökös malmára hajtotta a vizet, aki szinte politikai dogmaként vallotta a nemzetiségek, elsősorban a horvátok fellázítását Magyarország ellen. A koalíció azonban meg sem kísérelte két nehéz kérdésnek: a nemzetiségi kérdésnek és a választójog kiterjesztésének megoldását. A szociáldemokratáknak ebben az időben százezrekre menő hatalmas, jól kiépített szervezeteik voltak, de a szűkkörű választójog miatt nem juthattak egyetlen mandátumhoz sem, holott évtizedek óta ott ültek képviselőik az összes nyugati országok törvényhozóinak padsoraiban. A polgári radikálisok, kik szintén az általános, titkos választójogot követelték, nem támaszkodhattak nagy, megszervezett tömegekre, de az intelligencia körében nagy számmal voltak híveik.

A koalíció egységét a bankkérdés bontotta meg 1909 elején. Ez a kérdés még az 1907-i kiegyezési tárgyalásokon bukkant fel. Ha az önálló jegybankot sikerült volna megvalósítani, a függetlenségi párt kicsikarta volna Béccsel szemben a nemzeti követeléseknek legalább egy minimális részét. Többféle terv merült fel: az Osztrák-Magyar Bank kettéosztása a monarchia két állama között, a Wekerle-féle kartell-bank terve; és az önálló magyar nemzeti bank. Minthogy a Justh—Holló-féle csoport a nemzeti bank mellett végig makacsul kitartott, a függetlenségi párt kettévált. A koalíció élete a függetlenségi párt kettészakadása óta csak végvonaglás volt. Wekerle kétszer is lemondott, s a király hosszú huzavonák után 1910 január 10-én egy parlamentenkívüli kormányt nevezett ki a régi szabadelvű párt tagjai közül, gróf Khuen-Héderváry Károly elnökletével. Tisza István pedig bihari magányából visszatért. Khuenék 1910 júniusában választottak és a nemzeti társaskörből kialakult munkapárt elsöpörte a koalíciót.

Látjuk mindebből, mennyire lefoglalták az Osztrák-magyar monarchia belpolitikáját máshol úgyszólván ismeretlen kérdések. Ausztria lakosságának egy jelentékeny, gazdaságilag éppen a legerősebb része, ebben az időben már nyíltan paktált Oroszországgal, a nagynémetek a Hohenzollernek mellett tettek nyílt vallomást a Reichsratban. Olyan csoda volt a Habsburg-birodalom a nemzeti államok világában, mint valami ittmaradt, kihálófélben lévő őslény a természeti világban. Látjuk 1900-tól 1910-ig, hogyan kuszálódnak össze a nagy kérdések. Ausztriában a szlávok viaskodnak a némettség uralma ellen, állandók a surlódások Magyarországgal a közjogi kérdések miatt, de ugyanakkor látjuk azt is, hogy Magyarország mennyivel erősebb politikailag Ausztriánál. Ezért tévesek azok az állítások — nagyrészt osztrák és német történetírók állításai —, hogy Magyarország ugyanazokban a szervi bajokban szenvedett, mint Ausztria, tehát ugyanúgy át kellett volna alakulnia föderatív állammá.

Az Osztrák-magyar monarchia külpolitikája, mint az előzményekben már kimutattuk, gróf Andrássy Gyula visszavonulásától egészen Goluchowsky lemondásáig (1906) meglehetősen tétlen, erősen passzív volt. Ebből a passzivitásból a balkáni bonyodalmak miatt 1906-ban ki kellett lépnie.

Karagyorgyevics Péter trónralépése után Szerbia politikájában nagy irányváltás ment végbe. Egyszerre feltámadtak a nagyszerb álmok és az önmagát ki nem élt szerb nacionalizmus a szélsőséges temperamentumú szerb népnél szertelen hatalmi aspirációkban nyilvánult. A szerb publicisták és írók felébresztették a szerb nemzet képzeletében István Dusán cár legendás országát. Péter király trónralépése után

a Pasics vezérlete alatt álló nemzeti radikálisok kezébe került a kormány, akik rögtön összeköttetésbe léptek boszniai és horvátországi fajrokonáikkal, sajtójuk és propagandairataik pedig a „nagyobb Szerbia” jelszót hirdették.

A nagyszerb eszme eredetét, lényegét, fantasztikus célkitűzéseit egy Súdland néven író délszláv tudós fejtegette ki legalaposabban a helyszínen szerzett személyes tapasztalatai alapján. „A nagyszerb eszme a délszláv kérdés magja” — írja Súdland. — Mi volt a nagyszerb eszme? A bizánci állami és vallásos gondolat új formában; visszaszerezni a Balkánt, Bizánc hajdani birtokállományát, Szerbiához kapcsolni a Balkánon kívül eső egyéb területeket is, ahol az orthodox vallásnak nyoma van. A nagyszerbek uralmi vágyai vallásos elemekből táplálkoztak, hatalmi törekvéseiket a hívők fanatizmusa fűtötte. Ezért a szerb imperializmus irracionális jellegű, melyet nem igazol egy előrehaladott népnek kulturális vagy gazdasági ereje, mint a nyugateurópai nagy nemzetekét. Az egyház és állam csak a cári Oroszországban olvadtak így össze közös hatalmi céljaik megvalósítására. A kis, alig pár millió lakosságot számláló Szerbia átvette a régi Bizánc összes tradícióit, kiterjesztette a maga hatalmi aspirációit az összes orthodox vallású és rokonnyelven beszélő szlávokra. Nagyszerbia területe nagyjából az ipeki patriarchátus területével volt azonos. Ehhez tartoztak Montenegró, egész Bosznia-Hercegovina, Ragusa kivételével az egész Dalmácia, Horvátország nagyrésze, Dél- és Közép-Magyarország, fel Budapestig, az ország szívéig. Sztajonevics szerb történetíró szerint ez az egész terület, tehát az egész Balkán, Macedóniától az Adriáig és Bulgáriáig, észak felé pedig egész Budapestig, mind a szerbeké!

A nagyszerb egyházi és hódító eszme természetesen él ma is. Ilyen szertelen, túlzott, sem gazdasági, sem pedig kulturális vívmány által nem igazolt hatalmi aspiráció csak egy félművelt nép lelkében verhetett gyökeret. A szerb a XIX. század elején, midőn a török uralom alól felszabadult, még félnomád népnek számított. Akik közöttük megfordultak, nyugateurópai kutatók, úgy jellemzik őket, mint kegyetlen, szenvedélyből ölő, adott szó szentségét nem ismerő alantas népet. A kuruc-labanc korban a leghajmeresztőbb kegyetlenségeket rájuk követték el. Az említett osztrák tudós leírása szerint a háború előtti szerb lakosság jelleme alig változott. Rajtuk igazolódik Ratzelnak az a híres tétele, hogy a hegylakók sokáig megőrzik ősi tulajdonságaikat. Súdland a faji tulajdonságok igen alapos elemzése után a szerb nemzetet a következőképen jellemzi: „A bizánci egyház veszedelmes tulajdonságai, hagyományai, tendenciái a szerb népnél igen hatékonyan keveredtek össze a balkáni román-nomád vérrel, ami azután a fajszerű tolvajlási vágy, az antiszociális hajlamok, a romboló düh és pusztító

tehetség révén a szerbeket minden népi és állami szomszédságra nézve veszedelemmé avatja.“

Meg kell még említenünk, hogy a délszláv hit mai formája nem újkeletű. Safarik József, a luteránus tót tudós (szül. 1795) és Stefanovics Karadzsics Vuk oltották bele primitív népükbe ezt a hitet a XIX. század első felében. Az a felfogás tehát, hogy az imperialista gondolat Karagyorgyevics Péter trónralépésével született meg, teljesen téves; mint Südland nagyon helyesen megállapítja, természetes folyománya volt ez a bizánci szerb orthodox állami és egyházi eszmének.

Safarik és az említett szerb költő eszméinek a XX. század elején már nagy publicisztikai irodalma volt. Spalajkovics, Párizsban végzett szerb publicista, ebben az időben írt rendkívül fontos könyvet a délszláv kérdésről, amelyben azt fejtegeti, hogy Bosznia és Hercegovina megszerzése a szerb politikának egyik legfőbb célja.

Az Osztrák-magyar monarchia közös kormánya először az új vámrendszabállyal kísérelte meg az izgága szomszédot csendre inteni. 1906-ban a szerb állammal kötött kereskedelmi szerződés lejárt. A monarchia közös kormánya nem újította meg a szerződést, hanem a belgrádi kormányhoz intézett demarsában a monarchia területéről minden Szerbiából származó élőállatot, húsneműt, gabonaneműt kitiltott. Ennek az intézkedésnek helyességét azóta sokszor vitatták. Vádolták vele a magyar agráriusokat is, mintha ők követelték volna a vámrendszabályt önző osztályérdekeik előmozdítására; mások szerint a megtorló intézkedés azért volt szükséges, mert Szerbia megtagadta a hadiszerek megrendelését a csehországi Skoda-műveknél. Kiknek akart inkább kedvezni a szokatlanul szigorú vámrendszabály, milyen körből származott, nem tudjuk, csak az biztos, hogy a monarchia ipara nagyon megsínylette a vámháborút, a magyar agráriusok pedig az iparcikkeknek nemsokára bekövetkező gyors áremelkedése miatt nem látták hasznát. Az osztrák és magyar ipar elvesztette egyik legbiztosabb piacát, amelyet azután egykettőre meghódított Németország és Belgium ipara. A magyar agrárérdekeknek bizonyára volt a vámháborúban valamelyes részük, ez azonban az 1902-i német vámtörvénynek tulajdonítható, amely a monarchia agrártermékeinek nagy részét ki-szorította a német piacról.

Midőn Szerbiát a monarchia a szerencsésnek nem mondható vámrendszabállyal végleg elidegenítette magától, felvetődött az akkoriban sokat emlegetett Szandzsák-vasút terve, hogy a dunai monarchia Szerbia megkerülésével, közvetlen összeköttetésbe léphessen a közel Kelettel. Ez a vasútvonal Novibazárból kiindulva vitt volna Szalonikibe. A szultán már megadta a hozzájárulást a vasútervhez, amelyhez a monarchiának a berlini szerződés szerint is joga volt, de a terv nagy

felháborodást keltett Belgrádban, Szentpéterváron és Olaszországban. A diplomáciai tárgyalások sokáig elhúzódtak, közben az entente-körök egy másik vasúttervet, az Adria—Duna-vasút tervét vetették fel, amely Szerbiát kötötte volna össze a tengerrel. Oroszország 1906-ban és 1907-ben, a Szandzsák-vasútterv tárgyalásakor, jóbarátságot színellett; a hivatalos orosz politika mindig azt hangoztatta, hogy Oroszország az Osztrák-magyar monarchia és Németország barátja, de közben szították a nagyszerb mozgalmat és a pánszláv agitátorok aknázták alá az Osztrák-magyar monarchiát minden rendelkezésükre álló eszközzel. A cseh pánszlávok állandó összeköttetésben állottak Oroszországgal. 1908 júliusában tartották meg Prágában a harmadik pánszláv kongresszust, ahol a cseh nacionalista vezérek nyíltan hangoztatták a csehek szolidaritását a cári Oroszországgal. 1908 közepén az osztrák-magyar-orosz jóviszony megszakadt. Pourtalès, Németország szentpétervári nagykövete jelentette június 16-án bizalmas levélben Bülownak, hogy Oroszország, miután a távol Keleten a mandzúriai vereség következtében elvesztette presztízsét, kárpótolni fogja magát a Balkánon; ez az orosz politika új iránya. Az összeütközés az Osztrák-magyar monarchia és Oroszország között tehát elkerülhetlenné vált.

Ezek voltak röviden az előzményei annak a nagy vértelen küzdelemnek, amely az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia között az 1908. év végén és a következő év elején zajlott le, amelyet általában annexiósválság néven ismerünk.

Kinek a gondolata volt az 1908-i annexió, Aehrenthal külügyminiszteré-e, vagy másé, nem tudjuk biztosan, de ez nem is túlfontos. Aehrenthal nem tett mást, mint végrehajtotta az uralkodó akaratát, aki a régi tradíció értelmében meg akarta vetni lábát a Balkánon, addig, míg nem késő. A külügyminiszter különben sem volt nagy képességekkel megáldott államférfiú; a jó átlagdiplomata közé tartozott, rendes hivatalnok volt, aki szorgalmasan, pontosan ellátta a tárcája keretébe vágó ügyeket. Aehrenthal a ferencjózsefi korszak közepeszerű, de buzgó, odaadó hivatalnokpolitikusaiknak szinte típusa.

A viszonyok első pillantásra kedveztek a merész terv végrehajtásának. Magyarországon a dinasztia hatalmi törekvései és főleg a dél felé való terjeszkedés sohasem volt népszerű; később, 1914-ben gróf Tisza István a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy egy talpalatnyit is elvegyünk Szerbia földjéből. De Magyarországon a koalíciós kormányzat, amely 1908 óta már haldokolt, önmagával volt elfoglalva. A közvéleményt erősen foglalkoztatta gróf Andrássy Gyula nagy megbotránkozást keltő plurális választójogi tervezete, közben elkápráztatta a spanyol király és királyné pazarfényű fogadtatása. Odaát

Ausztriában a csehek miatt a parlamentárizmus teljes csődje fenyegett. Így tehát nem volt komoly belpolitikai akadály.

Aehrenthal kedvezőnek ítélte a külpolitikai helyzetet. Oroszország, a balkáni népek protektora, még nem heverte ki a japán háború okozta súlyos veszteségeket, úgyhogy fegyveres beavatkozásától nem kellett tartani. Megalakult már ugyan a francia-orosz-angol hármasság, de a központi hatalmak körülzárása már ekkor teljes volt, de a kötelékek, amelyek a három nagyhatalmat egybekapcsolták, lazáknak látszottak. Legalább így látta Aehrenthal, nem törődve azzal, hogy vállalkozása a szövetséget majd szorosabbra kövácsozza össze.

Az aktákból úgy látjuk, hogy a bécsi intézőkörökre elsősorban az akkoriban fellángolt ifjútörök-mozgalom hatott: attól féltek, hogy a majdan megerősödő török birodalom elragadja Boszniát és Hercegovinát. De volt az annexióval egy közvetlen cél is, amelyet a megbeszéléseken szintén hangsúlyoztak: meg akarták félemlíteni az izgága balkáni szomszédot.

Aehrenthal külügyminiszter 1908 augusztus 19-én az annexió tervét közös minisztertanács elé terjesztette, amelyen rajta kívül Wekerle Sándor magyar miniszterelnök, Beck osztrák miniszterelnök, Schönaich közös hadügyminiszter, Burián közös pénzügyminiszter, Conrad vezérkari főnök voltak jelen. Aehrenthal előadta többek között, hogy mindenekelőtt meg akar egyezni Oroszországgal és bizonyos kompenzációkat ígér majd neki. Olaszország — mondotta — bele fog egyezni az annexióba, Franciaország el van foglalva Marokkóval s nem ér rá Balkán-ügyekkel foglalkozni, így tehát nincs jelentékenyebb akadály. Meglepő, hogy Wekerle Sándor magyar miniszterelnök milyen határozottsággal szállt síkra az annexióért, mintha ez magyar érdek lett volna. Az annexió nélkül — mondotta — nem lehet a Balkánon az állapotot konszolidálni és Szerbia szemérmetlen üzelmei nem érnek véget, míg Boszniát és Hercegovinát birtokunkba nem vesszük. A Szandzsák kiürítésére Wekerle azt jegyezte meg, hogy nem lehetne-e azt úgy végrehajtani, hogy igényeinket esetleg később érvényesítsük.

Az osztrák miniszterelnöknek aggodalmi támadtak amiatt, hogy az annexió megsemmisíti a berlini szerződés 25. paragrafusát. Attól is félt, hogy túlnagy kárpótlást követel majd Oroszország, de különböző követelésekkel a többi hatalmak is könnyen előállhatnak. Azt sem tartotta lehetetlennek, hogy az annexió bajt csinál majd a Balkánon. Valami ürügyet kellene találni — mondotta Beck — és hivatkozni valami kényszerhelyzetre. Itt Conrad megjegyezte, hogy a kényszerhelyzet már megvan, az ifjútörök-mozgalom miatt. Wekerle az annexióért nagyon lelkesült. Becknek arra a megjegyzésére, hátha kolégái odahaza Budapesten nem egyeznének bele, azt felelte, hogy ő

rögtön levonná a konzekvenciákat; az annexióval marad vagy bukik. Conrad szintén az annexiós tervet támogatta, hangsúlyozván, hogy Oroszországtól nem kell tartani, mert nem harcképes, Olaszországgal pedig üdvös volna a háború, mert nagy katonai fölényben vagyunk felette.

Aehrenthal külügyminiszter bízva a feltétlen sikerben, melyet a körülmények kétségkívül előmozdítottak, augusztus 27-én aide mémoire-t küldött Szentpétervárra; ebben már szó van az „esetleges“ annexióról, de ami csak akkor fog bekövetkezni, ha elkerülhetetlenné válik. Szeptember 10-én a Budapesten tartott közös miniszteri tanácson előadta, hogy értesítette kellő formában Izvolszkijt, eléje tárva a monarchia igényeit Bosznia-Hercegovinára, melyet annakidején fegyverrel hódítottunk meg, amiért is úgy tekinthetjük a két tartományt, mint saját birtokállományunkat. Előadta még, hogy Buchlauban, ahol összetalálkozott Izvolszkijjal, szóba került az annexió kérdése, s a beszélgetésből azt a benyomást merítette, hogy Oroszország a monarchia tervei elé nem gördít komoly akadályokat. Aehrenthal attól félt, hogy a novemberben összeülő török parlament határozatot hoz majd Boszniára és Hercegovinára nézve, s ezt a gyanút megerősítette a belgrádi követségnek az a jelentése, hogy a szerbek az ifjútörökökkel már összeköttetésben állanak. A két tartomány bekebelezésére — így fejezte be előterjesztését Aehrenthal — elérkezett tehát a végső pillanat. Ugyanezen a közös miniszteri tanácson Schönaich bejelentette, hogy a XV. hadtestet mozgósítani fogják, ami az első hónapban 48 millióba és minden további hónapban 6 milliójába kerül a monarchiának. Aehrenthal szeptember 16-án ismét tárgyalta Buchlauban Izvolszkijjal, akinek megígérte, hogy Oroszországot engedelkenysége fejében támogatni fogja abban a törekvésében, hogy orosz hadihajó átmelessen a Boszporuson, amit a szerződések addig tiltottak.

Ennyi volt mindössze az előkészület, de több nem is lehetett. Nem lett volna tanácsos az ügyet nemzetközi konferenciára bízni, mert ez aligha ment volna bele a berlini kongresszus határozatainak megváltoztatásába. Egyetlen út és mód volt, végrehajtani az annexiót meglepetésszerűen. Szeptember 29-én Ferenc József jelentette az orosz cárnak, a francia köztársasági elnöknek, az olasz királynak, a német császárnak, hogy kiterjeszti a két tartományra uralkodói jogait. Október 5-én jelent meg az uralkodónak Aehrenthalhoz intézett kézirata, s ezzel az annexió a monarchia részéről befejezett tényné vált.

Az annexió híre, amidőn a világsajtó betűözönén megjelent, mennykőcsapásként hatott. Szerbiában óriásira dagasztotta az érzelmek hulláma, de nagy meglepetést keltett egész Európaszerte, főleg Angliában és Olaszországban. Franciaországban a közvélemény még

aránylag nyugodtan fogadta. Az angol politika, amely annyi időn át semlegesnek mutatkozott az európai kontinens kérdéseiben, a revali találkozó óta (1908 június) nyíltan szlávbarát. A diplomáciai levelezésekből, a jelentésekből megállapítható, hogy az angol külügyi kormányzat a szláv hatalmi érdekek szolgálatába szegődött. Széchenyi követségi tanácsos október 7-én azt jelentette Londonból, hogy az angol kormány az annexióhoz nem járulhat hozzá, mert nemzetközi jogellenesnek tartja a legfontosabb nemzetközi szerződések egyikének egyoldalú megváltoztatását.

Mi történhetett Aehrenthal és Izvolszkij között a buchlaui találkozón, bajos volna kitalálni. Zárt ajtók mögött egyedül tárgyaltak Buchlauban és részletek nem kerültek nyilvánosságra. Minden valószínűség mellett szól, hogy Izvolszkij csak színleg egyezett bele az annexióba, csak azért, mert Oroszország nem volt felkészülve arra, hogy tiltakozó szavának érvényt szerezzen.

A szerbek a tiltakozáson kívül azzal feleltek, hogy rögtön bojkott alá vették az osztrák-magyar árukat. Forgách követ november 15-én azt jelentette Bécsbe, hogy Szerbia lázasan készülődik a háborúra és a monarchia elleni tüntetések egymást érik Belgrád utcáin. Izvolszkij adta a meglepettet, mintha nem tudott volna semmiről. November 15-én Nelidov párizsi orosz nagykövet előtt azt a véstjósító kijelentést tette, hogy az osztrák-magyar-szerb viszály a legsúlyosabb dolgok egyike és ha háborús összeütközésre kerülne a sor, az általános háború elkerülhetetlenné válnék. A pánszláv körök nem bízva Oroszország erejében, nem akartak háborút, de mindent elkövettek, hogy az annexió nyílt kérdés maradjon. Az orosz külügyi kormánynak kezdetben az volt a terve, hogy a hatalmak nemzetközi konferenciát hívnak össze és ez változtassa meg a berlini szerződés 25. paragrafusát; ez a terv azonban meghiusult Aehrenthal ellenállásán.

Ferenc József és Miklós cár, akik a régi szentszövetségi stílusban, mint a történekeért egyedül felelős autokraták, leveleztek egymással, igen élénk eszmecserét folytattak. A cár nem titkolta felháborodását; november 4-én azt írta Ferenc Józsefnek, hogy a két tartomány annak-tálása igen rossz hatást tett rá, amiről csak barátságuk miatt nem szabad bővebben nyilatkoznia. A cár szerint Aehrenthal azt ígérte, hogy az annexió kérdésében nemzetközi konferenciát hívnak össze, de nem váltotta be ígéretét, hanem fait accompli-t teremtett. Szokatlanul erősen kikel Aehrenthal ellen; azzal vádolja, hogy perfid módon járt el és Oroszországot egyszerűen becsapta. Valóban nehéz volna eldönteni, ki csapta be a másikat: Aehrenthal-e vagy Izvolszkij? Lehetséges, hogy a cár felháborodása jogos volt, mert külügyminisztere a buchlaui találkozóról ilyen értelemben tett neki jelentést. Izvolszkij Pourtalès

pétervári német nagykövetnek nemsokára azt mondotta, hogy Aehrenthal Európa békebontója, s nem lehet vele megállapodásokat kötni, mert politikai céljainak elérésében bectelen eszközöket alkalmaz. De közben kijelentette azt is, hogy szerinte a keleti kérdés békés úton nem oldható meg. Ferenc József, midőn a válság december végén tetőpontját érte el, azt írta a cárnak, hogy Aehrenthal Izvolszkijjal mindent közölt és nem érti, hogy az orosz külügyminiszter hogyan állíthatta ismeretlen tények elé uralkodóját.

Izvolszkij a szerb diplomatákkal való beszélgetései közben őszintén feltárta azt a szándékát, hogy az Osztrák-magyar monarchiával háborút akar, de ennek még nem érkezett el az ideje. Veznics párizsi szerb követnek még október elején kijelentette, hogy Szerbia az Osztrák-magyar monarchiának ezzel a lépésével semmit se veszített; ellenkezőleg, csak nyert, mert a novibazári Szandzsákból kivonul s ezzel lemond egy fontos területről. „Semmit sem veszítettetek — mondotta Veznicsnek —, hanem megnyertétek Oroszország támogatását; mert most Oroszország viszi az Osztrák-magyar monarchiát a vádlottak padjára, mint ezt a monarchia tette Oroszországgal 1878-ban“. Izvolszkij, amint látjuk, háborús szándékait már ekkor nem titkolta. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy ezek a kijelentései mennyire fontosak a háborús felelősség kérdésének eldöntésénél.

A szerbek tovább tüzeltek, dúltak-fúltak, izgattak a háború mellett. Milovanovics külügyminiszter, aki októberben Londonban járt, kijelentette Sir Edward Grey előtt, hogy Szerbia készül a háborúra, mert ez elkerülhetetlen az esetben, ha nem kap területi kárpótlást. A szerbek abban is reménykedtek egyideig, hátha sikerülne valami kárpótlást a monarchiától kicsikarniok. Schoen német külügyi államtitkár feljegyzéseiben azt olvassuk, hogy a szerbek szerettek volna egy sávot, amely összekötötte volna őket Montenegróval és a tengerrel és a szerb külügyminiszter szerint ez lehetett volna a barátságos viszony helyreállításának az alapja a monarchia és Szerbia között. Erről természetesen sem Bécsben, sem Berlinben nem akartak hallani. De még Rómában sem, mert ugyanebben az időben Tittoni olasz külügyminiszter is tiltakozott Szerbia területi növekedése ellen. Aehrenthal a szerb követelések előtt nem zárkózott el ridegen, kijelentette, hogy hajlandó szerződésszerű útvonalat adni a szerbeknek a tengerhez s ígért nekik bizonyos gazdasági előnyöket is, de ennek az ígéretnek beváltásáról később, midőn a krízis lecsendesült, többé szó sem volt.

A szerb diplomácia roppant energikusnak mutatkozott a krízis folyamán. A szerbek ügye iránt barátságos indulattal viseltető angol és orosz külügyi kormánynak egy percre sem hagyott békét. Októberben és novemberben maga Pasics járt Péterváron, hogy a segítséget

megsürgesse. Izvolszkij leghatározottabban kijelentette, hogy Szerbia maradjon veszteg, mert Oroszország nincs abban a helyzetben, hogy most segítse és Szerbia önmagát fogja megsemmisíteni, ha háborút provokál. Minden jel arra vall, hogy a háború az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia között csak azon mulott, hogy Oroszország még nem heverte ki a japán háború veszteségeit. Mialatt Pasics Péterváron járt, a szkupstina abban a hiszemben, hogy sikerült Oroszország támogatását megnyerni, megszavazta a háborús költségvetést, s közben megalakult a nemzetvédő (Narodna Obdrana) társaság. A Szerbiának nyújtandó segítség akadályja volt az is, hogy Izvolszkij bármennyire rokonszenvezett is Anglia a szerb törekvésekkel, nem tudott meggyezni Greyvel a Dardanellákra vonatkozólag. Az angol külügyminiszter ugyanis makacsul kitartott a mellett a régi szerződéses megállapodás mellett, hogy hadihajó nem mehet át a Dardanellákon.

A háborús veszedelem március közepén érte el csúcspontját. Conrad vezérkari főnök minden követ megmozgatott, hogy Ausztria-Magyarország megindítsa Szerbia ellen — mint ő mondotta — a preventív háborút. Csaknem hajszálon mulott a katasztrófa kitörése, midőn Németország gyors és erélyes közbelépése a további bonyodalmaknak egyszeriben végét vetette. Bülow kancellár március 21-én a pétervári nagykövet közvetítésével erélyeshangú felszólítást intézett Izvolszkijhoz, hogy nyilatkozzék határozott formában, mit akar. Izvolszkij úgylátszik gyorsan észbekapott és az utolsó órában csendre intette a lázongó Szerbiát. Az eredmény gyorsan mutatkozott: a bécsi szerb követ március 31-én jegyzéket intézett Aehrenthalhoz, melyben kormánya kijelenti, hogy a fait accompli Szerbia jogait nem érintette. A diplomáciai harc végső mozzanata a hatalmak április 19-i jegyzéke, melyben kijelentették, hogy a 25. paragrafus megváltoztatásához hozzájárulnak. Ezzel az aktussal az annexiós krízis véget ért.

A hatalmak közös jegyzéke után Szerbiában a lázas indulatok lecsillapodtak. Szerbia egyedül maradt, de egyedül maradt a Szerbia elleni háború egyetlen komoly szószólója: Conrad vezérkari főnök is. Maga a félesztendeig tartó válság sokkal nagyobb esemény volt, mint annakidején gondolták. Most már világosan látjuk ugyanis, hogy ez volt a világháború egyik csírája. Aehrenthal learatta a diplomáciai győzelem babérját; a hozzá közelálló osztrák sajtó úgy magasztalta őt, mint a Habsburg-monarchia legnagyobb államférfiát, de győzelme álgyőzelem volt. A hatalmi versengés korában a presztizs kétségkívül fontos volt és a megtépzott tekintélyt a monarchia külügyi kormányának valami úton-módon helyre kellett állítania, de más kérdés az, hogy az annexió helyes eljárás volt-e a monarchia jövője szempontjából is? Volt-e rá valóban szükség? Erre a kérdésre nagyon nehéz igen-nel

felelni. A két tartomány a valóságban a Habsburg-monarchia alkotórésze volt, amely ott három évtized alatt berendezkedett és nyugodt állapotokat teremtett. Szükség volt-e okvetetlenül arra, hogy kiterjesszék rájuk az uralkodói jogokat egy nemzetközi szerződésnek egyoldalú megváltoztatásával, hiszen azokat úgyszintén gyakorolták? A berlini szerződés önkényes megváltoztatása mindenütt bizalmatlanságot ébresztett, s azt a hitet keltette, hogy Ausztria-Magyarországnak hódító céljai vannak a Balkánon.

Az annexió következménye, hogy Olaszország teljesen elidegenedett a kettős monarchiától. Az olaszok megnehezítettek Ausztria-Magyarországra azért, mert nekik is voltak ambícióik a Balkánon. Tittoni és Izvolszkij a válság elsímulása után összehozták az orosz cárt és az olasz királyt a racconigi-i kastélyban (Turin mellett), hogy állást foglaljanak a monarchia Balkán-politikája ellen. A titkos szerződésben kimondták, hogy ha Oroszország és Olaszország Kelet-Európára vonatkozólag egy harmadik hatalommal megegyezést kötnek, a megegyezést mindegyik a másik előzetes egyetértésével fogja megtenni. Megegyeztek abban is, hogy Olaszország a Dardanellák kérdésében Oroszországot, Oroszország pedig a tripoliszi és a cirenaikai olasz érdek kérdésében Olaszország törekvéseit támogatja. A hármasszövetség tehát a valóságban már most felbomlott, hiába újították meg 1912-ben. Ebből is látszik, hogy a szerződések csak papírrongyok, ha a szerződő feleket közös érdek nem tartja össze.

Oroszország, hogy a diplomáciai vereség szégyenét megtorolja, megkezdte annak a konfliktusnak előkészítését, melynek bekövetkeztét Izvolszkij még a boszniai válság tetőpontján megjósolta Veznics párizsi szerb követ előtt. A pánszláv mozgalom, az európai történelem legveszedelmesebb faji imperializmusa, a boszniai válság lezajlása után új életre kelt. A pánszlávok lapjai és röpiratai megkezdtek a propagandamunkát az Osztrák-magyar monarchia és Németország ellen, nyíltan hangoztatva, hogy a nagy leszámolásnak a szlávok és a németek között előbb-utóbb be kell következnie. Ez a mozgalom abból a sötét, misztikus hitből táplálkozott, amely Dosztojevskij politikai kérdésekkel foglalkozó munkáit áthatja.

Izvolszkij, aki a válság után benyújtotta lemondását, de amit a cár nem fogadott el, 1910 szeptemberében átment Párizsba nagykövetnek és a külügyminisztériumot Szaszanov vette át. Az orosz külpolitikát azonban továbbra is ő irányította Párizsból és Szaszanov alig volt több, mint az ő végrehajtó közege. Mint párizsi követ, hol titokban, hol nyíltan folyton a központi hatalmak ellen izgatott és igyekezett szorosabbra vonni azt a hálót, amelybe a központi hatalmak az angol-orosz entente megkötése után belekerültek. Tevékenysége főleg arra irányult,

hogy Angliát és Franciaországot a nagy szláv hatalmi célokba bekapcsolja, s külpolitikai tényezőiket meggyőzze arról, hogy a Habsburg-monarchia és Szerbia között az összeütközés előbb-utóbb elkerülhetetlen és ebben az összeütközésben Oroszország oldalán a helyük. Közben Szerbiának titkos utasításokat adott és lovalta a szerbeket ellenünk. Aehrenthalnak és Wekerle Sándor magyar miniszterelnöknek az a reménye tehát, hogy az annexió észretéríti majd Szerbiát, nem következett be; éppen az ellenkezője vált valóra, a nagyszerb propaganda nyert erejében és sokkal vehemensebbé vált, mint régen volt. A szláv propagandának Pétervár és Prága a központja. Masaryk cseh köztársasági elnöknek néhány évvel ezelőtt megjelent könyvéből (Weltrevolution) látjuk, hogy a tervszerű, nagyarányú, minden eddigit felülmúló szláv propaganda az annexiós válság után kezdődött meg és Közép-Európában Prága volt a központja. Franciaország a Németországgal való ellentét miatt kész eszközül dobta oda magát a nagyszláv hatalmi törekvéseknek. Új, hatalmas összegű kölcsönök áradata indult meg Oroszországba és a Balkánra.

Az annexió következményét úgy összegezzük, hogy az 1907-ben kialakult gyűrű a központi hatalmak körül szorosabbra szorult. A körülzárással szemben úgy a monarchia, mint a német birodalom külpolitikai intézői tehetetleneknek látszottak. Bosznia annexiója tehát csak pillanatnyi sikert jelentett a Habsburg-monarchiára nézve, ha azonban következményeit vesszük szemügyre, szerencsétlen lépésnek kell tartanunk. Az Osztrák-magyar monarchiának, amely nemzetiségi állam volt, de kitűnően betöltötte a kiegyensúlyozó hatalom szerepét Közép-Európában, amellet nagyszerű gazdasági egységnek is bizonyult, békés politikát kellett volna követnie. Mert a nemzeti államok és a nemzeti imperializmus korában egy nemzetiségi alakulat, mint aminő a Habsburg-monarchia volt, csak békés politikát folytathat. A monarchiának békés eszközökkel kellett volna magához kapcsolnia Szerbiát, kiépíteni vele a gazdasági kapcsolatokat, amelyek igen szorosak voltak a vámháborúig, megadni neki a minimális engedményeket, amelyeket követelt, elszakítani az orosz érdekkörtől. Ezt azonban az Osztrák-magyar monarchia külügyi kormányja még csak meg sem kísérelte. Pedig egy nagyvonalú, nyugodt, meggondolt politika esetleg többet használt volna a túlzó szerb törekvésekkel szemben, mint azok a vágások, amelyeket a monarchia Szerbiára mért. Egy bizonyosnak látszik: Aehrenthal a pillanatnyi sikerért aláásta a jövőt.

Az első Balkán-krízis előidézésében Oroszország titkos aknamunkáján kívül a két nagy belső átalakulásnak is része volt, amelyek a Balkán népek életében végbementek. Ugyanazon a napon, amelyen Ferenc József kiáltványra megjelent, hirdette ki Ferdinánd bolgár feje-

delem Bulgária függetlenségét Tirnovóban, a bolgár cárok egykori fővárosában. Ezzel az aktussal önkényesen megváltoztatta a berlini kongresszus egyik fontos határozatát. A másik nagy esemény az ifjútörökök forradalma volt, amely egészen váratlanul tört ki 1908 júliusában.

Törökországnak a lassú elenyészés vagy a modernizálódás között kellett választania. A mohamedanizmus minden népet stagnálásra kárhoztatott, mert a mohamedánok fatalizmusa, a vallással testvéri kapcsolatban levő katonai zsarnokság és megcsontosodott konzervatizmus meggátoltak minden haladást. Ezért a fejlődésben minden mohamedán nép elmaradt Európa mögött és előbb vagy utóbb az a sors érte, hogy valamelyik európai nagyhatalom zsákmányává lett. Kossuth Lajos, aki 1850—51-i száműzetése alatt a török viszonyokat nagyon jól megfigyelte, arra a következtetésre jutott, hogy Törökország nem támadhat fel mindaddig, amíg a mohamedán vallás ígája alól nem emancipálja magát.

Törökországban 1876 óta Abdul Hamid szultán kormányzott zsarnoki hatalommal, a török deszpotizmus megszokott eszközeivel: kegyetlenséggel, gyilkosságokkal, méregkeveréssel. Bizonyos mértékű modernizálódás alól a török birodalom sem vonhatta ki magát, de azért az ország egészében ázsiai rabszolgatartó állam maradt. A mohamedanizmus megakadályozta, hogy a társadalom európai módra rétegződjék, vagy az európai gazdasági élet formái mélyebb gyökeret verjenek. Nagyon valószínű, hogy Törökország régen India, Egyiptom vagy Észak-Afrika sorsára jutott volna, ha az európai hatalmak össze nem vesznek azon a kérdésen, kié legyen Európa legfontosabb városának, Konstantinápolynak birtoka.

Az elalélnak és megkövesültnek látszó Törökországban forradalmi mozgalom ütötte fel fejét: az európai kultúráért lelkesedő ifjútörökök mozgalma. Az ifjútörökök az európai társadalom, gazdasági és politikai berendezkedésekre való áttérést követelték, vallási téren szabadgondolkodóknak s a más felekezetűek iránt türelmeseknek vallották magukat. Abdul Hamid szultán rémuralma nem tudta elnyomni a reformmozgalmat, amelynek a hadsereg körében is voltak nagy számmal hívei. Az ifjútörökök Szalonikiben állították fel központjukat és a birodalom belsejében elszórva rengeteg kisebb-nagyobb szervezetük működött. A macedóniai mozgolódás miatt a török kormány kénytelen volt a lázongó tartományba nagyobb csapattestet küldeni, amely azonban át volt itatva az újtörök eszmékkel és ifjú török vezetők, Enver bey és Niazi, felhasználták a csapatösszevonást a forradalmi mozgalom kikiáltására. 1908 július 23-án proklamálták a forradalmat; Abdul Hamid engedett, visszaállította az 1876-ban kiadott, de azóta vissza-

vont alkotmányt, felelős parlamentáris kormányt nevezett ki Hilmi pasa nagyvezér elnökletével. De a reakciót nem tudták végleg elnémítani. A következő év április 13-án egy jól megszervezett katonai zendülés tört ki az ifjútörökök ellen, amely az alkotmányos kormányt visszalépésre kényszerítette. A nagyvezér, Tewfik pasa, a külügyminiszter Rifaat pasa lett. Ügylátszott, mintha Abdul Hamid felülkerekedett volna. Néhány nap múlva azonban a forradalmi mozgalom központjában, Macedóniában, nagy hadsereg gyűlt össze, amely Hussein Husin és Enver bey vezetése alatt bevette a fővárost és véres utcai harcok után eltiporta a reakció utolsó nagy megmozdulását. A véreskezű Abdul Hamid szultánt lemondatták és utódává V. Mohamedet kiáltották ki. Az ifjútörökök rögtön kimondották a jogi és vallási egyenlőséget, a sajtó-, gyülekezési és egyesületi szabadságot; kétkamarás országgyűlést állítottak fel európai mintájú felelős kormányval. (1909 május 2.)

Németország és Anglia ellentétei még jobban kiéleződtek a balkáni válság közben. Mindkét nagyhatalom érezte a flottaépítéssel járó veszedelmeket; a rohamos hajóépítés évről-évre nagyobb összegekkel terhelte meg az állami költségvetést és egyre nőtt a két nemzet között a kölcsönös gyanúsítások miatt a gyűlölség. A két nagyhatalom megbízottai 1908-ban és 1909-ben állandóan tárgyaltak, abban a reményben, hogy a mértéktelen flottaépítésnek sikerül valami szerencsés formulával véget vetni. A two power standard — a tengeri haderők pontos megállapítása és arányosítása — a megbeszéléseknek állandó tárgya. Az angolok természetesen nem akartak lemondani addigi igényeikről, a németek viszont nem akartak túlságosan elmaradni az angolok mögött. A közeledésben egy ízben már annyira mentek, hogy — amint Schoen külügyi államtitkár hátrahagyott írásaiból kiderült —, szó volt arról is, hogy a két nagyhatalom szövetségre lép egymással. És ez lett volna az egyedüli helyes megoldás. A titkos tárgyalások Bethmann-Hollweg kancellársága alatt tovább folytak, de mivel a hadihajók arányszámát megállapítani sehogy sem tudták, lassankint a barátságos megegyezésnek minden reménye szétfoszlott.

Franciaország ebben az időben még nyugodt és hallgató, csak később, a balkáni háborúk lezajlása után lép fel szövetségesei oldalán agresszív módon a központi hatalmak ellen.

IV.

A VILÁGVÁLSÁG.

AZ AGADIRI ESET. AZ ÚJ MAROKKÓI EGYEZMÉNY. A HALDANE-FÉLE MISSZIÓ KUDARCA. A TRIPOLISZI HÁBORÚ. A BALKÁNSZÖVETSÉG MEGALAKULÁSA. AZ 1912-IKI BALKÁN HÁBORÚK. A BUKARESTI BÉKE EREDMÉNYEI. IZVOLSZKIJ ÉS POINCARÉ FOLYTATJÁK AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS NÉMETORSZÁG KÖRÜLZÁRÁSÁT. TITKOS EGYEZMÉNY ANGLIA, FRANCIAORSZÁG ÉS OROSZORSZÁG KÖZÖTT NÉMETORSZÁG MEGTÁMADÁSÁNAK ESETÉRE. A KÜLPOLITIKAI HELYZET 1914 TAVASZÁN. A NAGYHATALMAK BELSŐ VISZONYAI. A KISEBB ORSZÁGOK. ÁLTALÁNOS HELYZET A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE ELŐTT.

A VILÁGPOLITIKA 1900-tól kezdve mind mozgalmasabbá lesz abban a mértékben, amint közeledünk az 1914-i tragikus dátumhoz. A belpolitikát a külpolitika mind jobban elnyelte. Láttuk az előzményekben, hogy az első balkáni válság alkalmával a diplomáciailag már körülzárt központi hatalmak csak azért győztek, mert az entente-hatalmak a nagy mérkőzésre nem voltak felkészülve katonailag. Ehhez a felkészültséghez még néhány esztendő kellett, s ezt az átmeneti öt esztendőt (1909—1914) a közelgő világkatasztrófa villamos feszültsége jellemzi. Két nagy válság kavarta fel egymásután a világpolitika vizeit; az új marokkói és a második balkáni válság; közbeesett Olaszország kevésbé jelentékeny tripoliszi vállalkozása.

Bülow német kancellár a császárnak a Daily Telegraphban megjelent indiplomatikus nyilatkozata miatt lemondott. Utóda 1909 július 14-én Bethmann-Hollweg lett, aki Holstein lemondása óta, mint külügyminiszteriumi államtitkár működött. Bethmann-Hollweg jóakarátú, értelmes, szorgalmas hivatalnok volt, semmivel sem több, pedig a külpolitika irányításához nagy gyakorlatra és rátermettségre lett volna szükség. Bülow emlékirataiban szinte torzképet rajzol utódáról, de nem igaztalanul. Azt írja, hogy Bismarck kétfajta politikustól féltette Németországot: az egyik a bürokrata, a másik a professzor; Bethmann egyesítette magában mind a két típust. Bethmann, folytatta, amit Bülow megkezdett: próbált valami úton-módon megegyezni a flotta-kérdésben Angolországgal és Kiderlen-Wächter államtitkárral azon fáradozott, hogy Franciaországgal fenntartsa a jóviszonyt. Hogy a marokkói kérdésben igen könnyen beállható bonyodalmat megelőzzék, Bethmann és a külügyi államtitkár 1909 február 9-én új megegyezést kötöttek Franciaországgal, melyben kimondották, hogy mind a két fél tőle telhetőleg igyekszik megkönnyíteni az algecirasi egyezmény végrehajtását. A franciák az egyezményben kijelentették, hogy nem fogják

megakadályozni Németország gazdasági terjeszkedését Marokkóban és ugyanerre kötelezték magukat a németek is a franciákkal szemben. Egyébként mind a két fél kötelezettséget vállalt Marokkó függetlenségének és területi integritásának megőrzésére.

A második marokkói szerződés a francia-német feszültséget nem enyhítette. Franciaország és Németország nem férhettek meg békében olyan területen, ahol mindketten érvényesülni akartak. Gazdaságilag Németország volt az erősebb fél; 1906 óta a világkereskedelemben a második helyre került, s kereskedőivel, nagyipari vállalkozóival a franciák nem mérkőzhettek, az angolok is csak nehezen. Állandóak voltak a kisebb-nagyobb összeütközések, főleg a bányák kihasználása miatt. Franciaország politikai téren akarta versenytársát ellensúlyozni, amit a földrajzi helyzeténél fogva könnyen tehetett. 1910-től kezdve egymást érték a véres zavargások Marokkó környékén; ezeket a zavargásokat használták fel a franciák ürügyül és 1911-ben arra hivatkozva, hogy nemcsak az európaiak, hanem Mulai Hafid szultán élete is veszedelemben forog, megszállták Fezt, a fővárost. A németek most már kezdték türelmüket elveszteni, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a franciák az angol meg orosz támogatásban bízva, rá akarják tenni kezüket erre a gazdaságilag oly fontos területre. A francia csapatok május 21-én a francia nacionalista és az angol imperialista sajtó üdvörlésében bevonultak Marokkó fővárosába, ugyanakkor a spanyolok, akik a franciákkal teljesen egyetértettek, Larras-kikötőt szállták meg. A német császár addig, amíg a marokkói szultán megvédéséről volt szó, nyugodtan szemlélte az eseményeket, de amikor nyilvánvalóvá lett, hogy a franciáknak messzemenő céljaik vannak, nem kevesebb, mint hogy algecirasi és az 1909-i megállapodásokat felborítsák, ő is elvesztette a türelmét. Franciaországban kitört közben a kormányválság; a Monis-kormányt június 23-án Caillaux váltotta fel, a külügyminiszter Selves lett, de a kormányválság a marokkói helyzeten semmit sem enyhített. A császár július 1-én a Panther nevű, 125 emberrel megrakott ágyúnaszádot küldte Agadir marokkói kikötőváros elé, melyet nemsokára a Berlin nevű cirkáló követett. Ürügyül azt hozták fel, hogy Németország megvédelmezi, ha kell, fegyverrel, marokkói alattvalóinak életét és vagyonát.

A Panther megjelenése Agadir előtt világszerte kínos feltűnést keltett és főleg az angolokat töltötte el nyugtalansággal. Az ijedelmet fokozta, hogy Bethmann-Hollweg és Kiderlen-Wächter Németország szándékairól nem nyilatkoztak. Anglia magatartása kezdett ellenségessé válni. Mialatt Izvolszkij Párizsban és Péterváron izgatott, Lloyd George, akkor angol kincstári kancellár a Mansion Houseban, a keres-

kedők összejövetelén tartott beszédében azt fejtegette, hogy mindent megtesz a béke fenntartásáért, de most Anglia olyan helyzettel áll szemben, hogy a béke csak úgy őrizhető meg, ha feladja azokat a nagy pozíciókat és jótéteményeket, amelyeket századok kitartó és hősiess munkája szerzett meg az angol nemzetnek. Angliának — mondotta Lloyd George — nem kell a béke, ha annak a nemzet megalázkodása az ára, mert az angol nemzeti becsület és az angol kereskedelem biztonsága nem pártkérdés. Az bizonyos, hogy Kiderlen a Panther elküldésével az angolokat a végsőkéig felingerelte. Lloyd George kijelentései után a németek látták, hogy Anglia vállalja a világkonfliktus kockázatát, ha Németország fegyverrel akarná marokkói érdekeit megvédelmezni. A világháború kitörése egy hajszálon múlt, tisztán azon, hogy a németek az utolsó pillanatban engedtek. Grey félre nem érthető módon adta tudtára Metternich londoni német nagykövetnek, hogy Anglia Franciaországgal szemben vállalt kötelezettségeit minden körülmények között teljesíteni fogja. Milyen komolyan készült Angolország, legjobban az bizonyítja, hogy júliusban Wilson tábornok, a vezérkar főnöke, átment Párizsba és ott katonai konvencióban biztosította a francia kormányt Angolország támogatásáról német-francia háború kitörése esetén. Sir Edward Grey-n kívül nagy háborúbarát volt Winston Churchill, az admirális újdonsült, nagytehetségű, igen ambíciózus polgári lordja is.

A béke ügyének nagy szerencséje volt az is, hogy Caillaux francia miniszterelnök, a radikális szocialisták vezére nem akart háborút. Caillaux meg akarta védeni a francia érdekeket Marokkóban, de ugyanakkor került minden háborúra vezethető diplomáciai összeütközést, s az ő kezdeményezésére indultak meg Jules Cambon és Kiderlen-Wächter tárgyalásai Berlinben. Kiderlen nehéz helyzetben volt; meg kellett védenie a német birodalom presztízsét és gazdasági érdekeit, s szó sem lehetett arról, hogy minden kárpótlás nélkül feladja Marokkót. A tárgyalások sokáig, egész november elejéig elhúzódtak. 1911 november 4-én jött létre sok izgalom, tárgyalás és ennek megfelelő sajtóhadjárat után az algécirasi okmányt kiegészítő új marokkói egyezmény. Az egyezményben, melyet Kiderlen és Jules Cambon írtak alá, a német kormány kijelentette, hogy Marokkóban csak gazdasági érdekeinek kielégítésére törekszik, s nem akadályozza meg a francia kormányt abban, hogy a rend biztosítása végett a szükséges közigazgatási intézkedéseket tegye. Németország beleegyezik abba, hogy a franciák a marokkói kormánnyal egyetértve, olyan mértékű katonai megsegítést hajtatnak végre, amilyent szükségesnek látnak a rend fenntartása végett. A francia kormány viszont arra kötelezi magát, hogy a gazdasági élet, a kereskedelem szabadságát minden erejével fenntartja

és a vámok, az adók, a vasúti tarifák kérdéseiben megígéri a teljes egyenlőséget.

Marokkó ilyenformán az új egyezmény értelmében francia protektorátus alá került. Németországot tehát kárpótolni kellett. Ugyancsak november 4-én egy másik egyezményt is írtak alá Németország és Franciaország s ebben az egyezményben Franciaország a Kongó tartomány egy részét átengedi Németországnak. A németek 275.000 négyszögkilométernyi területű s egymillió lakost számláló új gyarmatot kaptak kárpótlásul a franciáktól az egyenlítő vidékén. A szélső nacionalisták természetesen sem Franciaországban, sem Németországban nem voltak az eredménytől elragadtatva. A francia nacionalista sajtó azt harsogta, hogy Franciaország lemondott egy fontos birtokáról az egyenlítő mentén, német nacionalisták pedig azt vetették a kormány szemére, hogy a birodalom érdekeit feladta.

Bármennyire gyűlölte is Anglia Németországot, a német-angol tárgyalások nem szakadtak meg a marokkói válság után. A megegyezést az angolok is fontosnak tartották, mert Bethmann-Hollweg előkészítette az új német flottatörvényt, amelyet 1912 tavaszán terjesztettek volna a birodalmi gyűlés elé. Minthogy a tervbevett flottaegyezmény 1909-ben és 1910-ben dugába dőlt, más alapon kellett felvenni a tárgyalások fonalát. Először Ballin, a Hamburg—Amerika Linie Társaság nagyhatalmú vezérigazgatója, a császár bizalmasa tapogatózott Londonban Sir Ernest Cassel londoni bankárnál, az angol gazdasági élet egyik hatalmasságánál, hogy mi módon lehetne összehangolni a német és angol érdekeket. Mind a ketten úgy látták, hogy a készülő flottatörvényt valami módon meg kell előzni. Cassel bankár és Ballin 1909 óta állandóan tanácskoztak, s megbeszéléseik annyira előrehaladtak, hogy Cassel 1912 január 29-én már egy nagyjából kész tervvel ment Berlinbe. Az egyezményterv szerint a német birodalom elismerte volna Angliának a tengerek felett gyakorolt uralmát, Anglia viszont megígérte volna, hogy a német birodalom gyarmati terjeszkedésébe nem avatkozik. Cassel ajánlatát Berlinben kedvezően fogadták. Az eredmény az lett, hogy Sir Edward Grey-t meghívták Berlinbe, aki azonban nem fogadta el a meghívást (mert ez nézete szerint tüntetés lett volna Franciaország ellen), hanem elküldte maga helyett lord Haldane-t, a németbarát hadügyminisztert. Haldane február 9-én érkezett meg Berlinbe, ahol rögtön megkezdte a tárgyalásokat. Beszélt a császárral, s Bethmann-Hollweg kancellárral is több ízben tárgyalt. Bethmann-Hollweg semlegességi és barátsági szerződést ajánlott fel Angliának, amelynek tervezetét át is nyújtotta. A császár azt ígérte Haldane-nek, hogy a semlegességi szerződés elfogadása esetén a német birodalom 1912-ben nem bocsát vízre új hajót; három új hadihajót 1913-ban

és 1919-ben fognak vízrebocsátani, s a német flottát addig fejlesztik, hogy az arány 2:3 legyen az angol és a német hajóhad között. Mialatt a tárgyalások folytak, Winston-Churchill, az admirális polgári lordja, Glasgowban harcias beszédet mondott, melyben azt fejtegette, hogy Anglia továbbra is meg akarja őrizni minden eszközzel hajóhadának eddigi fölényét. A beszéd természetesen a legrosszabb hatást keltette Berlinben. Haldane a német semlegességi szerződés ajánlatát csak azzal a feltétellel fogadta volna el, ha akként módosítják, hogy Anglia nem provokált háború esetén marad semleges. Ehhez Bethmann-Hollweg nem járulhatott hozzá, mert legnehezebb eldönteni, hogy hadüzenet esetén ki provokálta a háborút. Haldane missziója zátonyra jutott, még pedig két okból: Anglia nem akart belemenni olyan politikai egyezménybe, amely semlegességre kötelezte volna francia-német háború esetén, Németország nem akarta a hajóépítést abban a mértékben korlátozni, amint Anglia kívánta. Haldane jóhiszeműen járt el, Sir Edward Grey azonban kétszínű, frivol játékot űzött. Poincaré emlékirataiban azzal vádolja a németeket, hogy minden eszközzel, a legperfidebb módon igyekeztek angol-német háborút provokálni. Ezt a súlyos vádat az eddig ismert akták nem igazolják. Bethmann-Hollweg kancellárban meg volt a jóakarát, de úgy látszik, Tirpitz admirálistól és német imperialista köröktől befolyásolva, a flottaépítés korlátozásában nem mert elmenni addig a határig, ameddig az angolok szerették volna. A Haldane-misszió volt az angol-német ellentét elsimítására az utolsó komoly alkalom. Meghiúsulásával kezdődik VII. Edward király politikájának betetőzése: a központi hatalmak teljes körülzárása.

Olaszország terjeszkedési törekvései részben a római tradíciókból táplálkozó nemzeti büszkeségben, részben az ország túlnépesedésében lelik magyarázatukat. Itália Marokkóból és Tuniszból a franciák terjeszkedése miatt kiszorult, ezért Tripoliszba keresett kárpótlást és gazdasági eszközökkel igyekezett a török fennhatóság alatt álló tartományban tért hódítani. Elkezdett lassan, óvatosan behatolni Tripoliszba bankokkal, utakkal, ipari vállalatokkal, a békés terjeszkedés azonban a török hatóságok rosszindulata miatt egyre nagyobb akadályokba ütközött. Az olasz kormány végre elvesztve türelmét, elhatározta, hogy a tartományban tiszta helyzetet teremtsen. San Giuliano külügyminiszter 1911 szeptember 18-án ultimátumot küldött Konstantinápolyba, amelyben bejelentette az okkupációt, s egyben felszólította a török kormányt, hogy a tartomány megszállása elől hárítson el minden akadályt. A válasz természetesen elutasító volt, mire kitört a háború. (1911 szeptember 29.)

Ausztria-Magyarország és a német birodalom, miután Olaszország biztosította őket arról, hogy a Balkánon igényei nincsenek, nagy

ímmel-ámmal tudomásul vették a tripoliszi háborút. Vilmos császár még jóindulatot is mutatott; március 25-én ellátogatott Velencébe és barátkozott Viktor Emánuel olasz királlyal. Csak Conrad tábornok, az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnöke tüzelt a közös kormányzati körökben Olaszország ellen, s indítványozta, hogy támadják hátba. A harcok a tripoliszi sivatagban sokáig elhúzódtak, mert a törököknek Egyiptomból áthozott irreguláris csapatai szívósan ellenállottak és csak ősszel, október 18-án jött létre a béke Lausanneban, amelyben a szultán elismerte a tartomány autonómiáját, az olasz kormány viszont kötelezte magát arra, hogy a lakosok vallásszabadságát tiszteletben fogja tartani. Ekkor a szultán visszavonta csapatait, az olaszok pedig kiűrtették a közben megszállt égei szigeteket.

Az 1908-i első balkáni válság után a Balkán államai előbb közös érdekeik védelmére szorosabban összezárkóztak, majd 1912-ben szövetségre léptek egymással. A szövetség létrejöttének előzményeit röviden a következőkben foglaljuk össze:

Azt látjuk, hogy Anglia a reváli találkozó óta (1908 június) minden alkalommal Oroszország oldala mellé állt. Az annexiós válság alkalmával Anglia jóindulattal támogatta Szerbiát; az orosz bátorítás mellett Anglia szlávbarátságának kétségtelenül nagy része van az 1912-i balkáni szövetség létrejövetelében. A szerb külpolitika az annexiós krízis óta maga mellett érezve Oroszországot és a londoni külpolitikai körök jóindulatú támogatását, arra törekedett, hogy megalakítsa a balkáni államok szövetségét, s elsősorban Bulgáriát nyerje meg. Ezt a tervet, mint a háború óta nyilvánosságra került aktákból kitűnik, Grey angol külügyminiszter is támogatta, aki úgy találta, hogy „a szerb-bulgár megegyezés szükséges”. Grey-nek legbizalmasabb munkatársa, Sir Charles Hardinge államtitkár szintén melegen támogatta Szerbia törekvéseit. Az angolok Szerbiát csak óvatosságra intették és főleg arra figyelmeztették, hogy provokáló magatartásával esetleg bele ne kerüljön Törökországot a monarchiával való szövetségbe. Tittoni olasz külügyminiszter kétkulacsos politikát folytatott; elismerte, hogy Szerbiának joga van kártalanításra Bosznia és Hercegovina elvesztéséért, de viszont Olaszország két szövetségesével sem akart nyíltan szembe szállni, ámbar Viktor Emánuel és a cár említett találkozása Racconigiban (1909 október) az Osztrák-magyar monarchiával való szakítást jelentette. Anglia, Olaszország és Oroszország nyíltan, a nagyvilág előtt kétszínű játékot folytattak a központi hatalmakkal szemben, roppant ügyesen. Izvolszkij, aki mindenről tudott — sőt a legnagyobb valószínűség szerint a konstantinápolyi orosz nagykövet közvetítésével ő indította meg a szerb-bulgár tárgyalásokat —, kijelentette egy ízben,

hogy szerinte a Balkán-konföderáció abszurdum. Tittoni ugyanakkor esztelenségnek nyilvánította a balkáni népek között készülõ koalíciót.

Ilyen körülmények között alakult meg 1912 február 29-én a szerb-bulgár szövetség. A szerzõdõk azt is elhatározták, hogy megindítják õsszel Törökország ellen a háborút, addig pedig mindent elkövetnek, hogy Olaszország és Törökország között a béke létre ne jöhessen.

A szerzõdésben kimondották, hogy kölcsönösen garantálják egymás függetlenségét és együttes erõvel fogják azt megvédeni, ha bármely más állam veszélyeztetné. Támogatják egymást abban az esetben is, ha valamelyik nagyhatalom a Balkán valamely török uralom alatt levõ tartományának elszakítására kísérletet tenne. Titkos egyezményt is kötöttek, melynek tartalmát csak az orosz kormánnyal közölték. Megegyeztek, hogyha Törökországban nyugtalanság törne ki és ez veszélyeztetné a balkáni status quo-t, rögtön eszmecserét kezdenek Oroszország bevonásával, hogy a közös eljárást megindíthassák. Azokon a török területeken, melyekre igényt tartottak, a szerzõdésben eleve megosztottak. Szerbia elismerte többek között Bulgária jogait a Rhodopétól és a Struma-folyótól keletre esõ, Bulgária viszont Szerbia jogát a Sár-Planinától északra és nyugatra lévõ területre. Kimondották még, hogy a vitás területeknél az orosz cárt kérik fel döntõbírónak. A titkos szerzõdést csak a cárral és kormányával közölték, ami azt mutatja, hogy az orosz kéz titokban mélyen belenyúlt a balkáni ügyekbe.

A szerzõdésnél még fontosabb az 1912 augusztus 29-én megkötött katonai egyezmény, amellyel a biztonsági és szövetségi szerzõdést kiegészítették. A katonai konvencióban kimondották többek között, hogyha a barátsági szerzõdésben meghatározott helyzet elõáll, Bulgária kétszázezer, Szerbia pedig százezer embert mozgósít. Ha Románia megtámadná Bulgáriát, Szerbia kötelezi magát a rögtöni mozgósításra és arra, hogy Dobrudzsába százezer főnyi hadsereget küld. Ha Ausztria-Magyarország támadná meg Szerbiát, Bulgária rögtön hadat üzen és kétszázezer embert küld szerb területre. Ha pedig Törökországnak mind a ketten hadat üzennek, legkevesebb százezer embert küld mind a két állam a Vardarhoz. Amint látjuk, Törökország és az Osztrák-magyar monarchia ellen irányult mind a szerzõdés, mind a katonai egyezmény. Amint a háború után kiderült, a két szerzõdés megfogalmazásában igen nagy része volt Hartwignak, az ismert pánszláv vezérnek, a cár belgrádi megbízottjának.

A balkániaknak jó alkalmul szolgált Törökország szorongatott helyzete. Az egész nyár a barátsági és szövetségi szerzõdés megkötése után titkos hadikészülõdésekkel telt el. A félcivilizált balkáni országok évtizedek óta élvezték a béke áldásait, nem vonhatták ki magukat az

általános európai fejlődés alól és felszabadulásuk óta igen sokat gyarapodtak gazdaságilag meg katonailag. Izvolszkij, ekkor már párizsi nagykövet, a titkos izgató szerepét játszotta. Hartwig belgrádi követ a pánszláv érdekek képviselőjeként ment a szerb fővárosba; azt is látjuk, hogy Szaszonov orosz külügyminiszter keze mindenben benne van.

A balkáni szövetség, amelyhez Montenegró és Görögország is csatlakoztak, 1912 október 17-én hadüzenettel lepte meg az izgatott és ámuló világot. Az európai közvélemény általában azt hitte, hogy Törökország szívósan ellenáll és nem lesz szükség diplomáciai tárgyalásokra a balkáni status quo biztosítása végett. De csalódtak; Törökország olyan gyengének, törékenynek, belsőleg annyira züllöttnek bizonyult, hogy az összeroppanáshoz állt közel. A harcot a montenegróiak kezdték meg és mindjárt az első napokban elfoglalták Tuzi várost Albániában. Szkutarinál azonban megálltak. A bulgárok egy nagyobb serege Dimitrijevi Ratkó tábornok vezérlete alatt gyorsan átlépte a Balkán-hegységet és ostrom alá fogta Kirkilissze városát. A második bulgár hadsereg október 24-én Lüle Burgasznál megverte a törököket és körülfárta Drinápolyt. Ugyanígy gyorsan és diadalmasan nyomult előre a szerb hadsereg is, amelynek Sándor trónörökös állott az élén; egymásután vette be Pristinát, Novibazárt, október 24-én Zetki pasát verték meg Kumanovonál. Petár király október 23-án már bevonult Üszkübbe. Ugyancsak a szerbek foglalták el Mitrovicát és Durazzót. Győztek a görögök is az egész vonalon, s olyan gyorsan nyomultak előre, hogy Tasin basa török vezér november 8-án Szaloniki várost feladta.

A harc balkáni módon folyt le, példátlan kegyetlenséggel. A félcivilizált balkániakból elemi erővel tört elő az elfojtott düh, az évszázados nemtelen bosszú, amit most kitöltöttek a szerencsétlen, legyengült törökségen. Ahol csak jártak, mindenütt irgalom nélkül gyilkoltak le mindenkit, aki a kezük ügyébe került, nőket, gyermekeket, aggodat. Ferdinánd bulgár cár, akinek az volt a becsvágya, hogy feltűzi az Aja Sophia kupolájára a keresztet, Kiamil török nagyvezér november 13-i békeajánlatát büszkén visszautasította. A bulgár hadsereg, ámbár a kolerajárvány alaposan megtizedelte sorait, felvonult, hogy dühös rohammal elfoglalja közvetlen Konstantinápoly előtt Csataldzsa sáncait. A törökök azonban hősiiesen ellenálltak és a november 17. és 22. között lezajlott véres csatákban visszaverték a bulgárok összes támadásait. A görögök közben több szigetet foglaltak el, Thasost, Imbrost, Lemnost, Thenedost, Chiost és Lesbost. A törökök katasztrófális vereségét nem annyira a rossz vezetés, mint inkább a rossz fegyverzet, még rosszabb élelmezés és hiányos felszerelés idézte elő.

Kiamil nagyvezér a teljes reménytelenségben november 4-én arra

kérte a hatalmakat, hogy békét közvetítsenek. A bulgárok a csataldzsai nagy vereség után december 3-án fegyverszünetet kötöttek, de a görögök tovább harcoltak. A győzők természetesen le akarták aratni győzelmük összes gyümölcseit; a szerbek Durazzót követelték, vagy más kikötőhelyet az Adrián, a bulgárok hatalmas területet akartak megszerezni Törökországból és a görögök is nagy területi igényekkel hozakodtak elő. Az Osztrák-magyar monarchia és Olaszország főleg abba nem nyugodhattak bele, hogy Szerbia kikötőt kapjon az Adrián. Albánián a győzők osztozkodni akartak. Ez a meghatározatlan nemzeti-ségű tartomány, melynek őslakóit az egyes etnográfusok a régi etruszoktól származtatják, s amelynek lakói egészen máig a clan-rendszer és a vérbosszú korát élik, nem kis probléma volt az Osztrák-magyar monarchiának és Olaszországnak. A hármasszövetség elhatározta, hogy Albániából külön, önálló államot alakít, Szerbia ugyanekkor azt az ígéretet kapta, hogy vasúti vonalat építhet az Adriához. A nagyhatalmak már októberben megkezdték tanácskozásait Londonban és egyhangúlag a balkáni status quo álláspontjára helyezkedtek. A törökök azonban újból megindították a háborút. Egy összeesküvő társaság ugyanis Enver bejjel, az ifjútörök vezérrel az élén, megölte Nasin hadügyminisztert s lemondatta Kiamil nagyvezért, akinek Mahmud Sefked lett az utóda. Az új kormány, nem tartván kötelezőnek önmagára nézve a fegyverszüneti megállapodásokat, újból megkezdte a harcot a balkániakkal, de most sem több szerencsével. Márciusban elesett Janina, Ivanov bulgár tábornok március 26-án igen heves, véres harcok után elfoglalta Drinápolyt, Nikita montenegrói fejedelem pedig áprilisban bevette Szkutarit.

A londoni békekonferencia már megállapította nagyjából Törökország új határait, midőn bekövetkezett egy előre jól látható esemény: a győzelemittas balkániak összevesztek a zsákmányon. Hiába küldött dorgáló táviratot Miklós cár, Petár királyt és Ferdinándot nem sikerült kibékíteni. Bulgária arra hivatkozva, hogy ő hozta a legtöbb áldozatot, Macedóniát követelte, amibe a szerbek semmiképp sem akartak belenyugodni. 1913 június 29-én a Vardar-folyó völgyében ütköztek először össze a szerbek és a bulgárok, mire a háború újból fellángolt, még az előbbinél is nagyobb elkeseredéssel és dühvel. Most már Románia sem maradt veszteg, amely eddig igen ügyesen érdektelenséget színlelt. Azért avatkozott be, mert nem volt megelégedve az 1878-i dobrudzsai határrendezéssel és most elérkezettnek látta az időt, hogy bosszút álljon a bulgárokon, akiket annak idején az orosz cár pártfogolt. A szerencsétlen Bulgáriának most már egyszerre négy ellenséggel kellett verekednie. A görögök győzelmesen vonultak felfelé, Konstantinnak, az új királynak vezérlete alatt; a szerbek elfoglalták Istipet és Kocsánát,

majd Egripalántha mellett semmisítették meg a bulgár haderőt. Ferdinánd román trónörökös nagy hadsereggel átlépte a Dunát és előre nyomult, anélkül, hogy a legkisebb ellenállásra talált volna, végre újból támadtak a törökök. A törökök közben Mahmud Sefket nagyvezért meggyilkolták és utóda, Halin pasa, az új nagyvezér, újból megindította a támadást és Drinápoly várost, Konstantinápoly kulcsát, a török sereg harc nélkül bevette. Ekkor a román kormány, amelynek jól felkészült, érintetlen hadsereg állott a háta mögött, fegyverszünetet követelt. A Bukarestben július 30-án kezdődő tárgyalásokon résztvettek Majorescu román miniszterelnök elnöklete alatt Pasics szerb miniszterelnök, Vukotics szerb miniszter és Venizelosz, aki az európai sajtótól ebben az időben kapta a „Balkán Bismarckja“ díszjelzőt. Augusztus 10-én írták alá a békét, melynek fontosabb rendelkezései a következők: Montenegró 6000 négyszögkilométer új területet kapott, 15.000 lakossal; Szerbia területe 48.000 négyszögkilométerről 87.000 négyszögkilométerre növekedett, lakossága pedig másfélmillióval szaporodott (összes lakossága a bukaresti béke után 4 és félmilliót tett ki); Görögország 51.000 négyszögkilométer új területet kapott, 1,600.000 lakossal; Románia megkapta a Szilisztria tartományt és Turtakai vidékét — 8300 négyszögkilométernyi új területet, 302.000 lakossal. Bulgária 17.000 négyszögkilométernyi új területet és 430.000 lakost kapott Törökországból. Egyébként hódításai nagy részét vissza kellett adnia Törökországnak. A török birodalom Albániával együtt összesen 143.000 négyszögkilométernyi területet és 4 millió lakost veszített. Albániából a hatalmak önálló országot kreáltak és Wied Vilmos német herceget ültették az új állam trónjára.

A balkáni népek győzelme bonyolult problémákat dobott az európai diplomácia elé. Nagyon súlyos probléma volt a győzelem főleg az Osztrák-magyar monarchiára nézve, melynek külügyeit Aehrenthal halála után gróf Berchtold Lipót intézte. Berchtold intelligens politikus volt, de inkább világfi, mint diplomata és működése nem jelentett sem új irányt, sem határozottságot a monarchia külpolitikájának intézésében. Fenntartani a balkáni status quo-t Törökország súlyos veresége után lehetetlenségnek látszott; a központi hatalmak csak annyit tudtak elérni, hogy Szerbia ne kapjon az Adrián kikötőt és hogy a nagyhatalmak Albánia függetlenségéhez hozzájáruljanak. A kikötő kérdése miatt a monarchia és Szerbia között olyan háborús feszültség támadt, hogy Berlinben alig tudták a fegyveres összeütközést elsimítani. Amidőn a szerbek Durazzót fenyegették, Oroszország próbamozgósítást rendelt el, s erre a monarchia katonai rendszabályokkal felelt. Még 1912-ben felújították a hármasszövetségi szerződést és a Romániával kötött védelmi szerződést. Új gondolat azonban a központi hatalmak külpoli-

tikájának irányításában nem merült fel, a monarchia és a német birodalom külügyi kormányzata tanácsstalannak, kezdeményezésnélkülinek s teljesen passzívnak mutatkozott a körülzárás egyre fenyegetőbb veszedelmével szemben.

A körülzárás politikáját, amelyet VII. Edward és tanácsadói kezdeményeztek, a világháborút megelőző két esztendőben Izvolszkij és Poincaré építették tovább. Izvolszkij egyik legcéltudatosabb előharcosa volt a pánszláv eszméknek. Mint külügyminiszter, mint párizsi nagykövet akadályt nem ismerő szívóssággal készítette elő Ausztria-Magyarország, Németország és az entente-hatalmak között a konfliktust. Kissé goromba jellemzését Bülow hátrahagyott írásában találjuk. Kétszínű, hazug, igen erőszakos embernek festi Bülow Izvolszkijt, olyan embernek, aki rendkívül sokat tartott önmagáról, s nem fogadta meg a Szentírásnak azt a tanácsát, hogy „ne légy felettébb bölcs és felettébb igaz.” Berlinben adta a németbarátot, pedig a németeket senki nálánál jobban nem gyűlölte. Halálos ellensége volt mindennemű közeledésnek Németország és Oroszország között, s nagyrészen neki tulajdonítható, hogy az 1905-i björköi találkozón kötött szerződés nem lépett életbe. Franciaországot és Angliát befogni Oroszország szekerébe, kiszolgáltatni velük az orosz imperialista politikát, ez volt Izvolszkijnak és Szaszanovnak is a legfőbb célja. Mivel ezt a célt Párizsban jobban el lehetett érni, mint Péterváron, vagy Londonban, Izvolszkij nemsokára az annexiós válság elsímulása után nagykövetnek ment Párizsba, Nelidov helyére.

Poincaré, aki 1912 január 14-én Franciaország miniszterelnöke és külügyminisztere lett, január 15-én hosszabb beszélgetést folytatott Izvolszkijjal és megígérte neki, hogy Franciaország külpolitikáját az Oroszországgal való legszorosabb együttműködés szellemében fogja irányítani. Izvolszkij Szaszanovhoz a következő napon levelet intézett, amelyben Poincarét az egekig magasztalja, mint olyan politikust, aki az orosz érdekekkel azonos külpolitikát folytat. Ugyanebből a jelentésből az is kiderül, hogy Poincaré a pénzügyeket is markában tartotta és nagyon vigyázott arra, hogy a kölcsönök Franciaország és Oroszország azonos külpolitikai érdekeit szolgálják. Ennek a két embernek volt oroszlánrészre abban, hogy akkoriban a Budapestnek ígért francia kölcsön dugába dőlt. Az olasz és a török háborút Izvolszkij és Poincaré, mint Izvolszkij levelezéséből kiderül, arra használták fel, hogy Európát két elkülönített táborra osszák. Az orosz politika módszereit láttuk a Balkánkérdés tárgyalásánál. Állandóan ébrentartani a nagyszerb aspirációkat és az agitációt átvinni az Osztrák-magyar monarchia területeire, ez volt Oroszország legfőbb harci eszköze. 1908-ban Oroszország és a balkáni szövetségei

még defenzivára szorítkoztak; Oroszország megtagadta a katonai segítséget a szerbektől, de a cári diplomácia tovább is a Balkán-útőéren tartotta a kezét. A Balkán-szövetség és a Balkán-háború az orosz diplomáciának volt a sikere. Poincaré 1912 szeptemberében ismét hosszabb beszélgetést folytatott Izvolszkijjal, amelyből az tűnik ki, hogy szeretne volna a háborút megindítani, de úgy látta, hogy a francia nép nem lelkesedik a Balkán-háborúért és a francia közvélemény nem venné szívesen, ha Franciaország beavatkoznék a balkáni népek miatt megindult háborúba. Poincaré ezt megelőzőleg (júliusban) Pétervárott tett látogatást, ahol Szaszanovval, Izvolszkij alteregojával tárgyalt. Nyélbeütötték a francia-orosz titkos tengeri egyezményt, amely szerint Franciaország orosz-német háború esetén egész tengeri haderejével támogatja Oroszországot. Megegyeztek még abban, hogy Oroszország sürgősen kiépíti a nagy stratégiai vasutakat a határig, s ugyanakkor Poincaré nyilatkozott arról is, hogy Anglia és Franciaország között titkos diplomáciai egyezmény jött létre, amely szerint Anglia hajlandó Franciaországot egész tengeri és szárazföldi erejével támogatni, ha Németország megtámadná. Megigérte Anglia azt is, hogy százezer embert küld Franciaország segítségére, ha Németország Belgiumon keresztül támadna. Szaszanov el volt ragadtatva Poincarétól. Egyik jelentésében arról ír, hogy milyen üdvös volna Oroszországra, ha Franciaországban mindig egy Poincaré-szabású egyéniség intézné a külpolitikai ügyeket. Szaszanov, mint egy leveléből kiderül, azért utazott Angliába, hogy meggyőződjék az angol-francia közeledés valódiságáról. Itt valóban meg is győződött arról, hogy Anglia meg akarja a német tengeri haderőt semmisíteni; a király tárgyalás közben így kiáltott fel: „Nemcsak a flottát semmisítik meg az angolok, de elsüllyesztenek minden kereskedelmi hajót, amely kezük ügyébe kerül“, — így olvashatjuk legalább Szaszanov jelentésében. Poincaré a háború után megjelent emlékirataiban adja az ártatlant: semmit sem tud az Angliával vagy az Oroszországgal kötött megegyezésről. Ezzel szemben a valóság az, hogy Poincaré másfél évvel a világháború kitörése előtt biztosította Oroszországot a franciák segítségéről. Izvolszkij többször rettegve gondolt arra, hogy mi lenne akkor, ha Poincaré megbuknék és Caillaux, esetleg Clemenceau jutnának hatalomra. Ettől azonban nem volt mit félnie, mert attól fogva, hogy Poincaré lett a francia köztársaság elnöke, a szélső nacionalista és imperialista irányzat megerősödött. Izvolszkij működésének az volt az eredménye, hogy Franciaország másfél évvel a világháború kitörése előtt teljesen azonosította magát az orosz hatalmi célokkal. Izvolszkij már 1912-ben a Balkán-háborúk alatt világháborúról beszélt, amely a balkáni népek győzelme után múlhatatlanul be fog következni és hangsúlyozta, hogy küszöbön

áll a szlávság és a germánság döntő küzdelme. Ausztria-Magyarország balkáni programját: a független Albániát és Szerbia elzárását a tengertől, a szlávbarát nagyhatalmak nagynehezen elfogadták, de ugyanakkor teljesen egyek voltak abban, hogy nem maradhatnak közömbösek az Osztrák-magyar monarchia esetleges területi növekedésével szemben.

A német császár 1913 novemberében Liman von Sanders tábornokot Konstantinápolyba küldötte, hogy tanácsokkal lássa el a török kormányt és a török hadsereg újjászervezésében segítsen. A küldetés Pétervárott és Párizsban nagy riadalmat keltett, s a válság, amelyet előidézett, eltartott a következő esztendő januárjáig. Pétervárott az volt az általános felfogás, hogy a német tábornok kiküldetése Konstantinápoly elvesztését jelenti; így fogta ezt fel Delcassé is, aki az orosz és francia kormányokat ebben az értelemben befolyásolta. Delcassé 1913 november 30-án ezt táviratozta Párizsba: „Törökország felbomlása megkezdődött vagy megkezdődik és Németország az ottomán kormány segítségével olyan pozíciót foglal el, amely neki a felosztásnál előnyöket biztosít“. Ebben az időben történt, hogy a Kokovcov-féle orosz kormány békés tárgyalásokat kezdett Berlinben, de most már a franciák voltak azok, akik nyakát szegték a Berlin és Szentpétervár közötti békés közeledésnek. A pétervári francia követség titkára ezt sürgönyözte kormányának: „Meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy leromboljuk a hidat Berlin és Pétervár között.“

A francia és az orosz diplomácia elsősorban a Balkán-államokat igyekezett mennél szorosabban magához láncolni. Ennek pedig legcélszerűbb eszköze a pénz volt, hiszen Franciaország ebben az időben Európa bankárja. Montenegró 1913 decemberében 40 millió frank kölcsönt kapott orosz közbenjárásra; Romániának nem adtak kölcsönt Párizsban, mert gyanus volt, ugyanígy Görögország is, de ugyanakkor Szerbia, a két nagyhatalom dédelgetett kedvence, százmilliós kölcsönhöz jutott. Ugyanebben az időben léptek kapcsolatba a román kormánnyal. Paléologue írásaiból tudjuk, hogy a cári diplomácia rendkívül fontosnak tartotta Románia megnyerését. A román király és az orosz cár konstanzei találkozásán szöbakerült a megegyezés kérdése, s főleg azt akarták megtudni Bratianutól, az akkori román miniszterelnöktől, hogy mit tenne Románia egy orosz-osztrák-magyar háború esetén?

Az 1914-i esztendő első hónapjaiban már konkrét formákat öltöttek Oroszország hadi céljai. Tugan-Baranovszkij, orosz szocialista tudós azt írja, hogy Oroszország csak azért avatkozott be a háborúba, mert feltétlen szüksége volt Konstantinápolynak és a szorosoknak megszerzésére. A balkáni háborúk alatt Oroszország vagy százmillió rubelnyi

kárt szenvedett amiatt, hogy a török kormány a szorosokat ideiglenesen lezárta. Mit jelentett Oroszországra nézve a szorosok birtoka, ezt Oroszország Fekete-tengeri kivitelének következő számai mutatják: 1903-ban az összkivitel a Fekete-tengeri kikötőkből a Boszporuson keresztül 410 millió rubelt tett ki, 1909-ben 565 milliót, 1911-ben 568 milliót, 1912-ben 433 milliót. Oroszország összkivitele 1912-ben 1518 millió rubelt tett ki, a konstantinápolyi szorosokon bonyolódott tehát le az orosz birodalom külkereskedelmi forgalmának közel harmada. Milyen nagy életérdekei fűződtek a szorosokhoz Oroszországnak, ezek a számok kézzelfoghatóan mutatják.

Oroszország minimális követelése az esetben, ha Konstantinápoly birtokbavétele nem sikerül, az volt, hogy biztosítsák neki legalább a szorosokon való szabad ki- és bejárást. Ez volt az imperialisták minimális követelménye, Oroszország közvéleménye azonban — amelyen a hangadó felsőbb rétegek véleményét kell értenünk — Konstantinápoly és a szorosok birtokbavételét úgy tekintette, mint az országokra váró történelmi hivatás betöltését.

Megállapítható, hogy 1912 óta inkább Oroszország, mint Franciaország a hármass-entente összetartója. A francia kormányválságok a szoros kötelékeken semmit sem tágitottak, hiába erősödtek meg 1913 őszén Franciaországban a szocialisták és a radikálisok, akik meg akarták változtatni a hároméves katonai szolgálatról szóló törvényt. Franciaország külpolitikájának irányvonala ugyanaz maradt. 1913 decemberben megbukott Barthou és Doumergue alakított kormányt, aki expozéjában igen erősen hangsúlyozta az Oroszországgal való barátságos együttműködést. Csakhamar eloszlottak Izvolszkij aggodalmai. Izvolszkij, Szaszanov és Poincaré köreit nem zavarta semmiféle rendszerváltozás. Caillaux bukása után Viviani kormánya következett, aki a kamarában kijelentette, hogy elődjének külpolitikáját folytatja. Grey angol külügyminiszter teljes lélekkel szolgált Oroszország hatalmi céljait.

Európa külpolitikai helyzetét az elmondottak után 1914 júniusában a következőkben jellemezhetjük:

A központi hatalmak körül voltak véve egy ellenséges érzeletű szövetséggel, amely csak az alkalmas pillanatra várt, hogy alaposan kidolgozott, minden részletében átgondolt támadó tervét végrehajthassa.

A nagyhatalmak belpolitikai kérdései a világválság korában elenyésztek a külpolitika nagy eseményeinek fürgetegében, ezért ezeket csak futólag érintjük.

Angliában 1908 óta a liberális Asquith-kabinet kormányzott, amely

1910-ben ismét többséget kapott. Ugyanebben az esztendőben meghalt VII. Edward király, korának legeszesebb, s egyik legagilisabb uralkodója. Utóda fia, a jóakaratú, szigorúan uralkodói kötelezettségeinek élő V. György lett. Asquith 1914-ben megalkotta az Homerule-törvényt (az írek helyi parlamentet kaptak), de az ulsteri tartományt és az íreket annyira elkésérítette, hogy a forrongásnak csak a világháború kitörése vetett véget 1914 augusztusában.

Franciaországban a radikalizmus, miután az egyház és állam elválasztásában és a Dreyfus-ügyben kiélte magát, lassanként megenyhült, s a francia nemzet zöme inkább a nacionalista szélsőség felé hajolt, melyet az irodalomban a nagyhatású és ragyogó tollú író, Maurice Barrès képviselt. Poincaré elnökké választása 1913 január 17-én ennek a szélső nacionalista iránynak győzelmét pecsételte meg. A német birodalom Bethmann-Hollweg kancellársága alatt tovább gyarapította szárazföldi és tengeri erejét. A Habsburg-birodalom belső viszonyai semmit sem enyhültek. Ausztriában az 1911-i választások után a parlament az előbbinél is tarkább és zavarosabb képet mutatott, s a németek és csehek ádáz harca tovább tartott.

Magyarországon a munkapárt az 1910 júniusi választásokon óriási győzelmet aratott. A hatósági erőszakon, s a teli pártkasszán kívül a győzelemnek mély lélektani okai is voltak, s ezek között legfontosabb a kiábrándulás, amely a koalíció vékonysikerű kormányzása után szükségszerűen bekövetkezett. A tömegek ítélete nem logikus ítélet; a nemes illúziók, melyeket a közjogi ellenzék követeléseiből ébresztettek, szétfoszlottak, mert az emberek nem látták a hatalmas sziklazátonyokat, amelyeken megfeneklett a koalíciós kormányzás hajója. A munkapártnak csak két komoly ellenzéke volt: a felényire leapadt Justh-párt és Bánffy Dezső kisded csoportja; gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Albert, Kossuth Ferenc nem számítottak mint komoly ellenzék. A kis ellenzék erősen elkanyarodott balfelé, s az általános titkos választójogon kívül a nemzetiségekkel való megegyezést követelte. A radikalizmus különben a munkapárt uralma alatt olyan erőre kapott, hogy az országot a világháború közbejöttem nélkül is előbb-utóbb megrázkódhatta volna. A régi elavult választójogi törvény milliókat rekesztett ki a politikai jogokból, s 67 óta azt látjuk, hogy a magyar közéletben csaknem ugyanazok az arisztokrata és középnemesi családok szerepelnek, nem bontakozhattak ki a friss népies erők, mint Nyugat-Európában. Jellemző az is, hogy a Reform Klubban Justh Gyula és Bánffy Dezső együtt voltak a radikálisok és a szocialisták vezetőivel, több előkelő mágnással és a munkapárt haladó gondolkodású tagjaival.

Khuen-Héderváryt 1912 áprilisában Lukács László követte a kormányelnökségben, őt pedig 1913 júniusában Tisza István váltotta fel,

az addigi házelnök. Tisza és Lukács, miután a véderőjavaslatokat parlamenti csínnyel megszavaztatták (1912 június), az obstrukciót letörték, s ettől fogva a kormánypárt és az ellenzék úgy elkülönültek egymástól, mintha nem is lettek volna egy nemzet tagjai. Magyarország lelkiileg meghasonlott és politikai válságban sínylődő ország volt a világháború kitörésekor. Ha a 67-es kormányzás eredményeiről szigorú és igazságos mérleget készítenének, nem volna kielégítő az eredmény: nagy anyagi sikerek mellett egy politikailag elmaradt ország, kórosan rétegeződött társadalom; túlerős központi kormány, elsorvasztott részek, a megoldatlan társadalmi, gazdasági, politikai kérdéseknek egész tömege. Meddig tarthatott volna ez az állapot, ha az események menetébe be nem avatkozik a világháború?

A kis államok, mialatt a nagyhatalmak állig fegyverkezve költségvetésüknek legnagyobb részét a fenyegető nagy mérkőzés anyagi eszközeibe fektették, nyugodtan és harmónikusan fejlődhettek. Ennek a nyugodt, folyamatos, kulturális gazdasági fejlődésnek képét mutatják Svájc, Hollandia, Dánia és a két skandináv állam. Belső bajok, forradalmak, felfordulások csak a Pirénei-félsziget két latin államában fordultak elő az 1900-tól 1914-ig terjedő időszakban, aminek a sajátos népkarakterben, a belső fejlődés összhangtalanságában és viszonyokban találhatjuk meg magyarázatát.

Spanyolország semmiképen sem tudta kiheverni a nagy nemzeti csapást, amelyet 1898-ban az amerikai köztársaságtól szenvedett. A világnak egykor legnagyobb gyarmati hatalmassága, miután az ausztráliai szigetcsoporthoz készpénzzel eladta a német birodalomnak, elvesztette csaknem minden tengerentúli birtokát. A spanyol nemzeti büszkeség azonban nem tűrhette ezt a megaláztatást. A hidalgok és kaballerók országa terjeszkedni akart Afrikában, sőt a kormányok azt is tervbevették, hogy az angolokat kiűzik Gibraltárból, s az ország uralkodni fog a Földközi-tengeren. Az állam, amelyet az Amerikával folytatott háború pénzügyileg rettenetesen megviselt, elkezdett hajóhadat építeni és olyan adósságokba bonyolódott, hogy alig tudta az államcsődöt elkerülni. Sagasta és Silvera halála után az egykor köztársasági érzelmű Canalejas alakított kormányt a demokratákból és a radikálisokból. Rögtön megkezdődtek a harcok az egyházzal, amelyek egészen a kultúrharcig fokozódtak és nem enyhültek Antonio Maura konzervatív kormánya alatt sem. 1910-ben újból Canalejas jött a liberálisokkal és a fegyelmezetlen, írás-olvasástudatlan országban fontos szabadelvű reformokat léptettek életbe, mint a polgári házasság, sajtószabadság, gyülekezési szabadság stb. egészen 1912-ig Canalejas meggyilkoltatásáig. Romanones gróf kormánya alatt tetőfokát érte el a

társadalmi nyugtalanság, s egymás követték a sztrájkok, különösen Barcelonában; úgylátszott, hogy az anarchizmussal, a forradalmi szocializmussal telített ország a teljes felforduláshoz áll közel. A lázongások tovább fokozódtak 1912 és 13-ban, míg végre Romanones októberben megbukott és utóda Dato alatt, aki liberális és konzervatív szélsőségek között a középutat választotta, némileg helyreállt a nyugalom. Az 1914 márciusában végrehajtott választások sem hoztak az ország belső életében lényegesebb változást. A világháborúban Spanyolország semleges maradt, annak dacára, hogy az antant diplomáciája minden követ megmozgatott, hogy a gyorsan egymást követő kormányokat a semlegesség megszegésére rábírja. Mint semleges ország természetesen élvezte azokat a nagyszerű gazdasági előnyöket, amelyek ölébe hullottak minden nem hadviselő országnak, mialatt a hadviselők összes javaikat ellövéldözték a világháború csataterein.

Hasonló képet mutat ebben a másfélévtizedes időszakban Portugália is, Spanyolország lelki testvére. A XX. század elején a lakosságnak 74 százaléka volt analfabéta Portugáliában, az ipari városokban rettentő volt a munkásnyomor és annak dacára, hogy az ország gyéren volt benépesítve, egyre nagyobb méreteket öltött a kivándorlás. 1911-től az energikus Joao Franco kormányzott, a monarchisták (regeneradores) támogatásával. 1907-től kezdve a belső zavarok annyira elhárpództak, hogy Franco diktatórikus eszközökkel vezette az államhatalmat, ami Portugáliában nem különösen meglepő, mert nem egyszer fordult elő a XIX. század folyamán. Franco erőskezű kormánya nem sokat segített: 1908 február elsején a republikánusok I. Károly királyt a trónörökössel együtt megölték. A tizenkilencéves II. Emánuel kétésztendő uralkodása alatt Portugália élete végeláthatatlan zűrzavar. 1910 október 3-án a republikánusok felkelést szerveztek, a királyt elkergették, aki Angolországba menekült. Sajátságos, hogy az angolok, akik az 1820-as években brutális kegyetlenséggel nyomták el a portugál szabadelvű forradalmakat, most a kisujjukat sem mozdították s nyugodtan nézték, hogy mi történik az angol birodalomnak már évszázadok óta bérbeadott országban. Elnökké Braga Teofilt választották meg, a republikánus szabadkőműves demokraták vezérét. Braga eltörölte a felsőházat, behozta az általános titkos választójogot, kimondatta a kormánnyal az egyház és az állam elválasztását. Az 1911-iki választásokon csak republikánust lehetett megválasztani képviselőnek, s így a republikánusok jutottak természetesen többsége, akik megszavazták a francia mintára készült új portugál alkotmányt. 1911-től kezdve majdnem minden hónapban felütötte fejét a kormányválság, közben mozgolódtak a letört monarchisták is. Az 1916-iki választáson a republikánusok a szokásos kormányterrorral ismét behozták a több-

séget. A portugál köztársaságot Anglia belevonszolta a világháborúba s a portugál csapatok meg is jelentek a nyugati hadszíntéren.

Svájcnak, a demokrácia mintaállamának története a gazdasági és kulturális fejlődés története ebben a rövid időszakban és nem politikai történet, mint a nagyhatalmaké. Erre az időszakra esik a nagy technikai átalakulás Svájcban, a vízierők tervszerű gazdasági kihasználása, a vasutak villamosítása, amelyeket az első évtizedben a svájci állam-szövetség vett át. A szövetséges állam törvényhozása megalkotta a korszerű szociális törvényeket, államosította a betegség és baleset elleni biztosítást. Svájc belpolitikai fejlődését egyébként az jellemzi közvetlen a világháború előtt, hogy az ország erősen centralizálódott. Ipari fejlődése igen nagy arányokat mutatott, selyemipara világhírűvé lett, óragyártása a földkerekségen a legelső, ami annál nagyobb eredmény, mert Svájcban az iparcikkek előállításához való nyersanyag majdnem teljesen hiányzik. 1914-ben és az egész világháború alatt az ország megőrizte a bécsi kongresszus által kimondott semlegességét.

Belgium, amelynek gazdasági fejlődését az előzményekben ismertettük, a XX. század elejétől kezdve imperialista politikát követett. Rendkívül fejlett ipara és kereskedelme szükségessé tették a gazdasági terjeszkedést. A XIX. század utolsó évtizedeiben kezdett a belga állam gyarmatokat szerezni Közép-Afrikában, s terjeszkedett a Kongó vidékén mindaddig, amíg az angolok meg nem állították, közben hatalmas, világgraszoló kikötővé építették ki Antwerpen várost. 1908-ban a belga állam külön gyarmati minisztériumot állított fel, amely megszervezte a Kongó vidéki gyarmatállamot. A XX. század első éveiben kezdődött Belgiumnak szorosabb kapcsolata Franciaországgal, s ez a kapcsolat, amint a világháborúhoz közeledtünk, mind szorosabbá vált, lassanként titkos szövetség lett belőle s ezzel Belgium maga adta fel az 1839-i londoni konferencián biztosított semlegességét. A szélső expanzív és franciabarát politikába főleg Charles de Broqueville miniszterelnök vitte bele a belga államot. 1914 előtt igen nagy volt a szocialisták elégedetlensége, a forradalmi szocialista mozgalmat azonban az igen erős demokratikus és progresszív irányú keresztényszocialista szervezkedés ellensúlyozta.

Hollandia a legharmónikusabban fejlődő európai országok egyike s úgy tekinthetjük, mint a XIX. és XX. századi nyárspolgári jólétnek klasszikus példáját. Ennek a nyugodt és polgáris országnak belső nyugalmit világnézeti harcok verték fel a XX. század első esztendeiben. A szocialista és radikális irányzatok ellen megszervezkedett a két egyház: a kálvinista és a katolikus egyház és a szélső radikalizmus túlkapásait ellensúlyozták. A liberálisok 1901-ben megbuktak a választásokon és a kormányt Kuyper, a kálvinista politikai párt feje vette át

koalícióra lépve a katolikus párttal, amelynek Schaepman nevű pap volt a vezére. A két párt igen erős és határozott keresztény koalíciót alkotott a radikális, szocialista és szabadgondolkodó csoportokkal szemben. Kuyper 1905-ig kormányzott, utána De Meester-féle liberális kabinet jött, majd Heemskerk jobboldali kormánya 1909-től 13-ig. A jobboldali kormány alkotta meg a mai Hollandia szociális törvényeit, a gyermekmunka eltiltásáról s a munkaidő leszállításáról, az aggkori és rokkantsági biztosításról szóló törvényeket. 1913-ban Linden parlamentenkívüli hivatalnok kormányt alakított. A világháború alatt Hollandia megőrizte a legszigorúbb semlegességet.

Dánia az erős, egészséges parasztállam mintaképe, de ez is nagy belső átalakulásokon ment keresztül ugyanebben az időszakban. A baloldali szekták: a radikálisok és szocialisták annyira megerősödtek, hogy az 1901-i választások után kormányra kerültek. Az alkotmányos érületű X. Keresztély király nem gördített akadályokat a baloldali kormányzat elé és Deuntzel tanárt nevezte ki miniszterelnökké. A baloldali koalíció 1905-ig maradt kormányon s ekkor Christensen jött a mérsékelt baloldaliakkal és a paraszt elemekkel kormányra. 1910-ben Dánia választott s a radikálisok kisebbségben maradtak és a liberális konzervatív koalíció váltotta fel őket a kormányon. 1913-ban valószínűleg meg Dánia a választói reformot, amely ismét a radikális baloldalnak hozott győzelmet: a kormányt először Berntsen, utána ismét Christensen vette át.

Norvégia a kilencvenes évek óta elkeseredett harcot folytatott Svédországgal a perszonális unió megszüntetéséért s ezek a harcok a XX. század első évében megújult erővel folytatódtak. 1901 óta állandó bizottság tanácskozott Svédországban arról, hogy mi módon lehetne a két ország viszonyát végleg rendezni, az 1905-ig elnyúló tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Ekkor a Miechelsen-féle norvég kormány (1905 június 7-én) kimondotta, hogy az ország elszakad Svédországtól. Oszkár svéd király tiltakozott, s mindkét állam készült a háborúra, erre azonban szerencsére nem került a sor, mert a svédek belenyugodtak az unió felmondásába. A Miechelsen-féle norvég kormány pedig, miután a storthing a monarchikus államforma mellett szavazott, Károly dán herceget hívta meg a norvég trónra, aki a meghívást elfogadta és mint norvég uralkodó a VII. Haakon nevet vette fel.

Ugyanebben az évben Miechelsen olyan kis többséget kapott az új választásokon, hogy jónak látta lemondani és utóda Lövland lett, az addigi külügyminiszter. Az új királyság nagy belső átalakuláson ment keresztül és csakhamar megmutatta, hogy egymagában Svédország nélkül is megállja a nemzetek között a helyét. 1907-ben a norvég állam szerződést kötött négy nagyhatalommal: Németországgal,

Franciaországgal, Angliával, Oroszországgal, amelyben kimondották, hogy ez a négy nagyhatalom tiszteletben tartja Norvégia területi integritását.

Svédországot igen heves választójogi küzdelmek között kezdte meg a XX. századot. 1903-ban az Otter-féle kormány terjesztette be a választójavaslatot, de a viták elhúzódtak, egész 1907-ig, amidőn a konzervatív pártok és a haladók között kompromisszum jött létre s ennek alapján hozták tető alá az új mérsékelt demokratikus választójogot. 1907-ben meghalt II. Oszkár király és utóda V. Gusztáv lett. Nagy szociális reformok kezdődtek, amelyek azonban nem csillapították le a munkások elégedetlenségét. 1907 augusztusában az egész országra kiterjedő sztrájkmozgalom tört ki, amelyet csak hónapok múlva nagy nehezen tudtak elnyomni. 1910 óta Svédország erősen fegyverkezett. 1911-ben azonban a baloldali pártok és a szocialisták győzelme miatt a hatalmi politika szűkebb mederbe szorult, Oroszország nem titkolt fenyegetései miatt azonban Svédország mégis kénytelen volt nagyobbarányú fegyverkezésbe kezdeni. 1911-ben a Lindman-kormány lemondott, utóda Staaff lett, a baloldali liberálisok és a szocialisták élén. Staaff kormányát 1914 tavaszán Hammarskjöld váltotta fel. A tavaszi választásokon a baloldaliak megbuktak és a kormány megszavaztatta a véderőjavaslatokat. A világháborúban Svédország Németországgal rokonszenvezett, de szigorúan megőrizte semlegességét.

Az Északamerikai Egyesült Államok a győzelmes spanyol háború után belekerültek az általános hatalmi politika sodrába. MacKinley elnök 1901 szeptemberében anarchista merényletnek esett áldozatul, utóda Roosevelt lett, a kifelé erőt mutató, hódító amerikanizmus megszemélyesítője. A hatalmas amerikai köztársaság, amely addig meglehetősen zárt gazdasági egységet alkotott és főleg önmaga számára termelt, a XX. században egyszerre megjelent a világpiacokon és félelmes versenytársa kezdett lenni Angliának meg Németországnak. Az Unió industrializálódása a kilencvenes évek óta gyors iramban haladt előre: a 22·7 millió gazdaságilag termelő egyénből 1890-ben még 9 millió foglalkozott földműveléssel, 8·4 millió iparral; 1900-ban a földművelőelem száma 10·4 milliót tett ki, az iparból élőké 11·8 milliót és azóta az utóbbiak száma folyton nő. Az Egyesült Államok ipari termékeinek értéke 1890-ben 9·4 milliárd dollárra rúgott, s ez a szám 1910-ig 21 milliárdra emelkedett. Munkáskézben nem volt hiány, mert Európa évről-évre a kivándorlók ezreit öntötte.

Amerika volt a XIX. században a vén Európával szemben, ahol a gazdasági életet a kormányok mindenütt befolyásolták, a gazdasági szabadverseny, az egyéni kezdeményezés, a csaknem korlátlan indivi-

dualizmus hazája, de a XX. században már nem volt az többé. A nagyipar azáltal, hogy trösztökbe tömörült, korlátozta önmagát és végét vetette a korlátlan szabadversenynek. Ford, a világhírű automobilgyáros emlékirataiban megírja, hogy milyen rettenetes küzdelmet kellett vívnia trösztökbe tömörült versenytársaival, akik nemcsak gátolták őt a terjeszkedésben, hanem egyenesen vesztére törtek. A trösztök száma és hatalma a XX. század első évtizedében szédületes arányokban nőtt. 1898-ban még csak 82 volt a trösztök száma 1 milliárd dollár tőkével, 1898-tól 1904-ig 236 új tröszt keletkezett, amelynek tőkéje több mint 6 milliárd dollárra rúgott. A régi puritanizmusból táplálkozó szellem továbbra is az erők szabad mérkőzését követelte, s nem akarta túrni az új gazdasági hatalmasságok uralmát, és a kongresszus meg is szavazta még 1890-ben a Sherman-törvényt, amely a trösztök alakulását megtiltja, de ezt a törvényt végrehajtani máig sem sikerült. Az elnökök megpróbálták harcolni a politikai életre is ránehezedő hatalmas trösztök ellen, a politikai hatalom azonban a gazdasági hatalmak bevehetetlen váraival szemben erőtlennek bizonyult.

Rooseveltet, az Unió egyik legnépszerűbb elnökét Taft követte, őt pedig 1912-ben, miután Rooseveltt a republikánus pártot szétrobbantotta, Woodrow Wilson, a demokrata párt jelöltje, a princetoni egyetem elnöke. Wilson könyveiben a régi ideális amerikai demokráciát hirdette és mint elnök megpróbált hadakozni a trösztök zsarnoksága ellen, de a harcban ugyanúgy alul maradt, mint elődei. Az amerikai demokráciának a világ látszólag legtökéletesebb demokráciájának, ebben az időben már igen sok árnyoldala mutatkozott, amelyekre Ostrogorski, a kiváló lengyel szociológus mutatott rá az amerikai demokráciáról szóló könyvében. Ostrogorski az amerikai politikai pártélet igen alapos megfigyelésével és elemzésével kimutatja, hogy a láthatatlan választási szervek hogyan hajtják a gazdasági hatalmasságok igájába a népakaratot.

Az orosz-japán háború óta a távol Kelet aktív részt vesz a világtörténelemben, nemcsak a győzelmes Japán, hanem a kínai birodalom is. A világ legkonzervatívabb, a saját ősi erkölceiben és kultúrájában legmegkövesültebb országát, Kínát is megérintette az európai civilizáció szele a XIX. század végén és megkezdődtek a zavargások, amelyek nem értek véget máig sem. A külföldi egyetemeket végzett kínaiak megittasulva az európai eszméktől, reformokat, népjogokat, parlamentarizmust követeltek. Kína azonban nem Japán: a többszáz millió lakosságú, roppant kiterjedésű birodalomban hiányoztak az európai civilizáció befogadásának lelki feltételei. Az ország belsejében az embermilliók a legprimitívebb viszonyok között úgy születnek és halnak meg, mint a rovarok. Az európaizálódott kínaiak radikalizmusa szükség-

képen belső katasztrófához vezetett. Az anyacsászárnő alatt, kinek szerepét a bokszerláadás tárgyalásánál láttuk, mandzsúriai előkelőségek uralkodtak és elsősorban az ő zsarnokságuk ellen fordult a Dél-Kínából kiinduló radikális nemzeti mozgalom. 1911-ben Szecsuánban tört ki a lázadás és még ennek az esztendőnek decemberében Nankingban összegyűltek a tartományok képviselői, detronizálták a kiskorú Pu-Yi-t, a császárt, és kikiáltották a köztársaságot. Elnökké Kína egyik legkiválóbb politikusát, az európai műveltségű Szun-Yat-Szen-t választották meg. Szun-Yat-Szen pár nap múlva lemondott, s utóda a modern Kína másik legkiválóbb államférfia, Yuan-Si-Kai lett. Yuan-Si-Kai, aki diktatori hatalommal kormányzott, szívós energiával meg tudta menteni a birodalom egységét. Az európai hatalmak a kínai eseményeket feszült figyelemmel kísérték; a szétbomlásban lévő birodalomra elsősorban Oroszország vetett szemet, azután Japán, de foglalni szerettek volna Anglia meg Franciaország is, a kínai birodalom szerencséjére azonban 1914-ben kitört a világháború.

Japán az oroszokon aratott győzelme után tovább fejlődött európai mintára, de mint tőkeszegény ország csak nagy ügyel-bajjal tudta kiheverni az 1905-i háború pénzügyi terheit. 1912 júliusában meghalt Mucsuhito császár; utóda Yoshihito, Katsura herceget nevezte ki miniszterelnökké, aki azonban nem tudván kibékíteni a nacionalisták és a modern demokratikus átalakulást követelő radikálisok közti ellentétet, 1913 februárjában lemondott; utóda Okuma gróf lett.

Az az állítás, hogy a XIX. század belenyúlik a XX. századba és az a tizennégy év, amely a nagy katasztrófa kitörését megelőzte, az előbbi századnak kiegészítése, nem felel meg a valóságnak. A XIX. század utolsó évtizedét jellemző stagnálást a XX. század elején egyszerre nyugtalanság váltotta fel. A technikai civilizáció haladása még gyorsabb ütemű, mint az előbbi században volt. Az első évtized vívmánya két korszakos találmány: a dróttalan távíró és a repülőgép. Marconi 1901-ben szerelte fel Ujfoundland-szigetén az első távíróállomást s 1903-ban az amerikai Wright testvérek elkészítették az első használható repülőgépet, a modern technika egyik legnagyobb vívmányát, amely Leonardo da Vinci óta foglalkoztatta az európai emberiséget.

A forrongás nemcsak a politikai életben, hanem a szellemi világban is érezhető volt. A hatvanas-hetvenes évek lelkettespesztő materializmusa a XX. század első évtizedében már lassanként hitelét veszítette. Közvetlen a világháború előtt meg lehet állapítani a vallásos hit felébredését, ami arra vezethető vissza, hogy az előbbi korszak racionalizmusa szintén elavult. A világháborút közvetlenül megelőző évtizedet az

eszméknek, a hiedelmeknek sajátos zűrzavara jellemzi. Bizonyos régi társadalmi hiedelmek és tudományos meggyőződések elvesztették hitelüket, új, nagy általános irányok azonban, amelyek kielégítettek volna az emberiség lelki szükségleteit, még nem forrtak ki teljesen. Ugyanaz az egyensúlytalanság jellemzi a szellemi életet is, ami a politikai életet jellemzi az európai egyensúly felborulása óta. Mindehhez járult még 1910 óta az egyre fokozódó gazdasági depresszió és a drágaság növekedése. Még azok is, akik egyébként háborúért nem lelkesedtek, várták, hogy valami nagy megrázkódtatás megtisztítsa a szellemi és politikai élet nyomasztó atmoszféráját.

H A R M A D I K R É S Z.

A VILÁGHÁBORÚ.

I.

HOGYAN KELETKEZETT A VILÁGHÁBORÚ?

A VILÁGHÁBORÚ KÖZVETETT ÉS KÖZVETLEN OKAI. A SZERAJEVÓI MERÉNYLET. POINCARÉ ELNÖK PÉTERVÁRI ÚTJÁNAK JELENTŐSÉGE. — TISZA MEMORANDUMAI. AZ ULTIMÁTUM. GREY KÍSÉRLETEI A BÉKE MEGMENTÉSÉRE. A HADÜZENETEK. A FELELŐSSÉG KÉRDÉSE.

A HÁBORÚK végső gyökerei az emberi természet mélységeiben vesznek el. A történetírás azzal, hogy rámutat a könnyen megközelíthető okokra s elkülönítve a lényegest a lényegtelenről, logikus rendbe szedi azokat az eseményeket, amelyek 1914-ben a nagy katasztrófába torkollottak, csak a felszínen mozog. „Minden háborúszükségesség, amint minden más jelenség, amint minden, ami történt, szükséges“, — írja Steinmetz, a háború filozófusa. Az emberiségnek eddig nem sikerült olyan világrendet alkotnia, amely a háborúkat kiküszöbölne. A tapasztalat azt mutatja, hogy a háború nem függ sem az állami vagy társadalmi formától, sem a gazdasági berendezkedéstől. Háborút viseltek az abszolút monarchiák, a demokráciák; egyformán oka lehet a háborúnak gazdagság, szegénység. Lehet vitatkozni a háború hasznáról, káráról. Példák mutatják, hogy a háborúknak egyformán részük volt a civilizáció terjesztésében és egyes civilizációk ledöntésében. „A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek — írja Kant — nem természetes állapot, inkább a háborús állapot az, ami azt jelenti, hogyha nem is tör ki mindjárt az ellenségeskedés, folyton fenyegetőznek vele.“ Ezért az 1914-i katasztrófa oknyomozását elintézni azzal a szegényes formulával, hogy az tisztán politikusok műve volt, kitört azért, mert Bethmann-Hollweg, Jagow, Berchtold ügyetlen és rossz diplomáták voltak, komolytalan és tudománytalan.

Ki és mi okozta a világháborút? Ez a kérdés azért vált olyan fontossá, mert a versaillesi békekonferencia kimondotta a felelősség elvét, még hozzá egyoldalúan, a legyőzöttek megkérdezése nélkül. A győzők a békekongresszus megnyitásakor a háborús felelősség kérdésének tisztázására külön bizottságot szerveztek, amelynek az amerikai Lansing állott az élén. Ez a bizottság a következő megállapítást terjesztette annakidején a békekonferencia elé: „A háborút a központi hatalmak

határozták el szövetségeseikkel, Törökországgal és Bulgáriával együtt s olyan előre megfontolt cselekményeknek volt az eredménye, amelyek elkerülhetetlenné tették. Németország Ausztria-Magyarországgal együtt tudatosan arra törekedett, hogy lehetetlenné tegye az entente-hatalmak összes békítő előterjesztéseit.“ A Lansing-bizottságnak ez az ítélete került bele a német békeszerződésbe, amelynek 231. paragrafusa kimondja a következőket: „A szövetséges és társult kormányok megállapítják és Németország elfogadja Németországnak és szövetségeseinek felelősségét az összes veszteségek és károk előidézésében, amit a szövetséges és társult kormányok népei elszenvedtek, mint következményét annak a háborúnak, amelyet Németország és szövetségesei rájuk erőszakoltak.“ Ezt a két végzést az entente-bizottság a legizább gyűlölet légkörében a legyőzöttek megkérdezése s a világháború aktáinak alapos vizsgálata nélkül hozta. Ez az ítélet etikailag is tarthatatlan, mert kollektív felelősséget állapít meg; felelőssé lehet-e tenni népeket, amelyek jóhiszeműleg abban a tudatban engedelmeskedtek kormányaik parancsainak, hogy otthonukat, hazájuk földjét védik az ellenséges támadás ellen?

Sidney Bradshaw Fay amerikai professzor a világháború oknyomozásában, Thukydides módszerét követve, megkülönböztet távolabb fekvő — közvetett — és közelebb fekvő — közvetlen — okokat. Eszerint a módszer szerint a világháború okainak láncolatát az előzményekben elmondottak alapján 1871-ig, a frankfurti békekötésig vezethetjük vissza. Itt kezdődik az imperializmus korszaka, s néhány évtized alatt kialakult a titkos szövetségek új rendszere, amivel természetsszerűleg kölcsönös féltékenység és minden eddigi mértéket felülmúló fegyverkezési verseny járt együtt. Az összes nagyhatalmak, sőt a kis országok is alkalmazták a „si vis pacem, para bellum“ hamis elvét, amely előbb vagy utóbb szükségképpen háborúra vezetett. Láttuk azt is, hogy a nemzeti imperializmus hogyan kapcsolódott össze a gazdasági terjeszkedéssel, a gyarmatosítással és hogyan fonódtak össze a nemzeti és a gazdasági expanzió szálai. Mindjárt a berlini kongresszus után megalakult a német-osztrák-magyar szövetség; ez 1882-ben Olaszország csatlakozásával hármasszövetséggé bővült, a következő esztendőben pedig kiegészült Románia társulásával. Amióta az orosz-német viszontbiztosító szerződés lejárt, az Osztrák-magyar monarchia volt a német külpolitika egyetlen támasza. Ugyanebben az időben, 1887 és 1894 között, először csak barátságos kapcsolat, végül szövetség létesült Franciaország és Oroszország között, hogy a központi hatalmak koalícióját ellensúlyozza.

Az államok egymásközötti viszonyában a nyers természetjog érvényesült, a Hobbes-féle bellum omnium contra omnes, melyet a nemzet-

közi jog csak némileg mérsékelte. A XIX. és XX. században a művelődés általános emelkedése semmit sem változtatott a nemzetközi politika antikrisztianus jellegén. A politikusok, a publicisták, az uralkodók, az államférfiak mind a nyers erő és a hatalom imádói; a presztizs, a tekintély valósággal mánia. Az Osztrák-magyar monarchiát a boszniai annexió végrehajtására inkább irreális presztizsokok, mint reális életérdekek készítették. Közben a lelkeket állandóan inficiálta a XIX. és XX. század új nagyhatalma, a sajtó, melynek hangját, jelszavait láthatatlan hatalmasságok szabályozták saját érdekeik szerint. A sajtó, pusztán azzal, hogy mit közölt, vagy mit hallgatott el, a világháború kitörése után a legmagasabb fokra tudta csigázni a tömegek alantas indulatait. (Háborús uszítás.)

A hatalmi egyensúly 1907 óta felbomlott. A diplomáciai háborút már akkor elvesztettük, midőn Oroszország és Anglia megegyeztek a perzsiai és az afganisztáni kérdésben, amit Bülow kancellár lehetetlenségnek tartott. Azt is megállapíthatjuk, hogy a központi hatalmak elmulasztottak több olyan pillanatot, amely alkalmas lett volna arra, hogy az „Einkreisungssystem“ hálójából kibújhassanak. Így a német diplomáciát és az Osztrák-magyar monarchia diplomáciáját is igen súlyos mulasztások terhelik. A német diplomácia története Bismarck bukása óta valósággal az elmulasztott alkalmak története. A Bismarck-féle politikai dogma ez volt: Németországnak az Osztrák-magyar monarchián kívül szövetkeznie kell még egy nagyhatalommal, elsősorban Oroszországgal, esetleg Angliával, mert különben azok találnak szövetkezni egymással és az egyensúly felborul. A német diplomácia elmulasztott több jó alkalmat: nem ragadták meg Berlinben 1899-ben Chamberlain ajánlatát; jó alkalmul kínálkozott volna Delcassé bukása és a Björköi szerződés is, de Bülow kancellár ezt sem vette komolyan. A Haldane-féle misszió meggyűlöletére már Bethmann-Hollweg lelkét terheli. Ha sikerül megegyezni a flottakérdésben és Németország beleegyezik abba, hogy továbbra is Anglia lesz a korlátlan úr a tengeren, talán nem lett volna világháború.

A világháború közvetlen okainak láncolatát Ferenc Ferdinánd osztrák főhercegnek, Ausztria-Magyarország trónvárományosának meggyilkolása indította meg 1914 június 28-án. Ez mozdította meg azt a lavinaszerűen előrehaladó eseménytömkeleget, amely egy hónap leforgása után a Szerbiához intézett ultimátummal és a világháború kitörésével végződött. A szerajevói merénylet volt a nagy tragédia előjátéka. A trónörökösnek igazán tragikus sors jutott osztályrészül; szlávbarát volt, a monarchia „néptörzsei“ közül legjobban a magyarokat gyűlölte és a csehek mellett legjobban a délszlávokat kedvelte. Abban a doktrinér elgondolásban, melyet tanácsadói a Habsburg-

birodalom megmentésére kieszelték, kedvelt délszlávjainak nagy szerep jutott. Az volt a terve, hogy Horvátországból, Boszniából, Dalmáciából, a szlovén vidékekből önálló Habsburg-délszláv államot alakít. Csakhogy a főhercegnek ezen a ponton összeütközésbe kellett kerülnie a nagyszerbekkel, akik maguknak akarták megszerezni Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát, hogy tengerpartot kapjanak.

A meggyilkolt trónörökös külpolitikai elgondolása sem volt szlávellenes. Németországgal fenn akarta tartani a jóviszonyt, de csak érdekből és nem őszinte vonzalomból, mert mint halála után megjelent nyilatkozataiból kiderül, nem tudta megbocsájtani Poroszországnak Sadvát. Olaszországot sem szerette, mert mint buzgó katolikus, megbocsájtathatlan bűnnek tartotta a pápai állam bekebelezését. Annál rokonszenvesebb és tiszteltebb volt előtte az autokratikus Oroszország, amellyel fel akarta újítani a régi hármass császáregyezményt. A délszláv propagandistáknak az a vádjá azonban, hogy Ferenc Ferdinánd ki akarta volna terjeszteni dél felé a Habsburg-birodalom határait, a kis Szerbia bekebelezésével, légből kapott koholmány.

A szerajevói merénylet bizonyos kapcsolatban van a boszniai hadgyakorlatot megelőző konopisti találkozóval, amelyről 1914 júniusában a külföldi sajtóban különböző legendák keringtek. Konopistban, a trónörökös csehországi birtokán június 14-én megjelent Vilmos császár, Tirpitz nagyadmirális kíséretében, ugyancsak megjelent Berchtold külügyminiszter is, Conrad vezérkari főnökkel együtt. Ebből a külföldi és főleg az angol sajtó azt következtette, hogy Konopistban a trónörökös és vendégei nagy külpolitikai terveket forralnak és új, agresszív terveket készítenek elő. Wickham Steed, a Times tudósítója találta ki a fantasztikus, de különben teljesen légből kapott konopisti paktumot. A konopisti megbeszéléseken valóban szó volt politikáról, de csak a központi hatalmak védelmi jellegű intézkedéseiről, és mint Tschirschky bécsi német nagykövetnek Bethmann-Hollweg kancellárhoz intézett jelentéséből kiderül, főleg a monarchia nem éppen megbízható szövetségesét, Romániát tárgyalták; a Szerbia elleni hódító hadjáratnak még csak a gondolata sem merült fel. A külföldi sajtóközlemények azonban a szerbekben felébresztették azt a gyanút, hogy Ferenc Ferdinánd Szerbia életére tör. A trónörökös, nemsokára a találkozó után, június végén, mint a Legfelsőbb Hadúr helyettese, résztvett a XV. és XVI. hadtest szokásos hadgyakorlatain, s ezeket a gyakorlatokat, minthogy a szerb határ közelében játszódtak le, a szerbek úgy fogták föl, mint országuk elleni tüntetést.

Kik követték el a merényletet és milyen célokból? Ennek a kérdésnek ma már rengeteg irodalma van. Akkoriban a merénylet elkövetésével a Narodna Odbrana nevű szerb kulturális célokat hangoztató

társaságot gyanúsították, később azonban kiderült, hogy a gyilkosság elkövetői az 1911-ben alakult „Egység vagy halál“ (Ujedinjenje ili Smrt) társaság tagjai voltak, amelynek Dimitrijevics Dragutin szerb vezérkari ezredes állott az élén. Ez a társaság, melynek tevékenysége Magyarországon déli részére is kiterjedt, forradalmi, véres eszközökkel akarta a Nagyszerbiát megvalósítani. Vezére Dimitrijevics Dragutin, típikus balkáni alak; résztvett 1903-ban Obrenovics Sándor király meggyilkolásában, később összeesküvést szőtt Ferdinánd bolgár cár ellen; 1912-ben két elszánt embert küldött Bécsbe, hogy megöljék Ferenc Ferdinánd trónörökösöt vagy Ferenc Józsefet. A trónörökös élete elleni összeesküvést az 1914. esztendő elején szőtték az „Egység vagy halál“ társaság tagjai. Jovanovics Ljuba volt szerb miniszternek, aki 1914-ben mint kultuszminiszter, a Pasics-kormány tagja volt, 1924-ben megjelent nyilatkozatából kitűnik, hogy Pasics miniszterelnöknek és a szerb kormány tudomása volt az összeesküvésről, de sem a boszniai kormányzóságot, sem Bécsnek nem értesítette a készülő merényletről kellő formában. Meg lehet állapítani, hogy az összeesküvés olyan nagyarányú volt, amelyhez hasonlókat csak az orosz történelem ismer, s magát a tervet II. Sándor cár meggyilkolásának analógiájára szőtték meg és hajtották végre.

A trónörökös a hadgyakorlatok végeztével, mint leendő szuverén, merev arccal, méltósággal, tábornoki díszben, összes rendjeleivel ékesítve jelent meg a rá leselkedő összeesküvők fészkeiben, Bosznia fővárosában. A verőfényes nyári délből, a ragyogó napsütésben, először a városházára hajtatott. Közben egy bomba robbant föl, Chabrinovics nevű összeesküvő bombája, s a városházáról távoztában, a fő útvonal egyik utcaszögleténél érte a trónörökösöt Princip Gavriło szerb diák golyója, amely kioltotta életét. A másik halálos lövés, amely Potiorek tábornoknak, Bosznia katonai kormányzójának volt szánva, Hohenberg Zsófia hercegnőt, a trónörökösnet érte. A csenevész, tüdővésztes szerb diák golyója kioltott egy nagy tervektől fűtött életet; megsemmisítette eszmei csirájában a Habsburg-egyesült-államokat és kirobbantotta a világkatasztrófát, amely a levegőben lógott ugyan 1909 óta, de talán késett volna még egy ideig és az is lehetséges, hogy elodázta volna még inkább egy más történelmi véletlen.

A vizsgálat során csakhamar bebizonyult, hogy a merényletet olyan társaság szervezte meg, amely a monarchia területi egysége ellen nyíltan hadakozott, s ebben a tevékenységében a mindenkor szerb kormányok bőséges anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak neki. Bebizonyult az is, hogy a merényletnek tisztán politikai céljai voltak. Az „Egység vagy halál“ társaság, mint titkos terrrorszövetség működött, de tagjainak nagyrésze a nyíltan agitáló Narodna Odbrana társa-

ságból került ki. Mennyire összeforrt ez a szörnyű balkáni alakulat a szerbek nemzeti ügyével, legjobban az mutatja, hogy a szervezetet maga Sándor trónörökös pénzelte; hogy pedig maga a merénylet mennyire a nagyszerb eszményeket és a szerb hazafiság ügyét szolgálta, ezt legjobban az bizonyítja, hogy 1919-ben a gyilkosság évfordulóját a jugoszláv állam egész területén megünnepezték, 1930-ban pedig Principnek, a gyilkosnak, szülővárosában szobrot emeltek.

Sokat vitatták, hogy értesítette-e a merényletről a szerb kormány Bécset idejében és kellő formában? Mert ha az illetékes köröket a belgrádi kormány az összeesküvésről idejében értesítette volna, ezzel mintegy igazolta volna azt, hogy ha nem is tudta megakadályozni a merényletet, legalább nem értett vele egyet. A kérdésről a vélemények eltérők, adataink pedig egészen gyérek. Szpalajkovics, aki 1914-ben Szerbia pétervári követe volt, Sztanojevics szerb történetíró, aki a trónörökös meggyilkolásának történetét is megírta és Bogicsevics volt szerb diplomata, azt állítják, hogy a bécsi szerb követ tudatta kormányának nevében Bilinski közös pénzügyminiszterrel, hogy a trónörökös ellen készül valami, s ezt írja Denis professzor is, a nagy szlávbarát francia történetíró. Uebersberger osztrák tudós, aki a világháborúra vonatkozó akták gyűjteményét kiadta és a többi osztrák történetíró semmi nyomát sem találták a levéltárban annak, hogy a közös kormányt Szerbia értesítette volna, és Berchtold külügyminiszter sem tud róla. Mindezekből az ellentmondó adatokból az tűnik ki, hogy a Pasics-kormány, ha figyelmeztette is Bécset az összeesküvésre, ezt nem olyan formában tette, hogy komolyan vehették volna.

A monarchia külügyi kormánya a gyilkosság után elhatározta, hogy a Balkánon végre tiszta helyzetet teremtsen. Minthogy a világsajtó a legnagyobb megvetéssel írt a szerajevói gyilkosságról, Berchtold és munkatársai úgy gondolták, hogy elérkezett az alkalmas pillanat, mert Szerbia megrendszabályozását nem fogják ellenezni a nagyhatalmak sem. Azt a kérdést is felvetették, vajjon joga volt-e a monarchiának a gyilkosságot megtorolni? Ezt a kérdést a nagyhatalmi politika szemüvegén kell néznünk, más szóval: azok szerint az elvek szerint kell elbírálnunk, amelyek a háború előtt a világpolitikában irányadók voltak. A vizsgálat adatai kétségbevonhatatlanul bebizonyították, hogy Szerbiában egy igen nagyarányú mozgalom az Osztrák-magyar monarchia területi integritására tört. A trónörökös meggyilkolása politikai gyilkosság volt; azért tették láb alól, mert az ő személyében a nagyszerb állam megvalósításának egyik akadályát látták. Az Osztrák-magyar monarchiának, amely elvégre mégis nagyhatalom volt, elvitatlanul joga volt felelősségre vonni Szerbiát.

A monarchia külügyi kormánya elhatározta, hogy megrendszabá-

lyozza Szerbiát, de a megrendszabályozás elé két súlyos akadály tor-nyosult: az egyik Ferenc József ellenállása volt, a másik Tisza István tiltakozása. Ferenc József békében szerette volna eltölteni életének végnapjait, s amint a hatvanhetes államrendet nem engedte megbolygatni, ugyanúgy nem akart háborút sem, amely roskadozó birodalmát könnyen végromlásba dönthette volna. Az agg uralkodót azonban Berchtold és Conrad csakhamar meggyőzték a Szerbia elleni háború szükségességéről azzal, hogy a nagyszerb propaganda birodalmának épségére tör. Sokkal keményebb dió volt Tisza. Tisza mindjárt a gyilkosság után Bécsbe ment és sejtven a bekövetkezendőket, Berchtold külügyminisztert a legnagyobb óvatosságra intette. Azután két levelet írt Ferenc Józsefnek (július 1-én és 8-án), amelyek Magyarország háborús felelőssége szempontjából is igen fontosak. Tisza igen világosan, a reálpolitikus tisztánlátásával fejtette ki, hogy a Szerbia ellen tervezett szigorú rendszabályok Oroszország rögtöni beavatkozását jelentik, ez pedig maga után vonja Franciaország beavatkozását is. Hangsúlyozta, hogy a monarchia külpolitikailag nem áll a legjobban. Ezért mielőtt a monarchia fontosabb lépésre elhatározná magát, szükség volna Bulgáriának a hármasszövetségbe való belépésére. Előadta még Tisza, hogy Románia szövetségi hűségében egyáltalában nem bízik; ezért a békét, szerinte, minden módon, minden eszközzel fenn kell tartani, s hogy presztizsünket a Balkánon megóvjuk, erre nézve egy szigorú hangú jegyzék teljesen elegendő lesz, de az ne legyen olyan hangú és tartalmú, hogy megalázza Szerbiát.

Volt még egy harmadik, mindkettőnél fontosabb tényező: a német császár és a német birodalom külügyi kormánya. Kérdés volt, vajjon a német birodalom, ha a monarchia agresszív módon fellép a Balkánon, kitart-e a hármasszövetségi szerződés mellett. Vilmos császár, akire az entente sajtópropagandája ráfogta, hogy mindenáron háborút akart, többször megakadályozta már a fegyveres összeütközést, így 1905-ben, 1908-ban, az annexiós krízis idején és 1912-ben. A császár széljegyzetei, amelyekből sokan azt következtették, hogy ő háborút akart, nem jelentenek semmit sem; Vilmos szerette mutogatni, hogy ő milyen bátor ember, hogy imponáljon minisztereinek. Berchtold mindjárt a gyilkosság után tanácskozott először Tschirschkyvel, Németország berlini nagykövetével, majd Szögyény berlini nagykövet útján a berlini külügyi hivatalnál is lépéseket tett. Zimmermann külügyi államtitkár azt üzent Szögyény útján Berchtoldnak, hogy az egész civilizált világ rokonszenvvel kíséri a monarchia energikus fellépését Szerbia ellen, mindamellett azt ajánlja, hogy a lehető legnagyobb óvatossággal járjon el. Berchtold, hogy az esetleges akadályokat elhárítsa, Hoyos grófot, a külügyminisztérium osztályfőnökét küldte Berlinbe, Ferenc

József levelével és egy külön memorandummal. A memorandum élénk színekkel ecseteli a monarchia szorongatott helyzetét. Hangsúlyozza többek közt, hogy Oroszország támogatásával új balkáni szövetség készül, amelyhez Bulgária is csatlakoznék, s akkor a monarchia balkáni presztízisének vége. „Kormányom célja, — írja Ferenc József a memorandumban, — körülzárni és megkisebbiteni Szerbiát.“ „Ha ez sikerül, Bulgária és Törökország bevonásával a monarchia új balkáni szövetséget hozna létre, amely természetesen a hármasszövetség protektorátusa alá kerülne.“

Vilmos császár, akit a szerajevói dráma dinasztikus érzelmeiben mélyen megsértett, hajlandó volt Szerbia megrendszabályozásához hozzájárulni, úgyszintén felelős politikusai is: Bethmann-Hollweg, Jagow, Zimmermann — abban a hiszemben, hogy a nagyhatalmak a kis izgága ország elleni hadjáratot, mint jogos megtorló eszközt, tétlenül fogják nézni. Meg voltak győződve arról is, hogy Oroszország még nincs kellőképpen felkészülve egy nagyobb háborús akcióra és nincs felkészülve Franciaország sem, az angol kormány pedig annyira fel van háborodva a gyilkosság miatt, és a szigetországban oly nagy az általános békevágy, hogy szó sem lehet Anglia beavatkozásáról. Egyes történetírók, mint a különben komoly és sokban megbízható Renouvin és Émile Bourgeois, hogy Németország bűnösségét bizonyítsák, előadják az állítólagos potsdami koronatanácsot (július 5), amelyen Vilmos császár elnökletével jelen lettek volna Németország összes felelős vezetői és résztvettek volna Berchtold és Conrad is. Állítólag itt merült volna fel a Szerbia elleni háború terve és ez alkalommal fogalmazták meg a Szerbiához küldendő ultimátumot. Erre az állítólagos koronatanácsra nincsen egyetlen hiteles bizonyíték sem. A császár nemsokára azután, hogy Hoyos átadta Ferenc József memorandumát, az északi vizekre utazott. Nem hihető, hogy elhagyta volna Berlint, ha nagy dolgok bekövetkeztét biztosra vehette volna. Hiteles bizonyítékaink vannak arra nézve is, hogy Vilmos elutazásakor semmiféle utasítást sem adott környezetének. Minden háborúban legfontosabb az élelmezés kérdése. Ha egy állam háborút kezd, főleg olyan nagymértékben bevitelre szoruló állam, mint Németország, ellátja magát élelemmel, legalább néhány esztendőre. A császár és Bethmann-Hollweg azt hitték, hogy elegendő lesz, ha a monarchiát diplomáciailag támogatják a Szerbia elleni akciójában, Berchtoldot és munkatársait magukra hagyták s teljesen szabad kezet adtak nekik, azt tehették, amit jónak láttak a Habsburg-birodalom érdekeinek megvédésére.

Miután Berlinben is elhárultak az akadályok, még Tisza István kételyeit és makacs ellenállását kellett legyőzni. Tisza a koronatanácsban is hangsúlyozta, hogy a világ a monarchiát fogja békebontónak

tekinteni, amely még hozzá legalkalmatlanabb időpontban kezd háborús vállalkozásba. És Tisza mégis megváltoztatta nézetét. A július 7-i minisztertanácson még körültekintést ajánlott és azt indítványozta, hogy az ultimátum ne tartalmazzon lehetetlen követeléseket és csak akkor kell katonailag fellépni, ha Szerbia ezeket a mérsékelt, enyhe követeléseket sem teljesítené, továbbá, hogy ha fegyveresen beavatkoznék a monarchia, ne foglaljon el egy talpalatnyit se Szerbia területéből. Mivel győzték meg Tiszát Berchtold és Conrad, erre a kérdésre Sidney Bradshaw Fay amerikai történettudós szavaival csak ezt felelhetjük: nem tudjuk biztosan. Berchtold Tiszához intézett levelében többek között azt mondja, hogy a német birodalom a gyengeség jelének fogja tekinteni, ha a háborútól visszarettenünk és ez megrendítheti a hármasszövetségben való helyzetünket is. Lehet, hogy ez hatott. Hathatott még Tiszára az is, hogy a nagyszerb agitáció már Magyarország területi épségét is veszélyeztette. Július 14-én a Bécsben tartott döntőjelentőségű minisztertanácson, Tisza addigi állásfoglalását teljesen feladta, csak azt kötötte ki, hogy a monarchia tartózkodjék attól, hogy Szerbia területét megkisebbitse. Tisza politikai ellenfelei azt állítják, hogy ha álláspontja mellett végig híven kitart, meg tudta volna akadályozni az ultimátumot, a szerb háborút és ezzel együtt a világháborút is. Ez azonban nem biztos. Mert ha ellenáll és lemond, valószínűleg megbíztak volna kormányalakítással mást, talán politikai ellenfelei közül azokat, akik nála sokkal nagyobb háborúsbarátok voltak. Az ultimátumhoz talán éppen azért adta beleegyezését, mert látta, hogy a bekövetkezendő eseményeket úgy sem tudja elhárítani. Berchtold és munkatársai, gróf Forgách és báró Musulin, miután így minden akadály elhárult, nyugodtan elkészíthették a végzetes ultimátumot. Minthogy szilárdan meg voltak győződve arról, hogy a büntetőexpedícióval szemben a nagyhatalmak tétlenül maradnak, nem tartották érdemesnek értesíteni sem a nagyhatalmakat, sem a szövetséges Olaszországot. Az ultimátum július 19-én már készen volt, de csak többszöri simítás után július 23-án küldték el Belgrádba.

Az ultimátumban az Osztrák-magyar monarchia, hivatkozva az 1909 március 31-i deklarációra (amelyben Szerbia az annexió tényét elismerte), felhívja a szerb kormány figyelmét arra, hogy különféle társaságok a monarchia ellen állandó agitációt folytatnak, s ennek az agitációnak egyik következménye a június 28-i gyászos esemény. Ennek előrebocsájtása után igen kemény és határozott hangon követelte az ultimátum a monarchia elleni agitáció rögtöni megtiltását, a propagandaszervek felosztatását, a monarchiaellenes lapok és egyéb sajtótermékek elnyomását s az iskolákban a monarchia elleni propaganda rögtöni megszüntetését. Szigorú hangon követelte ezenkívül

azoknak megbüntetését, akik az összeesküvésben résztvettek és azt kívánta, hogy a nyomozásban osztrák-magyar hatóságok is résztvehessenek. A szerb kormánynak az ultimátumra 48 óra elteltével kellett választ adnia.

Az ultimátum ellen azt hozták fel többek között, hogy túlszigorú hangú volt és nem lehetett rá más válasz, mint a háború és különösen azt a követelését hibáztatják, hogy a nyomozási munkában osztrák-magyar hatóságok is résztvehessenek. Ezt a szigorú, szinte kíméletlen hangot azonban jogossá tette az, hogy a szerbek támadásai a monarchia ellen a szerajevói merénylet után sem szüntek meg és a monarchiát gyalázó szerb sajtó hangja nem mérséklődött. Az ultimátum tartalmát a lapok július 24-én ismertették. A válaszadásra megszabott 48 óra feszült várakozásban telt el; az egész művelt világ végigélte ezen a negyvennyolc órán keresztül a kockarázás rettentő kínjait. Milyen volt a közhangulat és az általános helyzet ezen a néhány napon?

Németország sajtója és közvéleménye a válság egész ideje alatt Ausztria-Magyarország mellett állt. A francia sajtóban már megcsendültek olyan hangok, mint ha Franciaországban tudtak volna a bekövetkezendőkről. A *Matin* Poincaré elnök látogatása alkalmával szinte megfenyegeti Németországot azzal, hogy számszerű adatokkal ismerteti az orosz haderőt. A francia szocialisták azonban hallani sem akartak a háborúról. Július elején pártgyűlést tartottak, amelyen felvetették azt a kérdést, hogy európai háború esetén az általános sztrájk fegyveréhez nyúljanak-e; többen mellette nyilatkoztak, majd nagynevű vezérüknek, Jaurèsnak javaslatára elhatározták, hogy az általános sztrájk fegyverétől nem fognak visszariadni. „Az általános munkássztrájk, egyöntetűen és nemzetközien megszervezve, minden érdekelt országban, és ezzel egyidőben agitáció és a nép megmozdítása a leghatásosabb formákban” — így végződik a szocialisták javaslata. Ezért kellett meghalnia Jaurèsnak, közvetlenül a mozgósítás előtt.

De még nagyobb figyelmet érdemel az, ami Oroszországban ment végbe az ultimátum elküldését megelőző napokban. Poincaré, francia köztársasági elnök július 20-tól 23-ig Szentpéterváron időzött. Ezt a látogatást maga az elnök és Paléologue, Franciaország volt pétervári nagykövete, emlékirataikban úgy akarják feltüntetni, mint egyszerű udvariassági aktust, amelynek nem volt különösebb politikai jelentősége. Ezzel szemben a valóság az, hogy Poincaré és a cár valósággal konferenciát tartottak. Hogy itt nagy politikai kérdések, sőt a háború kérdése is szóba került, ez kitűnik a cárnak és Paléologue nagykövetnek beszélgetéséből. A cár ugyanis elmondotta a francia nagykövetnek, hogy mennyire fontosnak tartaná úgy Franciaország, mint Oroszország érdekében, a legszorosabb kapcsolatot Angolországgal. Poincaré

azt írja, hogy a fényes estélyeken, a fogadások alkalmával háborúról senki sem beszélt. De ugyanakkor Paléologue elárulja, hogy mit beszéltek Milica és Anasztázia nagyhercegnők Nikolajevics Miklós nagyherceg ebédjén. A nagyhercegnők egyszerre mondták Paléologue-nak: „Tudja ön, hogy történelmi napokat élünk, szent napokat? Az apám írja (Nikita montenegrói király), hogy a hónap végén háborúnk lesz.“ Erre Anasztázia nagyhercegnő ezt jegyezte meg: „A háború ki fog törni... Ausztriából semmi sem marad... Németország megsemmisül.“ Ezekből a szavakból látjuk, milyen volt a hangulat és mi volt a beszéd tárgya Péterváron Poincaré látogatásakor.

Poincaré látogatásának az volt a célja, hogy a habozó, bátortalan cárt felbátorítsa. A La France hajón, amelyen az elnök Pétervárra utazott, hosszasan beszélgettek. Miről? Ezt csak Poincaré tudná megmondani, annyi bizonyos, hogy nem olyan közömbös és semmitjelentő dolgokról, mint a volt elnök emlékirataiban fel akarja tüntetni. Ennek a fontos találkozásnak eredményeit a világháború angol dokumentumainak alapján a következőkben lehet összefoglalni: 1. Teljes meg egyezés jött létre a két hatalmat érdeklő összes kérdésekre nézve, amelyek az általános békére, az európai és főleg a keleti egyensúlynak fenntartására vonatkoznak. 2. Elhatározták, hogy Bécsben lépéseket tesznek abban az irányban, hogy Szerbia belső ügyeibe nem engednek beavatkozást. Végül a két ország szövetségét ünnepélyesen megerősítették.

Oroszország céljai nem voltak kétségesek. Tudjuk, hogy Izvolszkij régóta háborút akart és 1912-ben hozzácsatlakozott Poincaré is. Oroszország és Szerbia kapcsolataira vonatkozólag sajnos, hiányoznak az adataink. Lehetséges, hogy Artamanov orosz ezredes, aki a szélső pánszláv Hartwig belgrádi orosz követ mellett, mint katonai attasé működött, összeköttetésben állott Dimitrijevics Dragutin ezredessel, a terrorszövetkezet fejével. Ezt azonban aktaszerűen eldönteni nem lehet. Poincaré és a cár szentpétervári találkozásán teljes összhangban találkoztak a francia hatalmi törekvések a pánszláv célokkal. Az elnök diadalittasan, nagy reményekkel eltelve, rózsás hangulatban távozott a cár fővárosából.

Az entente-hatalmak az ultimátum riasztó hírére egyértelműleg s egy akarattal jártak el. Poincaré elnöknek azt az állítását, hogy szó sem volt az entente egységéről és hogy milyen roppant munkába került megnyerni Angliát, megcáfolja a bizonyítékoknak, az aktáknak egész tömege. Szaszanov orosz külügyminiszter július 24-én, midőn az ultimátumnak Pétervárra híre ment, kijelentette Buchanan angol nagykövet előtt, hogy az ultimátum háborút jelent. Sebeko, Oroszország bécsi nagykövete, már július első napjaiban mondotta Bunsen angol

nagykövetnek, hogy Oroszország nem nézné tétlenül, ha a monarchia megtámadná Szerbiát. Már július 24-én biztos volt, hogy Oroszország fegyveresen beavatkozik a szerb konfliktusba. Szaszanov külügy-miniszter Szapáry pétervári osztrák-magyar nagykövet előtt, aki vele az ultimátum tartalmát tudatta, gorombán kifakadt, főleg az ultimátumnak szigorú és határozott hangja miatt. És még aznap (július 24-én délután) minisztertanácsot tartottak, s miután Januskevics vezérkari főnökkel maga Szaszanov tárgyalt, elhatározták a részleges mozgósítást Ausztria-Magyarország ellen és a kievi, az odesszai, a moszkvai és a kazáni katonai kerületeket azonnal mozgósították. Úgy látszik, hogy az osztrák-magyar-orosz háború már július 24-én elkerülhetetlen volt. Franciaország szolidaritását Oroszországgal már biztosították s Angliáé is valószínű volt. Grey külügyminiszter azt mondta Benckendorf orosz nagykövetnek, hogy addig, míg Ausztria-Magyarország és Szerbia ügyéről van szó, Anglia közömbös: a brit kormányt azonban a konfliktus érdekelni fogja akkor, ha Oroszország megtámadja Ausztria-Magyarországot. Július 24-én és 25-én Szaszanov a pétervári angol nagykövettel csaknem állandóan tárgyalt, de úgy látszik, Buchanan nem adhatott még határozott választ kormánya nevében. Anglia a történelem tanulságai szerint mindig lassú és rendkívül megfontolt. Nagy-britannia külügyi kormánya nagy, fontos lépést, amelynél a nemzet vagyona és vére forgott kockán, sohasem határozott el máról-holnapra. Greynek nyomós okokra volt szüksége, hogy a konfliktusba beavatkozzék.

Szerbia nem fogadta el az ultimátumnak azt a követelését, hogy a nyomozásban az osztrák-magyar hatóságok is résztvegyenek. Ezt a követelést nem lehet túlzottnak mondani, hiszen ez nem volt egyéb, mint az a jog, amelyet az orosz hatóságok is gyakoroltak a Párizsban élő lengyel forradalmárokkal szemben, a francia kormány beleegyezésével. De Szerbia mindenképp tagadó válaszra készült, ezt mutatja az, hogy a mozgósítást már az ultimátum átnyújtásakor elrendelték, amiből az is következik, hogy az ultimátumot nem fogadták volna el akkor sem, ha annak hangja és tartalma enyhébb lett volna.

Ezzel a kocka el volt vetve. Ausztria-Magyarország és Németország vezető körei abban a hiú reményben ringatták magukat, hogy a konfliktus Szerbiára lokalizálódik és semmi körülmények között sem „európaizálódik“ az összeütközés. Az osztrák-magyar és német diplomáciának minden lehetőséget meg kellett volna ragadnia az összeütközés lokalizálására. Ez rendkívül nehéz feladat lett volna, mert Oroszország már régóta el volt szánva arra, hogy az 1909-i diplomáciai szégyent megtorolja és a Habsburg-birodalommal leszámol. De az osztrák-magyar diplomáciát mégis nagy és súlyos mulasztások terhe-

lik. A Ballplatzon senkinek nem jutott eszébe a szerajevói gyilkosság után hangulatot csinálni a monarchia mellett a világsajtóban és biztosítani legalább semlegesség formájában valamelyik entente-hatalom támogatását. Berchtold és munkatársai, elvakítva a rokonszenves sajtómegnyilatkozásoktól, mindezt feleslegesnek gondolták.

Oroszországban a békés megoldás lehetőségére nem is gondoltak. Először a kovnói kerületben (július 26), majd az egész európai Oroszországban elrendelték a hadiállapotot. Franciaország, amely az 1912-i nagy válság alkalmával annyira békeszeretőnek mutatkozott, most ellenkezőleg igen harcias volt és egyetlen számottevő lépést sem tett a béke vagy a kiengesztelődés felé. Viszont azonban az is tagadhatatlan, hogy Anglia nagy jóakaratot mutatott és a békés megegyezést legalább megkísérelte. Grey közvetítő javaslatai azonban természetesen csak akkor jártak volna sikerrel, ha Szerbiától el lehetett volna választani Oroszországot. Az utolsó izgalmas napok diplomáciai aktáiból megállapíthatjuk, hogy a készülő nagy összeütközés elkerülésére Sir Edward Grey angol külügyminiszter igen sokat tett. Július 27-én sürgőnyt intézett Sir Fr. Bertie párisi angol nagykövethoz, melyben azt javasolja, hogy Olaszország, Németország, Franciaország képviselői, övele együtt, gyűljenek össze közös konferenciára, hogy megbeszéljék a békés kibontakozás útjait. Grey javaslatát Bertie még aznap közölte Bienvenu-Martin francia igazságügyminiszterrel (aki a távollevő Vivianit helyettesítette) és az bejelentette, hogy a francia kormány a javaslathoz hajlandó hozzájárulni. Bethmann-Hollweg azonban Lichnowsky útján azt válaszolta Greynek, hogy Németország ilyen konferencián nem vehet részt, mert Ausztriának Szerbiával való viszálya nem vihető európai döntőbírárság elé s a német kormánynak az a felfogása, hogy az összeütközés elintézése tisztán a két ország dolga. Ez volt Bethmann-Hollweg válasza akkor, amidőn Oroszország a részleges mozgósítást már elrendelte, tehát nyilvánvaló volt, hogy az osztrák-magyar-szerb viszály európai ügygé dagadt. Július 26-án már megmozdult a pokoli gépezet és Grey javaslata nem használt. Buchanan másnap azt jelentette Greynek, hogy a nyugati frontra jelentékeny orosz csapattestek indultak. Semmit sem használt a német kancellár július 26-i távirata, amelyben biztosította Oroszországot arról, hogy Ausztria semmiféle területi foglalást nem szándékozik végrehajtani, ezért a béke fenntartása tisztán Oroszországon múlik.

Megakadályozni az orosz mozgósítást akár közvetítő javaslattal, akár valami más úton-módon, teljesen reménytelennek látszott: Oroszország 1912 óta úgy összenőtt Szerbiával, hogy nem lehetett őket szétválasztani és az orosz-japán háború óta az egész orosz külpolitika elsősorban a Balkánra volt építve. Oroszország attól félt, hogy ha Ausztria-

Magyarország a nagyszerb aspirációkat letöri, a Habsburg-monarchia lesz az irányító hatalom a Balkánon; Szaszanov nem mert feladni egy megrögződött orosz politikai dogmát, amellyel az egész orosz közvélemény át volt itatva. A helyzetet így látta Buchanan angol nagykövet is, aki július 25-én ezt sürgönyözte Londonba: „A helyzet ránk nézve a legveszedelmesebb; aközött kell választanunk, hogy tényleges segítséget nyújtunk Oroszországnak, vagy le kell mondanunk barátságáról.”

Július 25-én este 6 órakor az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia diplomáciai összeköttetése megszakadt. Berchtold és Conrad azon voltak, hogy meg kell kezdeni a háborút Szerbia ellen, amilyen gyorsan csak lehet, minden késedelem csak árt, s az orosz beavatkozást is csak gyors cselekvéssel háríthatják el. A következmények megmutatták, mennyire tévedtek. Július 28-án megtörtént az első hadüzenet: a monarchia Szerbiának megüzente a háborút.

A nagyhatalmak kötelessége, ha valóban békés szándékkal voltak eltelve, most már az lett volna, hogy minden lehető eszközzel megakadályozzák Oroszország és a Habsburg-monarchia között a fegyveres összeütközést. Franciaország, Anglia, Németország együttesen, közös erővel még csirájában elfojthatták volna a világháborút. Láttuk az előbb, a Grey-féle indítványnál, hogy Bienvenu-Martin hozzájárult volna, de Bethmann-Hollweg szabotált ellene. Megnehezítette a békés kiegyenlítődést Mensdorff gróf is, a monarchia londoni nagykövete, azzal az oktan nyilatkozatával, hogy a Habsburg-monarchia, ha legyőzi Szerbiát, bizonyos szerb területeket Bulgáriához fog csatolni. Berchtold és Conrad csökönyösen kitarottak amellet a meggyőződésük mellett, hogy minden megalkuvás a gyengeségnek jele, egyetlenegy dolog fontos: gyorsan, gyorsan megverni Szerbiát. Bethmann és Jagow szinte tétlenül nézték az események egymásra torlódását, abban a téves hitben, hogy Anglia ugyanúgy, mint 1912-ben, most is semleges marad. Vilmos császár visszaérkezve észak-tengeri útjáról, a szerb válasz tartalmáról július 27-én értesült, s naiv módon azt hitte, hogy a monarchia diplomáciai győzelmet aratott és ezzel az ügy befejeződött, pedig Oroszországban már javában folytak a háború előkészületei. Grey-nek minden közvetítő javaslata kútba esett; azt a javaslatát, hogy közvetlen tárgyalások induljanak meg a felek között, Poincaré elnök, mint „veszedelmest” utasította vissza; közben az orosz mozgósítás rémhírei a legnagyobb nyugtalanságot keltették Berlinben...

Olaszország kezdettől fogva osztrákellenes magatartást tanusított, még Ferenc Ferdinánd meggyilkolása sem indította nagyobb részvételre. San Giuliano külügyminiszter Flotow német nagykövet előtt kijelentette, hogy Olaszország nem hajlandó Ausztriát abban a törekvésében támogatni, hogy legázolja Szerbiát. A július 27.-i minisztertanácson

voltak hívei a semlegességnek, de egyesek már azt a felfogást hangoztatták, hogy Olaszországnak szövetségesei ellen be kell avatkoznia. A két germán nagyhatalom tehát a világkatasztrófa előestjén ugyanúgy magára maradt, mint 1906-ban, a marokkói válság idején, vagy 1909-ben és 1912-ben; a másik négy nagyhatalom pedig, mintha titkos csatornák kötötték volna őket össze, mint a tengerszemeket a nagy világtengerrel, egyformán reagáltak minden hatásra.

Bethmann-Hollweg megpróbálta Angliával és Franciaországgal leszereltetni a készülődő Oroszországot, ámde a legkisebb eredmény nélkül. Július 28-án Lichnowsky, Németország londoni nagykövete, azt a pesszimisztikus jelentést küldötte Londonból Bethmann-nak, hogy a konfliktus lokalizására igen kevés a remény. A béke barátai még egy utolsó deszkaszálba kapaszkodtak; volt két befolyásos ember Péterváron: Davidov, az orosz külkereskedelmi bank elnöke és Witte, a nagy miniszter, akik látták, hogy az aláaknázott Oroszország vesztébe rohan, ha háborút kezd, de a háborús párt elnyomta őket. Döntő jelentőségű volt Paul Cambon útja, aki július 28-án visszatért Londonba és sikerült Greyt megnyernie Oroszország és Franciaország támogatására. Minthogy Oroszországot Franciaország még a részleges mozgósítás előtt biztosította teljes támogatásáról, a béke barátainak ügye most már elveszett. Pourtalès német nagykövet kormánya nevében hasztalan vállalt kezességet azért, hogy Ausztria-Magyarország nem nyúl hozzá Szerbia területi épségéhez, Szaszonov 30-án azt jelentette Benckendorfnak Londonba, hogy nem elégszik meg azzal a kijelentéssel, hogy Ausztria-Magyarország nem nyúl hozzá szerb területhez... Oroszország csak azzal elégednék meg, ha Ausztria-Magyarország elismerné, hogy az osztrák-magyar-szerb kérdés európai érdekű és az ultimátumból kiküszöböli azokat a követeléseket, amelyek Szerbia szuverénitását érintik. Sir Edward Grey július 29-én ismét közvetített, Berchtold pedig szigorú intelmeket kapott Berlinből, hogy egyezzen meg Oroszországgal. Július 29-ének és 30-ának történetét nem ismerjük minden részletében. Ügylátszik azonban, hogy az orosz háborús párt csak időt akart nyerni, hogy teljesen felkészülhessen, mert a meg egyezés minden kísérlete megbukott Szaszonov ellenállásán. Bécsben Sebekó és Berchtold, Péterváron Pourtalès és Szaszonov vitatkoztak a megegyezési formulán... még aznap (július 29-én) Vilmos császár és Miklós cár váltottak táviratot egymással, de minden eredmény nélkül, majd július 30-áról 31-re virradó éjszaka Miklós cár elrendelte az általános mozgósítást, — mielőtt Vilmos császárnak semmitmondó táviratban válaszolt. A kritikus pillanat most már elmúlt, az események most már egymásba kapaszkodnak, mint valami gépezet fogaskerekei. Németországban az orosz általános mozgósítás hírére kimondották

a háborús veszély állapotát. Másnap a német császár felszólította a cárt, hogy adjon neki 12 óra elteltével megnyugtató választ vagy a mozgósítást szüntesse meg; s minthogy megnyugtató választ nem kapott, Németország augusztus 1-én éjjel hadat üzent Oroszországnak. A világháború előkészületeiben az orosz általános mozgósítás volt a legdöntőbb pillanat, minden, ami ezután történt, ennek a következménye.

Sir Edward Grey elhatározásában kétségkívül nagy része volt a németgyűlöletnek, amelyet a sajtó 1900 óta tervszerűen szított. Kezdetben békebarátnak mutatkozott. Igaz, hogy 1900 óta az orosz törekvéseket támogatta, de Grey sokszínű diplomata volt, aki soha életében nem mondott határozottan igent vagy nemet. Nem igaz Bülownak az a vádja, hogy Bethmann rá se hederített Angolországra; még július 29-én is tett egy semlegességi ajánlatot, amit azonban Grey nem fogadott el. Poincaré augusztus 1-én már aláírta a mozgósítási rendeletet és a francia csapatoknak meghagyták, hogy a határt nyolc kilométerre közelítsék meg. Hogyan kezdődött az ellenségeskedés, ki provokálta a támadást, a franciák-e vagy a németek, ezt lehetetlen kideríteni. Augusztus 3-án Németország a határsértések miatt hadat üzent Franciaországnak. Tudjuk azt is, hogy Belgium már július 31-én, tehát négy nappal a francia-német hadüzenet előtt, teljesen fel volt készülve. Franciaországban biztosan nem tudták ugyan, de mégis gyanították, hogy a németek Belgiumon keresztül fognak támadni. Belgiumtól Németország az augusztus 3-i ultimátumban barátságos átvonulásra kért engedélyt és megígérte az ország függetlenségének tiszteletben tartását, valamint az összes károk megtérítését. A belga kormány azonban az 1839-i és az 1870-i szerződésekre hivatkozva, visszautasította az ajánlatot és kijelentette, hogy az ország semlegességét minden eszközzel megvédi. Másnap, augusztus 4-én, a német csapatok átlépték Belgium határát, Anglia pedig, Belgium semlegességének megsértése miatt, még aznap éjjel hadat üzent Németországnak. Ezt követte az osztrák-magyar hadüzenet Oroszországnak augusztus 5-én és augusztus 6-án a szerb, augusztus 12-én pedig a montenegrói hadüzenet Németországnak.

Az entente propagandája még ma is azt hirdeti, hogy Németország gyújtotta fel a világot. A felelősség azonban, mint a háború óta napfényre került akták mutatják, megosztott felelősség. Mindegyik hadviselő bűnös többé-kevésbé, éppen ezért sorrendet megállapítani igen nehéz, csaknem lehetetlenség. Ámbár a hatalmak 1871 óta kölcsönösen a legnagyobb erővel fegyverkeztek és háborús szellemben neveltek fel két nemzedéket és elismerték a háborút, mint a politika folytatásának bizonyos esetekben igénybevehető eszközét, mégis visszaborzadt mindenki egy nagy európai háború gondolatától. Már Moltke tábornok,

az 1870/71-i háború porosz hadvezére, megjövendőlte, hogy az új nagy fegyveres összeütközés sokáig fog tartani, a modern fegyverek tökéletessége mellett is; ezért nem volt olyan lelkiismeretlen politikus, sem hadvezér, aki meg ne kísérelt volna minden lehetőt a fegyveres összeütközés elkerülésére. Igaz, minden államnak voltak ambíciói: Ausztria-Magyarország el akarta hárítani a nagyszerb veszedelmet és szerette volna helyreállítani megcsorbúlt presztizsét; a német imperialisták nagynémet érdekszféráról álmodtak, amely a birodalom határain túl, messze délre, egészen a Perzsa-öbölíig terjed; Oroszország meg akarta szerezni Konstantinápolyt — hatalmi és gazdasági okokból —, Franciaország vissza akarta kapni 1871-ben elvesztett tartományait; Szerbia és Románia el akarták ragadni Magyarország egyes részeit, de viszont számolt mindegyik az esetleges veszteség borzalmas következményeivel is. A háború mégis kitört. Miért? Mert egyes országokban a katonai és politikai vezetők elkövettek bizonyos dolgokat, amelyek a mozgósításhoz és hadüzenethez vezettek, ugyanakkor elmulasztottak bizonyos dolgokat, amelyek azokat elkerülhetővé tették — írja Sidney Bradshaw Fay. Melyik hadviselő vonható legelsősorban felelősségre? Ausztria-Magyarország, Szerbia, Oroszország, Németország vagy Franciaország-e? Ezt lehetetlenség eldönteni, mert nemcsak azok felelősek, akik közvetlenül előidézték a háborút, hanem azok is, akik olyan helyzetet teremtettek, amely annak elkerülését lehetetlenné tette. Az elfogulatlan bíró előtt a legsúlyosabb felelősség Szerbiát és Oroszországot terheli. Szinte perrendszerűen meg lehet állapítani, hogy Pasics szerb miniszterelnök nem igazolta Szerbia büntelenségét a szerajevói gyilkosságban és hogy az osztrák-magyar ultimátumra azért nem adott kielégítő választ, mert így nyilvánvalónak látszott, hogy Szerbiára rákényszerítették a háborút. De hibás Berchtold is, főleg azért, mert az ultimátumot elhamarkodva küldte el és nem véve kellőképp figyelembe Anglia közvetítő ajánlatait, teljes erővel rátört Szerbiára. A német történetíróknak az az állítása viszont, hogy a német birodalom pusztán Ausztria-Magyarország áldozata, szintén nem állja meg helyét azért, mert Németország nem állott Ausztria-Magyarország gyámsága alatt. A július 30-án elrendelt általános orosz mozgósítást úgy tekinthetjük, mint a világháború legfőbb közvetlen okát, mert Németország ellen irányult és rákényszerítette Németországot az általános mozgósításra. De Oroszország nemcsak ezért felelős. Felelős azért is, hogy szította a szerb-osztrák konfliktust. Az orosz militaristák biztosak voltak abban, hogy francia és angol támogatással övék a győzelem. Poincaré nagy művének ötödik kötetében meg akarja győzni olvasóit Franciaország ártatlanságáról, de ez nem sikerült neki. Mert mit tett Franciaország a háború elhárítására? Semmit. Meg sem kísérelte az orosz mozgósítás

megakadályozását, s az ultimátum napjától kezdve Poincarénak egyetlen gondja volt: megnyerni Angliát. A német birodalom felelősségének kérdése sem intézhető el azzal a primitív formulával, hogy Németországot az a szerencsétlenség érte, hogy Ausztria-Magyarország volt a szövetségese. Az Osztrák-magyar monarchia és a német birodalom között igen belső kapcsolat állott fenn; úgy össze voltak forrva a külpolitikai kérdésekben, hogy ha felelősségről szó lehet, akkor legalább is megoszlik arányosan kettőjük között.

Egészen más elbírálás alá esik Magyarország felelőssége. Ez a kérdés koránt sincs elintézve azzal, hogy Tisza István nem akart háborút és a kritikus július 14-i koronatanácson csak a kényszernek engedett. Ez is nagyon fontos, de a mi mentségünkre fel kell hozni azt is, hogy Magyarországnak és Ausztriának nem voltak azonos külpolitikai céljaik. Egészen biztos, hogy egy önálló, öncélú, a maga életét élő Magyarország Szerbiával békésen meg tudott volna egyezni. Az annexió, amely a világháborút előidéző legfőbb okok között szerepel, nem magyar, hanem osztrák hatalmi érdek volt, ugyanúgy, mint az okkupáció annak idején. Ausztria imperializmusát, amelyen az Osztrák Ház hatalmi törekvéseit kell értenünk, a magyar nemzeti aspirációkkal csak a rosszakaratú magyarellenes propaganda azonosíthatja. Az Osztrák Háznál a hatalom tisztán mint öncél szerepel, s nem érvényesülni akaró nemzeti erőknak volt kifejezője. Mi a világháborúba tragikus végzettszerűséggel belesodródtunk, annak az államjogi kapcsolatnak révén, amelybe 1867-ben léptünk Ausztriával, belevitt bennünket másodsorban a Németországgal való szövetségi kapcsolat. Nem állíthatjuk elfogulatlanul azt sem, hogy reánk nézve a nagyszerb agitáció teljesen közömbös lett volna; Dél-Magyarországot is fenyegette Szerbia, de a nagyszerb-osztrák-magyar viszályban elsősorban mégis osztrák és nem magyar hatalmi aspirációk ütköztek össze. Magyarország felelőssé semmiképp sem tehető; kitarzott és elvérzett becsületből egy olyan harcban, melyben alig volt szemernyi érdeke.

A felelősség kérdésének ezek a részletei és szempontjai késő évtizedek múlva, ha majd a lehiggadt, objektív történetírás veszi szemügyre a világháború okait, bizonyára teljesen elhomályosodnak. Világrendről volt itt szó, mely a fegyverekre volt építve. A későbbi idők kutatói csodálkozni fognak azon, hogyan tettek felelőssé népeket, országokat háborúért, amely bizonyos technikával mesterségesen bármikor felidézhető és nem fogja megérteni a jövődöbéli, napjaink elfogultságától mentes kutató azt sem, miért büntettek meg ártatlan tömegeket, amidőn a háború és béke kérdéseit a világháború kitörésekor az államfőknek, a dinasztiaiknak felelőtlen ügynökei intézték.

II.

A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI 1916. ÉV VÉGÉIG.

A VILÁGHÁBORÚ PROBLÉMÁI. A NÉMETEK ELSŐ NAGY SIKEREI A NYUGATI HARC-
TÉREN. AZ OROSZOK ELŐNYOMULÁSA GALICIÁBAN. A SZERBIAI OFFENZIVA
KUDARCA. NÉMET GYŐZELEM TANNENBERGNÉL ÉS A MAZURI TAVAKNÁL.
A MAZURI CSATA. A TÉLI HARCOK A KÁRPÁTOKBAN. GORLICE. OLASZORSZÁG
BEAVATKOZÁSA. A KÖZPONTI HATALMAK GYŐZELMEI AZ OROSZ HARC TÉREN.
SZERBIA MEGHÓDÍTÁSA. VERDUN OSTROMA. OFFENZIVA OLASZORSZÁG ELLEN.
NAGY HARCOK CHAMPAGNEBAN ÉS ARTOISBAN. A BRUSSZILOV-OFFENZIVA.
ROMÁNIA BEAVATKOZÁSA. A SOMME MELLETTI NAGY CSATÁK. A SKAGERRAKI
TENGERI ÜTKÖZET. HINDENBURG FÖVEZÉR. FERENC JÓZSEF HALÁLA. IV. KÁROLY.

CLAUSEWITZ tábornok ismert mondása szerint a háború nem
egyéb, mint a politika folytatása más eszközökkel. Ezt a mon-
dást klasszikusan igazolja az 1870/71-i francia-porosz háború.
Franciaország és Poroszország között a politikai vita úgy kiéleződött,
hogy nem lehetett többé paktumokkal elsimítani, nem volt más hátra,
mint hogy az egyik fél reáerőszakolja a maga akaratát a másikra.
A világháború első tekintetre ezt a tételt nem igazolja. Egyik hadakozó
félnek sem volt konkrét, pontosan körvonalazott programja, mind-
egyik azt hirdette, hogy megtámadták és kénytelen saját határainak
védelmére fegyverhez nyúlni. Ezt mondták a frontra induló katona-
ságnak, ezt harsogta valamennyi hadviselő állam sajtója.

A világháború pontosan meghatározott hadicélok nélkül indult
ugyan meg, Európát azonban régi, évek, sőt évtizedek óta lappangó,
s meg nem oldott problémák idült betegség módjára kínozták. Kjellén
Rudolf, a kiváló svéd tudós, geopolitikai, ethnopolitikai, szociopoli-
tikai, alkotmányos és kultúrpolitikai csoportokra osztja Európának a
világháború kitöréséig összegyűlemllett nagy kérdéseit. Az első cso-
portba tartoznak a nagyhatalmaknak azok a törekvései, hogy földrajzi
elhelyezkedésükön és földrajzi határaikon változtassanak, részben
hatalmi, még inkább gazdasági okokból. Oroszország például kijáratra
akart szert tenni a konstantinápolyi szorosokon keresztül a meleg ten-
gerre; Angolország indiai birtokainak biztosítása végett tisztázni akarta
az egyiptomi kérdést és meg akarta szerezni Mezopotámiát. Egyiptom
ugyanis — mint Delbrück megjegyzi — az a pont, ahol az angol világ-
birodalom halálra sebezhető. A német birodalomnak kevés volt a ten-
gerpartja és Anglia tengeri egyeduralkodó miatti folyton akadályokba

ütközött mozgási szabadságában. A Drang nach Süden-t bizonyos tekintetben nagy, életbevágó érdekek igazolták.

Ezeknél a nyilvánosság szemei elől elzárt problémáknál sokkal ismertebbek és hangosabbak voltak az ethnopolitikai problémák, amelyek a különböző nemzetiségi törekvéseket és irredentákat kell értenünk. Ezek voltak a világháborúnak legtöbbet hangoztatott kérdései, úgyhogy a nemzetiségek jogainak elismerése már a háború legelején belekerült az entente-hatalmak háborús programjába, nem azért, mintha az entente-politikusok az eszményi emberi jogokért nagyon lelkesedtek volna, hanem azért, mert a Habsburg-monarchiát, mint nemzetiségi államot, ezzel az elvvel lehetett legkönnyebben felbomlasztani. A Habsburg-birodalomban ugyan nem nyomták el a nemzetiségeket, mindegyik élhetett saját nyelvével és fejleszthette nemzeti kultúráját; a XIX. századnak azt a szofizmáját azonban, hogy a nemzeti állam a világtörténelem utolsó szava, kitűnően lehetett alkalmazni a rozoga birodalom szétrobbantására. Európa a világháború kitörése előtt sok mindenféle irredentától visszhangzott: volt olasz irredenta Dél-Ausztriában, szerb és román irredenta Magyarországon, ukrán irredenta Oroszországban, lengyel Németországban. Az Osztrák-magyar monarchiában a cseh önállósági törekvések voltak évtizedek óta a legveszedelmesebbek, mert összeköttetésben állottak a pánszláv, később a neopánszláv mozgalommal és a szláv agitátorok hívták fel a germán-ság iránt ellenséges külföld figyelmét az Osztrák-magyar monarchia belső viszonyaira. A Habsburg-birodalom belső bajainak 1914 előtt már egész irodalma volt. Mindezekhez járultak még a nagy világgazdasági kérdések. Angliának az volt a célja, hogy állandósítsa a világpiacokon addigi felsőbbbségét, Németországnak az, hogy ezt megdöntse és kivívja a tengereken az egyensúlyt. Mindezekből nyilvánvaló, hogy a világháborúnak nem a június 28-i esemény volt az egyetlen oka, ellenkezőleg: minden jel arra vall, hogy a szerajevói merénylet csak ürügyül szolgált.

A mozgósítási gépezet minden országban a legremekebbül működött. Az állandó hadseregek és az általános védkötelezettség rendszere kitűnően bevált; egyetlen jelre, egyetlen parancsszóra mindenki a helyére sietett. A lelkesedés sem hiányzott, mert a hadbavonulók mindenütt azt hitték, hogy hazájuk határait kell megvédeniök. A kivételes törvényekkel minden országban életbeléptették az államterroret, amely nélkül háború el nem képzelhető. A mozgósítás csodás pontossággal néhány nap alatt mindenütt végbement. Most először jelentek meg az emberiség történetében milliós tömegek a hadiszíntereken. A központi hatalmak 1914 augusztusában 3,400.000 embert, az entente-hatalmak 5,700.000-et dobtak a harcterekre. Ezek a milliók

alkották az emberiség fizikailag, erkölcsileg, lelkiileg legkitűnőbb, leg-
egészségesebb emberanyagát. A pacifista pártok és szekták (a szocialis-
ták, a radikálisok) meg sem mertek mukkanni, a keresztény egyházak
pacifizmusa hasonló módon csődöt mondott, minden más hangot el-
némított az általános háborús és hazafias hangulat. Mindjárt kezdet-
ben kitűnt, hogy a népek második nagy catalaunumi csatája készül,
nem az államok kormányaié. Kezdetben mindenki azt hitte, hogy a
nagy mérkőzés hetekig, vagy talán csak hónapokig fog tartani. A tév-
hitet az ébresztette, hogy a modern lőfegyverek hatása rendkívüli, de
megfeledeztek arról, hogy a védelem módjai a fegyverek hatásához
fognak majd alkalmazkodni. Másodszor annak tulajdonítható a téve-
dés, hogy senki sem hitt az államok pénzügyi teherbíróképességében.
Az első perctől fogva minden országban mindenki és minden a hábo-
rút szolgálta. Rögtön behozták mindenütt az ujság- és könyvcenzúrát,
korlátozták a gyülekezési szabadságot, majd a hadviselés szolgálatába
állították az egész gazdasági életet; megvalósult Wagner Adolf német
közgazdász álma: az államszocializmus, a központilag irányított, piac-
talan termelés.

A hatalmi csoportok a következőképen állottak egymással szem-
ben: Németország és Ausztria-Magyarország az egyik oldalon, ame-
lyekhez októberben Törökország, a következő esztendőben pedig Bul-
gária járult; a másik oldalon Angolország, Franciaország, Oroszország,
Belgium, Szerbia, Montenegró; ehhez a csoporthoz augusztusban
Japán, a következő esztendőben pedig Olaszország csatlakozott. Az első
nagyrendületű offenzívát azonban a számra nézve jelentékenyen gyen-
gebb központi hatalmak kezdték meg. A német haditervet gróf Schlieffen
Alfréd, a vezérkar volt főnöke készítette el, amelyet utóda, Moltke
nagyjából magáévá tett. A Schlieffen-féle iskolát általában a gyors-
ság és az offenzív szellem jellemezte. Megrohanni, amilyen gyorsan
csak lehet és teljesen tönkretenni az ellenséget... Schlieffen ideálja
Hannibal pun vezérnek Cannae mellett aratott győzelme volt, amelyet
Titus Livius ír le. A pun hadvezér Kr. e. 216 augusztus 2-án Terentius
Varrot, a lassú és meggondolt római konzult gyors támadással verte
meg és seregét teljesen megsemmisítette (Karl Tschuppik). Schlieffen
régii haditerve az volt, hogy először Oroszországot kell legyőzni, azután
Franciaország ellen kell fordulni; ezt a tervet utóbb megváltoztatta, s
az új terv szerint a németeknek át kellett gázolniok Belgiumon és onnan
vonulni Párizs ellen, csak aztán támadni meg Oroszországot teljes erő-
vel, miután Franciaországot leverték. Winston Churchill, volt angol
pénzügyminiszter, aki a világháborúról zseniális könyvet írt, az állítja,
hogy ez a módosított haditerv rossz volt. Szerinte a németeknek Orosz-
ország ellen kellett volna teljes erővel felvonulniok, mert Oroszország

megverhető ellenfél volt, s aztán vonulni a főerővel Franciaország ellen, ha Oroszországgal végeztek. Foch marsall viszont kitűnőnek tartja a Schlieffen-féle tervet.

A német hadvezetőség hét nagy hadsereget indított útnak Franciaország megtámadására. Az I.-t Kluck tábornok vezette, a köln—düreni vonaltól északra; a II.-at Bülow, az Aachen—Weismes—Euskirchen területen; a III.-at Hausen tábornok, St. Vith és Kyllburg között; a IV.-et Albrecht württembergi herceg indította el Trierből; az V.-et a porosz trónörökös vezette Diedenhofen és Metz között; a VI.-at Rupprecht bajor trónörökös vezette, ez Metz és Saarburg között helyezkedett el; a VII.-et Heeringen tábornok a Vogézekben. Moltke tábornok a terveken mindössze annyit változtatott, hogy gyengítette egy kissé a jobbszárnyat, mert attól tartott, hogy a franciák nagy erővel fogják megrohanni Elzász-Lotharingiát. A tervet 1912-ben az akkori kancellárnak, Bethmann-Hollwegnek is bemutatták, akinek nem nagyon tetszett Belgium semlegességének megsértése, de az ő véleményére a hadvezetőség nem sokat adott. Belgium semlegességét, amelyet két nemzetközi szerződés biztosított, megsértették, mert nem volt tanácsos megkockáztatni a Franciaország hatalmas keleti erődvén való áttörést. Megsemmisített a háború egy másik nagyjelentőségű nemzetközi egyezményt is: az 1856-i párizsi deklarációt, amely tengeri háború esetén a semlegesek kereskedelmi hajóinak sértetlenségét biztosította.

A francia haditerveket Joffre tábornok, a vezérkar főnöke dolgozta ki, és ez ugyanolyan offenzív szellemű, tisztán csak támadásra, s nem védelemre épített haditerv volt, mint Schlieffené. Az offenzív szellem kétségkívül megvolt a francia hadseregben. Jean de Pierrefeu francia író szerint Franciaország hadvezetőségét inficiálta Bergsonnak, a nagynevű filozófusnak „élan vital”-elmélete, s a hadvezetőség jelszava volt: „offensive à outrance” — támadás a végsőig. És a francia hadvezetőség a háború első percétől kezdve támadott rettentő erővel, kíméletlenül pocsékolva a hadi- és az emberanyagot. Belgium megrohanása nem érte meglepetésszerűen a francia hadvezetőséget. A Michel-féle régi haditerv, amint Churchill írja említett könyvében, számolt azzal, hogy a németek, félredobva a nemzetközi szerződéseket, északról hatolnak majd be Franciaországba. A francia hadvezetőség már augusztus 2-án tisztában volt azzal, hogy a németek Belgium ellen vonulnak, s ezért Joffre augusztus 5-én megkezdte a francia hadseregnek északi irányba való átcsoportosítását. Tudta azt is, hogy a belga hadsereg, melyet nemrég szerveztek újjá, alig jöhet számításba a németek ellen. Az erők különben meglehetősen arányosak voltak. A mozgósított francia haderő öt hadseregre oszlott és számra nézve valamivel felülmúlta a körülbelül 1,600.000 főre rúgó, nyugatra vonuló német

haderőt. A fővezérséggel Joffre József tábornokot, a vezérkar főnökét bízták meg, akinél alkalmasabb ember nem állhatott volna ezekben a kritikus időkben a francia hadsereg élére. Nagykészültségű, igen tanult stratégia volt Joffre, amellet lelkileg rendkívül erős, nyugodt, kitűnő idegzetű katona. Ő volt arra rendelve, hogy megmentse Franciaországot történelmének egyik legválságosabb pillanatában.

A németek mindjárt kezdetben szinte ellenállhatatlan erővel támadtak. Augusztus 4-én már áttörték a belga határt és 7-én romhalmazzá lőtték Liége (Lüttich) város erődjét, ahová Emich tábornok csapata mindjárt bevonult. Itt tűnt fel először Ludendorff, akkor még vezérőrnagy, a vezérkar későbbi főnöke. A belga erődök, amelyek nem voltak olyan modernek és erősek, mint amilyenek a közhit tartotta őket, a német negyvenkettes és az osztrák-magyar harminc és felesék tűzében kártyavárként omlottak össze. A francia hadsereg következőképpen vonult fel: az I. Belfortnál, a II. Nancy—Toul és Neuchatel irányában, a III. Verdunnél, a IV. a Bar le Duc—Chalons sur Marne vonalon maradt, az V. Sedan irányában vonult előre. Az akkor még nagyon kicsiny, 150.000 főnyi angol hadsereg a francia hadseregnek balszárnyát alkotta és Maubeuse-nél védte a csatornát. Angliában augusztus 6-án Kitchener lordot, a szudáni győzőt, a nagytehetségű szervezőt nevezték ki hadügyminiszterré, aki már rég sürgette Angliában az állandó hadsereg bevezetését.

Közben a franciák is nagy erővel támadtak. Az I. és II. hadsereg erős támadást intézett a német hadsereg balszárnya ellen, a németeket azonban nem tudta előnyomulásukban megakadályozni. Augusztus 7-én Mühlhausennél hatolt be a francia hadsereg német területre, majd 14-én Sarrebourg és Saarbrücken irányában Elzász-Lotharingiába, de 20-án, 21-én és 22-én a németek egész vonalon megverték és a határon túlra szorították őket. A belgák egymásután szenvedték a legsúlyosabb csapásokat. Augusztus 18-án a németek Antwerpenig hatoltak, 20-án elesett Brüsszel, ugyanakkor Gallwitz tábornok Namurt vette be. A Joffre-féle, szintén offenzívára alapított hadvezetés nem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek; a franciák augusztus végén már az egész vonalon mindenütt defenzívára szorítkoztak és helyzetük kétségbeejtőnek látszott, szinte az 1871-i porosz-francia háború kritikus napjaira emlékeztetett. A németek mindenütt bent jártak francia földön. A franciák azonban kitűnő, gyors és találékony szervezőknek bizonyultak a világháború első lázas hónapjaiban, Joffre tábornok pedig nem veszítette el lélekjelenlétét. Gyorsan két új hadsereget szerveztek meg és állítottak szembe a németek túlgyorsan előrenyomuló és számban már kissé megfogyatkozott hadosztályaival.

A német hadvezetőség mindössze egy hadsereget küldött keletre,

a határok védelmére, a VIII.-at, melyet kezdetben Prittwitz tábornok vezetett. Oroszország kitűnően fel volt készülve; már régen kiheverte a japán háború okozta súlyos veszteségeket, a nagy nyugati stratégiai vasútvonalakat pedig francia pénzen jól kiépítették. Az oroszok óriási tömegei szinte meglepő gyorsasággal jelentek meg a galíciai és a kelet-poroszországi harci mezőkön. Nikolajevics Miklós nagyherceg, az orosz haderő fővezére, két hadsereget, a Rennenkampf- és Szamszonov-féle hadseregeket küldte Poroszország ellen, négy hadsereget pedig Ausztria-Magyarország ellen vonultatott fel. Az oroszok olyan hatalmas erővel s jól felkészülve jelentek meg, hogy az osztrák-magyar hadvezetőség a Szerbia ellen mozgósított három hadsereg közül egyet kénytelen volt felvinni a keleti harctérre. Miklós nagyherceg említett négy hadserege Lublin, Rowno, Kamenec-Podolszk irányából fenyegetett. Conrad, az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnöke, aki Frigyes főherceg névleges fővezérsege mellett a legfőbb hadvezetést intézte, arra törekedett, hogy ezt a hatalmas orosz áradatot feltartsa, még pedig offenzívával. Kritikusai ezt a módszerét nem tartják éppen helyesnek, mert a legjobb emberanyag feláldozásával alig mutatott fel kézzel fogható eredményt. Az I. és IV. hadsereget a balszárnyon, a III. hadsereget és a Kövess-féle hadseregcsoportot a jobbszárnyon állította fel. Az orosz hadvezetőség elgondolása nem volt helytelen: arra a lehetőségre volt alapítva, hogy a monarchia elégedetlen szlávjaira igen nagy lelki hatással lesz ennek az óriási méretű orosz hadseregnek megjelenése és győzelme, s valószínűleg arra is számítottak, hogy ez Romániát és Olaszországot meg fogja ingatni semlegességében. Conrad tervei szerint az I. és IV. hadseregnek a Bug- és a Visztula-folyó között kellett támadásba átmennie, a II. és III. hadsereg Lemberg és a Dnyeszter között maradt védekező állásban. Augusztus 23-án a Dankl-féle I. és a IV. hadsereg támadásba ment át és Kraszniknál fényes győzelmet aratott; 28-án Auffenberg tábornok Komarovnál verte meg az oroszokat. Mindezeket a győzelmeket azonban megsemmisítette Brudermann nagy veresége Lemberg-nél. Az osztrák-magyar hadsereg minden erejének megfeszítésével harcolt, de a túlerővel özönlő orosz hadseregekkel szemben nem állhatta meg helyét. A IV., V., III. és VIII. orosz hadseregek óriási szürke tömegekben vonultak be Galíciába, s magukban foglalták az orosz ármádia elitjét, az összes szibériai, kaukázusi és turkesztáni hadtesteket.

A döntő nagy csata Lemberg-nél folyt le, melyet szeptember első napjaiban három osztrák-magyar hadsereg próbált felmenteni, de az orosz túlerővel szemben minden igyekezet hiábavalónak bizonyult. Lemberg elesett és szeptember 11-én Conrad kiadta a parancsot az általános visszavonulásra. Az osztrák-magyar hadseregnek több mint

kétszázkilométeres fronton kellett visszavonulnia, Przemyslt, a monarchia legfontosabb keleti várát az oroszok körülzárták, ugyanekkor a Kárpátok vonala és Magyarország is veszélyben forogtak.

Az osztrák-magyar hadseregnek Szerbia ellen indított büntető hadjárata sem járt több sikerrel. Potiorek fővezérrel a katonai szakírók azóta megállapították, hogy hiányoztak nála azok a képességek, melyek alkalmassá tették volna őt arra, hogy komoly, nagy hadműveleteket vezessen. A Szerbia elleni hadjárat elgondolása, végrehajtása egyaránt rossz volt. Augusztus 12-én lépte át az osztrák-magyar hadsereg a Drina-folyót és hatolt be szerb területre. A Sabác, Ljznica és a Visegrád melletti csaták mind rengeteg véráldozatba kerültek és nagy harcok folytak november végéig Valjevo alatt. December 2-án az egyik osztrák tábornok álgyőzelmet aratott Belgrádnál. Végeredményben az egész Szerbia elleni őszi hadjárat szégyenteljes kudarccal végződött.

A galíciai és szerbiai sikertelen offenzívákban felemésztyódött a monarchia elsőrangú emberanyagának legnagyobb része és a hadvezetőség a nagy áldozatokkal szemben úgyszólván parányi sikerrel sem dicsekedhetett. Sokkal szerencsésebbek voltak ugyanezen idő alatt a keleti harctéren a németek.

Augusztus 22-én Prittwitz tábornokot, a VIII. német hadsereg fővezérét, az akkor már nyugalomban lévő Hindenburggal váltották fel és Ludendorff Erich vezérőrnagyot adták melléje, mint vezérkari főnököt. A VIII. hadsereg majdnem olyan rossz hadihelyzetben volt ebben az időben, mint Benedek tábornok hadserege Sadvánál 1866 júliusában: az a veszedelem fenyegette, hogy beszorul a két nagy orosz hadsereg közé. Hindenburg és Ludendorff, akik egymást megértő házastársak módjára dolgoztak együtt a világháború végéig, elhatározták, hogy a túlsúlyban lévő orosz hadsereggel döntő csatába bocsájtognak. Ezt a két nagy csatát azóta igen sok kritika és gáncs érte. Pierrefeu és Delbrück azt állítják, hogy a tannenbergi és a Mazurítavaknál végbement nagy csata vakmerő hazárdjáték volt. Az bizonyos, hogy ebben a nehéz helyzetben a Schlieffen-féle módszer kínálkozott a legjobbnak: bekeríteni és gyorsan megsemmisíteni az ellenséget. Először Szamszonov öt hadtestből álló hadseregét támadták meg, gyorsan körülzárták és augusztus utolsó hetében vívott csatában Tannenberg mellett teljesen megverték. Az orosz hadsereg 90.000 foglyot és 300 ágyút veszített. Szeptember második hetében hasonló sors érte a Mazurítavaknál Rennenkampff tábornok seregét. Itt a német hadsereg 45.000 foglyot ejtett és 150 ágyút zsákmányolt. A két nagy győzelem felszabadította Poroszországot a fenyegető orosz veszedelemtől, Hindenburg nevét pedig szárnyra kapta a hír, s ez időtől fogva mint a világháború legnagyobb hadvezérét emlegették.

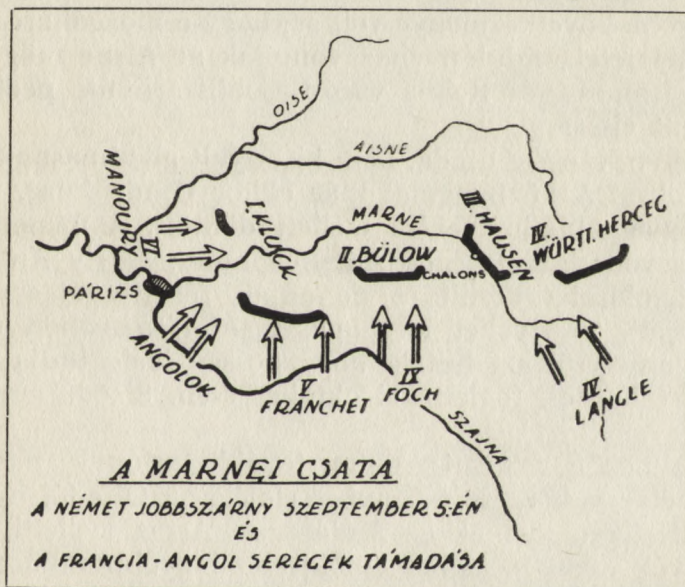
Sokkal rosszabbra fordult a német hadsereg helyzete nyugaton. Szeptember első napjaiban azt lehetett volna hinni, hogy a francia hadseregek ellenállóereje megrendült és maga a hadvezetőség sem gondol többé komoly ellenállásra. Legalább ebben a hitben élt Moltke és a német hadvezetőség. A francia kormány már elköltözött akkor Bordeaux-ba, a fővárost a kormány augusztus 28-án nyílt városnak nyilvánította. Moltke annyira optimista volt, s annyira meg volt győződve a győzelem biztosságáról, hogy már azon gondolkozott, hogy csapatainak egy részét átküldi keletre.

A Kluck-féle I. német hadsereg gyors iramban vonult előre, átlépve a Somme-folyót. Közben a franciák, nem veszítve el lélekjelenlétüket, egész új hadsereget szerveztek meg a főváros védelmére, majd szeptember 4-én visszavonták a kormánynak azt a rendeletét, amely Párizst nyílt városnak nyilvánította és készültek az ellenállásra. Az újonnan szervezett VI. hadsereget, amely körülbelül 140.000 főből állott, Párizstól északra állították fel. Ami ezután a franciáknak a Marne melletti nagy győzelméig végbement, azt sokan úgy tüntetik fel, mint a véletlennek szeszélyes játékát, amely az entente javára döntötte el a világháború legnagyobb és döntő jelentőségű csatáját. Ezt terjesztették kezdetben német részről, pedig a számszerű adatok teljesen megcáfolják ezt az állítást. Joffre tábornok érezte, hogy Franciaország megmentéséről van szó, mert ha Párizs elesik, ez olyan demoralizáló hatással lehetett volna a francia népre, hogy lemondott volna a további ellenállásról. Foch marsall, a világháború győzelmes hadvezére, a marnei csatával kapcsolatban azt írja, hogy a német haditerv kitűnő volt, de igen rossz volt a vezetés. Moltke tábornok milliós hadseregeket nem tudott kézbe tartani; gyorsan, szinte száguldva ment előre, miközben a csapatokkal minden közvetlen összeköttetése megszakadt. Ha egy Napoleon-szerű zseniális hadvezér áll a német seregek élén, az tudta volna, hogy csak lassan, óvatosan haladhat előre, s nagyon vigyázott volna arra, hogy az egyes csapattestekkel az összeköttetést el ne veszítse. A németeket azóta, hogy Kluck átlépte a Somme-folyót, egymásután érték a meglepetések. Augusztus 30-án és szeptember 1-én az I. német hadsereg, megváltoztatva addigi irányát, dél felé fordult, a II. átlépte az Aisne-folyót, a III. Chalons sur Marnet érte el, a IV. megszállta Reims várost. Kluck olyan gyorsan ment előre, hogy már szeptember 4-én és 5-én négy hadteste és két lovashadosztálya jutott át a Marne-folyón. A Kluck-hadseregnek az volt a célja, hogy Lanrezac tábornok seregét körülkerítse. A franciák már szeptember 2-án észrevették, hogy a németek nem mennek Párizsba, erre a fővárost védő VI. hadsereget megerősítették, majd Joffre, miután Galliénivel, Párizs

parancsnokával tárgyalta, elhatározta, hogy ellentámadásba kezd. A francia fővezérnek Galliéni adta ezt a tanácsot.

A világhistória legnagyobb és kihatásaiban egyik legfontosabb ütközetében 1,200.000 ember vett részt, maga a frontszakasz, amelyen az óriási mérkőzés végbement, 350 kilométert tett ki. A csata szeptember 6-án kezdődött. Egy megvert, majdnem egy hónap óta állandóan visszavonuló hadsereg kezdett támadni, ami az angol és francia hadseregnél a háborúhoz szükséges lelkierőknek legnagyobb fokát mutatja. Az első, második nap csatái eldöntetlenül végződtek. A győzelemben nagy része volt annak, hogy a legjobb karban voltak a franciák vasutai, Galliéni pedig autókon röpítette a pihent tartalékokat.

Ami még ennél is fontosabb: a franciáknál megvolt az egységes vezetés, a németeknél hiányzott; a Kluck- és Bülow-féle hadseregek csaknem saját szakállukra harcoltak. A csata negyedik napján a német hadsereg, hogy a frontáttörés katasztrófáját elkerülje, megkezdte a visszavonulást. A franciák óvatosan nyomultak a németek után. Ez volt a világraszóló a háború történetében fordulópontot jelentő marnei győzelem. A németeknek vissza kellett vonulniok azért, mert a legrosszabb stratégiai szituációban túlerős, friss francia csapatokkal találták magukat szemben. Csak ezzel végződhetett a négynapos élet-halálharc.

A német haditerv a gyors előnyomulásra és a néhány hét alatt bekövetkező győzelemre volt építve, amit az is bizonyít, hogy Moltke tábornok a marnei vereség hírére kétségbeesésében így kiáltott fel:

„A háborút elvesztettük!“ Kevés fegyverténynek volt olyan nagy jelentősége, mint a marnei csatának. Mindjárt a háború legelején megdőlt az a hit, hogy a német hadsereg verhetetlen és kitűnt az is, hogy a francia hadsereg nem olyan komolytalan operettármádia, mint amilyenek a központi hatalmak éretlen álstratégái hirdették. A franciák felszabadultak egy szörnyű lidércnyomás alól, a kormány visszaköltözött Párizsba, a vallásos párizsiak pedig ájtatosan rebesgették, hogy Sainte Geneviève, a város védőszentje, megszabadította őket a barbárok inváziójától. Moltke, a különben gyenge, betegeskedő, energiátlan hadvezér, az ütközet után testileg-lelkileg összetörve visszavonult és nemsokára Falkenhayn hadügyminiszternek adta át helyét. A marnei csata legnagyobb következménye volt az, hogy a mozgóharc állóharccá változott: a németek, miután visszavonultak az Aisne mögé, feladták Chemin des Dames-t és Reims várost, jobbszárnyuk pedig Verdun mögé húzódott vissza.

Falkenhayn, Moltke utóda, nem bizonyult alkalmasnak a reávaró nagy feladatokra. A közhangulat már ekkor Hindenburg, a központi hatalmak legnagyobb hadvezére mellett döntött. A németek legfőbb igyekezete az volt, hogy megtartsák Belgiumot, amely Antwerpen el-este után birtokukba került és ne adják fel Franciaország északi departement-jait, amelyeket az augusztusi offenzívában elfoglaltak. Antwerpent, amelyről azt hitték, hogy hosszú ideig tudja magát tartani, Beseler tábornok foglalta el október 9-én, 85.000 emberből álló hadseregével.

A küzdelmek a nyugati fronton tovább tartottak; nagy és véres harcok színhelye volt egész november elejéig az Oise-től nyugatra eső terület; említést érdemelnek az Amiens, az Arras melletti, a Somme és a Lys-folyók mentén végbement kisebb-nagyobb ütközetek. Október végén már nyilvánvaló volt, hogy egyenlő erejű felek állanak egymással szemben a nyugati harctéren. Joffre hasztalan próbálta meg bekeríteni a németek jobbszárnyát, novemberben mindkét fél ki-merült és a harc úgynevezett állóharccá alakult át.

A harcnak ez az új neme szokatlan volt azelőtt a hadászat történetében. A csapatokat mindenütt támadóharcra képezték ki, s a háború legelején egyik fél sem foglalkozott komolyan azzal, hogy a föld alá temetkezve folytatja a hadműveleteket. A japán háború már ismerte a lövészárkokat, de itt nem volt nagyobb jelentőségük. A világháborúban jöttek rá arra, hogy a föld milyen kitűnő védelmi eszköz minden fegyvernem ellen. Ezeket a föld alá süllyesztett védelmi állásokat a technika minden vívmányával felszerelték. A parancsnokságokat telefonvonalak kötötték össze, a fedezékekbe bevezették sok helyen a villanyvilágítást, a tábori vasutakat kiépítették egészen az első vona-

lig. Az élelmezés olyan szabályosan bonyolódott le, akárcsak a kaszárnyában békeidőben. Ilyen kiépített árokrendszer messziről olyan volt, mint egy gyártelep. Attól fogva, hogy a megerősített vonalak kiépültek, nagyobb lett a nehéztüzérség szerepe, mert ezeket a hatalmas drótakadályokkal és gránátmentes fedezékekkel ellátott állásokat a gyalogság nagy tüzérségi előkészületek nélkül meg sem közelíthette. 1914 novemberében már kiépült a nyugati fronton a nagy árokrendszer, amely Nieuporttól a svájci határig terjedt, vagy 700 kilométeres hosszúságban.

A keleti hadszíntéren a helyzet nem változott a központi hatalmak javára. Az oroszok tengernyi tömege a Kárpátok felől Budapestet, Galícia felől Bécsét fenyegette, s mivel az első nagy offenzívákban az Osztrák-magyar monarchia emberanyaga a kíméletlen pocsékolás miatt nagy részben felőrlődött, az osztrák-magyar hadvezetőség német segítségért folyamodott. A németek, hogy az osztrák-magyar hadvezetőség nehéz helyzetén segítsenek, még szeptemberben felállítottak egy második (déli), négy hadtestből, egy tartalékhadosztályból, egy Landwehr-hadosztályból s egy lovashadosztályból álló hadsereget, amelyet Hindenburg tábornok vezényelt. Októberben az osztrák-magyar csapatok nagy sikert is arattak; 9-én elérték a Szan-folyót, utána felmentették Przemysl erősségét, melyet a bulgár Dimitrijevi Ratko tábornok ostromolt. Roppant erővel állottak szemben az osztrák-magyar és német seregek, Nikolajevicsnak 60 hadosztályból álló seregével, mely ebben az időben kapta a „gőzhenger“ nevet. Falkenhayn azért ment bele a segélynyújtásba, mert Przemysl eleste nagy hatással lett volna a háború további folyására, meg azért is, mert nem az osztrákoknak, hanem a magyaroknak akart kedvezni, akik szerint „a háborús akarat legszilárdabb támaszai voltak a monarchiában“. Nagy szükségük lett volna a központi hatalmaknak új általános offenzívára, de ehhez nem volt elegendő emberük, a németek pedig, az angolok és franciák szakadatlan támadásai miatt, nyugati hadseregeiket nem gyengíthették. A veszély igen nagy volt. Dankl kénytelen volt visszavonulni a Visztulától november elején, s ugyanakkor Nikolajevics, a Ruszki tábornok alá rendelt öt nagy hadseregével, minden pillanatban készen állott az offenzívára. Hindenburg, aki november elsején az egész keleti front főparancsnokságát átvette, a veszedelmet merész offenzívával hárította el. Megkezdte a támadást Lodz és Lowitz irányában, s ezzel a merész ellenoffenzívával teljesen felborította az oroszok haditerveit. Ugyanakkor Mackensen a délnémet hadsereggel támadott. November 17-én Lodz előtt volt nagy csata, amely az oroszok kétségbeesett, szívós védelme után, december 6-án a németek kezébe került. December első és második hetében az osztrák-magyar

és német seregek az oroszokat kemény küzdelem után a Dunajec mögé vetették vissza. (Limanova, december 12.) A monarchia megmenekült szorongatott helyzetéből, az oroszbarát franciák álmai pedig szétfoszlottak, mert elzárult a nyugat felé vivő út az orosz áradat elől, s Nikolajevics nem vonult be diadalmenetben Berlinbe, mint Maurice Barrés írta a háború első hetében.

A mozgóharc ezután keleten is megszűnt. A harcvonal megmerevült, kiépült a lövészárókrendszer, a Balti-tengertől le egészen a román határig. Melyik fél győzött a háború első öt hónapjában? Egyik sem. A németek elfoglalták ugyan Belgiumot, s megszállva tartották Franciaország északi részét, de előnyomulásukban megálltak; az oroszok szörnyű veszteségek árán a Kárpátokig jutottak, de a központi hatalmak további előnyomulásukban megakasztották őket.

A tengeri nagyhatalmak a világháborúban nagyon kímélték a drága flottákat, amelyekbe oly rengeteg pénzt beleöltek béke idején, úgyhogy a tengeri haderők jelentősége csak egészen alárendelt volt. Anglia nem akart döntő ütközetbe bocsájtkozni, hogy hadihajóit kímélje, a németek viszont nem merték felvenni a harcot a nagy fölényben lévő angol tengeri erőkkel. December 8-án volt egy nagyobb tengeri csata a Falkland-szigeteknél, s ettől fogva Anglia arra használta flottáját, hogy megvédelmezze a partokat, s ellenőrizze a semlegesek kereskedelmi hajóit. Még novemberben proklamálta Angolország az Északi-tenger blokádját, amire Németország azzal válaszolt, hogy 1915 februárjában háborús zónát vont Írország és Anglia közé, amelyen belül a semlegesek kereskedelmi hajóit elsüllyesztették. Churchill, az angol haditengerészet polgári lordja, azt indítványozta, hogy az entente hajóhada kezdjen ostromot a Dardanellák ellen, hogy birtokba véve Konstantinápolyt, a szövetségesek a tengeren közvetlen összeköttetést kapjanak Oroszországgal. A vállalkozás azonban kudarccal végződött.

A külügyminiszterek szobáiban folytatott diplomáciai harcokban a központi hatalmak ugyanolyan gyengéknek bizonyultak, mint a világháborút megelőző évtizeden keresztül. Mindjárt kezdetben elvesztették két szövetségesüket, Olaszországot és Romániát és az entente politikusai mindjárt az első hónapokban megteremtették az egyesült és társult hatalmak legszorosabb egységét a szeptember 4-i egyezményen, amelyben kimondották, hogy „a háború folyamán különbékét nem kötnek”. A központi hatalmak diplomáciája nagy ügyel-bajjal szerezte meg Bulgáriát és Törökországot, ezt a két, csekély erőt jelentő, kimerült, vérszegény országot. Ismét bebizonyult, mint Európa történetében már két ízben, hogy a nagy összeütközések kimenetelét az angol világbirodalom dönti el, kimeríthetetlen erőforrásaival, nagyszerűen kiépített összeköttetéseivel és csodásan dolgozó diplomáciájá-

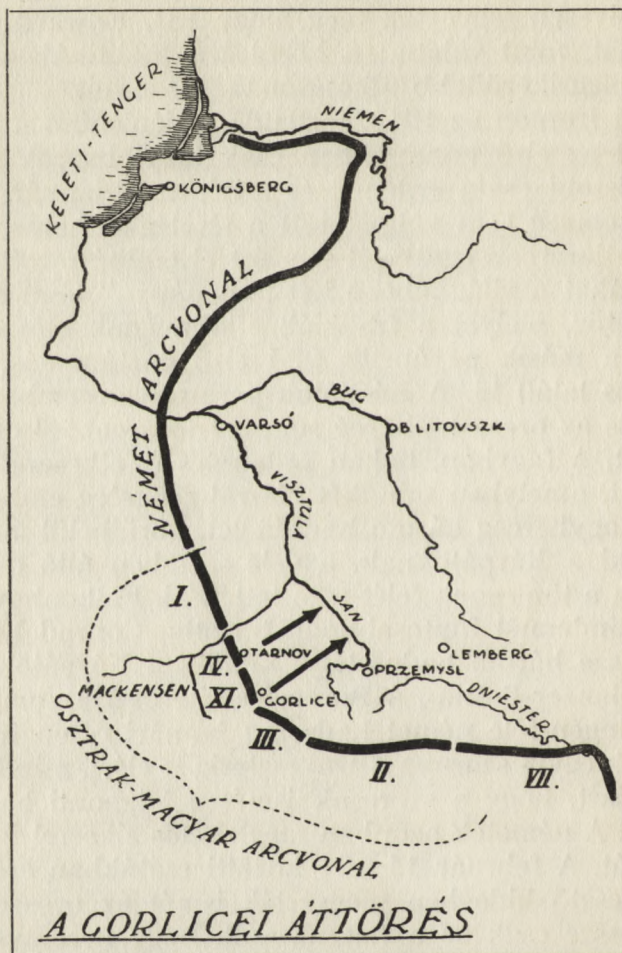
val. A központi hatalmak politikus dilettánsai kezdetben azzal ámították önmagukat és a közvéleményt, hogy Angolország gyarmatai vagy elszakadnak, vagy a legrosszabb esetben minden segítséget megtagadnak az anyaországtól. Ennek ellenkezője történt. A gyarmatok szállították a katonaságot, az élelmet az anyaországnak; még a meghódított egykori búr köztársaságok is hűeknek bizonyultak az anyaországhoz. Helyesen jegyezték meg, hogy VII. Edward a világháború alatt jobban élt, mint valaha; a körülzárás politikája pedig a diplomáciatörténet legsikerültebb alkotásának bizonyult.

A nyugati fronton az 1915. esztendő elején mind a két fél ki volt merülve, ezért az első hónapokban csak helyi harcok fordultak elő. Említést a soissoni csata érdemel és a németek január 7-i, 8-i támadása, amely semmit sem változtatott a stratégiai helyzeten. A champagnei téli hadjáratban egyik fél sem ért el említésreméltó eredményt. Ezeket a csatákat a világháború két „vívmánya“ teszi emlékezetessé; egyik a pergőtűz, melyet a franciák alkalmaztak először a németek állásai ellen, a másik az április 22-i első gáztámadás, amelyet egy német kémikus talált ki. A Kárpátok gerincén december óta állandósult a front, de az orosz hadsereg roppant tömegekkel csaknem állandóan támadott. A fagyban, hóban rettenetes és elkeseredett élet-halálharc kezdődött, amelyben mindkét részről rengeteg ember pusztult el. Nikolajevics nagyherceg három hadsereget, körülbelül 500.000 embert korbácsolt neki a Kárpátoknak, a vele szemben álló osztrák-magyar haderők ennek a tömegnek felét sem tették ki. Falkenhayn, aki a nyugati frontot mindennél fontosabbnak tartotta, Conrad hosszú könyörgésére mindössze három hadosztályt küldött a Kárpátokba. A Böhm-Ermolli-, a Pflanzner-Baltin-, a Borojevics-féle osztrák-magyar hadseregek és a Linsingen-féle német hadsereg januári offenzívája, ámbár a támadó seregek egyik szárnya a Dnyeszterig is elért, mindössze azzal az eredménnyel járt, hogy a szorosok ismét a központi hatalmak birtokába kerültek. A németek azonban meglehetősen sikerrel ismételték meg a Mazuri csatát. A február 14—21 közötti csatákban erdős, mocsaras terepen, dermesztő hidegben megverték ismét az oroszokat, de sikerüknek mindössze csak az a haszna volt, hogy Przemysl várát rövid időre tehermentesítették. Az oroszok azonban március 22-én, miután hatalmas tartalékjaikat ismét bedobták, elfoglalták Przemyslt, ahol körülbelül 40.000 foglyot ejtettek.

Közben az osztrák-magyar hadsereg az oroszok megismétlődő támadásai miatt a Kárpátokban ismét igen nehéz helyzetbe került. Uzsokot ugyan megtartották, de tőle mindkét oldalt a kárpáti hágók az oroszok kezére kerültek. Ekkor az osztrák-magyar hadvezetőség ismét a németektől kért segítséget, Falkenhayn Marwitz tábornokot küldte

el a Kárpátokba hat hadosztálllyal. A Kárpátok gerincén és szorosai-
ban, a hóban és jégben, az óriási orosz hadseregnek jelentékeny része
azonnal felmorzsolódott. A hadtörténeti szakírók megállapítása szerint
1914 novembertől a következő esztendő áprilisáig több mint 500.000
embert vesztek az oroszok. Ezek után az osztrák-magyar és a német
hadvezetőség úgy látta, hogy elérkezett a nagy döntő ellentámadás

ideje. Ludendorff régtől fogva hangoztatta, hogy a döntést keleten kell
kierőszakolni, de elgáncsolta Falkenhayn, aki viszont nem volt a gyor-
san végrehajtott nagy hadiakciók barátja. Végre Hindenburg, Luden-
dorff és Conrad április elején elhatározták, hogy az oroszok legyengült
frontja ellen a döntő offenzívát megkezdik. Legalkalmasabb pontnak
a gorlicei szakasz kínálkozott, részben azért, mert itt látszott az orosz
hadsereg leggyengébbnek, részben pedig, mert az áttörés az orosz front

gyors felgöngyölését tette lehetővé. Egy német hadsereg, az újonnan felállított XI. hadsereg vett részt az áttörésben, Mackensen tábornok vezérlete alatt, aki mellett Seeckt, akkor még mint ezredes, vezérkari főnökként működött és a IV. — a József Ferdinnád-féle — osztrák-magyar hadsereg. A marnei csata óta a legnagyobb jelentőségű ütközet, kétnapos tüzérségi előkészület után, május 2-án kezdődött Dimitrijev Ratko orosz tábornok frontján. A jól előkészített áttörés fényesen sikerült, s bekövetkezett mindaz, amit a hadvezetőség várt: az egész kárpáti orosz front megrendült és megkezdte Przemysl és Lemberg irányában a lassú, de tervszerűen végrehajtott visszavonulást.

A központi hatalmaknak ez a nagy, döntő jelentőségű győzelme azonban nem tudta elodázni Olaszország beavatkozását. Olaszországnak a központi hatalmak mellett való beavatkozására a monarchiában és Németországban senki sem számított, aki az olasz politika céljait, s az olaszországi közhangulatot csak valamelyest is ismerte. Az ultimátum elküldése után Olaszország azt hozva fel okul, hogy a hármasszövetségi szerződésből származó kötelezettségei csak védelmi háborúra terjednek ki, nem avatkozott be a központi hatalmak oldalán. A valódi ok az volt, hogy a hármasszövetség már 1902 óta haldoklott. Nemcsak az olasz irredenta volt az ok, amely Ausztriát és Olaszországot egymástól elkülönítette, hanem az is, hogy Itália szintén igényt tartott a Balkánra és a Habsburg-birodalom dél felé való terjeszkedését nem nézte jó szemmel. Az Adriai-tenger mint „mare nostro“ élt már ekkor az olasz köztudatban. Az 1912 december 5-én megújított hármasszövetségi szerződés arra kötelezte Olaszországot, hogy három hadtestből álló sereget küldjön a Rajnához, ha Németország és Franciaország közt kitörne a háború... de már az első naptól fogva kétes volt az is, hogy Olaszország megmarad-e a jóakarátú semlegesség állapotában. Mérey, a monarchia nagykövete, augusztus óta tárgyalta San Giuliano olasz külügyminiszterrel és a tárgyalások során az a kérdés is felmerült, hogy milyen engedmények fejében volna hajlandó Olaszország megőrizni semlegességét. San Giuliano halála után (október) Sidney Sonnino vette át az olasz külpolitika vezetését, s ugyanakkor a német császár leküldte Olaszországba külön megbízatással a kegyvesztett Bülowot, akinek ott házassága révén kitűnő személyi összeköttetései voltak. Mindjárt kezdetben szó volt a Trentinónak, Tirol déli csücskének átengedéséről, de az olaszok ezzel a kis területtel nem elégedve meg, még Triesztet követelték a semlegességért jutalmul. Bülow állandóan tárgyalta Sonninóval és olasz barátaival. Helyzetét azonban nagyon megnehezítette az, hogy Ausztria-Magyarországnak nem volt a tárgyalásra alkalmas embere. Méreyt, miután helyzete tarthatatlanná vált, visszahívták és Macchiót nevezték ki utódául, de ez is tipikus

hivatalnok, lassú, nehézkes, judiciumnélküli, indolens ember volt. Januárban Berchtold lemondott és Burián István báró, volt közös pénzügyminiszter lett Metternich, Beust és gróf Andrássy Gyula utóda. Burián szintén a csöndes, jóakarátú, de közepes tehetségű hivatalnok-politikusok közé tartozott, aki elvégezte szorgalmasan, s becsületesen a tárcája keretébe vágó ügyeket. Ő Avarna herceggel, Olaszország bécsi nagykövetével tárgyalt. Természetesen ellenkezett. Kijelentette, hogy Trentino örökös tartomány, melynek átengedése veszedelmes precedenst jelentene, különben is a monarchia a Balkánon kérne igen nagy kárpótlást. Április 10-én mégis létrejött valami megegyezési formula és „in theoria” megegyeztek abban, hogy Ausztria átengedi Trientet és Trentinót, Trieszt pedig autonómiát kap, de Burián viszont azt követelte, hogy az egyezmény végrehajtásáról ne legyen szó a háború befejezése előtt. Eközben az angol propagandisták, a franciák, a szabadkőművesek és egyéb agitátorok valósággal lázították Olaszországot a központi hatalmak ellen. Olaszország természetesen folyton többet és többet követelt. Burián nem igen mert ígérni, mert Ferenc József a legerélyesebben tiltakozott, hogy elszedjenek egy talpalattnyi földet is birodalmából. Így jött létre Olaszország, Anglia és Oroszország között az április 26-i egyezmény, melyet Imperiali márkí, Grey, Paul Cambon és Benckendorff írtak alá, amely szerint Olaszország, ha az entente-ot fegyveresen támogatja, megkapja Dél-Tirolon kívül többek között Görzöt, Gradiskát, Dalmáciát a szigetekkel együtt és még Durazzót. Május 4-én Avarna herceg tudatta Buriánnal, hogy Olaszország semmisnek tekinti a hármasszövetségi szerződést. Ezek az előzményei az olasz hadüzenetnek. Bebizonyult, hogy a hármasszövetségi szerződés ámtás és a központi hatalmaknak nincsen megbízható szövetségesük. Olaszország május 24-én megüzente a központi hatalmaknak a háborút. Az új ellenség nem vont el a keleti hadszíntérről jelentékenyebb csapattesteket. Mivel a terepviszonyok kiválóan alkalmasak a defenzívára, az olasz támadásokat aránylag igen csekély erővel lehetett tartóztatni.

A gorlicei nagyjelentőségű diadal után az offenzíva tovább folyt. A németek leküldtek három hadosztályt, de csak tüntetési célból, hogy a szerbeknek kedvük ne kerekedjék támadni és hogy hassanak a román kormányra, amely a háború kezdete óta az entente-hatalmakkal tárgyalt a beavatkozásról. Az oroszok elvesztették minden ellenállóerejüket: június 2-án Przemysl jutott a győzők kezére, június 22-én Lemberg esett el. A hadvezetőség körében felmerült egy óriási koncepciójú offenzíva-terv is, amely abból állott, hogy a győzelmes csapatok egyenest Kievnél tartanak és egy hatalmas darabot kikanyarítanak Oroszország testéből; ezt azonban Falkenhayn, aki a nagy, merész ter-

vekért nem nagyon lelkesedett, idejekorán lefújta. Júliusban és augusztusban a központi hatalmak offenzívája tovább tartott keleti, illetve északkeleti irányban. Augusztus első napjaiban Varsó és Ivangorod adták meg magukat; augusztus 19-én elfoglalták Nowogeorgievszk hatalmas várát, 26-án Bresztlitovszk vára esett el. Conrad tábornok Rovno ellen irányuló szeptemberi offenzívája azonban az oroszok szívós ellenállásán megtört, s az osztrák-magyar hadsereg ismét bajba került volna, ha a németek nem sietnek segítségére. Ősszel a keleti arcvonala megszilárdult; kialakult egy körülbelül 1000 kilométeres hosszúságú vonal, amely a román határtól nagyjából északi irányt követve, Csernovitztól keletre, Pinszken és Baranovicin keresztül, Szmorgontól nyugatra, felhúzódott a Balti-tenger partjáig egészen Dünaburg elé. Az eredmény szinte káprázatos volt, de nem hozta meg a döntést. A harctér közben megnőtt Olaszországgal, a keleti győzelmek viszont nem morzsolgatták úgy össze az ellenséget, mint ezt a központi hatalmak vezetősége remélte. Nikolajevics fővezért elbocsájtották és Oroszország újból lázasan készült, hogy az 1915-i csorbát kiköszörölje.

Az esztendő őszén a központi hatalmak új, nagyszabású offenzívát indítottak Szerbia ellen. Ez az offenzíva nem büntető expedíciónak készült, mint az 1914-i; nagy stratégiai okokból indították meg, hogy a közvetlen összeköttetést megteremtsék a szorongatott Törökországgal. A haditervet Seeck és Conrad dolgozták ki. Közben sikerült megnyerni Bulgáriát, amely azonban csak azzal a feltétellel csatlakozott, hogy a vezetést az egész offenzíva folyamán a német hadvezetőség vállalja. A nagy gonddal és német alapossággal előkészített támadás október 6-án kezdődött, 16 osztrák-magyar és német gyaloghadosztállyal, most nem a Drinán, mint 1914-ben, hanem a Dunán és Száván át. A fővezérletet Mackensen tábornokra bízták, aki mellett Seeckt, a világháború egyik legkiválóbb stratégája, mint vezérkari főnök működött; a támadó haderők egy német és egy osztrák-magyar hadseregből állottak Gallwitz, illetve Kövess tábornok parancsnoksága alatt. Belgrád gyors elfoglalása után a győzelmes osztrák-magyar és német csapatok Szerbián három hét alatt keresztülágaztak, miközben a Szalonikiban összpontosított entente-haderő meg sem mert moccanni. A bulgárok már november 15-én átlépték a szerb határt. A megvert szerb hadsereg, minthogy a dél felől előnyomuló bulgárok elvágták útját, délnyugati irányban, Montenegrón és Albánián keresztül menekült. A teljesen demoralizálódott, minden ellenállásra képtelen ármádiából mindössze 50.000 ember maradt meg.

Falkenhayn, aki szerint a központi hatalmak Szerbia leveretése után elérték a legfőbb hadicéljukat, meg akarta állítani a hadműveleteket, Conrad azonban le akart hatolni egészen Szalonikiig, s elenged-

hetetlennek tartotta Montenegró és Albánia meghódítását. A Kövess-hadsereg csakugyan tovább ment és 1915 decemberében Montenegrót, a következő hónapban pedig Albániát hódította meg. Falkenhayn, aki makacsul ragaszkodott ahhoz a meggyőződéséhez, hogy csak a nyugati hadszíntér a fontos, a szerbeken aratott diadalt ugyanúgy nem engedte kihasználni, mint félesztendővel azelőtt a keleti harctéren elért fényes eredményeket. Hoffmann tábornok szerint ez végzetes hiba volt; mert ha a Szalonikiban összpontosított entente-hadsereg megsemmisül, a bulgárokat máshol lehetett volna értékesíteni, s ami még ennél is fontosabb: igen nehéz helyzetbe került volna Románia, amelyet ebben a helyzetben színvallásra lehetett volna kényszeríteni. Montenegró és Albánia meghódításával Conrad igazolódott Falkenhaynnal szemben, mert különben az entente ezt a két területet Szerbia visszaszerzésére használta volna fel operációs bázisul. A szerb hadsereg roncsait Korfu szigetére szállították az olaszok, ahonnan később Szalonikiba vitték át újjászervezés céljából.

Mialatt a központi hatalmak keleten és délen egyik győzelmüket a másik után aratták, az entente-hatalmak is felkészültek nyugaton egy nagy, döntőnek szánt offenzívára. A közös akciót az 1915 július 7-én tartott tanácskozáson határozták el, amely után roppant arányú technikai felkészüléshez fogtak, kihasználva az angol és az amerikai nagyipar nyújtotta összes előnyöket. Megkésztették először a géppuskák számát és megszervezték a nehéztüzérséget, amelyben a németek eddig határozott fölényben voltak. Joffre fővezér abban reménykedett, hogy kicsikarja a döntést és a központi hatalmak keleti és déli harctéri sikereit egy csapásra megsemmisíti. Támadási pontul a champagnei és az artoisi kisterjedelmű frontszakaszt szemelték ki, s hogy az ellenség figyelmét eltereljék, cseltámadást kezdtek Elzászban. A támadó sereget Champagne-ban Castelnau, Artois-ban Foch francia és French angol tábornok vezették, akik közel 60 hadosztályt dobtak tűzvonalba. A németek ellenállását Rupprecht bajor trónörökös vezette. A tüzérségi előkészítés 19-én kezdődött idegeket emésztő gyilkos pergőtűzzel és tartott, kis megszakításokkal, 25-éig. Az entente-hadvezetőség azonban csalódott. A németek állásait a hatnapos ágyútűz nem tette tönkre annyira, hogy a csapatok ellenállóképességét megrendítette volna és a támadókat rettentő géppuskatűz fogadta. A németek niebelungi hősiességgel tartottak ki, annak ellenére, hogy Champagne-ban 30 hadosztállyal mindössze 7 német hadosztály állott szemben. A támadók csak jelentéktelen helyi sikereket értek el; a 25 kilométeres német frontszakaszt itt-ott hátranyomták.

A champagnei és az artoisi csaták azt mutatják, hogy a világháború a második esztendőben már a gépek háborújává változott, s

előre sejthető volt már akkor, hogy az a fél győz majd, amely tovább bírja hadiszerezni és emberanyaggal. A hadászat művészete, a hadvezérek találékonysága, amely mozgóharcban a tehetségesek, a gyorsabb elhatározású hadvezérek javára dönti el a csaták sorsát, itt már jóformán megszűnt. Arról volt szó, kinek van több hadiszere, ágyúja, lövedéke. Az aránylag kis frontszakaszon az entente-haderőknek 1750 nehéz, 2780 tábori ágyúja öntötte a vasszilánkokat, de az októberi támadások nem jártak számottevő eredménnyel. Veszteségeik ezzel szemben igen nagyok voltak: a franciák 130.000, az angolok 60.000 embert veszítettek. Csorbát szenvedett Joffre-nak a marnei győzelemmel szerzett presztízse.

Az 1915. esztendő a központi hatalmakra fényes eredményekkel végződött. Meghódították Volhyniát, Lengyelországot, Szerbiát, birtokukba jutott Montenegró, Albánia, megszállva tartották Belgiumot, s ugyanakkor a német csapatok vasfalán megtört a francia és angol csapatok támadó ereje. Hasonlóan elvéreztek az olaszok összes támadásai a Karsztok vad szikláin és a déli Alpések megközelíthetetlen szorosaiiban. Békéről természetesen ebben az időben még szó sem volt, hiszen a nyugati hatalmak erejüknek és kimeríthetetlen erőforrásaiknak tudatában csak most kezdtek igazán készülni. Angolországban 1916 elején Kitchener lord rég hirdetett álláspontja győzött és behozták az általános védkötelezettséget. Igazuk lett azoknak, akik a háború elejétől kezdve azt hirdették, hogy Angolország szakítani fog történelmi hagyományaival és behozza az európai minta szerint való védkötelezettséget. French tábornokot eltávolították az angol hadsereg éléről és Douglas Haig-gel váltották fel. Franciaország pedig ugyanakkor, hogy az anyaország fogytán lévő emberanyagát pótolja, bevonta a hadseregszervezés keretébe színes lakosságú gyarmatait, és nagyban készült a megvert Oroszország is. Az offenzív szellem azonban a központi hatalmaknál sem csökkent.

Az 1916. esztendő elején meglehetősen csend volt a frontokon. Csak az oroszok vonultak fel nagyobb erőkkel Bukovinában a Pflanz-Baltin-hadsereg állásai ellen, de támadásaik összeomlottak s ugyanerre a sorsra jutott a szövetségesek vállalkozása Gallipoliban. Sokkal jelentékenyebb volt mindkettőnél Verdun ostroma, a világháború egyik legnagyobb és szintén döntő jelentőségű fegyverténye, amely a németek kudarcával végződött.

Verdun ostroma Falkenhaynnek volt nem éppen szerencsés eszméje. Február 21-én kezdték meg Franciaország egyik leghatalmasabb várának, Franciaország keleti kapujának ostromát, s felvonultatták a német technika, a haditudás, a német erő összes produktumait. A franciák, minthogy német hadifoglyoktól idejében megtudták a németek

készülődéseit, az ostromot meglehetősen felkészülve várták. A német hadvezetőség a trónörökös hadseregének szánta a vár elfoglalásának dicsőségét és roppant tűzérési előkészület után február 22-én kezdődött meg a gyalogsági támadás. A háború története azt mutatja, hogy a gyors, nagy technikai felkészültséggel kezdődő támadások legtöbbször részletsikerrel jártak; így volt Verdunnál is. Február 25-én elesett Douaumont, Verdun egyik erődje, március 8-án Vaux falu került a németek kezére, majd a Meuse jobboldalán a német gyalogság körülbelül 20 kilométernyi mélységben bevonult a franciák állásaiba. A francia hadvezetőség először Castelnau tábornokot küldte Verdunbe, aki azonban Európa egyik legnagyobb és legjobbnak tartott erődítési művét nem a legkielégítőbb állapotban találta. A franciák iszonyú áldozatokkal védték a várat, amelynek védelmében annyi francia vérzett el századok folyamán. Midőn az első vonal kimerült, a megfogyatkozott csapatokat rögtön új tartalékokkal pótolták. Mindennek dacára a vár válságos helyzetbe került, mikor a vár parancsnokává újonnan kinevezett Nivelles tábornok erélye segített a dolgon. Sikerült neki május 23-án a Douaumont-erődöt visszafoglalni. Ettől kezdve a németek egy tapodtat sem mentek előre.

A verduni ütközetet hadászati szempontból Churchill igen mélyrehatóan elemzi és méltatja említett művében s megvédi Falkenhaynt az ellen a vád ellen, hogy hiába áldozta fel a német katonák százezreit. Falkenhayn nem akarta mindenáron elfoglalni az erődöt, csak az ellenségnek akart ártani, tudván azt, hogy a franciák országuk legfontosabb védelmi pontjánál kétségbeesett ellenállást fognak tanúsítani. Ezt a célt Falkenhayn el is érte, mert a franciák 66 hadosztályt fordítottak a vár védelmére (a 45 támadó német hadosztállyal szemben) és több mint 300.000 ember feláldozásával ünnepelték a németeken aratott diadalukat. A csaták egész júniusig elhúzódtak, amidőn a kelet felől tornyosuló új veszély a németeket az ostrom félbeszakítására kényszerítette.

Oroszország a múlt esztendei vereség óta erősen felkészült. Az Osztrák-magyar monarchia seregeivel szembenálló orosz arcvonal vezérletét Brusszilov tábornok, a világháború legnagyobb orosz hadvezére vette át. Brusszilov tipikus orosz hadvezér volt, a végsőkig kíméletlen, kegyetlen, akinél az orosz muzsik élete nem számított, aki az emberanyagot pusztán agyútölteléknek nézte.

Az orosz offenzíva előtt egy hónappal kezdte meg Conrad az offenzívát Olaszország ellen, hogy valóra váltsa régi, hat esztendő óta ápol tervét és megverje Olaszországot. Május első napjaiban indult meg a támadás Dél-Tirolban, az Etsch- és a Brenta-folyók között elterülő hegyek között és az osztrák-magyar csapatok győzelmesen ha-

ladtak előre Asiago erődjei felé, midőn a Brusszilov-offenzíva megindult és váratlanul nagy sikerei megállásra kényszerítették őket. Brusszilov támadása ugyanis június 4-én megkezdődött három ponton: Bukovinában, Toporutz és Rarancze táján, Tarnopoltól északra és Lucknál. Hatalmas tüzéségi előkészület után az oroszok félelmetes tömegei Bukovinában és Lucknál áttörték a frontot és előrenyomultak a Kárpátok felé, illetve Lengyelország belsejébe. Szerencsére a Böhm-Ermolli-féle II. osztrák-magyar hadsereg és a Bothmer-féle déli német hadsereg minden támadást visszavert. A Brusszilov-offenzívával csaknem egyidőben az olaszok az Isonzónál kezdtek támadást. A központi hatalmak ugyanolyan kritikus helyzetbe kerültek, mint az 1914. esztendő végén. Az oroszok előnyomulását északon a német beavatkozás nagynehezen megállította és a Kárpátok gerincén ismét fennakadt az orosz balszárny offenzívája, de augusztusban beavatkozott Románia és a váratlanul beavatkozó új ellenség nagyban növelte a nehézségeket.

A román kormány az entente-megbízottakkal a világháború eleje óta állandóan tárgyalt. A francia, az angol és főleg az orosz diplomácia próbálták az entente táborába csalni Romániát, odaígérve neki már a háború legelején Erdélyt és a Bánátot. Előrelátható volt, hogy Románia a világháborút nem hagyja kihasználatlanul. Ha a központi hatalmak győznek, akkor Besszarábiát kapta volna semlegessége vagy segítségével fejében. A magyarországi románok úgy viselkedtek a háború elejétől fogva, mint Magyarország hű és lojális alattvalói és egyes román ezredek igen jól megállották a helyüket; a román kormány ugyanakkor folyton azt hangoztatta, hogy az ország semleges marad. Amíg Károly király élt, addig biztosítva volt Románia semlegessége. Nyilvánvaló volt az is, hogy a kormány ugyanolyan taktikát követ, mint 1913-ban: figyelemmel kíséri a háborús helyzet változásait, lesi az alkalmat és majd a legalkalmasabbnak vélt pillanatban beavatkozik. Egyik román politikus nem is csinált titkot egy entente-diplomata előtt a román kormánynak abból a szándékából, hogy Románia csak a háború utolsó négy hónapjában fog beavatkozni. A Bratianu-kormány ravasz alkudozásainak, ígéreteinek és már harmadik esztendeje tartó köntörfalazásának Blondel bukaresti francia követ vetett véget 1916 júliusában, tudtára adva Bratianunak a szövetségeseknek azt a szigorú határozatát, hogyha Románia rögtön be nem avatkozik, a béketanácskozásokból egyszerűen kizárják. Így jött létre az entente-tal való egyezmény, melyet 1916 augusztus 18-án írtak alá Bukarestben Románia és az entente-hatalmak megbízottai. Az egyezmény értelmében a szövetségesek arra kötelezték magukat, hogy a béketárgyalásokon Romániának adják Bukovinát (az északi megyék kivételével), azonkívül Erdélyt és a Bánátot, ezzel szemben Románia kötelezi magát

arra, hogy rögtön hadat üzen Ausztria-Magyarországnak. Az osztrák-magyar és a német diplomácia, főleg Czernin Ottokár, az Osztrák-magyar monarchia bukaresti követe, nem is sejtették, mi készül Romániában. Vilmos császár augusztus 26-án azt a megjegyzést tette valaki előtt, hogy a legbiztosabb és leghitelesebb értesülései szerint Románia nem fog beavatkozni és tizenkét óra múlva, augusztus 27-én, Románia megüzente a háborút. Hindenburg tábornagy ezt az időpontot a világháború legkritikusabb pontjának nevezi emlékirataiban. A románok megrohanták a védtelen Erdélyt és gyorsan haladtak előre. Ha a vezetés olyan elsőrangú náluk is, mint aminő a németeknél vagy a franciáknál volt, ha egy hivatott nagy hadvezér áll a teljesen intakt hadsereg élén, a románok meg sem állanak egészen Budapestig és beavatkozásukkal már 1916 nyarán eldöntik a háború sorsát. Erdélyt mindössze 25.000 főnyi, gyastrán felszerelt népfelkelő alakulat védte, amely azt az utasítást kapta, hogy lehetőleg tartsa a Maros vonalát.

A központi hatalmak offenzív szellemét és rendkívüli életerejét mutatja, hogy a csapások súlya alatt szinte bámulatos gyorsan összehozták magukat. Először a vezetésben kellett végbemenni a nagy változásoknak. Falkenhaynnak, aki Moltke lemondása óta a német hadvezetést intézte, a verduni ostrom balsikere miatt vissza kellett lépnie és helyébe Hindenburg és Ludendorff jöttek. Hindenburg a vezérkari főnök címet kapta, de a valóságban ő lett a fővezér, Ludendorff az első főszállásmesteri titulust adta önmagának, de a valóságban ő volt a vezérkar főnöke. A legfőbb hadvezetés átszervezésének szükségképpen be kellett következnie. A háborúnak ki kellett választania természetesen a hadvezetésre leginkább rátermetteket; sajnos, hasonló szelekció nem ment végbe a politikai életben. A katonai tudományok és a hadászat művészetének legnagyobb szaktekintélye diktátorrá lett anélkül, hogy ő maga akarta volna. A császár főparancsnoksága Moltke és Falkenhayn alatt is névleges volt csupán, s még névlesebbé lett, midőn Hindenburg és Ludendorff a hadsereg élére kerültek. Mindketten ízig-vérig katonák voltak, akik saját bevallásuk szerint sem értettek a politikához, de beleszóltak politikai kérdésekbe is, mert Németországnak velük egyenlő értékű és tekintélyű politikusai nem voltak. A két hadvezér a hadi események folytán ettől fogva az osztrák-magyar hadvezetésre is mind nagyobb befolyást gyakorolt.

Bruszilov offenzívája csak félsikerrel járt; nem foglalhatta el Lemberget, mint szeretne volna, csak behorpasztotta a frontot Lucknál és Bukovinában, igaz viszont, hogy az Osztrák-magyar monarchiának vagy félmilliónyi, ebben az időben már pótolhatatlan veszteséget okozott. Bruszilov hadserege októberben már a kifulladás jeleit mu-

tatta. Ez nagy szerencsájük volt a központi hatalmaknak, mert csak így tudtak felszabadítani a románok ellen némi haderőt.

Románia, amely 750.000 mozgósítható emberéből 500.000-et dobott a tűzvonalba, nem tudta kellőképp kihasználni Erdélyben aratott olcsó sikerét. Elmulasztva körülbelül négy hetet, mindjárt a támadás kezdetén, amidőn egy jól vezetett hadseregnek nem szabad megállást ismerni, időt engedett a központi hatalmaknak a felkészülésre. Szeptember végén a német hadvezetőség már befejezte a csapatok átcsoportosítását, s Mackensen tábornok dél felől, Dobrudzsa felől, Falkenhayn és az Arz-féle I. osztrák-magyar hadsereg pedig nyugatról megkezdte a támadást. Románia teljes vereséget szenvedett. A nagy csaták közül érdemes megemlíteni a Targu Jiu melletti, a Nagyszebennél és Brassónál aratott győzelmet. Mackensen Szisztovánál átlépve a Dunát, gyorsan haladt Bukarest felé, s ugyanakkor az osztrák-magyar-német haderők az erdélyi keleti és déli hegyszorosokat lépték át. A román hadsereg, amely sem emberanyag, sem pedig felszerelés dolgában nem vetekedhetett a központi hatalmaknak ekkor már meglehetősen megviselt csapataival, gyorsan felmorzsolódott. Az argesi csata után elesett Bukarest (december 6.), s a megvert román hadsereg az alsó Szereth-folyó mögé húzódott vissza. Az entente-politikának a románok katonai erejéről épített számításai egyszerűen semmivé váltak, nemcsak hogy nem tehermentesítette Románia az entente hadvezetőségét, hanem ellenkezőleg, ő maga szorult rá az entente katonai támogatására. Így a román beavatkozás a szövetséges hatalmak számára stratégiailag semmit sem jelentett, ügyüket egy lépéssel sem vitte előbbre. A román hadsereg fölött aratott fényes győzelem amellet bizonyít, hogy a központi hatalmaknál még mindig intakt volt a harci szellem, annak ellenére, hogy hadiszerek tekintetében ebben az időben a szövetségesekkel szemben már hátrányos helyzetben voltak.

Mialatt a Bruszilov-offenzíva javában tartott keleten, nyugaton a Somme-folyó mellett még ádázabb harc lángolt fel, a hadigépeknek olyan harca, amelyenről 1914-ben a legelevenebb fantázia sem álmodhatott. Itt a csaták július 24-én kezdődtek meg, rengeteg hadiszerral, sokezer ágyúval és tekintélyes emberanyaggal. A franciák ugyanis 44, az angolok pedig 50 hadosztályt küldtek támadásba, amelyekkel a németeknek mintegy 67 hadosztálynyi csapatuk állott szemben. Itt már a világháború összes új emberirtó szerszámaikat alkalmazták, a lángszórókat, az aknákat és szeptemberben itt jelentek meg először a tankok, amelyeknek harctéri alkalmazása Churchillnek volt az ötlete. Az óriási erőfeszítésnek, rengeteg emberélet- és hadianyagpocsékolásnak mindössze az volt az eredménye, hogy az entente-csapatok a németek állásait 4—6 kilométernyire benyomták.

A tengereken az 1914/15. esztendőkből nem volt nagyobb esemény. Az 1916. esztendő elején Scheer admirális vette át a német flotta vezetését, aki, miután kicserélte az egész flottavezérkart, elhatározta, hogy támadólag lép fel a tengeren. Az angol flottát továbbra is Jellicoe tengernagy vezette. 1916 március 31-én folyt le a Skagerrak-tengerszoros előtt a világtörténelem legnagyobb tengeri csatája, melyet német részről Scheer admirális, angol részről Jellicoe vezetett. Ennek a csatának azóta nagy irodalma támadt, mely azt vitatja, hogy kié volt a győzelem. Természetesen mindkét fél magának tulajdonítja a diadalt; a vitathatóság azonban azt bizonyítja, hogy a nagy tengeri mérkőzés eldöntetlenül végződött. Ha a veszteséget vesszük alapul és ha az a győztes, aki ellenfelének nagyobb veszteségeket okozott, akkor a németeké a győzelem babérja, mert az angolok 60.000 tonnányi német veszteséggel szemben 116.000 tonna tartalmat vesztek.

A háborúban a politikának és a hadászatnak karöltve kell együttműködnie, a legteljesebb harmóniában, kölcsönösen ki kell egymást egészítenie. A politika fegyverei nem hallgathatnak el a háborúban; nem hallgathatnak el, mert a hadvezérek rendszerint alkalmatlanok a háborúk politikai kérdéseinek megoldására. A háború célkitűzéseit a politikának kell meghatározni és a politikusoknak kell meglátniuk az alkalmas pillanatot is, amidőn meg lehet kötni a békét. A politika arra törekedett minden hadviselő országban, hogy háborús atmoszférát teremtsen, vigyázott arra, hogy össze ne omoljon a belső front és formulázta a hadicélokat. Az entente-hatalmaknál az államférfiak és a hadvezérek legharmónikusabb együttműködését látjuk; a központi hatalmaknál már nem. Itt a belső frontot is a hadvezérek szervezték meg, s befolyásuk a hadászat területén kívüleső kérdésekben annyira ment, hogy a polgári hatóságok alá voltak nekik rendelve. Ludendorff 1916 szeptembertől kezdve a szó betűszerinti értelmében diktátor volt Németországban.

A központi hatalmak politikusai azt az egyetlen hadicélt hangoztatták, hogy védeni kell a meglevő birtokállományt. Amott, a szövetségeseknél, a konkrét hadicélok az első két esztendőben lassankint kiforrtak. 1916-ban már nem csupán védelemről van szó, hanem arról is, hogy győzelmük esetén hogyan fogják Európát átalakítani. Asquith, az angol premier, 1914 novemberében nyilatkozik először az alsóházban a szövetségesek hadicéljairól, amelyek között Franciaországnak az ellenséges támadások ellen való megvéde, a kis népek jogai és a porosz militarizmus letörése szerepelnek. A következő esztendőben nagy változások mentek végbe Anglia belpolitikai életében: a kormányt a liberálisok lemondása után újjászervezték, beléptek a konzervatívok és az unionisták, s nagyobb befolyásra tett szert a kabinet-

ben Lloyd George. Asquith továbbra is megmaradt miniszterelnöknek, de a kabinetet kiegészítették a municós minisztériummal és félretéve a személyes szabadságot védelmező összes törvényes rendelkezéseket, a hadviselés szolgálatába állították a nemzet összes erőit. Lloyd George 1915-ben már mint a legnagyobb háborús agitátor és mint az angol hatalmi akarat megszemélyesítője szerepel.

Franciaország belpolitikai életében csak annyiban történt változás, hogy 1915 októberében a sokat szónokló Vivianit lemondatták és Briand alakított új kormányt. A következő hónapban (1916 november) a szövetségesek új egyezményt kötöttek, amelyben felújították és kiegészítették a már említett 1914-i londoni megállapodást. A következő esztendőben állandóan tárgyaltak a szövetségesek megbízottai a közös hadicélokról és közben Anglia és Franciaország megosztzkodtak győzelmes háború esetére az ázsiai és afrikai érdekszférákon. Úgy az entente, mint a központi hatalmak diplomáciájára nézve roppant nehéz, amellet döntő fontosságú kérdés volt, hogy melyikük nyeri meg Amerikát. Az Északamerikai Egyesült Államok már kezdetben megsértették a semlegességet azzal, hogy a szövetségeseknek valósággal ontották a hadiszereket, s ellátták őket kölcsönökkel. De még 1916 végén is kérdéses volt, hogy hová csatlakozik az Unió kormánya. Agitáltak erősen az angolok, a franciák s a közép-európai szlávok megbízottai is. Masaryk, kihasználva régi tudományos hírnevét, előadásokat tartott a közép-európai kérdéstről; az írek a központi hatalmak mellett agitáltak, az ő propagandájukat azonban mégis elnyomta az angol-szász szolidaritás. Az 1916 november 7-i elnökválasztáson mindkét fél óriási erőfeszítéseket tett, de újból az entente-barát Wilson győzött.

Oroszországban már 1915-ben, a nagy vereség után hallatszottak a belső forrongás első morajlásai. Mint Poincaré emlékirataiban olvasuk, a visszavonulás után szó volt arról, hogy Oroszország különbékét köt Németországgal, de a szövetségesek diplomáciája kétségbeesett erőfeszítéseket tett ennek megakadályozására. Goremkin miniszterelnök 1916 február elején nyugalomba vonult és utódává a németbarát Stürmer neveztek ki, akit Paléologue, mint alacsony jellemű, szegényes értelmű, fogyatékos szellemű embert jellemez. A cárnénak és környezetének volt a kreatúrája, ezért a szövetségesek méltán félhettek attól, hogy Stürmer esetleg különbékét köt a központi hatalmakkal.

Németországban az 1916. év végén megszervezték a belső frontot. Az úgynevezett Hindenburg-féle program értelmében Németország is a hadviselés szolgálatába állított mindenkit és a hadicélra összpontosította a nemzet összes erőit. Megszervezték a legfőbb háborús központot, amelynek Gröner tábornok volt a vezetője, s ettől fogva a német organizáció, amely a Frigyesek porosz militarizmusából sarjadt ki,

bámulatos precizitással működött. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a központi hatalmak még két esztendeig bírták a háborút. 1917-től kezdve 4 millió nő dolgozott a német nagyipari üzemekben és vagy 125.000 munkást küldtek vissza a frontról a gyárakba. A politikai front azonban, amely 1914-ben és 1915-ben még egységesnek mutatkozott, 1916-ban már kezdett gyengülni. Liebknecht, a baloldali szocialisták vezére, 1916 áprilisában forradalmat emlegetett, a következő esztendő februárjában pedig megszervezték a független szocialista pártot, azzal a programmal, hogy helyreállítják a II. internacionálét, azután a béke érdekében mozgalmat kezdenek.

Az Osztrák-magyar monarchia korántsem mutatott olyan sziklaszilárd belső egységet és tökéletes szervezettséget, mint nagy szövetségese. Ausztriában kormányabszolutizmus kormányzott; a nemzetiségek várható támadásai miatt nem látszott tanácsosnak egybehívni a Reichsratot. A magyar országgyűlést a háború kitörése után királyi kézirattal elnapolták, s az egész ország csaknem mint egy ember állott az addig népszerűtlen Tisza István mögé, akit a nemzeti védelem legfőbb megismérvényesítőjének és organizátorának tartottak. Mindenki érezte, hogy a győzelem az ország területi épségét, további fennmaradását, a veszített háború pedig szétdarabolását jelenti. A nemzeti közhangulat úgy fogta fel a háborút, mint reánk erőszakolt védelmet, s ezért Tisza maga mellett találta politikai ellenfeleit is, akikkel a mozgósítás előtt néhány héttel még a legelkeseredettebb parlamenti harckat folytatta. Nemzetiségeink hangoztatták lojalitásukat. Vajda-Vojvoda Sándor, a későbbi román miniszterelnök, egy bukaresti lapban nyilatkozatot tett közzé, amelyben hangsúlyozza, hogy a románok hűek s azok is maradnak Szent István koronájához. Az országgyűlést novemberre hívták össze és az összes pártok úgyszólván vita nélkül megszavazták a háborús javaslatokat. Tisza István bejelentette, hogy a háború után a hadirokkantakat a földreform áldásaiban akarja részesíteni.

Az 1916. esztendő második feléig tartott a magyar országgyűlés pártjai között a *treuga Dei*, amelyet a mozgósításkor kötöttek. De ebben az időben már igen sok baj gyülemlett össze. Szóba kerül az országgyűlésen a katonák hozzátartozóinak ellátása, a felmentések körüli igazságtalanságok, a magyarsággal való bánásmód a közös hadseregben, majd az osztrák hadvezetőség baklövési és mulasztásai. Minden jel azt mutatja, hogy az ország már kezdett kifáradni, ami nem csoda, hiszen már az ötvenesztendőseket is a tűzvonalba küldték. Az ellenzék Tiszát tette felelőssé azért, hogy a hadvezetőség védtelenül hagyta Erdélyt. A háború óta megjelent politikai levelezésekből, feljegyzésekből pedig meg lehet állapítani, hogy Tisza volt a központi hatalmak egyet-

len politikusa, aki a mindenható hadvezetőséggel szemben véleményt mert kockáztatni és szembe mert szállani.

1916 november 21-én elhunyt Ferenc József császár és király, Európa utolsó igazi autokratája. Hatvannyolcesztendő uralma alatt birodalma következetesen haladt azon az úton, amely a feltétlen biztossággal bekövetkező összeomlásra vezetett. Egyes életrajzírói (például Joseph Redlich) a félszázados jólétnek és a császári uralom pompájának hatása alatt állanak s nem látják azt a fokról-fokra való szomorú hanyatlást, amely a külső gazdasági jólét mögött rejtőzött. Ferenc József a Szentszövetség eszmekörében nőtt fel; gondolkodásában, érzületében, egész lényében az uralkodói autokratizmust képviselte. Ezt nyíltan nem gyakorolhatta a demokratikus nyugathoz tartozó birodalmában; a körülmények kényszerének engedve belement a parlamentarizmusba, később még az általános választójogba is; de soha törvényjavaslatot nem terjesztettek egyik parlamentje elé sem, amíg ő ahhoz előre szentesítését nem adta. A megtestesült dinasztia volt Ferenc József, amit éreztetett mindig környezetével. Mint uralkodónak, igen sok jó tulajdonsága volt; a pontosságban, lelkiismeretességben, munkaszere-
tetben mintaképül szolgálhatott alattvalóinak. Reggeli öt órától kezdve este nyolcig dolgozott; ő volt birodalmának első hivatalnoka. De elmerülve a kormányzati teendők apró-cseprő részleteibe, nem látta a nagy kérdéseket, nem alkotott, nem teremtett új terveket, nem sejtette a jövőt. Birodalma, főleg ennek a lajtántúli része, uralkodásának utolsó esztendeiben elvadult nemzeti szenvedélyeknek volt csatázóhelye. A 67-ben megalapozott belső szerkezet már elrozsdásodott; hogy változtasson ezeken az állapotokon, belemenjen minden eresztékében recsegő birodalmának átszervezésébe, ehhez gyenge volt az ő szellemi ereje és nem volt elég elhatározóképessége. Alig csinált rosszabb külpolitikát még uralkodó, mint Ferenc József. A szövetség Németországgal nagyon helyes volt a maga idejében; de midőn a körülzárás megkezdődött, nem kellett volna tovább kitartani a birodalom mellett és végzetes hiba volt a sok évtizedes külpolitikai passzivitást tetézni a szerencsétlen annexióval. Egy poliglott birodalom, amely csaknem tökéletes gazdasági egy-
séget alkotott s amelynek kebelében a hatvanhetes államrend revíziójával helyre lehetett volna talán állítani a belső békét, arra lett volna hivatva, hogy a kardcsörtető presztízspolitiká helyett békepolitikát kövessen. Szerintünk az egyetlen helyes megoldás az lett volna, ha a Habsburgok Savoyai Jenő és Gentz tanácsát követve, átteszik a birodalom központját Budára. Ez lett volna számukra a föld hátán az egyetlen biztos menedék, mert a magyarság, amely idegen elem az európai nyelvcsaládban, végsőkéig kitartott volna a nagytekintélyű tör-
ténelmi dinasztia mellett.

Az elfogulatlan, hízelgéstől, gáncsoskodástól mentes kritika ebben összegezhető: Ferenc József nem nagy uralkodó volt, mint például nemzeti királyaink közül Nagy Lajos vagy Mátyás király, a külföldiek közül XIV. Lajos vagy Nagy Frigyes, hanem jó uralkodó. Egyesítvén önmagában a katona és hivatalnok összes jó tulajdonságait, országában rendet tartott és fegyelmet. Nem volt a nagy újítások barátja, de viszont nem tűrt rendetlenséget, kilengéseket, nem tűrte meg a közpénzek pocsékolását. Uralkodói erényei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy országai az áldatlan politikai viszonyok mellett gazdaságilag, s kulturális tekintetben szépen fejlődtek.

Utóda, IV. Károly király 29 éves korában, egészen fiatalon vette át az uralmat. Igen szimpatikus ember volt, telve jóakarattal, sajnós, azonban nem nevelték uralkodónak. Azt a sorsot szánták neki, hogy életét mint főherceg élje le a monarchia valamelyik garnizonjában, az uralkodásra nem készítették elő kellőképen, keveset tanult s az elmulasztottakat nem pótolhatta. Sok jó tulajdonsága volt IV. Károlynak. Hivatását a legbuzgóbban töltötte be, de kissé habozó volt és határozatlan, ami azonban fiatalságával és gyakorlatlanságával menthető. Igen későn, már csak 1915/16-ban, mint trónörökös ismerkedett meg közelebbről az államügyekkel. Az embereket nem ismerte jól és igen sok érdemtelen politikust ajándékozott meg bizalmával. Nyugodt viszonyok között, boldog békeidőkben bizonyára igen jó, érdemes uralkodó lett volna. Az új uralkodónak nem kellettek Ferenc József régi emberei; érezte, hogy birodalma adminisztrációjában nagy változásokra és új emberekre van szüksége, az új embereket azonban nem a legszerencsésebben válogatta meg.

Az 1916. esztendő, miután a német és osztrák-magyar hadsereg Románia egy részét meghódította s ugyanakkor az osztrák-magyar hadseregek délen és a német csapatok nyugaton minden ellenséges támadást visszavertek, a központi hatalmakra nézve tűrhető eredménnyel végződött.

III.

A VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI 1917 ELEJÉTŐL A KÖZPONTI HATALMAK ÖSSZEOMLÁSAIG.

A KORLÁTLAN TENGERALATTJÁRÓHARC. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK HADÜZENETE. A NIVELLE-FÉLE OFFENZÍVA NYUGATON. AZ OROSZ FORRADALOM. KERENSZKI. A BOLSEVIKIEK GYŐZELME. RIGA ELFOGLALÁSA. A BRESZTLITOVSZKI ÉS BUKARESTI BÉKE. CLEMENCEAU. AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG OFFENZÍVÁJA OLASZORSZÁG ELLEN. A SIXTUS-FÉLE LEVELEK. AZ ESZTERHÁZY ÉS WEKERLE-KORMÁNY MAGYARORSZÁGON. WILSON BÉKEAJÁNLATA. A NÉPEK ÖNRENDELKEZÉSI JOGA. LUDENDORFF TAVASZI OFFENZÍVÁJA. FOCH TÁBORNOK. AZ ENTENTE ELLENTÁMADÁSAI. A NÉMET HADSEREG „FEKETE NAPJA“. A POLITIKAI VISZONYOK MAGYARORSZÁGON 1918 OKTÓBERÉBEN. KÁROLYI MIHÁLY ÉS AZ OKTÓBERI FORRADALOM. AZ OSZTRÁK-MAGYAR HADSEREG ÖSSZEOMLÁSA.

A KÖVETKEZŐ 1917. esztendőben a központi hatalmak csökkenő, kissé megroppant, a szövetségesek egyre növekvő erővel folytatták a küzdelmet. Miután a decemberi békeajánlathoz fűzött remények füstbementek, Ausztria-Magyarország és a német birodalom végső erejük megfeszítésével küzdöttek tovább s mindent a végső győzelem egyetlen kártyájára tettek. Ludendorffról nem ok nélkül jegyezte meg egyik szigorú kritikusa (Delbrück), hogy hazard játékot folytatott. A németek szaporították az ezredeket, megerősítették a légi flottát, a lovasságot leszállították a lóról és kiküldötték a lövészárkokba. De az offenzív szellem sem csökkent. A Ludendorff-féle stratégiát az a gondolat hatotta át, hogy csak nagylendületű offenzíva döntheti meg az ellenség fölényét; pedig a fogyó s gyengülő csapatokkal a defenzíva lett volna észszerűbb. A csapatok azt a parancsot kapták, hogy az állásokat ellenséges támadás közben végsőkig kell tartaniok és ha a nagy pergőtűzek után az ellenség behatolt az első állásba, ellentámadással kell visszafoglalni. A Ludendorff-féle taktikát offenzív-defenzívának lehetne nevezni. Ludendorff az első békeajánlatról elítélőleg nyilatkozott, mert az ő álláspontja az volt, hogy a németeknek kerülniök kell mindent, ami a gyengeség leghalványabb jelét mutatná.

Az esztendő elején újból szóba került a nagyvezérkar tárgyalásain a korlátlan tengeralattjáró-harc, melynek megkezdését Tirpitz admirális régóta sürgette. A császár a tervet először elvetette, Holtzendorf tengernagy azonban, aki azt állította, hogy a korlátlan tengeralattjáró-

harc hat hónap alatt térdre fogja kényszeríteni Angliát, megnyerte a főhadiszállást. Ez volt a német hadvezetőség legbotorabb tévedése s legvégzetesebb ballépése a háború alatt. Angolország teljes körülrzáshoz és a francia partok blokádjához tengeralattjáróknak százai kellett volna; a németeknek 1915 végén még csak huszonöt tengeralattjárójuk volt, amennyivel a Csepel-szigetet sem lehetett volna körülrzáni, nem pedig Angliát. Churchill azt állítja, hogyha a németek a korlátlan tengeralattjáró-harc proklamálásával még nyárig várnak, nem avatkoztak volna be az Egyesült Államok és ebben az esetben legalább is egyezményes békével végződött volna a háború. A korlátlan tengeralattjáró-harc nem ért célt, mert nemcsak Anglia blokádja nem sikerült, de amerikai csapatszállító hajót sem sikerült egyetlen egyet sem elsüllyeszteni.

A német kormány február 1-én tudatta az Egyesült Államok kormányával, hogy a korlátlan tengeralattjáró-harcot megkezdi, amire Wilson elnök február 4-én a diplomáciai kapcsolatok megszakításával felelt. Két hónap múlva (április 6-án) az Egyesült Államok kormánya megüzente a háborút. Mindezt a német politika tehetségtelensége és a hadvezetőség elbizakodottsága provokálta. A németek azzal szokták magukat menteni, hogy ez válasz volt az entente embertelenségére: a német nőket, a gyermekeket az angolok blokádja és a semleges hajók ellenőrzése éhhalálra ítélte. Ez mind igaz, de a meggondolatlan, amellett számottevő eredménnyel nem járó tengeralattjáró-harccal a százmilliós nagyhatalom beavatkozását idézték elő. Az Egyesült Államok kormánya április 9-én a diplomáciai kapcsolatokat Ausztria-Magyarországgal is megszakította, majd Brazília, Sziám, Uruguay, Peru üzenték meg a központi hatalmaknak a háborút.

Miért avatkoztak be az Egyesült Államok a világháborúba? Az első, s legfőbb ok pénzügyi természetű. A szövetségesek eladósodtak Amerikában, annyira, hogy a kölcsönökért ebben az időben már nem tudtak nyújtani elfogadható biztosítékot; az előrelátó hitelező nem engedi elveszni az adósát. A beavatkozásban Wilson elnök angolbarátságának is része volt. Mindezek tetejébe Zimmermann német alállamtitkár azt az oktalanságot követte el, hogy az Unió Texas, Arizona és Új-Mexikó államait győzelem esetén Mexikónak ígérte.

A szövetségesek ennek az esztendőnek elején új offenzívát készítettek elő nyugaton. A tekintélyét veszített Joffre fővezért az előző esztendő végén Nivelle tábornokkal cserélték ki. Nivelle volt a politikusok bálványa és Franciaország reménye. Mint tüzér a legnagyobb súlyt a technikai felkészültségre helyezte, s nagy áttörési tervet készített elő, mely arra volt alapozva, hogy megsemmisítő tüzérségi tűz után a franciák és angolok besétálnak a németek állásaiba. De mindjárt kezdet-

ben kellemetlen meglepetés érte az entente-hadvezetőséget. A németek ugyanis, ismerve állásaik gyengéit, Arras és Soissons között visszavonultak az úgynevezett Siegfried-állásokba (Siegfried Alberich-mozdulat), húsz kilométerrel hátrább, s ezzel kivonták magukat a támadás elől. A franciákat nagyon megzavarta a váratlan visszavonulás és Ribot, az új miniszterelnök (Briand utóda), valamint Painlevé hadügyminiszter, azt tanácsolták, hogy a szövetséges haderők ne kezdjék meg a támadást, hanem várják meg, míg Amerika felkészül. Április elején 191 entente-hadosztály támadta meg, kellő tüzérségi előkészület után, Rupprecht bajor és Vilmos porosz trónörökös 154 hadosztályból álló frontját, de sem az angolok, sem a franciák nem értek el említést érdemlő sikert, ámbár Nivelle töméntelen hadiszert pocskolt és rengeteg emberéletet feláldozott. A vereség olyan lesújtó hatással volt a francia közvéleményre, hogy Nivelle-t április 16-án elbocsájtották és utóda Pétain tábornok lett. A franciák halottakban vagy 32.000 embert vesztek, a sebesültek számát 80.000-re becsülték. De a legnagyobb baj az volt, hogy a hadsereg fegyelme erősen megrendült. Ez az időszak volt a francia haderő válságos időszaka. Elkezdtek agitálni titokban a pacifisták, akik brosurákat szórtak szét a katonák között, és titkos társaságok dolgoztak a béke előkészítésén. Pétain jóakarattal, energiával, az elégedetlenség okainak megszüntetésével már júniusra helyreállította a fegyelmet.

A keleti harctereken egészen új helyzet állott elő az esztendő tavaszán kitört orosz forradalom következtében.

A hadviselő államok között a háború megindulásakor egyetlen állam sem volt szilárdabb a cári Oroszországnál, legalább látszatra. Kimeríthetetlen emberanyagának millióit szórta a harcterekre s a szövetségesek benne látták az annyit emlegetett „gőzhengert”. És mégis összeomlott, pedig a győztesek oldalán állott, összeomlott olyan időpontban, amidőn a központi hatalmak győzelme emberi számítás szerint lehetetlenségnek látszott. Oroszország összeomlásának okát részben az orosz nép lelkiületében találjuk meg, amely ilyen óriási megterhelést nem bírta el, részben Oroszország sajátos politikai és társadalmi szervezetében. Az 1915-i és 1916-i iszonyú veszteségek, az emberanyag brutális pocskékolása, a belső fronton pedig a szemérmetlen népnyúzás, a züllött csinovnik-rendszer elkeserítették az orosz tömegek lelkét. A háború kitörésekor az orosz cárizmus félabzolutizmus volt és a békepártiak megmondották, hogy Oroszországban még mindig rengeteg az izgatási anyag és a belsőleg meghasonlott orosz társadalom nem bírja el a háború terheit. A következmények Wittének és társainak adtak igazat: Oroszország összeroskadott a háború csapásai alatt.

A hadseregben az izgatás már régóta tartott. 1917 február 27-én

három pétervári gárdaezred lázadt fel és csatlakozott a forrongó és sztrájkoló munkásokhoz; ez volt az 1917-i orosz forradalom kezdete. A mozgalom futótűzként terjedt át a pétervári helyőrségre és az orosz főváros közelében lévő községek helyőrségeire, mire az állandóan ülésező dumabizottság, látva, hogy a forradalom többé fel nem tartóztatható, amiért is a legtanácsosabb lesz a mozgalmat nemzeti irányba terelni, elhatározta, hogy ő maga áll a forradalom élére. Az események most már gyors egymásutánban peregtek le: a cár március 2-án tábornokai tanácsára lemondott, abban a hiszemben, hogy ez az egyetlen mód a monarchia megmentésére. A forradalom azonban nem akart többé hallani sem a cárról, sem a cárizmusról és le kellett mondania a trónjelöltnek, Mihály nagyhercegnek, a cár testvérének is. Ezzel a Romanovok 300 éves uralma véget ért. Oroszország 1917-ben, amint a forradalom jelszavaiból látjuk, ott tartott, ahol a nyugateurópai államok 1848 előtt. A dumabizottság ideiglenes kormányt alakított és proklamálta a kormányzás új alapelveit, amelyek között a teljes gyűlekezési szabadság, a nemzetgyűlés egybehívása az általános titkos választójog alapján, a nemzetiségi, felekezeti és egyéb korlátok megszüntetése, szóval a nyugateurópai országok százesztendősi jelszavai szerepeltek. Az orosz tömegek örömmámorban úsztak, s abban a boldog reményben ringatták magukat néhány héten keresztül, hogy az újdonsült demokrácia meg fogja szabadítani őket a háború kínszenvedéseitől. Oroszország a kancsukauralomból belezuhant átmenet nélkül a nyugateurópai demokráciába. Lwow herceg, az új kormány elnöke, rögtön hozzákezdett a demokratikus elvek megvalósításához. A doktrinér Lwow-kormány azt hitte, hogy az orosz nép, miután demokráciát kapott, spontán módon, a cári uralom terrorja nélkül ki fogja fejtetni a benne szunnyadó nagy lelki erőket. A mozgalom lelke, vezére Kerenszki Sándor ügyvéd volt, a mérsékelt szocialisták egyik feje, aki először az igazságügyminiszterséget vállalta, később a hadügyet vette át.

Kerenszkiék, akik maguk mögött érezték a szabadságtól és demokráciától megittasult tömegeket, a legkisebb kétkedés nélkül hozták be Oroszországban a háború alatt a demokratikus újításokat. Ez volt az orosz forradalom tragikus tévedése. Kikiáltani a demokráciát, a szabadságjogokat a háború alatt, amidőn az állami abszolutizmusra tértek át a világ legdemokratikusabb országai, Amerika és Angolország is, szükségképen azzal járt, hogy a háborús államgépezet pár hónap alatt megállott. Miután a tömegek napról-napra tüntettek és éljeneztek a polgári egyenlőséget és a szent fegyelmezetlenséget, gombamódra burjánoztak fel a munkás- és katonatanácsok (szovjetek), amelyeknek gyökere visszanyúlik egészen az 1905-i forradalomig. A pétervári szovjet olyan hatalommá nőtte ki magát, amely elhomályosította rövidesen

a kormányhatalmat, s ezzel megkezdődött az orosz forradalom tragédiája.

Belpolitikában a forradalom a nyugateurópai demokrácia elveit, a külpolitikában azonban a legszélsőbb orosz imperializmus nézeteit vallotta. Miljukov Pável, a külügyminiszter, aki a progresszív kadétpártnak volt az embere, tovább akarta folytatni a háborút, s Oroszország hadicéljai közt ott szerepelt továbbra is Konstantinápoly megszerzése. Egyébként Miljukov az annexió- és hadikárpótlásmentes béke alapján állott és proklamálta Lengyelország függetlenségét. Mialatt Szentpéterváron a kormány berendezkedett az új demokratikus elvek szerint abban a jámbor hiszemben, hogy megteremtette a szabad Oroszországot, a keleti fronton pihentek a fegyverek.

Az entente-körökben nagy aggodalommal szemlélték az oroszországi eseményeket. Hiába volt Miljukov jegyzéke, amelyben el akarta oszlatni a gyanút és az aggodalmat, Párizsban és Londonban kételkedni kezdtek Oroszország szövetségi hűségében, de hogy az országot mégis megtartsák, Pétervárra küldték a francia Thomast, a szocialisták egyik vezérét és Hendersont, az angol munkáspárt egyik vezető emberét. De Oroszországban tovább terjedt az anarchia, hiszen a kormánynak alig volt hatalma. Április végén visszalépett Gucskov hadügyminiszter, május 2-án a szovjetmegbízottak beléptek a kormányba, s megalakult a koalíciós kormány, amelynek tagjai között ott volt Zeretelli, aki épp akkor tért vissza szibériai száműzetéséből, az orosz szocialisták régi, legkipróbáltabb vezére, Kerenszki pedig a hadügyminiszterséget vállalta. A hadsereget tovább demokratizálták, ami ellentmond a militarizmus legbelsőbb lényegének, mert a demokrácia önként nem szívesen veti alá magát fegyelemnek, s ezzel megkezdődött a hadsereg bomlása. Oroszország 1917 március 1-éig, a forradalom kitöréséig 15,123.000 embert hívott be katonai szolgálatra, s a hadsereg eddig az ideig 5,975.341 főnyi legénységet és 63.674 tisztet veszített. Ez a rengeteg veszteség természetesen közreműködött a hadsereg felbomlásában. Ugyanekkor felbomlott a fegyelem a balti flottánál is, majd híre ment a földosztásnak, ami szintén demoralizálta a fronton küzdő hadsereget.

Április 3-án a félszocialista és félpolgári forradalomnak új korszaka kezdődött. Ezen a napon érkezett meg svájci száműzetéséből Lenin (Uljanov Wladimir) több társával együtt, Németországon keresztül, Ludendorff tábornok támogatásával. Lenin azoknak a forradalmi szocialistáknak volt a vezére, akiket az orosz szociáldemokraták 1903-i brüsszeli kongresszusa óta, ahol a mérsékeltekkel (mensevikiekkel) szemben elnyerték a többséget, maximalistáknak (többségieknek) vagy bolsevikieknek neveztek. Lenin hazaérkeztek az őt üdvözlő szónok

szavaira azzal válaszolt, hogy világszerte megkezdődött a proletárum hajnalhasadása, az egész világ új forradalom előtt áll, melynek az orosz forradalom csak kezdete. A bolsevikiek kezdettől fogva azt hirdették, hogy nem kell kormány, a szovjet vegyen át minden hatalmat és a munkásosztály maga vegye át Oroszország kormányát, minden más társadalmi osztály kizárásával.

Lenin és a bolsevikiek békét hirdettek; ellenfeleik, Kerenszkiék és a társadalmi forradalmárok tovább akarták folytatni a háborút, amelybe már belebetegedett az orosz nép. A bolsevista propaganda tanításait nem értették meg az orosz tömegek; a világforradalom, melyre Lenin összes számításait alapította, hiú rögeszmének bizonyult, de megértették a tömegek Leninéknek azt a kijelentését, hogy Oroszországnak békét kell kötnie. Minthogy propagandájuk a béke jegyében folyt le, rettentően demoralizálták az orosz tömegeket, főleg a katonaságot. A munkások egymásután rendezték a sztrájkokat, s az ipari termelés annyira aláhanyatlott, hogy termelési anarchia fenyegette az országot. Az 1905—1906-ban előtört agrármozgalom most ismét fellángolt. Minthogy a kormánynak nem voltak megfelelő eszközei az anarchizmus megfékezésére, a forradalmi mozgalom csakhamar átterjedt a pétervári helyőrség csapataira és a balti flotta matrózaira. Június 5-én kommunizálták a Ruszkaja Wolja című újságot. A mensevisták — a mérsékelt szocialisták — és a társadalmi forradalmárok hovatovább elvesztették a tömegekre gyakorolt befolyásukat. A Kerenszki-kormány azonban azt hitte, hogy megmenti a forradalmat a háború továbbfolytatásával. A demokratikus kormányzatban még volt egy kis erő és ideig-óráig még tudott hatni a katonaságra. A szövetségesek még a 1916-ban Chantilly-ban tartott konferencián elhatározták, hogy a következő esztendőben a központi hatalmak ellen nagy általános offenzívát kezdenek, s ebbe bele kellett kapcsolódnia Oroszországnak is, ámbár Alexejev, a vezérkar főnöke, nem titkolta azt a véleményét, hogy az orosz hadsereg már minden nagyobb hadi-akcióra képtelen.

Kerenszki végigjárta a frontokat, gyújtó beszédekkel mondott a katonaságnak és a demagógia eszközeivel csodás eredményeket ért el; a demoralizált orosz hadsereggel, június 16-án megkezdtek az offenzívát Keletgaliciában Zlocsovnál. Kerenszki lelkesítő napiparancsai után 65 kilométer szélességben 31 hadosztályt összpontosítottak, 800 könnyű-, 158 közép-, 370 nehézágyúval, s a XI. és a VII. orosz hadsereg gyalogsága június 18-án megkezdte a támadást. Az orosz tömeg-támadásnak sikerült majdnem egész szélességben benyomni a frontot. Ez a kis eredmény annyira elkápráztatta Kerenszkit, hogy a június 18-át, mint a forradalom nagy napját glorifikálta. Kerenszkiék már

néhány nap múlva keservesen csalódtak. Félreismerték Leninék és a baloldaliak erejét, s elfelejtették, hogy a demokrácia és a háború, legalább tartósan, össze nem egyeztethetők. Az offenzíva már június 23-án összeomlott. A XI. és a VII. hadsereget megverték, majd a németek Tarnopolnál támadásba mentek át (július 6-án) és a frontot, amelyet ellanyhult orosz csapatok immel-ámmal védtek, számottevő veszteségek nélkül áttörték. Az orosz katonák ezrei szöktek a frontról, s ámbár Kornilov tábornok, főparancsnok, halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a szökést, az orosz katonák tömegesen indultak haza.

A vereség után egymást érték a sztrájkok, a katonák, a matrózok kisebb, sporadikus lázadásai és a kormányválságok. Megalakult közben a második, majd nemsokára a harmadik koalíciós kormány, amelyek harcot kezdtek a szovjetek ellen s megpróbálták helyreállítani a hadseregben a fegyelmet, de sikertelenül. Július 8-án Kerenszki miniszterelnök lett, Zeretelli belügyminiszter, Terescsenko külügyminiszter, aki jegyzékében hangsúlyozta, hogy Oroszország a háborút folytatja, közben üldözőbe vették a bolsevikieket, úgy hogy Lenin kénytelen volt Finnországban elrejtőzni, Trockijt, Kamenevet, Krilenkót pedig letartóztatták. Mialatt Szentpéterváron a pártok egymással viaskodtak és a kormány megpróbálta összeszedni a nemzeti erőket a háború folytatására, a németek Rigánál áttörték a frontot. Az orosz hazafiak megrémültek és a katonatisztek, a régi cári tradíciók hívei összeesküvést is szöttek a belső rend helyreállítására és a bolsevista agitáció elfojtására, s felmerült a katonai diktatúra gondolata is. Az összeesküvés szelleme Kornilov tábornok volt, akit 1917 június 16-án fővezérré neveztek ki, s azóta ő volt Oroszországban a rend híveinek eszköze. Az összeesküvést azonban a kormány megtudta, erre Lwow miniszterelnököt Kerenszki elfogatta, Kornilovot pedig lemondatta a fővezérségről. Vezérkari főnök ismét a gyenge akaratú Alexejev lett, a fővezérséget Kerenszki tartotta meg magának. A katonai párt és Kerenszkiék harca természetesen elősegítette a bolsevikiek győzelmét. Szeptember 25-én új koalíciós kormány alakult — immár negyedik —, amelyben a szocialista forradalmárok, a szociáldemokraták, radikális demokraták és a kadétok voltak képviselve, de ez sem tudott megküzdeni a pétervári szovjettel, amelynek Trockij állott az élén. Közben az élelmiszerhiány végsőkéig elkésérítette a tömegeket. Kerenszki csak frázisokkal tartotta jól az éhező lakosságot, de a nyomorúságon segíteni nem tudott; nem volt meg benne sem az államférfiúi előrelátás és bölcsesség, sem a forradalmi vezérek energiája. Mindezek a tulajdonságok annál nagyobb mértékben meg voltak ellenfelében Leninben. Szeptember végétől kezdve már nyílt a harc a földalatti agitáció révén napról-napra erősödő bolsevisták és a Kerenszki-

kormány között, s a demokratikus rezsim élete ettől fogva hiú erőlködésben és folytonos tanácskozásban telik el. A bolsevisták annyira megerősödtek, hogy még a gyors békekötés sem tudta volna megmenteni a Kerenszki-kormányt. A bolsevizmus hatalmas éltetőelemei voltak: a városokban a leírhatatlan nyomor, a gazdasági élet gépezetének teljes fennakadása és a tömegek háborús kimerültsége.

A bolsevikai párt központi bizottsága október 10-én annyira erősnek érezte magát, hogy Lenin elnöklete alatt elhatározta az államcsínyt, 16-án pedig az államcsíny végrehajtására külön bizottságot szervezett. Október folyamán sikerült a bolsevikoknak az egész pétervári garnizont forradalmasítani. A Kerenszki-kormányt gyakran szokták összehasonlítani a magyarországi szerencsétlen Károlyi-rezsimmel, de a hasonlat nem egészen találó: Kerenszki az utolsó hetekben erélyes volt, s megpróbált szembeszállni a szélsőbaloldali forradalommal; a bolsevikiek lapjait betiltotta, a vidéki közigazgatási közegeknek pedig szigorú utasításokat adott az anarchia elfojtására. De túlerővel állott szemben; Leninék a béke csábító ígéretével megnyerték maguknak Oroszország nagy tömegeit. Kerenszki október 24-én az ideiglenes parlament ülésén, ahol a mensevikiek már ingadozni kezdtek, nagy beszédet mondott, melyben kijelentette, hogy a kormány a készülő bolsevista forradalmat el fogja nyomni. A bolsevikiek ekkor már fegyvereket osztogattak szét a pétervári munkások között és a Péter Pál-erőd az övék volt. Az események most már egymásra torlódtak. Október 25-én a fellázított matrózok bevonultak Pétervárra és a városnak minden fontos pontját megszállták. Hiába kért Kerenszki a frontról megbízható csapatokat, a forradalmárok körülvették a téli palotában és csak nagy ügyelbajjal tudta megmenteni a puszta életét. Cseremisov, az északi front parancsnoka, elárulta s cserbenhagyta Kerenszkit. A bukott diktátor Pskowba ment, ahol ellenforradalmi bizottságot szervezett, s miután a bolsevikiek Moszkvában is még aznap győztek, Lenin és társai október 25-ről 26-ra virradó éjjel Oroszországot a tanácsköztársaságnak nyilvánították. A pétervári szovjetből a mensevikieket, a társadalmi forradalmárokat kiszórták, proklamálták a saját diktatúrájukat, majd Necsajev módszereivel százezrek holttestein felépítették az új világrendet, amely ma is érintetlenül fennáll Oroszországban.

Kerenszki és több orosz politikus, akik azóta megírták emlékirataikat, azt állítják, hogy Oroszország a nyugati hatalmaknak köszönheti összeomlását, mert érettük vérzett. Ezzel az állítással szemben a pártatlan igazság az, hogy a háborúba az Izvolszkijak és Szaszonovok politikája, a háborús klikk hatalmi tébolya és a bárgyú cárizmus sodorták Oroszországot. Az embertelen, rossz hadvezetés már 1916-ban annyira elkésértette a tömegeket, hogy akkor mutatkoztak az össze-

omlás jelei. Ezt maga Kerenszki állapítja meg; de akkor miért akarta tovább folytatni a háborút? Kerenszki azzal menti magát, hogy megakadályozta a központi hatalmak győzelmét azzal, hogy kitartott. Ez azonban nem bizonyítható. Csak az biztos, hogy ő és munkatársai fejtetőre állították a józan ész; egy kimerült, összeomlott országgal tovább harcoltak és ezzel elpusztították a csenevész orosz demokráciát, mielőtt meggyökerezett volna. Nemcsak a helyzet, hanem az egyének is nagyban közreműködtek abban, hogy a bolsevista forradalom diadalmaszkodott. Kerenszki Sándor csak nagyszabású demagóg volt, ideológus, nem réalpolitikuss; a nyugateurópai demokráciát annyira imádta, hogy nem sajnálta feláldozni érte honfitársai millióinak életét. Lenin és Trockij viszont igazi forradalmi vezérek, amilyeneket csak a cári abszolútizmus, az ochrana hazája tudott kitermelni magából; orosz forradalmi típusok, kiknek jellemrajzát megtaláljuk Dosztojevszkij regényeiben. Trockij a szervező forradalmár, a szovjet fizikai hatalmának megteremtője; Lenin a rendszer kidolgozója, aki eszméinek megvalósításában Dzsingisz khán és Tamerlán módszereit alkalmazta. Munkatársaik az ideológiák őrvongói, de egytől-egyig kitűnő agitátorok vagy szervezők, mint Zinovjev, Kamenev, Radek, Bucharin. A demokrácia megbukott és Oroszország ugyanúgy, mint Franciaország a jakobinusok uralmával, az abszolútizmus karjaiba zuhant vissza.

A német hadvezetőség az oroszországi felfordulást nem hagyta kihasználatlanul. Ludendorff — mint maga írja — az orosz harctéren tabula rasa-t akart teremteni, ámbár nyugaton a nem lanyhuló angol támadások miatt a német hadsereget nagy veszteségek sújtották. Hutier tábornok a VIII. német hadsereggel megkezdte az előnyomulást, egykettőre átlépte a Duna-folyót és bevette Rigát. A város elfoglalása után a szovjetkormány békét kért. A tárgyalások, amelyeken Németországot Kühlmann külügyi államtitkár és Hoffmann tábornok, Ausztria-Magyarországot Czernin külügyminiszter, Oroszországot Joffe népbiztos, később Trockij képviselték, Breszt-Litowszkban kezdődtek meg december 22-én. Február 18-án a tárgyalások a felek között felmerült nézeteltérések miatt megszakadtak, mire a német hadsereg újból megkezdte az előnyomulást. Közben a központi hatalmak seregei, miután február 9-én Ukrajnával különbékét kötöttek, az úgynevezett „kenyérhadjárat“-ban tovább nyomultak keletre és március 3-án Kievet szállták meg. Március 7-én az orosz kormány új békeajánlatot tett és változtatás nélkül aláírta a központi hatalmak összes békefeltételeit. A most már védtelenül maradt Románia is békét kötött a központi hatalmakkal néhány jelentéktelen határkiigazítás árán (bukaresti béke).

Az entente offenzívája közben tovább tartott nyugaton. Július leg-

végén az angolok támadtak Flandriában, majd Arras, St. Quentin és Chemin des Dames mellett a franciák. Augusztus 20-án a franciák Verdunnél olyan nagy erőkkkel és előkészülettel léptek fel, hogy a németek állásait néhány kilométernyire előrenyomták. Szeptember 20-tól kezdve iszonyú és véres csaták dúltak Flandriában, amelyek eltartottak egészen az esztendő végéig. November 20-án az angolok először alkalmazták önállóan a tankokat és több száz hadigéppel törtek neki a németek állásainak. Ludendorff nagy zavarban volt, alig tudta pótolni a csapatokat ért súlyos veszteségeket. A flandriai harcok egész december elejéig elnyúltak.

Az olasz fronton az Osztrák-magyar monarchia seregei az 1916-i balsikerű offenzíva után védekező állásban maradtak. Cadorna olasz fővezérnek kilenc nagy támadása vérzett el az isonzói frontszakaszon, aránylag csekély osztrák-magyar haderőkkel szemben. A nagy terepnehézségek és az igen jól megszervezett védelem okozták az olasz hadseregek kudarcát. Cadorna 1917 májusban kezdte meg a tizedik isonzói csatát, de ez sem járt még csak részletsikerekkel sem; júniusban Dél-Tirolban tettek az olaszok kísérletet, majd augusztusban tizenegyszer rontottak neki, hatalmas tűzérségi előkészületek után, az isonzói sziklafalaknak. Cadorna célja Trieszt elfoglalása volt, s mint-hogy a tizenegyedik offenzívát már valamelyes részletsiker kísérte, attól lehetett tartani, hogy a tizenkettedik támadás eljut Triesztig. Ez indította az osztrák-magyar hadvezetőséget arra, hogy nagy támadást kezdjen 1917 októberében. Támadási pontul a Flitsch-Tolmino-frontszakaszt szemelték ki. Résztvett a támadásban Below német tábornok a XIV. német hadsereggel. Október 24-én, ámbár az olaszok néhány nappal előbb cseh szökevényektől megtudták, hogy offenzíva készül, a legfényesebb eredménnyel járt az áttörés. Az egész olasz front megrendült és az olaszok vagy 300.000 fogoly és rengeteg mennyiségű hadianyag elvesztése után decemberben a Piave-folyó vonalánál álltak meg. Az áttörésnek igen jelentékenyek voltak úgy a stratégiai, mint a morális eredményei. A hosszú, tekervényes olasz front sok száz kilométerrel megrövidült, a győzelem pedig a központi hatalmak offenzív erejét és lendületét bizonyította. Cadorna olasz fővezért az offenzíva végeztével menesztették és utóda Armando Diaz lett.

Az 1917 esztendő a központi hatalmakra nézve fényes eredményekkel végződött: Oroszország összeomolva kiállott a küzdők sorából, Romániát, Olaszországot megverték, nyugaton pedig a német csapatok, az angolok tömegtámadásaival szemben, megtartották csaknem összes állásaikat.

A központi hatalmak az 1917. esztendő végén annak ellenére, hogy élelmékészleteik és hadianyaguk meglehetősen fogytán volt, még

mindig nagy bizalommal néztek a következő esztendő elé. Politikusaik nem számítottak túlsokat, közvéleményük pedig a fényes harctéri sikerek varázsától megigézve alig sejtette az 1918. esztendő sötét eseményeit.

A szövetségeseknél a fegyverek zaja közben a politikai élet továbbra is intenzív maradt; együttműködött a hadvezetés meg a politika, s egyik sem volt a másiknak alárendelve. A közvélemény továbbra is úr maradt Franciaországban, Angliában, Olaszországban. Az angol közvélemény 1916 óta a kormány ügyetlenségére hárította a hosszantartó háború borzalmait és 1916 december 12-én újból átszervezték az angol kabinetet: radikális-konzervatív kormány alakult Lloyd George elnökletével. Az angol közvélemény, amely bámulatos biztonsággal szokott ítélni nehéz helyzetekben, a baloldali liberális Lloyd George-ban látta meg azt a férfiút, aki történelmének egyik legválságosabb időszakában megmentheti Nagybritanniát. Az új premier a kormány kebelében háborús bizottságot szervezett, amelybe belevont a parlamenten kívülálló kiválóságokat is, mint aminők Curzon lord, a munkáspárti Henderson, Millner lord és Bonar Law voltak.

Franciaországban Nivelle tábornok elbocsájtása után a Ribot-kormányt is menesztették és Painlevé, az addigi hadügyminiszter alakított új kabinetet. Franciaország és Oroszország közben diplomáciai tárgyalásokat kezdtek a lengyel kérdésről. A lengyelek okos politikát követtek: belekapcsolódtak a központi hatalmakba is, és a szövetségesek programjába is beleszorították országuk felszabadítását; az emigráns lengyelek agitáltak Franciaországban, Angliában, Amerikában. A lengyelek nagyszabású propagandaműködésének lehet tulajdonítani, hogy Wilson elnök 1917 január 22-én elhangzott kijelentésében azt követelte, hogy meg kell teremteni az egységes, független, autonóm Lengyelországot. Wilson szavai nem kis riadalmat keltettek Szentpéterváron. Doumergue és Castelnau tábornok a francia kormány megbízásából rögtön Pétervárra utaztak, ahol a szovjet által azóta nyilvánosságra hozott akták tanúsága szerint abban egyeztek meg, hogy Lengyelország önálló tartomány lesz a cár jogara alatt, Oroszország viszont beleegyezik abba, hogy Franciaország megkapja majd Elzász-Lotharingiát, annektálhassa a Saar-vidéket és egy stratégiai korridort létesíthessen Németország és Franciaország között. Franciaország különben még nem érkezett el erőfeszítésének végső határához. A végsőig menő harcra és a kitartásra Clemenceau izgatott, a radikálisok régi vezére, aki azonban a nacionalizmusban a nagy forradalom hagyományát képviselte. A *L'Homme libre* című lapjában olyan gorombán s kíméletlenül támadta a kormányt erélytelenségéért, hogy a lapot be kellett tiltani. Ekkor Clemenceau lapja nevét *L'Homme enchainé*-re keresztelte, s tovább tüzelt a kormányok ellen, míg végre Poincaré elnök 1917

november 20-án őt bízta meg a kormányalakítással. A nagy Carnot-ra, a forradalom szervező zsenijére emlékeztető vadenergiájú Clemenceau ezzel a jelszóval kezdte meg működését: „La guerre, rien que la guerre.”

A közelgő amerikai segítség lelket öntött a szövetségesekbe, de Lloyd George-nak és Clemenceau-nak kormányelnökké való kinevezése volt mégis a világháború egyik legdöntőbb eseménye. Nem lehetett többé szó arról, hogy az ellenfelek békésen megegyeznek; a helyzet ugyanolyanná vált, mint Napoleon szerencsétlen véget ért oroszországi hadjárata után 1812-ben. Az entente a Nivelle-féle offenzíva összeomlásakor közel állott a széteséshez; a franciák közel jártak a lelki összeomlás határához; de újból összeszedték magukat. A központi hatalmakkal szemben összehasonlíthatatlan nagy előnyük volt az, hogy nyitva állt előttük az egész világ, a hadiszerekhez szükséges nyersanyagnak, az élelmiszereknek kimeríthetetlen mennyiségével rendelkeztek, a központi hatalmak viszont körülzárt vár állapotát mutatják és ebben az időben már élelmezési nehézségekkel küzdöttek, amelyek a következő esztendő folyamán a belső frontot fel is morzsozták. Nem volt szükség defétista izgatásra, 1918 elejétől kezdve mindenki érezte nálunk, hogy segélyforrásaink kiapadóban vannak.

A központi hatalmak diplomáciája lassú, gyenge, tehetetlen volt, amit legjobban mutat a jóakarátú IV. Károly király békekísérleteinek siralmas csődje. Károly király végét akarta vetni a vérontásnak, melynek felidézésében neki nem volt a legparányibb része sem. Valószínű, hogy hatással volt reá Zita királyné is, akiről az udvari befentesek csaknem egyhangúlag állapítják meg, hogy a németeket nem szerette és érzései az entente felé hajlottak. Károly, uralkodásának harmadik hetében, december 12-én békeajánlatot tett a szövetségeseknek, amit azonban Lloyd George, Briand, Pokrovskij orosz külügyminiszter manővernek nyilvánítottak. Igaz, hogy Burián olyan rosszul fogalmazta meg, s maga a békeajánlat annyira általánosságokban mozgott, hogy valóban nem lehetett túlságos komolyan venni. Buriánt december 22-én Czernin Ottokár váltotta fel, a monarchia egykori bukaresti követe. Burián a bürokratának és a doktrinérnek volt sajátos keveréke. Alkalmatlanabb embert alig lehetett volna ezekben a nehéz időkben a monarchia külpolitikai irányításával megbízni. Czernin, mint diplomata, sokkal több volt Buriánnál, de ő sem volt a nagy gondolatok vagy nagy tettek embere. Ferenc Ferdinánd szűkebb környezetéhez tartozott, s ő is rabja volt annak az időtlen nagyoszlák álláspontnak, hogy Ausztria összeomlását Magyarország túlnagy autonómiája idézte elő. Czernin mindenáron békét akart. Még októberben kidolgozott egy béketervet, amit el is vitt Plessbe, a német nagyvezérkar főhadiszállására, ahol akkor már Ludendorff parancsolt, de meggyőzni a

császárt és tábornokait arról, hogy Belgiumot tanácsos volna kiüríteni, esetleg vissza kellene adni a franciáknak Elzász-Lotharingiát, hiábavaló vállalkozásnak bizonyult. Czernin emlékirataiban őszintén bevallja, hogy a németeket gyűlölte, s meggyőződése volt az is, hogy Németország okozta a világháborút, mert a németek teremtették meg a háborús lelkiületet és atmoszférát Európában. A február 20-i bécsi tanácskozásokon, amelyeken Tisza István is résztvett, Czernin tiltakozott a korlátlan tengeralattjáró-harc ellen.

Czernin túlóvatos és hatástalan kezdeményezéseinél sokkal nagyobb jelentőségű Károly király békeajánlata, amelyet sógora, Sixtus pármái herceg közvetített Poincaré-val és az angol királlyal. Károly király és a királyné még decemberben elhatározták, hogy bevonják béketerveikbe a királyné két testvérét, Sixtus és Xavér pármái hercegeket, akik a belga hadseregben szolgáltak. Március 24-én a király Sixtus herceggel közvetített levelében azt írta Poincaré francia köztársasági elnöknek, hogy Franciaországnak Elzász-Lotharingiára vonatkozó igényeit támogatni fogja. Levelének tartalmát Czernin külügyminiszterrel is közölte. Czernin külön levelet küldött az elnöknek, melyben többek között azt írta, hogyha a békének főfeltétele Elzász-Lotharingia átengedése Franciaországnak, Ausztria-Magyarország nem gördítene elé akadályokat. „Mi segítjük a franciákat — írta Czernin — és minden eszközzel hatunk Németországra.“ Sixtus a hónapokon keresztül tartó tárgyalások alatt kétszer is megfordult Bécsben. Tárgyalt Poincaréval, majd Lloyd George-zsal, anyja pedig Londonban az angol királlyal lépett összeköttetésbe. Czernin egyik bizalmasát, Revertera grófot még külön megbízta a békétárgyalásokkal. Revertera egy francia vezérkari őrnaggyal, Armand gróffal jött össze egy svájci városban, hosszasan tárgyalt vele, de minden különösebb eredmény nélkül.

Németországban hallani sem akartak az engedményekről. Michaelis, az új kancellár, aki nem volt egyéb, mint a főhadiszállás végrehajtó közege, tiltakozott minden engedmény ellen, s ugyanakkor Kühlmann külügyi államtitkár kijelentette, hogy Németország egy talpalattnyi földet sem hajlandó Elzász-Lotharingiából átengedni Franciaországnak. Elzász-Lotharingia megoldhatatlan nehézségeket támasztott. Április 3-án a király, Zita királyné, Czernin együtt mentek Homburgba a német főhadiszállásra, hogy a császárral és a kancellárral tárgyaljanak és a tárgyalásokon többféle idea merült fel. Szó volt arról, hogy Ausztria lemondana Galíciáról; a régi Lengyelország, mint önálló tartomány, Németországhoz került volna, aminek az lett volna a feltétele, hogy Németország megegyeznék Elzász-Lotharingiára nézve Franciaországgal. Párizsban ugyanakkor Olaszország gördített a megegyezés elé akadályokat. Ezeknek a tárgyalásoknak meglehetősen gyér anya-

gából azonban azt kell megállapítanunk, hogy a király békekísérlete sokkal inkább Németország ellenállásán jutott zátonyra, mint a szövetségesek kormányainak rosszakaratán. Károly király a legjobb szándékkal csak jót akart. A tárgyalásokon nem titkolta, hogy birodalma összeomlás felé közeledik. Ausztria belső viszonyai a Masaryk- és Benes-féle agitáció beszivárgása következtében ebben az időben fenyegetőek voltak. A német főhadiszállás azonban minden észszerű békekísérletnek makacsul ellenállt. Karl Tschuppik állapítja meg Ludendorffról szóló művében, hogy Németországban a tábornokok nem szolgálai, hanem urai voltak a politikának, nem úgy, mint a szövetségeseknél, ahol a hadvezetőség a politikával együttműködött, — s ennek tulajdonítható a központi hatalmak tragédiája. A francia és angol hadvezetőség Clemenceau és Lloyd George beleegyezése nélkül nem kezdhettek nagyobb áldozatokkal vagy kockázatokkal járó akciót. A német főhadiszállás hajthatatlanságának egyik oka az volt, hogy vakon bíztak a tengeralattjárók sikerében és Ludendorff meg volt győződve arról, hogy a keleti fronton felszabadult erőkkel a következő esztendőben, még az amerikai csapatok megérkezése előtt, kierőszakolja a döntést. Károly király és Czernin sokkal gyengébbek voltak, semhogy jó szándékukat végre tudták volna hajtani. A sixtusi levelek titka a következő esztendő tavaszán kipattant és a szerencsétlen Károly királynak, akit a németek a szövetségi hűség megszegésével vádoltak, a franciákhoz való közeledést le kellett tagadni a nyilvánosság előtt, utána pedig Canossát kellett járnia a német császárnál. Károly, mint a levelek egyik közvetítőjének, gróf Erdődy Tamásnak feljegyzéseiből kiderül, nem akart elszakadni Németországtól. A sixtusi levelek abban az esetben, ha a világháborúból Németország kerül ki győztesen, a Habsburg-dinasztia sorsára végzetes hatással lettek volna. Németországban ugyanis a háború folyamán hallatszottak olyan hangok, hogy Ausztria-Magyarország régi határai között nem maradhat meg... XV. Benedek pápa is tett kísérletet a hadbanálló felek kibékítésére, de közvetítő javaslata, amely Bécsben a legrokonszenvesebb fogadtatásra talált, Rómában, Párizsban és Londonban hatástalanul hangzott el. Az 1917. esztendő végén a helyzet a lipcsei csata előtti helyzethez volt hasonlatos és mindkét harcoló fél idézhette volna Napoleonnak Talleyrand-hoz intézett szavait: „La France doit anéantir l'Angleterre, si elle ne veut pas être anéantie elle même.“ Az egyiknek meg kellett semmisíteni a másikat, hogy önmaga meg ne semmisüljön.

Az osztrák Reichsrat ülésén, amely többesztendő szünet után 1917 május 31-én összeült, béketervek és Ausztria átszervezését tartalmazó különféle tervezetek merültek fel. A zajos tárgyalásokon érezhető volt Wilson elnök 1917 január 23-án elhangzott üzenetének hatása. Az el-

nők ebben az üzenetében röpítette világgá a népek önrendelkezési jogának frázisát, amely rombolólag hatott, különösen a monarchia lajtántúli részében. A gondolat nem volt új; Kossuth Lajos egyik nagy beszédében fordul elő, melyet 1851-ben mondott amerikai agitációs körútján, a népek önrendelkezési jogát azonban Kossuth nem úgy értette, hogy a nemzeti államokat, a nagy történelmi egységeket fajok, nyelvek szerint szét kell darabolni, mert ha az elvet így valósítjuk meg, akkor még az Egyesült Államokat is szét lehetne szabdalni a nyelvterületek szerint.

Magyarországon június 15-e óta az Esterházy Móric-féle kisebbségi kabinet kormányzott. Esterházy azt hangoztatta beköszöntő beszédében, hogy kormánya létjogosultságának a választójog korszerű reformja az alapja, s ezzel áll vagy bukik. Az általános választójog kérdése ezzel ismét napirendre került és az ország létét sokkal inkább érintő külpolitikai problémákról elterelte a figyelmet. A parlament a választójog módozatairól hosszú hónapokon keresztül vitatkozott, és hogy mi történt külföldön, mi ment végbe a nagyvilágban, ezzel a magyar országgyűlés nem törődött, mintha nem is lett volna világháború. A népek önrendelkezési jogáról szóló Wilson-féle jelszó Magyarországon sem tévesztette el célját. Radics István, a horvát parasztpárt vezére, a szábor egyik augusztusi ülésén többek között a Bácskát és Bánátot követelte a horvátok számára. Eszterházy Móric gyorsan kifáradt; a rengeteg munkában kimerülve szeptember 2-án lemondott és Wekerle Sándor kapott a kormányalakításra megbízást, aki expozéjában a választójog kiterjesztését, a katonák földhöz juttatását, azonkívül a hadbavonultak hozzátartozóinak hathatósabb támogatását ígérte. Czernin Ottokár külügyminiszter október 2-án egy alkalommal kijelentette, hogy a monarchia kész bármely pillanatban megkötni a békét. A legnagyobb békekészségről tanuskodik Károly királynak 1917 december 4-én, a delegáció ülésének megnyitásán mondott beszéde is. Annál sivárabb volt Czernin külügyi beszámolója. Az osztrák-magyar külügyminiszter, aki közben támogatta a Sixtus-féle akciót és elment a német főhadiszállásra, hogy a császárt és a hadvezéreket az egyezményes békére rábeszélje, expozéjában a győzelmes békét hangoztatta. Még ebben az esztendőben, december 21-én, terjesztette be Vázsonyi Vilmos igazságügyminiszter a kormány választójogi javaslatát. A következő év január 24-én Wekerle újjászervezte kormányát, amelyben tárcát kaptak többek között gróf Apponyi Albert, Sztéryni József és Vázsonyi Vilmos. Április 16-án Wekerle váratlanul lemondott. Ürügyül az szolgált, hogy Károly király Czernint a Sixtus-féle levelek kipattanása alkalmából egész váratlanul menesztette és Buriánt nevezte ki helyébe. A kormány megalakítására Sztéryni József kapott megbízást, de mi-

után többheti kísérletezés után nem tudott olyan kabinetet összehozni, amely megnyerte volna a pártok osztatlan tetszését, május 8-án újból az agg Wekerle kapott a kormányalakításra megbízást és ő vezette sok ügyel-bajjal az országot egészen az összeomlásig. Az esztendő folyamán mind égetőbbekké váltak a monarchia mindkét felében az élelmezési kérdések. A háborús államszocializmus sem a termelést, sem pedig a termelt javak elosztását nem tudta biztosítani, s mind nagyobb lett a szükség és nyomorúság abban a mértékben, amint a világháború vége felé közeledtünk.

Január 8-án hangzott fel az utolsó komoly békekísérlet Wilson elnök üzenetében. Ez volt ama bizonyos tizennégy pont, amely meg lehetőségteljesítő általánosságokban tartalmazta azokat a hadicélokat, amelyeket az elnök, amerikai szemmel vizsgálva az európai dolgokat, csendes dolgozószobájában kigondolt. A béke feltételei között ott szerepelt első sorban a sokféle képen csűrhető-csavarható önrendelkezési jog, s a tengerek szabadságának joga. Követelte még Elzász-Lotharingia visszadását, Belgium, Szerbia, Montenegró, Románia haladéktalan kiürítését, a független Lengyelországot, Ausztria olaszlakta területeinek Olaszországhoz való kapcsolását, adriai kikötőt Szerbia számára. Ausztria-Magyarország olyanszerű szétdarabolásáról azonban, mint amilyen a béketárgyalásokon bekövetkezett, az elnök tizennégy pontjában szó sincsen; az elnök a monarchia népei számára csak nemzeti autonómiát követelt. Ha a központi hatalmak akkor elfogadják az elnök békefeltételeit és államférfiaik energiával és politikai bölcseséggel megakadályozzák a különféle szerződéses ígéreteknek teljesítését, akkor az Osztrák-magyar monarchia aránylag kis veszteséggel úszta volna meg a világháborút. A gyenge, elaggott Hertling gróf német kancellár, aki Michaelist 1917 novemberében követte, kijelentette, hogy Németország nem mondhat le a két birodalmi tartományról. Wilson békepontjaira egyébként sem a központi hatalmak, sem a szövetségesek kormányai nem adtak érdemleges választ. A tizennégy pont elhangzása után tehát csak a fegyverek dönthettek.

A világháború mellékharcterein, Kis-Ázsiában, a Kaukázusban csak eleinte kedvezett a hadiszerezése a központi hatalmak fegyvereinek. A törököket, akik 1915 nyarán megpróbálták elfoglalni a szuezi csatornát, visszaverték az angolok. 1917 márciusában az angol csapatok elfoglalták Bagdadot, decemberben Jeruzsálemet szállták meg, majd a következő esztendő tavaszán nagy, általános offenzívát kezdtek Kis-Ázsiában, amelyben felörlődtek lassanként a török birodalom erői. Liman von Sanders, német tábornok, Damaszkusznál megkísérelte az ellenállást, de a város szeptemberben az angolok birtokába jutott.

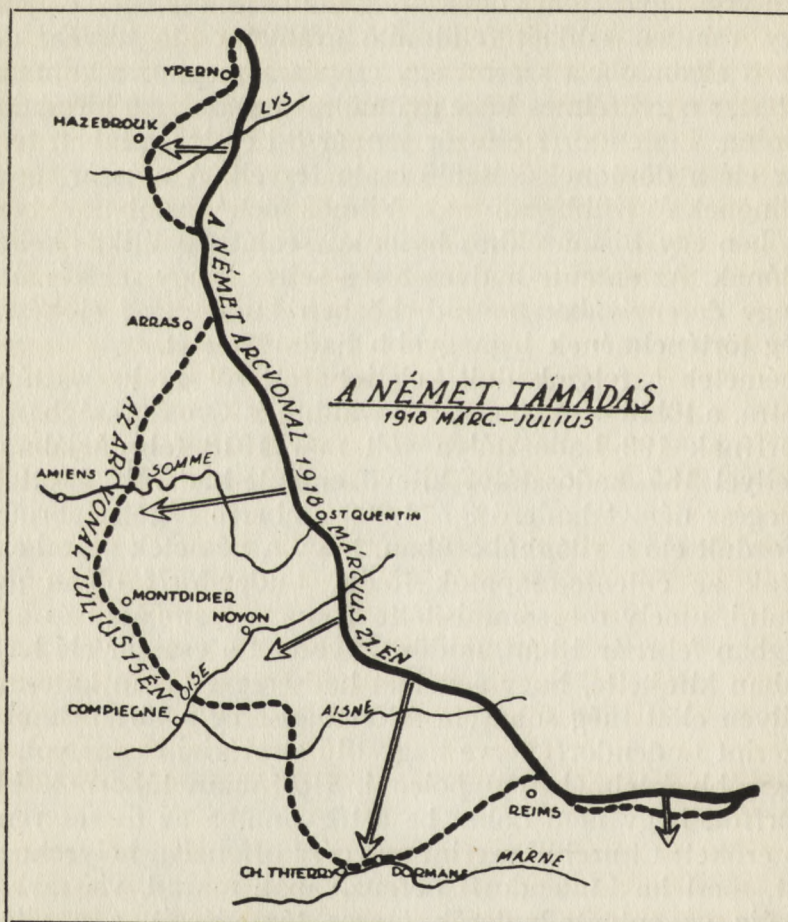

Ha a német hadvezetés szándékaiba beletekintünk, azt vehetjük észre, hogy Németország, amely kezdetben azt hangoztatta, hogy határainak védelmére fogott fegyvert, attól fogva, hogy a tábornokok diktátorokká lettek, olyan célokért harcolt, amelyek túlmentek az önvédelem határán. Hindenburg és Ludendorff győzni akartak és foglalni, megtartani Belgiumot, átalakítani Közép-Európát a német imperialisták elgondolásai szerint. Ezért ment Németország olyan csökönyösen, szívósan a végső győzelem kockázatáig. Az 1918. esztendő elején Ludendorff egy minden eddigit felülmúló arányú csata tervein dolgozott, amely az ő elgondolása szerint egy csapásra meghozta volna a várva-várt döntést, s a győzelmes béke gyümölcse egyszerre a birodalom ölébe hullott volna. Ludendorff először január 8-i emlékiratában terjesztette a császár elé a döntőnek készülő csata terveit. A császár megmutatta azt Hertlingnek és Kühlmann-nak, Vilmos mellé azonban ebben a sorsdöntő időben egy Bismarckhoz hasonló zseniális politikus kellett volna tanácsadónak. Az entente-hadvezetőség sejtve, hogy mi készül, elhatározta, hogy defenzívában marad, közben Ludendorff előkészítette az emberiség történelmének legnagyobb hadműveletét.

A németek a felszabadult keleti harcterről 42 hadosztályt vittek át nyugatra, a többi 40 hadosztály továbbra is Oroszországban maradt. Ludendorffnak 193 hadosztálya volt már 1918 februárjában nyugaton, amellyel 185 hadosztályt kitevő entente-haderők állottak szemben. Az egész német haderő 3,574.906 emberre rúgott február végén; először fordult elő a világháborúban, hogy a németek számbeli fölényben voltak az entente-csapatok fölött. Ludendorff olyan győzelmet akart aratni, amely megsemmisítette volna a franciákat és angolokat. Homburgban február 13-án, midőn tervezetét a császár elé terjesztette, előadásában kifejtette, hogy a német hadseregre olyan katonai feladat vár, amilyen előtt még sohasem állott hadsereg a történelemben. Delbrück szerint Ludendorff terve nagystílusú stratégiai eszme volt és a szónak legigazibb értelmében napoleoni. Hoffmann tábornok hibáztatja Ludendorffot, hogy nem dobta be a tűzvonalba az összes rendelkezésre álló erőket; Churchill szerint az egész offenzíva helyrehozhatatlan hiba volt, mert ha Ludendorff defenzívában marad, visszaverte volna még sokáig az entente-haderők összes támadásait, s a világháború egyezményes békével végződött volna. Ludendorff biztosra vette az áttörést, amely után az állóharc ismét mozgóharccá változott volna. A st. quinteni 75 kilométeres kicsiny frontszakaszon három hadseregnek: a XVII. Below-féle, a II., a Marwitz-féle és a XVIII. Hutier-féle hadseregeknek kellett az áttörés nagy művét végrehajtani. A három támadó hadsereg 59 hadosztályt tett ki. Az entente-hadvezetőség, amely februárban Foch tábornok vezérlete alatt végrehajtóbizottságot szer-

vezett, elhatározta, hogy defenzívában marad a támadás alatt, arra számítva, hogy a német hadsereg a kiépített állásokon elvérzik. A német gyalogság, megfelelő tüzérségi előkészület után, március 21-én kezdte meg a támadást és sikerült elfoglalnia az egész támadott frontszakaszon az első állásokat, amelyeket a III. és az V. angol hadsereg védett. A németek olyan gyors iramban közeledtek Amiens felé, hogy március 25-én már csak 30 kilométernyire voltak a fontos várostól, közben ki-

terjesztették a támadást egészen a tengerig. Clemenceau miniszterelnök, aki ebben az időben Compiègne-ben tartózkodott, azt jelentette Párizsban, hogy készen kell lenni a város közeli elhagyására, de a franciák harcolni fognak akkor is, ha csapataik a Pyreneusokig vonulnak vissza. Közben Foch tábornok, a politikusok hosszú tanakodása után, március 26-án átvette a fővezérséget és most már a szövetségeseknél is megvalósult, az utolsó órában, az annyi idő óta sürgetett egységes vezetés.

De a németek közben kezdtek kimerülni. Soha ilyen harci elszántság nem uralkodott a német hadseregben, soha ennyire nem hatotta át a hadvezetést és a csapatokat a győzelem akarata, mint az utolsó nagy német offenzíva megindulásakor. A franciák kisebb erőkkel, de a támadókéhoz hasonló szívóssággal védekeztek és hadvezetőségük művészién rendezte a védelmet. A Somme és Oise között fekvő kritikus frontszakaszon beékeltek három francia hadsereget és az egész frontszakasz védelmét Fayole tábornoknak rendelték alá; tudták jól, hogyha Amiens elesik, a legfontosabb stratégiai pont vesz el és ismét Párizst fenyegeti a német hadsereg. Április 4-én és 5-én megismétlődtek a támadások Amiens ellen, de Foch tábornok idejében bevetette a tűzvonalba az új tartalékokat, amidőn a németek hadianyaguknak és emberanyaguknak egyformán fogytán voltak. Március 21-től áprilisig a németek 60 kilométert haladtak előre, de a frontot áttörni nem tudták; Ludendorff kudarca nyilvánvalóvá lett. Hoffmann tábornok igen elítélőleg nyilatkozik Ludendorff taktikájáról. Hibáztatja főleg azt, hogy az offenzívát esztelen emberpocsékolással tovább folytatta, holott az áttörés már nem sikerülhetett, amiért is a még mindig számottevő német erőkkel defenzívára kellett volna berendezkednie.

Április elején Ludendorff Flandriában kezdett új offenzívát, de Haig angol fővezérnek a franciák idejében küldtek öt francia hadosztályt, az offenzíva itt is megakadt és májusban a harc ismét pozícióharccá változott.

Május végén Ludendorff újból támadást kezdett és csapatai 26-án a frontot többhelyütt benyomták; 30-án bevették Chateau Thierryt és ismét a Marnenál állottak a német seregek, ahol 1914-ben feltartóztatták őket. De a franciák nem rendültek meg: Clemenceau képviselőházi nagy beszéde csak úgy izzott az elszántságtól. A németek ismét előre mentek és a XVIII. hadsereg július első napjaiban elfoglalta a compiegnei magaslatokat. A franciák új, a támadók taktikájához alkalmazott védelmi módszerükkel azonban az ellenség további előrehaladását megakadályozták.

Júniusban az osztrák-magyar hadsereg kezdett offenzívát az olaszok ellen. A támadás nem volt nagyon indokolt; csapataink messze bent voltak olasz földön és defenzívával valószínűleg igen sokáig lehetett volna a Piave-vonalat tartani. De az osztrák-magyar hadseregben is Ludendorff offenzív szelleme uralkodott, a nagyosztrák fantázia pedig ott lebegett Lombardia virányos mezőin, a régi osztrák dicsőségnek, Radetzky győzelmének színhelyén. A támadás a monarchia összes épkezláb haderőivel június 15-én kezdődött. Azóta megállapították, hogy a haditerv rossz volt, mert ahelyett, hogy kiválasztották volna az áttörési fronton az alkalmas szakaszokat, úgy mint azt Ludendorff

tette nyugaton, általános támadást kezdtek az egész délnyugati vonalon. Az olaszok eddig nem tapasztalt ellenállást tanúsítottak és az osztrák-magyar csapatok június 23-án a Piave folyón túl elfoglalt néhány kilométernyi területet feladták és a legsiralmasabb állapotban visszavonultak. Cramon tábornok azt írja, hogy a támadás a legrosszabbul volt előkészítve; oly silány volt a hadianyag, hogy az ágyúlövedékek nagyrésze nem robbant, s ilyen gyenge előkészítés után hajtották neki az akkor már rosszúl táplált csapatokat az olaszok megerősített állásainak. A vereség erkölcsi hatása igen nagy volt; ez rendítette meg először a központi hatalmak verhetetlenségébe vetett hitet.

Foch marsall most már elérkezettnek látta az időt egy új, nagyszabású ellentámadás megkezdésére, amelynek az 1918. év végén vagy a következő év elejéig meg kellett hozni a döntő győzelmet.

Ezekben a nyomasztóan nehéz, kritikus hónapokban Németország politikai élete szármalmas képet nyújtott. Az agg Hertling kancellár mellett Kühlmann működött, mint a külügyek vezetője, neki azonban július 8-án a Reichstagban tartott, nem éppen diplomatikus beszéde miatt mennie kellett. Csak mint jellemző tünetet említjük, hogy mik voltak a tábornokok politikai tervei, s hogyan látták ők a helyzetet 1918 júliusában. A spaai koronatanácson elhatározták, hogy Lengyelországot nem adják Ausztriának, mint kezdetben tervezték volt, hanem a birodalomhoz kapcsolják. Belgium német befolyás alatt marad — így gondolták a császár és tábornokai — két részre osztva: Flandriára és Valoniára. Kühlmann utóda Hintze lett, Németország norvégiai követe, de az ő kinevezése semmit sem enyhített a német bel- és külpolitika siralmas letargiáján.

Az 1918. év júliusában már több, mint egy millió amerikai katona volt harcrakészen Franciaország földjén és számuk folyton nőtt. Foch tábornok július 18-i offenzívájában már nagyobb számmal vettek részt. A hadihelyzet tehát mindenképen kedvező volt arra, hogy a szövetségesek nagy, általános offenzívát kezdjenek. A németeknek az öt nagy támadás, amelyeket márciustól júliusig a szövetségesek hadállásai ellen intéztek, rengeteg emberükbe került; a csapattestek úgy megfogyatkoztak, hogy a zászlóaljok már csak 400 emberből állottak. Foch tábornagy június 24-én beszélte meg az új támadás tervét Petain, Haig, Pershing tábornokokkal. A szövetségesek most már elvitázhatatlan fölényben voltak a németek felett: jobb volt a hadianyaguk, tankjaikkal, repülőik százaival kezdték meg a támadást, kitűnő volt az élelmezés, a német hadsereg utánpótlása viszont megakadt; 60.000 félig-meddig gyógyult sebesültet küldtek vissza havonkint a tűzvonalba, de ezek a veszteségeket nem pótolhatták. Ilyen körülmények között érkezett el augusztus 8-a, a német hadvezetőség „fekete napja“,

mint ezt a napot maga Ludendorff nevezi. Augusztus 8-án hajnali 4 órakor megkezdte a támadást az első angol és az első francia hadsereg Amiens ellen. 600 tank kúszott elől, nyomukban mesterséges felhőkbe burkolva az angol és francia gyalogság. A II., XVII., VII., XVIII. német hadseregek néhány óra alatt tönkrementek. A németek az első két órában 16.000 foglyot, 200 ágyút vesztek és a szövetségesek 20 kilométert nyomultak előre. Berlinben oly nagy volt az ijedelem, hogy Hintze külügyi államtitkár a holland királynő közbenjárását kérte. A szövetségesek ekkor már oly biztosak voltak győzelmükben, hogy békéről szó sem lehetett. Foch tábornok, akit augusztus 7-én Franciaország marsalljává nevezték ki, 10-én tovább támadott, s kiterjesztve a támadási területet Montdidiertől délkeletre, augusztus 20-án Noyon és Soissons között ment át támadásba. Mindenütt győzött, úgy hogy a németek elvesztették minden területet, melyet a tavaszi offenzívában szereztek. Szeptember 9-én a szövetségesek elérték a Siegfried-állásokat Cambraínál.

Ludendorff ahhoz a taktikához folyamodott, hogy lépésről-lépésre hátrált, s nem adott fel egy darabka területet sem harc nélkül. De a kritikus augusztus 8-a után ugyanúgy megrendült a hit Ludendorffban, mint ahogy megrendült Napoleonban az 1812-i orosz hadjárat után; nem bíztak benne többé sem a császár, sem a hadsereg. Ludendorff azt hitte, hogy ilyen tervszerű visszavonulással, a végletekig menő defenzívával, lassanként kimeríti az ellenséget és így elérkezik a pillanat az egyezményes béke megkötésére. De közben megkezdődött a központi hatalmak hadseregeinek bomlása. Bulgária szeptember 29-én kapitulált, a kisázsiai német csapatok elvesztették Palesztinát, mire Törökország is megadta magát szeptember 30-án. Foch tábornagy most a Meusenél készített elő nagy offenzívát (szeptember 26-án), ugyanakkor az angolok a Siegfried-állásokat rohamozták. Szeptember 28-án megkezdtek a németek Flandriában a visszavonulást, majd október 11-én és 12-én Ludendorff elkeseredett harcok után feladta a Chemin des Dames fensíkot. A szeptember 29-i Spaaban tartott összejövetelen Ludendorff már le volt hangolva és Hintze államtitkár előtt kijelentette, hogy tekintettel a forradalom közelségére, rögtön meg kell kezdeni a fegyverszüneti tárgyalásokat. Ugyanakkor elhatározták, hogy Wilson elnökhöz folyamodtak közvetítésért. Hertling kancellár, aki különben most visszalépett és Hintze államtitkár olyan bürokratikus, lassan, lagymatagon intézték a külpolitikai kérdéseket ezekben a kritikus pillanatokban, mint ahogy békeidőben szokás előkészíteni egy nemzetközi konferenciát. A békeajánlatot Wilson október 5-én kapta meg, de érdemleges választ sem adott, mert még szeptember 27-én kijelentette, hogy csak a győzelem hozhatja meg a szövetségesek

számára az óhajtott békét. Badeni Miksa herceg, az új kancellár, ebben az időben már belement volna Elzász-Lotharingia autonómiájába és a bresztlitovszki béke revízióját is felajánlotta. Foch marsall október 14-én parancsot adott ki, hogy az ellenségnek nem szabad időt engedni a defenzívára való berendezkedésre, majd új támadást kezdett az egész vonalon. Ludendorff október 28-án, közvetlenül az összeomlás előtt lemondott. A német hadvezetőség azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Antverpentől egész a német határig visszavonja az összes csapatokat, midőn belátva a további ellenállás hiábavalóságát, november 4-én fegyverszünetért folyamodott. A fegyverszünet november 11-én jött létre.

Vegyük most külön-külön szemügyre a monarchia két államát, hogyan viselkedtek az összeomlást megelőző hetekben?

Károly király 1918 szeptember 27-én koronatanácsot tartott, amelyen Burian külügyminiszter, Stöger-Steiner közös hadügyminiszter, Hussarek és Wekerle miniszterelnökök, Arz vezérkari főnök, Waldstädten, a hadműveleti osztály vezetője vettek részt. A vezérkari főnök tájékoztatta az uralkodót és minisztereit a katasztrófa fenyegető közelségéről. A helyzet valóban kritikus volt. Dél felől Franchet d'Esperay közeledett nagy sereggel, amely szeptember 22-én a bulgárokat megsemmisítette Üszkübnél. Bulgária teljesen leveretve feküdt a győzők lábainál: Malinov miniszterelnök fegyverszünetért esedezett, Ferdinánd cár pedig október 3-án menekült. A koronatanácsban arról volt főleg szó, hogy mi módon mentsék meg a birodalmat, amely a bulgár kapituláció után az örvény szélére került. Elhatározták, hogy Tiszát leküldik Horvátországba és Boszniába, hogy a pártvezérekkel tárgyaljon, esetleg meg tudná nyerni az utolsó órában a délszlávoknak azokat az elemeit, amelyek eddig hűek voltak a dinasztiahoz. Tisza misztiója kudarccal végződött. A mérsékeltnek látszó horvátok és szerbek, akik addig a dinasztiahoz való hűséget hangoztatták, Tiszának nyíltan megmondták, hogy csak Szerbiával együtt tudják elképzelni a délszláv kérdés megoldását. Most már minden békítő vagy egyeztető kísérlet naivságnak bizonyult. A monarchia szét volt osztva; Wilson elnök, aki Masaryk professzort vette maga mellé, mint európai szakértőt, október elején már látta, hogy a Habsburg-monarchiával nem érdemes többé tárgyalni, mert csak napok választják el az összeomlástól.

A magyar belpolitikai viszonyokat a fásultság, zsibbadtság, kapcsolódás jellemzik. A kivénült, nyolcesztendő parlament gépezet már nem volt hivatott nagy nemzetmentő feladatok megoldására. Tisza István munkapárti körökben több ízben nyilatkozott a pártkoncentráció szükségességéről. Valóban ez lett volna egyedül észszerű: nagy nemzeti koalíció, kiegészítve a parlamenten kívül álló elemekkel, egy leg-

szélesebb alapon álló koncentráció, amelynek az lett volna csupán a feladata, hogy mentse még azt, ami menthető. Tisza kijelentette, hogy gróf Andrássy Gyulát tartja a béketárgyalások vezetésére a legalkalmasabbnak. Az agg Wekerle elvesztve minden energiáját, amidőn a katasztrófa ráncszakadása minden nap várható volt és belül az országban végigrezegtek a közelgő forradalom első jelei, október 11-én lemondott. Wekerle a negyvennyolcas alkotmánypárt ülésén kijelentette, hogy Ausztria nincs többé. Ausztria valóban kimult; az entente elismerte hadviselő feleknek a cseheket és október 14-én proklamálták a cseh köztársaságot. Magyarországnak most már haladnia kellett volna a maga útján, nem törődve többé Ausztriával, de a politikusok képzeletét a bomlás utolsó óráiban a perszonális unió álma foglalkoztatta.

Október 15-én tartották utolsó üléseiket a delegációk. A külügyi albizottságban gróf Károlyi Mihály tartott a monarchia külpolitikája ellen kíméletlenül támadó beszédet. Hebehurgyán, indiplomatikusan hányt fel az Osztrák-magyar monarchia külpolitikája ellen olyan vádak, amelyekről hallgatni kellett volna akkor is, ha igazak lettek volna. Burian külügyminiszter valósággal szánalmas volt. Akadémikus ízű, nyögdécselő fejtegetéseiben szinte derült képet festett az akkor már kétségbeejtő helyzetről. Október 16-án báró Hussarek bejelentette Ausztria föderalizálódását, másnap pedig Károly császár kiáltványban adta népeinek tudtára, hogy a népek önrendelkezési jogának alapján áll. „Ausztriának népeinek akarata szerint való szövetséges állammá kell átalakulnia, — mondotta a manifesztum, — amelyen minden néptörzs települési helyén saját állami életét fogja megalkotni. Ausztria lengyel területeinek egyesülése a független Lengyelországgal itt semmi módon nincs érintve. Trieszt város területével együtt lakosságának kívánsága szerint különállást kap“, — mondja a kiáltvány. Károly király és doktrinair tanácsadói abban reménykedtek, hogy Wilson professzor tantételének proklamálásával elébe vágnak a birodalom széthullásának. Csakhogy az önrendelkezési jogot akkor már Wilson is úgy értelmezte, hogy az érdekelt népek állami hovatartozandóságukról szabadon dönthetnek. Sokan azt állítják, hogy Wilson végzetes doktrinája bomlasztotta fel a Habsburg-birodalmat, ez azonban naiv állítás. Akik Ausztria történelmét ismerik, jól tudják, hogy Wilson ebben a frázisban csak formát adott annak, amit esztendőik óta nyíltan hangoztattak Ausztria elszakadni készülő szlávjai. Nemcsak érdekesség, hanem mély tanulságot rejtő jelenség az, hogy a Habsburg-birodalom végvonaglásában, mint utolsó deszkaszálba kapaszkodott a Hohenwart-féle föderalizmusba és a perszonális unióba, amely Kossuth Lajos szerint egyetlen lehetséges kapcsolata volt Ausztriának és Magyarországnak.

A Ház október 16-i ülésén gróf Károlyi Mihály, aki akkor már

együtt volt a parlamenten kívül álló radikálisokkal, egészen elemében volt és azzal fenyegetőzött, hogy ha a kormány nem cselekszik azonnal, akkor ők lépnek a cselekvés terére. Október 17-én Tisza bejelentette a Házban, hogy „a háborút elvesztettük“. Tisza szavai végleg kioltották a győzelem vagy az egyezményes béke utolsó reménysugarát, de a vereséget titkolni, amidőn ezt már mindenki tudta, szemfényvesztés lett volna. Az addig lojálisnak és hűnek mutatkozó nemzetiségek mindjobban felbátorodtak. Október 18-án Vajda-Vojvoda Sándor, október 19-én Juriga Nándor tót vezér Wilson elveire hivatkozva a románok, illetve a tótok önrendelkezési jogát követelték.

A meglepetésszerűen egymást követő események a parlamentben és az országban szinte bombaként hatottak. A 79. horvát gyalogezred betört Fiuméba, a honvédlaktanyát körülzárta és a legénységet lefegyverezte. Az esemény a parlamentben valóságos pánikot keltett. Wekerle miniszterelnök a közhangulat nyomása alatt már régen sürgette, hogy a magyar csapatokat helyezték át Magyarország határainak védelmére; esztelenség volt védeni a déltiroli sziklákat és pocsékolni a magyar vért, midőn Ausztriának már vége volt. Károly király október 21-én elhatározta, hogy József főherceget, a déltiroli front népszerű főparancsnokát, a magyar határok védelmével bízta meg, de az osztrák hadvezetőség szabotált a rendelet ellen, Wekerlének pedig nem volt elég ereje arra, hogy szembeszálljon velük. Most midőn gyors tettekre, szilárd elhatározásra lett volna szükség, a király és tanácsadói megkezdték hosszadalmas tanácskozásaikat. Október 24-én gróf Andrássy Gyulát nevezték ki külügyminiszterré, amit a bécsi megcsontosodott schwarz-gelb körök nem kis megrökönyödéssel fogadtak. Andrássy azt hitte, hogy a különbékeajánlattal megmenti legalább a monarchikus elvet és okvetlenül megmenti Magyarországot. Október 27-én Károly király azt táviratozta Vilmos császárnak, hogy kénytelen különbékét kötni, mert birodalmában a belső rend a legkomolyabb veszélybe került. Ha az uralkodó másfél évvel azelőtt, a sixtusi levelek elküldése idején jutott volna erre az elhatározásra, akkor talán megmentette volna birodalmát, vagy legalább ennek jelentékeny részét, de a különbékeajánlat most már naivság volt. Wilson és Clemenceau nem álltak többé szóba a monarchiával, hiszen kezükben volt a végső és biztos győzelem. Andrássyt német részről a különbékeajánlatért szerződészegéssel vádolták meg. Dinghofer, az osztrák pángermánok vezére, akit Wedel bécsi német nagykövet támogatott, tüntetést rendeztetett az egyetemi hallgatókkal Andrássy Gyula ellen. Andrássy békeajánlatának az volt az egyetlen hibája, hogy elkésett.

A kormányválság Magyarországon tovább húzódott. Mialatt a pártok vezérei és a politikusok a kormányválság megoldásának sze-

mélyi részén vitatkoztak és szenvedélyes szócsatákat vívtak, úgy mint békeidőkben, Károlyi Mihály és a radikális elemek megszervezkedtek. Ezt igen könnyen teheték. Báró Sztéryi József írja feljegyzéseiben, hogy oly rossz volt a kormány rendőri és információs szolgálata, hogy Wekerle nem is sejtette, mi készül. A forradalmi szellemet a keserves életviszonyok természetesen táplálták. A hadiszállítók és a háború profitját élvező egyéb elemek megtollasodtak és daskáldoktak a jólétben, mialatt a fixfizetésű értelmi középosztály és a munkásosztály nyomorgott. A katonák az orosz fogságból bolsevista tanokkal megmételvezve kerültek haza. Az is biztos, hogy Wekerle lemondása után a kormány elvesztette lélekjelenlétét és nem használta fel a belső rend védelmére azokat az erőket, amelyek még rendelkezésére állottak volna. Azok a politikusok, akik a háború előtt megszilárdult államrendben nőttek fel, ebben futották meg karrierjüket és fejtették ki képességeiket, nem lelték meg a helyes kivezető utat, midőn ez az államrend felbomlóban volt és valósággal összeroskadtak lelkiileg. Károlyi Mihályt a közvélemény, amely az ő csekély képességeit és megbízhatatlanságát nem ismerte, jóhiszeműleg támogatta és látva a kormányzat tehetetlen vergődését, őt avatta a nemzet vezérévé. Károlyi Mihály a Jászi-féle radikálisokkal és a parlamenten kívül álló szociáldemokrata párttal szövetkezve, megalakította a Nemzeti Tanácsot, amelynek proklamációja október 26-án jelent meg. A teljesen doktrínér ízü proklamáció a Wilson-féle elveket hirdeti, mint új politikai evangéliumot, — amelyben ekkor már Wilson maga sem hitt, — azonkívül a radikálisok és szocialisták régi politikai követeléseit tartalmazta. Közben szakadatlanul tartottak a pártok tárgyalásai, míg végre, hosszú vajadás után megszületett a Hadik-kormány, amely arra lett volna hivatva, hogy maga köré csoportosítva a nemzet összes erőit, megmentse a széthullástól az országot. A Hadik-kormány azonban elkésett: október 30-án a Nemzeti Tanács az engedelmisség megtagadására szólította fel a katonaságot, október 30-áról 31-re virradó hajnalban pedig Károlyi Mihály és társai, az engedelmisséget megtagadó menetszázadok és a két nappal előbb hozzájuk csatlakozó rendőrség passzív támogatásával megszerezték az államhatalmat.

A császári manifesztum csak Ausztria szétesését és a hadsereg gyors felbomlását segítette elő. A szláv politikusok már tisztában voltak a helyzettel, s a császári manifesztumot úgy tekintették, mint a hatalomnak végső, szánalmas erőlködését. Korosec, a későbbi jugoszláv miniszter, a delegáció külügyi bizottságának ülésén kijelentette, hogy a csehek, a szerbek és a többi nemzetiségek kérdéseinek megvitatására és megoldására csak az általános békekonferencia lehet illetékes. Az „Österreichische Rundschau“ című osztrák publicisztikai

folyóirat, amely közel állott annakidején Ferenc Ferdinánd trónörököséhez, nagy diadallal üdvözölte az Osztrák Egyesült Államokat, de a szláv lapok s a különböző szláv politikai csoportok ugyanolyan értelembe nyilatkoztak a manifesztumról, mint Korosec.

A hadsereg, melynek fegyelme akkor már megrendült, bomlasztólag hatott a kiáltvány. A csapatok erkölcsi értéke az utolsó hónapok kimerültsége, a háborús fáradtság, a rossz élelmezés következtében meglehetősen lesüllyedt. Október 24-én az angolok az alsó Piavenál támadást kezdtek ez ellen a hadsereg ellen, amely régi erejének nagyrészt elvesztette és amelyet a júliusi és augusztusi éhségnapok gyötrelmei teljesen kimerítettek. Nem voltak egyenlő értékűek az erők. Ezt a hadsereget a lelki veszedelmek, az izgatás, s a defetizmus egyéb nemei természetesen megkörnyékezték. Az élelem legrosszabb volt, az emberek lesoványodtak, ruházatuk a koldusokéra emlékeztetett. A büszke osztrák-magyar ármádia, amely 1914—15-ben oly legendás erővel rohamozott meg ellenséges túlerőket, ebben az időben már szálnalmas látványt nyújtott. Az angol hadsereg VII. hadosztálya minden nagyobb akadály nélkül átment a Piaven és megvetette a lábát a Pappadoliszigeten. A Boroevics-féle hadsereg hátrálni kezdett és Feltre és Belluno kiürítése után Vittoriótól északra foglalt állást. A kimerült hadsereg fegyelme teljesen megrendült, csak a gyors békekötés segített volna.

Az angolokkal egyidőben, október 24-én az olaszok a Hétközségfensíkján kezdtek támadást az asiagoi erődnél. A magyar csapatok kezdetben ellenálltak, s az olaszok csak a Monte Sisemolnál értek el némi eredményt, október 25-én azonban a losonci 25-ös gyalogezred egyik zászlóalja, amely az elvesztett állások visszafoglalására parancsot kapott, megtagadta az engedelmisséget. Ezután az egész ezred fellázadt és a lázadás áttért a 22-ik székely gyalogezredre. A magyar csapatok lázadása nem jelentette azt, hogy a harci szellem teljesen kialudt volna. A magyar csapatok között az a hit terjedt el, szinte futótűzként, hogy a magyar határok veszedelemben forognak, a védtelen Erdélyt ugyanúgy megrohanják az oláhok, mint 1916-ban; csapataink haza akartak sietni a haza védelmére. Valóban oktalan és teljesen céltalan volt védeni Ausztriát, amely már nem is létezett. Az összeomlás egyes történetírói — Nowak, Glaise-Horstenau, Auerbach, — a magyar csapatokra hárítják az összeomlás felelősségét. Tagadhatatlan, hogy először néhány magyar csapattest lázadt fel, de az írásos dokumentumok mind amellettszólnak, hogy a különböző nemzetiségű ezredek, a csehek, a horvátok, a tótok, a románok egymásután tagadták meg tömegesen az engedelmisséget és a fellázadt csapatok között sokszorta nagyobb számmal szerepelnek, mint a magyarok. A csehek kint a fronton feltűzték a nemzeti kokárdát, ezt kiabálva: „Klofác hív ben-

nünket!“ Az angol és olasz csapatok könnyű győzelmet arattak: október 24-től november 1-ig körülbelül 400,000 foglyot ejtettek. A további küzdelem céltalannak látszott és október 31-én Krobotin tábornok, aki József főherceget a déli hadsereg főparancsnokságában felváltotta, parlamentairek útján fegyverszünetet kért, majd Weber tábornok kisebb kísérettel átment a roverettoi frontszakasz előőrsei között és néhány napos tárgyalás után Páduában Diaz tábornokkal megkötötte a fegyverszünetet (november 3). A Habsburgok nagyszerű hadserege, melyet évszázados tradíciók és páratlan fegyelem tartottak össze, s amelyek megalapítása a nagy Wallenstein nevéhez fűződik, a veszített háború következtében szétbomlott s megsemmisült utána a Habsburgok birodalma is.

Mi volt az oka a központi hatalmak katasztrófájának? Ez a kérdés sokkal bonyolultabb és nehezebb, semhogy egyetlen szóval vagy mondatban felelhetnénk rá. Hogy a defetizmus, az izgatás, a belső front felbomlasztása lett volna a veszteség egyetlen oka, ezt csak pártpolitikai elfogultság állíthatja. A kérdés eldöntésére senki sem illetékebb, mint Ludendorff, aki azt mondja, hogy a központi hatalmak hadereje az ellenséges túlerő következtében omlott össze. A stratégiai írók rámutattak különböző stratégiai hibákra, amelyeket, ha a központi hatalmak nem követtek volna el, más lett volna a világháború kimenetele. Hoffmann tábornok elmésen állítja össze az elmulasztott nagy stratégiai alkalmakat; Churchill a németek és főleg Ludendorff több nagy stratégiai baklövésére vezeti vissza a vereséget. Ha például 1915-ben a központi hatalmak nem állnak meg az orosz várnégyszög elfoglalása után, hanem nyomulnak tovább előre Oroszországban és a cárizmust békére kényszerítik, — szerinte — egészen másképp ütött volna ki a háború, mert hatalmas területet kaptak volna Oroszországban, mely a háborút táplálta volna és aztán a franciák és angolok ellen vonulhattak volna, amint azt az eredeti Schlieffen-féle haditerv előírta. Ezek mind utólagos megállapítások, amelyeket azért nem fogadhatunk el, mert nem tudhatjuk, hogy milyen ellenintézkedéseket tett volna a másik fél. Katasztrófális összeomlásunkban legnagyobb, legdöntőbb faktor az volt, hogy nem működött együtt a stratégia és a politika, amint ezt Ludendorff említett életrajzírója megállapította. A központi hatalmak győzelmei sohasem jártak politikai következményekkel, legfeljebb csak azzal, hogy tovább húzták a háborút. Miért? Mert nem volt, aki a győzelmeket kihasználta volna politikai célokra. A stratégiai hibák között a legszembetűnőbb mindenestre Ludendorff tavaszi nagy offenzívája, mert itt morzsolódott fel s demoralizálódott a német hadsereg, amely defenzívában még nagyon sokáig kitartott volna. A világháború sorsát eldöntötte végeredményben a szá-

mok törvénye, amely a világhistóriában eddig minden háborús mérkőzést eldöntött: az a fél győzött, amely tovább bírta hadiszerral és emberanyaggal.

Ausztria a hadsereg összeomlása következtében széthullott alkotórészeire és — mint Kossuth Lajos megjövendölte — a katasztrófába Magyarországot is belerántotta. Ausztria szétbomlása a veszített háború után a történeti evolúciónak volt, azt mondhatnánk, természetes következménye: a mozaikszerű, formátlan birodalomnak, melynek nem volt semmiféle belső kohéziója, szét kellett esnie abban a pillanatban, midőn megszűnt az erő, amely összetartotta. Az összeomlás egyes történetírói Magyarországot szétdarabolását szintén az evolúció szükségképeni következményének tekintik. Csakhogy az a szabály, ami érvényes Ausztriára, nem érvényes Magyarországra, mert a két ország nem hasonlítható össze sem etnológiai, sem politikai struktúráját tekintve. Magyarország ezer esztendő óta kialakult államtest, amellet természetes stratégiai, geográfiai és geofizikai egység volt, a magyarság számaránya pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb volt Magyarországon, mint a németiség Ausztriában. Önkéntelenül felvetődik a kérdés, vajjon ki tudtunk volna-e fejteni akkora erőt 1918 októberében, hogy az ország területi integritását megmentsük? Erre a kérdésre nem lehet határozott igennel felelni. Nehéz elképzelni, hogy a szövetségesek ne teljesítették volna, legalább részben, a cseheknek, románoknak, szerbeknek adott szerződéses ígéreteiket. Más szóval: nem állíthatjuk bizonyossággal, hogy az összes nemzeti erők összefogásával, s minden végső erőnk megfeszítésével meg tudtuk volna menteni az ország területi integritását. Viszont a történelemnek minden tapasztalata amellet szól, hogyha egy ország végsőkéig kitart, sohasem kap olyan rossz békét, mint az, amely kegyelemre megadja magát.

Az októberi események szereplőit lehetetlenség felmenteni a felelősség alól. Magát a mozgalmat csak pár szóval jellemezzük. Mi volt az októbrizmus? Általában forradalomnak szokták nevezni, de nem volt az; nem volt más, mint az összeomlás és ennek kísérő jelenségei. Nem a demokrácia diadala volt Károlyiék uralma, mert egy kis oligarchikus csoport kezébe csúszott át az uralom és ez hozott törvényeket a nép nevében, úgynevezett néptörvényeket, amelyek éppen azért kapták ezt a nevet, mert meghozatalukban a népnek nem volt semmi része sem. A mozgalmak színt és karaktert a polgári radikalizmus és a szociáldemokrata párt adott, amelyek addig ki voltak rekesztve a hatalomból s ezért nem volt politikai rutínjuk. A szakszervezetek gyorsan megnöttek, nyakra-főre tódultak be opportunistáknak, akik azelőtt a szocializmus szót megvetéssel ejtették ki, s egyszerre felfedezték magukban a nemzetközi elvekért hevülő szocialistát. Október 31-én, a délutáni

órákban meggyilkolták gróf Tisza Istvánt, a konzervatív Magyarország leghatalmasabb egyéniségét, akinek tragédiája a legmegrázóbb emberi tragédiák egyike. Az új rendszer beszenyezte magát a gyilkossággal, amelyet még a politikai célszerűség sem igazolt, hiszen Tisza már nem állott a bal felé való eltolódás útjában. Már az első napokban kitűnt, hogy az új kormánynak annyi tekintélye sem volt, mint Wekerle kívénhedt kormányának, s valósággal felburjánzottak a legkülönbözőbb „tanácsok”. November 1-én Linder Béla, a Károlyi-kormány hadügy-minisztere, kimondotta a végzetes szót, hogy nem akar többé katonát látni, s ezzel megkezdődött a hadsereg tudatos szétbomlasztása. Az októbrizmus életében fordulópontot jelent november 4-e, amidőn Pogány József megalapította a bolsevista katonatanácsot. Ez a szervezet a hadsereg intakt ezredeit azzal a szándékkal bomlasztotta szét, hogy összetörjék a polgári társadalmi rend fegyverét és romjain megszervezhessék az új világrend vörös gárdáját. Közben nem felfegyverzett katonai alakulatok, hanem martalócszerű csoportok törtek be Csehországból a Felvidékre, s nyomultak előre Oláhországból Erdélybe és húzódtak fel dél felől, hogy mennél nagyobb darabokat szaggassanak le az ország testéből, hogy fajt accompli-t teremtsenek a békeszerződések számára. Károlyiék azt hirdették, hogy a népek a háború folyamán összetestvériesültek egymással, s a nemzetközi és pacifista jogelvek a legbiztosabban megvédik Magyarország területi integritását. A tények és az ő ködös doktrínáik között olyan kiáltó ellentétek tátongtak, hogy az országnak pusztulnia kellett. November 13-án lemondott IV. Károly király, aki az októberi események óta már különben sem gyakorolta a hatalmat. Magyarország bukása tehát a veszített háború után korántsem következett be olyan vaskényszerűséggel, mint Ausztriáé, de Károlyiék tehetetlenségén kívül még sok körülmény játszott közre abban, hogy az ország az utódállamok prédájává lett. Először nem volt az országnak megszilárdult, egészséges közvéleménye, amely válságos pillanatokban nagy vezető egyéniségek nélkül is tudja, mi a teendő. Egy erősen centralizált országban, mint aminő Magyarország volt, ahol a részek önállóságát lassankint elsorvasztották, elegendő, ha egy hatalomra törekvő csoport bevonul a dunaparti palotába, mert nincsenek autonóm egységek, amelyek megtagadnák parancsainak végrehajtását. A közvélemény hiánya, a nemzeti öncélúság, a függetlenség tudatának elhalványulása, a spontaneitás hiányossága, a belső tájékozottság fogyatékosága, — mind részesek abban, hogy hazánk a reátörő ellenségeknek olyan olcsó prédája lett történelmének egy válságos pillanatában.

IV.

A BÉKE.

EURÓPA LELKIÁLLAPOTA A BÉKETÁRGYALÁSOK MEGKEZDÉSEKOR. ELLENTÉTEK WILSON ÉS CLEMENCEAU KÖZÖTT. A KONFERENCIA SÖTÉT KORSZAKA. A VER-SAILLESI BÉKE. A PÁRIS KÖRÜLI BÉKÉK. LENGYELORSZÁG HELYREÁLLÍTÁSA. A JÓVÁTÉTEL. AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA A BÉKETÁRGYALÁSOKON. MASARYK ÉS BENES. A FRANCIA BÉKE. WILSON TRAGÉDIÁJA.

A WESZTFÁLIAI békekötés óta Európa harmadik világháborúja zajlott le 1914—18-ban. Mind a három nagy mérkőzésben: a spanyol örökösödési háborúban, a Napoleon elleni háborúkban és a világháborúban az a fél győzött, amelyhez Nagybritannia tartozott. Amerikát Anglia hozta; s minthogy a két angolszász nagyhatalom aránytalanul nagy súlya döntötte el a szövetséges hatalmak győzelmét, az lett volna észszerű, hogy a békekötésnél nekik legyen elhatározó szerepük. Kezdetben valóban úgy látszott, hogy a béke Wilson elnök békéje lesz, s azok az elvek valósulnak meg, amelyeket az elnök 1918 január 8-án hozott nyilvánosságra az előzményekben ismertetett békeközvetítő javaslatában. Európa pacifistái, mind a győztes, mind a legyőzött oldalon, Wilson elnökben reménykedtek, benne látták a világot megváltó modern apostolt. Pedig ekkor már nem lehetett bízni Wilsonban. Béketervezetének 10. pontját, amely arról szól, hogy az Osztrák-magyar monarchia nemzetei autonómiát kapjanak, közvetlenül az összeomlás előtt feladta és példátlanul kegyetlenek voltak már a fegyverszünet feltételei; Németországnak ki kellett szolgáltatni minden hadianyagát, át kellett engednie rengeteg vasúti kocsit, s egyéb szállítóeszközt, elvették tőle hadi és kereskedelmi flottáját.

Wilson elnök nagy misszióra készült. Munkatársai a háború utolsó hónapjaiban összeállították a háború írásos anyagát, amely több méter-mázsát tett ki. Azzal az elhatározással készült a békekonferenciára, hogy megvalósítja nagyszerű terveit, amelyeket az európai viszonyok tüzetesebb ismerete nélkül elgondolt. Olyan feszült várakozások, nagy reménysek előzték meg az elnök európai útját, amelyhez hasonlóra a történelemben alig emlékszünk. A békekonferencia január közepén kezdődött meg Párizsban, ahol huszonhét háborús hatalom jelent meg, köztük négy ázsiai, tizenkét amerikai.

Az entente-politikusok a világháború folyamán sokat szónokoltak a hadviselés általános céljairól és a közvélemény tájékoztatására szánt frázisaik rövid foglalatja: lehetetlenné tenni a jövőre minden háborút. A legrosszabb akarattal sem lehet tagadni, hogy az amerikai és angol

hadicéloknek volt bizonyos pacifista és emberbaráti színezetük; Wilson és Lloyd George egészen más békéről álmodtak, mint Clemenceau vagy Foch marsall. Őket nem ragadta el annyira a gyűlölet és volt bennük bizonyos mérséklet. A józan ész és az emberiség magasabb szempontjai azt követelték volna, hogy a háború végeztével üljenek össze a győzők és legyőzöttek, vonják le a rettentő pusztítás tanulságait és a lehetőség szerint olyan békeművet alkossanak, amely az emberiség békeideáljait legalább is megközelíti. Viszont józan ésszel azt sem lehetett remélni, hogy a legyőzöttek a háborúból nagyobb veszteségek nélkül lábolnak ki. Minden háború területi vagy egyéb veszteségekkel járt a legyőzöttekre nézve. A két előbbi világháború győztesei is a legyőzöttekkel fizettették meg a költségeket, de a győzők követeléseikben mérsékletesek voltak. A bécsi kongresszus legtöbb alkotása dugába dőlt pár évtized alatt, de Franciaországra nem róttak nagyobb büntetést, mint amennyit elszenvedhetett; csak régi határai közé szorították vissza, gazdasági életét azonban a hadikárpótlással nem tették tönkre, pedig a koalíció döntő győzelmet aratott Napoleonon. A párizsi békekonferencia meg sem hívta a legyőzötteket a tárgyalásokra. A tanácskozások január közepén a legszörnyűbb gyűlölet légkörében kezdődtek meg. A gyűlölet és feldúlt lelkiállapot alig szorul magyarázatra. A világháború a népek csatája volt, s a négy és félévig tartó véres zivatar csapásai mindenkire ránehezdedtek. A fegyverszünet után az entente sajtója tovább szította a gyűlöletet és ez a lázas tömeghangulat befolyásolta a politikusok tanácskozásait. Ez a magyarázata annak, hogy a demokratikus korszak felelős politikusai sokkal kegyetlenebbek voltak a legyőzöttekkel szemben és sokkal embertelenebb békét kovácsoltak össze, mint a felelőtlen uralkodók felelőtlen diplomatái szász esztendővel azelőtt.

Milyen volt a helyzet a béketárgyalások megkezdésekor, ezt röviden így jellemezhetjük: Európa meghatározhatatlan halmazállapotban volt. A lelki feldúltság, a politikai bizonytalanság, a gazdasági nyomor minden tevékenységet megbénított; a legyőzöttek türtek és vártak, a győzők parlamentje pedig megkezdte tanácskozásait egységes program, irányító elvek, határozott célkitűzések nélkül. Wilson új Európát akart. „A mult és a jelen halálos viaskodásban vannak” — mondotta —, „el kell törölni a régi rendet és újat állítani helyére”. Ebből azt is látjuk, hogy Wilson doktrinér és nem gyakorlati politikus volt, mert minden tartós, épkeztláb intézmény vagy berendezkedés hosszantartó, organikus fejlődésnek az eredménye.

A béketárgyalások bizonyos felmagasztosult hangulatban kezdődtek — mint House ezredesnek, Wilson bizalmasának feljegyzéseiben olvassuk. A kiküldöttek valami világparlamentfélének érezték magu-

kat, amely arra van hivatva, hogy lerakja a földön az igazságos és tartós béke fundamentumát, s megalkossa az új országhatárokat, jót tegye a károkat, végül revideálja a nemzetközi jog kódexét. A megnyitás ünnepélyes hangulatát azonban csakhamar felváltották a nézeteltérések, a veszekedések hétköznapijai. Wilson elnök ezt mondta: „Egyesülnünk kell az új rend alapelveinek, azoknak a leszögezett, s elfogadott elveknek alapján, amelyek a Népszövetséget ismerik el, mint a béke sarokkövét.“ Clemenceau ekként nyilatkozott: „Először Franciaország biztonságáról kell gondoskodni.“ A pietista, doktrinér elnököt és a réalpolitikust, kíméletlen Clemenceau-t majdnem egész világ választotta el egymástól. Hasztalan próbálta az elnök meggyőzni Clemenceau-t, hogy a Népszövetség a garanciája Franciaország biztonságának, Clemenceau azt felelte, hogy ez nem elég, Franciaországnak katonai szövetségre van szüksége; a Rajna legyen a stratégiai vonal a két ország között és Németországot gazdaságilag úgy meg kell nyomorítani, hogy többé helyre ne állhasson. De nemcsak a franciák követeltek túlsókat, hanem a kis népek is. „Minden nemzetiség — írja Wilson — új jogokat, új kiváltságokat követelt, támogatást igényelt, földet, szénbányákat, vasutakat, — s ezeket a dolgokat halasztást nem ismerve, parancsolólag követelte.“ A kis államok azt hangsúlyozták, hogyha a nagyhatalmak szét akarják maguk között osztani a világ zsákmányát, miért ne kapnák meg ők is a maguk részét? A belgák, a szerbek, az oláhok mind új területeket, jogokat, haszonrészesedéseket követeltek és már az első napokban hevesen támadták az elnököt, aki néha ellent mert mondani. Az elnök a tárgyalásokon sokkal kisebb hatalomnak, sokkal gyengébbnek bizonyult, mint az európai közvélemény sejtette. Nemcsak azért maradt alul Clemenceau-val szemben, mert erélytelen ember volt, hanem egy más, fontosabb okból: odahaza Amerikában, nem támogatta a republikánus többségű szenátus; nem állt mögötte az Egyesült Államok közvéleménye. Wilson egyedül maradt és ez okozta tragédiáját.

Január 13-án, a békekonferencia megnyitásakor, megalkották a tizek tanácsát, amely az öt nagyhatalomnak: Amerikának, Angliának, Franciaországnak, Olaszországnak, Japánnak két-két képviselőjéből tevődött össze. A tizek tanácsa március 25-éig volt együtt, s ez állapította meg a programmot, ez szabta meg az irányelveket, adta ki a munkát a szakértőknek stb. Minthogy rengeteg kérdés várt megoldásra és töméntelen sok igény, követelés várt kielégítésre, s a békekonferenciának nem volt semmiféle előre kidolgozott, pontosan körvonalazott programja, érthető volt a zűrzavar. Az elnök elvei olyan általánosságokban mozogtak, hogy azokat magyarázni, vitatni lehetett. Összesen ötvenkét különböző bizottság dolgozott azon, hogy mi módon old-

ják meg a részletkérdéseket, s ezek felett állt, mint jóváhagyó szerv, a közgyűlés.

Február közepén a nehezen előrehaladó, vontatott tanácskozások egy kis időre megakadtak. Wilson elnök február 14-én lelkiileg meglehetősen összetörve, egy hónapra visszament Amerikába, Lloyd George-ot halaszthatatlan belpolitikai kérdések hazaszóltották; Clemenceau ellen február 19-én merényletet követtek el. Baker, Wilson emlékiratainak írója, elmondja, hogy ez az egy hónap volt, mialatt az elnök odahaza az Egyesült Államok belpolitikai ügyeit intézte, a békekonferenciának legreménytelenebb, legsötétebb korszaka. Az elnök február közepéig valahogy fékentartotta a szertelen követeléseket, távollétében azonban feltámadtak a régi világ ádáz hatalmai: a nemzeti imperializmus, s a kardcsörtető militarizmus. Az elnök pozíciója ez alatt az egy hónap alatt határozottan meggyengült. A béketárgyalásokba beleszólt Foch marsall, aki, mint győztes hadvezér, természetesen a legintranszigensebb álláspontot képviselte, sokkal túlzóbb volt, mint Clemenceau. Foch marsall azon a nézeten volt, hogy Németország számbeli és gazdasági fölényét meg kell törni és biztosítani kell minden eszközzel az erők egyenlőtlenségét Németország és Franciaország között. Ennek elérésére Foch marsall szerint egyedül célravezető eszköz az lehetett, ha a franciák megvetik lábukat a Rajnánál és kiépítik ezt stratégiai vonalnak; „a Wacht am Rhein francia harci riadó lesz” — mondotta többször a marsall. Foch marsallnál, mint katonánál, a stratégia azonos volt a politikával. A Wilson-féle Népszövetséget Foch nem vette komolyan.

Clemenceau nem volt annyira túlzó, mint Foch tábornagy, de az elnökkel, kit álmódóznak tartott, a legfontosabb kérdésekben szintén nem értett egyet. Mialatt az elnök távol volt, Clemenceau munkatársai kidolgozták az egyoldalú francia békeprogrammot, amely a következő francia követeléseket tartalmazta: A Rajna vonalának francia ellenőrzés alá helyezése; a nagyhatalmak állandó szövetsége, hogy Franciaország megmaradhasson birtokaiban; több kisebb állam létesítése, hogy azok Németországot keletről állandóan fenyegezzék; a német birodalom területének megcsonkítása; Németország lefegyverzése, de a szövetséges hatalmak továbbra is fegyverkezhetnek; hadikárpótlás egészen Németország gazdasági megsemmisítéséig; a német birodalom gazdasági erőforrásainak lefoglalása; olyan kereskedelmi intézkedések és szerződések, amelyek Franciaország gazdasági megerősödését elősegítik, de ugyanakkor tönkreteszik Németországot. Ezeket a békeponthoz formulázták meg, mialatt az elnök távol volt. A német faj kiirtása nem volt benne betű szerint ezekben a békepontokban, de megvalósulásuk a németiség halálos ítéletével lett volna egyenlő. A határtalan

faji önzésnek olyan példája ez, amelynek csak a keresztény éra előtt találjuk meg mását (Róma és Karthágó esete); és ha a franciák ezeket a követeléseket keresztül tudták volna erőszakolni, a francia nemzet egy fajok felett álló fajjá lett volna, s a többieknek az lett volna a feladatuk, hogy ennek a fajnak érdekeit szolgálják.

Az elnök március közepén tért vissza Párizsba és érthető megrökönyödéssel vette tudomásul a békekonferencia addig végzett munkáját. Egészen magára maradt; Lloyd George hallani sem akart a Clemenceau-féle békéről, de nem volt Clemenceau-val szemben elég erős és kétszínű magatartást tanúsított a tárgyalásokon. Ha Wilsonnal beszélt, neki adott igazat, a tizek tanácsában Clemenceau őt is lehengette. Clemenceau olyan nem mindennapi diplomata-talentummal volt megáldva, hogy a béketárgyalásokon szinte Talleyrand-ra emlékeztetett. Talleyrand a bécsi kongresszuson olyan előnyöket verekedett ki hazája számára, amilyenekről Napoleon seregének összeomlása-kor senki sem mert volna álmodni; Clemenceau olyan előnyöket vívott ki hazájának, mintha egyedül, a két angolszász nagyhatalom támogatása nélkül nyerte volna meg a világháborút. Clemenceau a gyámoltalan, az embereket rosszul ismerő elnökkel remekül tudott bánni. — „Őn jó ember, elnök úr, és nagy ember, de...” — mondotta a megbeszéléseken az elnöknek. A márciusi napok egyébként is nagyon változások voltak. Közép-Európát, melyet a tárgyaló feleknek figyelemmel kellett kísérniök, felfordulás fenyegette. A bolsevizmus eljutott egész Magyarorszáig; Károlyi Mihály március 21-én átadta Kun Bélának a hatalmat. Erre a „nagy négyek” (Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Orlando) felszisszentek. Foch marsall hadjáratot akart indítani Közép- és Kelet-Európa ellen, Wilson azonban a tábornagy tervét lefújta. A középeurópai zűrzavar, a bolsevizmus réme, a franciák és az olaszok túlzó követelései annyira megtámadták az elnök amúgyis gyenge fizikumát, hogy április 3-án ágynak esett, majd április 7-én elhatározta, hogy visszahajózik Amerikába.

Az elnök kétségbeesve látta, hogy a világháborúban felkorbácsolt vad szenvedélyek mennyire nem csöndesedtek el 1919-ben. Ha a józan ész kormányozná a világot, akkor a parlamentek és az államfők nem bízták volna a béketárgyalásokat azokra a politikusokra, akik a háború alatt hatalmon voltak. Wilson elítélte a franciák túlzott követeléseit, de nemcsak a franciák voltak túlzók, hanem az olaszok is és az elnök alig tudott ellenállani az olaszok ostromának. Lloyd George, akinek őt támogatni kellett volna, hasonló módon szintén tájékozatlan volt az európai ügyekben, vezető eszméi nem voltak, a középeurópai bonyolult viszonyokat alig ismerte. Olaszországot Sonnino és Orlando képviselték — és amint Wilson emlékirataiban olvassuk — a tizek és ké-

sőbb a négyek tanácsában, és a békekonferencia ülésein is folyton nehézségeket támasztottak, nem egyszer egymást keresztezve. Franciaországnak az olasz követelések nem voltak rokonszenvesek. Az olaszok nem kevesebbet követeltek, mint azt, hogy az övék legyen az Adria feletti uralom, a „mare nostro“, s ezért ostromolták az elnököt, hogy adja beleegyezését Dalmáciának és Fiúménak Olaszországhoz való kapcsolásához. Orlando, Olaszország egyik megbízottja, Isztriára, Fiúméra és Dalmáciára vonatkozólag állott elő igen súlyos követelésekkel, hivatkozva Olaszország óriási áldozataira (500.000 halott, 900.000 súlyos sebesült), a néprajzi viszonyokra, az emberi igazságosságra, amely szerinte Olaszország oldala mellett áll; ezek a követelések azonban sehogy sem nyerték meg Wilson elnök tetszését. Fordulópontot jelent a béketanácskozások történetében április 23-a. Ekkor hozta nyilvánosságra az elnök az olaszokhoz intézett memorandumát, amelyben hangsúlyozta, hogy Fiúme nem fog Olaszországhoz kerülni, hanem, mint önálló államnak, az lesz a hivatása, hogy Magyarország, Csehország, Jugoszlávia, Románia tengeri kereskedelmi forgalmát lebonyolítsa. Az elnök memoranduma igen kínos feltűnést keltett a békekonferencián és az olasz követelések miatt a helyzet kritikussá vált.

Az elnöknek a francia és az olasz békeprogrammal kellett tehát megküzdnie. Midőn az izgalmak következtében ágynak esett, elhatározta, hogy inkább visszatér Amerikába, semhogy tovább viaskodjon az európai politikusokkal, akik nem az ő világában élnek. Rengeteg sok szócsata, tanácskozás, vita után, március végén kompromisszum jött létre az elnök és Clemenceau között, s ennek a kompromisszumnak, amely a francia túlzó követeléseket kissé lefaragta, eredménye a májusban átnyújtott úgynevezett versaillesi békeszerződés. Az elnöknek és Lloyd George-nak nem csekély munkába került a francia szélső nacionalista álláspontot letompítani, s a győzelemtől megittasult, szintén túlsokat követelő Orlandot és Sonninot legyűrni, s a szertelen imperialista álmokat eloszlatni. A francia szélső nacionalisták abban reménykedtek, hogy sikerül majd Bajorországot kiszakítani a birodalom testéből és Németországot szétrobbantani az 1871 előtti részekre. A tanácskozások eddig nyilvánosságra került adatai alapján meg lehet állapítani, hogy a két angolszász nagyhatalom képviselője mérséklőleg hatott.

Május elejére készült el az angol-amerikai és francia kompromisszum alapján a Németországnak szánt békediktátum. Hogy a versaillesi békeszerződés keletkezését megértsük, az elmondottakat ki kell még egészítenünk a következőkkel.

A győzők, mind a franciák, mind az angolok, a német birodalmat egészen másnak látták 1919-ben, mint amilyen valóban volt. Meg voltak arról győződve, hogy a birodalom nem szerves egység, nem szilárd,

kompekt államtest, amely természetes fejlődésnek köszönhette létét. A németellenes propaganda azt hirdette, hogy a német birodalom mesterséges alakulat, s úgy keletkezett, hogy Poroszország 1871-ben a gyengébb német államokat egyszerűen bekebelezte. Akik ezt hitték, elfeledkeztek arról, hogy a német egység gondolata már a napoleoni háborúk alatt felmerült és a német egységet ugyanúgy a nemzeti eszme teremtette meg, mint az egységes Olaszországot. Poroszország csak az akadályokat hárította el a német álom megvalósulása elől. Mennyire csalódtak azok, akik hittek a német birodalom szétesésében, azt megmutatták az elmúlt tizenkét esztendő eseményei. A franciák azonban bíztak a birodalom szétesésében, s ezt akarták elősegíteni. A birodalom teljes tönkretétele vagy megsemmisítése azonban nem volt sem angol, sem amerikai érdek; Lloyd George és Wilson nem tiltakoztak az ellen, hogy megcsonkítsák a birodalmat, meggyengítsék Poroszországot, a birodalom teljes tönkretételéhez azonban nem járultak hozzá. Németországot megnyirbálni, bizonyos történelmi jogokra való hivatkozással és az etnikai principiumok alapján nem volt nehéz feladat. Vegyük most sorra, hogyan nyirbálta meg a békekonferencia a birodalmat és főleg annak félelmetesebb részét, Poroszországot.

Az úgynevezett történelmi jogon igen könnyen el lehetett venni Schleswig-Holsteint, amelyet Poroszország 1864-ben a dán háború után annektált. Dánia semleges maradt ugyan a világháborúban, a szövetségesek egyikét sem támogatta, amiért is nem kellett megjutalmazni, de a schleswig-holsteini kérdés jó ürügyül szolgált Poroszország gyengítésére. A békeszerződés a tartományban népszavazást rendelt el, melyet 1920 tavaszán hajtottak végre, s a déli zóna Németország, az északi pedig Dánia mellett szavazott.

Elszász-Lotharingia annektálása sem volt nagy probléma. A két tartomány részben XIV. Lajos alatt 1674-ben és 1681-ben, részben a forradalom alatt került Franciaország birtokába; népe sajátságos keverék, se nem francia, se nem német, hanem átmenetféle a két nemzet között. A németek a fegyverszünet megkötésekor kiűrtették a két tartományt, amit a francia érzelmű lakosság nagy lelkesedéssel fogadott. A békekonferencia kijavította a határt Belgium felé is. A belgiumi oldalon Poroszország 1815-ben a bécsi kongresszus határozatai értelmében kapott egy kis területet: Eupent és Malmedyt (64.000 lakos); ezeket a konferencia Belgiumhoz csatolta. Elvették Poroszországtól jóvátétel címén a Moresnet nevű kis területet is, amelyet szintén Belgium kapott. A 260.000 lakosságú Luxemburg nagyhercegséget, amely féltékenyen őrizte mindig függetlenségét, a békekonferencia épségben hagyta, de a tartomány Franciaországgal lépett vámunióra.

Igen nehéz kérdés volt a Rajna balpartja. Az a rész, amelyet Franciaország magának követelt, körülbelül 5 és félmillió lakost számlál, s Európának egyik leggazdagabb bányavidéke, tehát gazdaságilag és stratégiailag egyaránt fontos. Az említett 1917-i orosz-francia titkos szerződésben kimondották, hogy Németországnak ez a része, mint Franciaországot és Németországot elválasztó terület, külön autonóm tartomány lesz, francia befolyás alatt. Szó volt arról is több ízben, hogy Franciaország ezt a vidéket egyszerűen megszállja. A tanácskozásokon Foch marsall a Rajna-balpart megszállását stratégiai okokból követelte, mint elengedhetetlen intézkedést Franciaország biztonságára nézve. A francia terv megbukott Anglia és Amerika mindvégig következetes ellenállásán. Lloyd George még 1917-ben kijelentette egy tanácskozás alkalmával, hogy Anglia nem nyugodhatik bele abba, hogy új Elzász-Lotharingiát teremtsenek a Rajna balpartján. Miután a tervet a békekonferencia elejtette, Franciaország a Saar-medence annektálását indítványozta. Ez a kis terület a német birodalom egyik leggazdagabb bányavidéke, amely 17 millió tonna elsőrangú szén termel évenként, s Elzász-Lotharingia északi csücskét alkotja. 1793-tól 1815-ig Franciaországhoz tartozott ez a kis tartomány, de a bécsi kongresszus visszaítélte Poroszországnak. Miután „a nagy négyek” tanácsában Wilson elnök az annexió tervét elvetette, a békekonferencia átmeneti megoldáshoz nyúlt: kimondotta, hogy 1935-ig a 650.000 lakost számláló tartományt internacionális területnek tekinti, s ennek az időnek eltelte után a lakosság maga dönt hovatarozandósága felől. A tizenöttestendei időre a lakosság megkapta a teljes önkormányzatot, a szövetségesek felügyelete mellett. A Saar-medence lakossága német érzelmű és majdnem biztosra vehető, hogy a népszavazás Németország javára fog dönteni.

A nyugatiaknál sokkal nehezebb, bonyolultabb probléma volt a német birodalom keleti határainak új elrendezése. Maga az önálló Lengyelország nem volt nehéz kérdés: a Lengyelországgal elkövetett igazságtalanság jóvátétele szinte áthatotta a művelt világ közvéleményét, ott szerepelt a központi hatalmak programjában is. A politikaiak mellett az emberbaráti motívumok is nagy mértékben közrejátszottak Lengyelország helyreállításának kérdésében. A XIX. század szabadelvű történetírói mély részvétellel emlékeztek meg mindig a nemes lengyel nemzet tragikus sorsáról, melynek országát szívtelen zsarnokok szétdarabolták. A három szövetséges nagyhatalom miniszterelnökei 1918 június 3-án kimondták a következőket: „Az egységes Lengyelország helyreállítása, szabad kijáráttal a tengerhez, egyik feltétele az igazságos, tartós békének és a jog uralmának Európában.” Az okok azonban, amelyek a szövetségeseket a lengyel állam helyre-

állítására indították, nem érzelmiek, nem humanisztikusak, hanem tisztán politikai természetűek. Franciaország igen erős, nagy Lengyelországot akart, nem a lengyelek iránti szeretetből, amely Michelet annak idején lengyelbarát művének megírására indította, hanem tisztán érdekből; gyengíteni akarták Németországot. „Új Franciaország Németországtól keletre“ — ezt mondta több ízben Clemenceau. Egészen más volt Lengyelországgal szemben a józan angol álláspont. Náluk csak emberbaráti szempontok szerepeltek, nagy, erős Lengyelországról azonban Lloyd George nem akart hallani; Robert Howard lord szerint azért, mert nem bízott az újdonsült állam életképességében, amely két ellenséges érzületű ország közé ékelve, állandóan rászorul a szövetségesek támogatására.

A lengyel kérdés tanulmányozására kiküldött bizottság, amelynek Jules Cambon volt berlini francia nagykövet volt az elnöke, március végére döntött. Azt indítványozták, hogy Posen tartomány legnagyobb részét szakítsák ki a német birodalomból és csatolják Lengyelországhoz. Ezeken a területeken a lengyelség a lakosságnak körülbelül hatvanöt százalékát alkotta. A bizottság azután kiharcolta Kelet-Poroszországból egy nagy területet, az úgynevezett danzigi korridort, hogy az új államnak szabad kijárata legyen a tengerhez. A korridor kettészakítja Kelet-Poroszországot, úgyhogy a németek csak a tengeren közlekedhetnek országuknak keleti részével. Danzig várost, melyet nagy részben németek laknak, szabad városnak nyilvánították. Megkapta ezenkívül Lengyelország az egész Galíciát, s még egy kis darabot Magyarország területéből is. Oroszország felől, ahol a lakosság oroszokkal van összekeverve, igen nehéz volt a pontos határokat megállapítani s a nehézségeket fokozta az a körülmény, hogy az orosz szovjetköztársaság nem volt tárgyalófél a békekonferencián. A Lwow-kormány 1917-ben elismerte az önálló Lengyelországot és a szovjet sem tiltakozott az ellen, hogy a lengyelek a tiszta lengyellakta területet megkapják. A békekonferencia 1919 márciusában ideiglenes vonalat állapított meg (Curzon-vonal), a végleges határ kelet felé csak a következő, 1920. év október 12-én, az orosz-lengyel háborút követő rigai béketárgyalásokon dőlt el.

A német birodalom összes gyarmatait elveszítette. A békeszerződés értelmében Németország, amelynek tengerentúli birtokaival együtt 3·2 millió négyszögkilométernyi területe volt 1914-ben, 0·47 millió négyszögkilométerre csökkent és lakosságának száma, amely az ellenségeskedések megkezdésekor 81 milliót tett ki, a békekötés után 60 millióra esett vissza. Az anyaország 72.466 négyszögkilométernyi területet, 7.128.867 lakost veszített. Még a területi veszteségeknél is jobban sújtotta Németországot a jóvátétel. A régi hadisarc, amelyet a győ-

zők rendszerint ráerőszakolnak a legyőzöttekre, a jóvátétel nevet kapta a világháború alatt. Kiváló közgazdasági szakértők, Anglia és Amerika néhány nagy bankembere vettek részt a jóvátételi probléma megvitatásánál, köztük John Maynard Keynes, a cambridgei egyetem nagy-hírű közgazdász-tanára, akik nem helyeselték Németország gazdasági tönkretételét, mert esztelenségnek tartották azt, hogy a világgazdaság vérkeringéséből kikapcsolják a legfontosabb országok egyikét. A békekonferencia elve azonban az volt, hogy Németországnak jóvá kell tennie az összes károkat, amelyeket a szárazföldön, vizen, levegőben folyó harcok a szövetségesek polgári lakosságának okoztak. Etikai alapot a jóvátételhez az egyoldalúan kimondott, egyébként is abszurd háborús felelősség szolgáltatta. A békekonferencia a jóvátétel kérdésében csak elvileg döntött. Többféleképen formulázták magát a problémát. Szó volt maximális, szó volt minimális jóvátételről; szó volt arról, hogy megbecsülik az okozott károkat és Németország mindent megfizet; formulázták a jóvátétel kérdését úgy, hogy Németország fizetési képességét veszik alapul, s kisajtolnak belőle annyit, amennyit lehet. A probléma mindenképp nehéz volt, mert Clemenceau békéje, amely Németországot rabszolgaságba akarta hajtani, szükségképpen azzal járt, hogy Németországot tönkreteszik és megbénított gazdasági erőivel képtelen lesz fizetni. A békekonferencia, ámbár a jóvátételi összegek már felmerültek (120 milliárd dollár jóvátétel), a végleges megoldást az úgynevezett jóvátételi bizottságra ruházta, amely azt a feladatot kapta, hogy formulázza meg a jóvátétel fizetésének módjait. Maga a jóvátétel végleg csak 1930-ban oldódott meg (ha ez a megoldás végleges) és részleteit a következő fejezetben fogjuk ismertetni.

A Németországnak szánt békeszerződés a fegyverszünet utáni hatodik hónapban végre elkészült és 1919 május 7-re megidézték a német békedelegációt. A delegáció, amelyet Brockdorff-Rantzau gróf külügyminiszter vezetett, május 7-én jelent meg a versaillesi palota tükörtermében, ahol Clemenceau átadta a 440 cikkelyből álló, úgynevezett versaillesi békeszerződést. A németek az angoloknak és Wilson elnöknek köszönhették, hogy meghívást kaptak Versailles-ba, Clemenceau és Foch marsall más akartak; ők be akartak vonulni Berlinbe, nagy hadsereggel, s ott szuronyok védelme alatt akarták átnyujtani a békefeltételeket. A német békebizottság egyhónapi haladékot kapott a szerződéstervezet áttanulmányozására és válaszára s ennek elteltével a kormány aláírta a szerződést.

A német békeszerződésnél sokkal kisebb probléma volt az, hogy mi történjék a volt Osztrák-magyar monarchiával. A szövetséges hatalmak politikusai és közvéleménye az Osztrák-magyar monarchiát korántsem gyűlölték úgy, mint Németországot; a franciák feneketlen

gyűlölete a németek ellen irányult, az ősi ellenség ellen és Észak-Franciaország tölcsermezői ezt a gyűlöletet nemcsak a béketárgyalások alatt, hanem még tovább is ébrentartották. Volt egy régi politikai dogma, amelyet Nyugat-Európa publicistái és történetírói sokat emlegettek, s amely így szólt: Ha az Osztrák-magyar monarchia nem léteznék, ki kellene találni. A monarchia itt, Közép-Európában, nagyszerű kiegyenlítő hatalom volt és világháború nélkül, évtizedek mulva talán, eltűntek volna a XX. század első évtizedeiben felgyülemlett belső bajok; rendeződött volna a Magyarországgal való közjogi viszony és átalakult volna Ausztria belső szervezete is. A világháború folyamán elhangzott különféle politikai nyilatkozatok, például Lloyd George, Cecil lord, Briand nyilatkozatai, sohasem érintették az Osztrák-magyar monarchia területi integritását, annak ellenére, hogy a szövetségesek az augusztusi szerződésben Erdélyt Romániának, az 1915-i egyezményben pedig Ausztria olaszlakta részeit Olaszországnak ígérték. Ámde 1919 januárjában, amidőn a béketárgyalások megkezdődtek, a konferencia már fait accompli előtt állt. A románok megszállták Erdélyt, a szerbek felvonultak egészen Szabadkáig, a csehek elfoglalták az egész Felvidéket, az Erdős-Kárpátokkal együtt. Horvátországot, Boszniát, Hercegovinát, a szlovén földet, Dalmáciát bekebelezték Jugoszláviába; szóval a békekonferencia befejezett tények előtt állt, amelyeket csak jóvá kellett hagynia. Wilson, Lloyd George, az angol, meg az amerikai gazdasági szakértők, mint réalpolitikuskok, érezték, hogy nagy gazdasági egységet törnek szét darabokra, amit természetesen meg fog sínyleni Európa gazdasági élete. A szövetségesek nem akarták szétdarabolni Ausztria-Magyarországot — olvassuk House ezredesnek, a konferencia egyik résztvevőjének könyvében —, de a csehek önállóságát és a jugoszláv államot már a fegyverszünet előtt elismerték, s a békekonferencia január közepén azt látta, hogy a monarchia szétesett, a csehek már önálló államot alkotnak, Galíciát elragadta a varsói ideiglenes lengyel kormány, Bukovinát, Erdélyt elfoglalták a románok, Jugoszlávia Magyarország minden ellenállása nélkül annektálhatta Horvátországot és Dél-Magyarországot. Ebből azt is látjuk, hogy ország nem bűnhődött még tragikusabban, mint Magyarország, azért, hogy egy két-három hónapig tartó kritikus időszakban megadta magát sorsának.

A békekonferencia példátlan lelkiismeretlenséggel és felületességgel bánt el a volt Osztrák-magyar monarchiával és főképen Magyarországgal. A tizenegy esztendő mulva nyilvánosságra került feljegyzések (pl. David Hunter Miller naplója) mutatják, hogy a konferencia szakbizottsága a földrajzi, az etnográfiai viszonyok kellő ismerete nélkül, hebehurgyán, néhány óra leforgása alatt letárgyalta Magyarországot. Még az sem lehet meglepetés, hogy a magyar ügy védtelenül került

a békekonferencia tárgyalóasztalára, s ugyanakkor az utódállamokat legkiválóbb politikusaik, Masaryk, Benes, Pasics, Trumbics, Vesznics és Bratianu képviselték. Ezek odasereglettek Clemenceau köré és ellátták tanácsal. Clemenceau — mint egy jelenlevő írja — viaszszárga ábrázattal ült karosszékeiben és unottan hallgatta előterjesztéseiket, de szertelen követeléseiket cinikus nyugalommal tudomásul vette, s az újdonsült államok hatalmi aspirációinak teljesen szabad folyást engedett; hiába állottak a magyarok és az osztrák-németek iránt jóindulattal viseltető amerikai megbízottak Magyarország pártája. Az amerikaiak és az angolok azt kívánták, hogy etnográfiailag igazságosan vonják meg a határokat, Clemenceau viszont örült az utódállamok terjeszkedésének, mert a középeurópai szlávokban ugyanúgy Franciaország védőbástyáit látta, mint Lengyelországban.

Az utódállamok sikere jelentékeny részben annak a nagyszabású, roppant szívós és következetesen végrehajtott propagandatevékenységnek tulajdonítható, amelyet Masaryk Tamás, a prágai egyetem volt tanára és Benes Eduard folytattak a háború alatt Franciaországban, Angolországban és Amerikában. Masaryk a világháború után megjelent könyvében maga ismerteti részletesen a prágai cseh bizottság propaganda-tevékenységét. A Kossuth idejéből megmaradt kis amerikai rokonszenvet Masaryk, mint maga írja, megsemmisítette és megnyerte a cseh ügynek az amerikai tótokat. A cseh-tót megegyezés, amelyet azóta annyit emlegetnek, 1918 május 30-án jött létre Pittsburgban. A pittsburgi egyezményt az amerikai cseh és tót szervezetek kötötték meg Masaryk professzor jelenlétében. Az egyezmény többek között kimondja, hogy a cseh tartományok és a tót föld a háború bevégeztével, mint két külön állam egyesülnek, köztársasági alapon; „Szlovenszónak saját külön közigazgatása lesz, saját országgyűlése, saját bírósága“.

Az Osztrák-magyar monarchia összeomlása után a csehek a Felvidék birtokbavételét azonnal megkezdték. Október 30-án gyűltek össze Turócszentmártonban a felvidéki tótság képviselői, Dula Márton elnöklete alatt és meghozták a pittsburgi egyezménnyel együtt gyakorlati emlegetett és vele egyenlő jelentőségűnek tartott határozatot, amelyben kimondják, hogy „a tót nemzet mind nyelvileg, mind kultúr-történelmileg az egységes csehszlovák nemzet része.“ A határozatban a formális elszakadás Magyarországtól nincsen kimondva, ámbár az előbbi idézetbe belemagyarázható. Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy a tótok sohasem akartak egyesülni a csehekkel, hanem csak a csehek a tótokkal, s azért találták ki a csehszlovák egységet, hogy a békekonferencián nagyobb, erősebb nemzetnek tüntessék fel magukat. A cseh propaganda a tótok között kétségkívül igen nagy volt a világháború előtt. A cseh nép azóta, hogy Ferenc Ferdinánd a monarchia

politikájára befolyást gyakorolt, nagyon megerősödött és a csehek vezéreit ebben a propaganda-tevékenységükben senki sem akadályozta sem nálunk, sem Ausztriában. Magyarországon a radikális körökben nagy számmal voltak barátaik is. Blahó Pál és Stefanek, a későbbi cseh közoktatásügyi miniszter, aki százával csukatta be a magyar iskolákat a Felvidéken, a Jászi-féle „Huszadik Század“ munkatársai voltak. De így is csak a tótság egy kis része volt csehbarát, amit legjobban mutat az 1919 december 14-én tartott kassai tót nemzetgyűlés, amelyen a tótok kijelentették, hogy Magyarországgal kívánnak gazdasági közösségben maradni. A tót nemzetet, amellyel ezer esztendő óta jóban-rosszban együtt éltünk, Magyarország egy kis igyekezettel meg tudta volna tartani és a Felvidék néhány tót vármegye kivételével, nem veszett volna el, ha Magyarország 1918 november—decemberben valamilyes ellenállást tanusít. Az ötmillió Csehország a békekonferencia határozatai értelmében 9 millió egyéb nemzetiséget kapott. A békekonferencia ilyenformán a régi Osztrák-magyar monarchiát állította helyre, egészen idéltlen formában. A monarchiából 140.000 négyszögkilométert nyert Csehország és lakossága nemzetiségileg a következőkép oszlik meg: 3·1 millió német, $\frac{3}{4}$ millió magyar, 2·1 millió tót, $\frac{1}{2}$ millió rutén. A békekonferencia, hogy a csehek, románok, szerbek igényeit kielégítse, nem vette figyelembe sem az etnográfiai, sem a gazdasági határokat. A román állam, amelynek területe 295.000 négyszögkilométert tesz ki, 17·5 millió lakossal, 113.200 négyszögkilométert kapott az Osztrák-magyar monarchiából. 4·3 millióban állapította meg legutóbb a román hivatalos statisztika a nemzetiségek számát, s ezekből két millió a magyar és $\frac{3}{4}$ millió a német lakosság.

A szerb propaganda azt hirdette, hogy a szerb, horvát és szlovén lakosság fajilag, nyelvileg teljesen azonosak, de nemcsak a Szlovénföldet és Horvátországot ajándékozta Szerbiának a békekonferencia, hanem Délmagyarország és a Bánát jelentékeny részét is, magyar és német többségű lakosságával. Jugoszlávia 143.000 négyszögkilométert kapott a monarchiából és egész területe 249.000 négyszögkilométert tesz ki, valamivel több, mint 12 millió lakossal, amelyek között több, mint félmillió a magyar és félmillióra rúg a németiség. A horvát-szerb-szlovén fikciót azóta az események megcáfolták; a katolikus horvátokat és szlovéneket a faji meg nyelvi rokonság dacára olyan mélyreható kulturális ellentétek választják el a szerbektől, hogy csak diktatúrával lehet fenntartani a jugoszláv állam egységét.

Ausztria németlakta vidékeiből 35.000 négyszögkilométert kanyarítottak ki Jugoszláviának és Olaszországnak, 3·5 millió német lakossal. A st.-germaini békeszerződés Ausztria területét 83.000 négyszögkilométerben szabta meg (7 millió lakos) és 93.000 négyszögkilométer-

ben Magyarországot, amelynek lakossága a legújabb népszámlálási adatok szerint több mint nyolc millióra rúg. Magyarországot Lengyelország első szétadarabolásának analógiájára darabolták szét: a határokat úgy szabták meg, hogy az ország természetes védelmi vonalak nélkül maradjon. Emellett elvesztette erdeinek négyötödét, legjobb termőföldjeit, majdnem összes bányáit. Magyarország a közbejött zavarok miatt csak a következő esztendőben, 1920 június 4-én írta alá a békeszerződést. A szerződéstervezet átvételekor gróf Apponyi Albert hatalmas beszédben védte meg Magyarországot igazát, de szavai hatástalanul hangzottak el.

A konferencia nem teljesítette Olaszország minden követelését. Ausztriából megkapta ugyan mindazokat a területeket, amelyeket stratégiai szempontból fontosaknak tartott; határai felnyulnak egészen Franzensfestéig, amelyet Ferenc császár annakidején már Olaszország ellen épített, megkapta Bozent, Trientet, a másik oldalon Triesztet, az isztriai félszigetet, Görzöt, Gradiskát és a régi osztrák Karszt-vidéket Adelsbergig. De nem kapta meg sem Dalmáciát, sem Fiumét. Dalmáciából csak Zárát kerekítették ki Olaszország számára, Fiume várost később D'Annunzio foglalta el. Területe 23.000 négyszögkilométerrel nőtt meg, 1 millió 600 ezer lakossal.

A zsákmányból kivette a részét Görögország is. Az ország érdekeit a békekonferencián a Balkán egyik legnagyobb politikusa, az agyafurt Venizelosz védte. A konferencia a görögöknek ajándékozta Törökország Szaloniki vidékét, egészen a Marica folyóig, Drinápolyt és Kis-Ázsiának nyugati partját, ámbár ezt a londoni szerződés Olaszországnak ígérte.

Törökország sorsa szintén a békekonferencia nehezebb kérdései közé tartozott. Orosz és angol érdekek ütköztek össze Törökország miatt már közel száz esztendő óta; most végre összeomlott a török birodalom, s még hozzá az a szerencse érte a szövetségeseket, hogy összeomlott a versenytárs, Oroszország is. Az 1920 augusztus 10-én aláírt sèvres-i szerződés csak azokat a területeket hagyta meg a török birodalomból, amelyek török nyelvűek, többi összes egyéb területeit elvette. Egyiptom angol fennhatóság alá került, Olaszország számára biztosították Tripolisz birtokát; a Vörös-tenger keleti partvidéke, az úgynevezett Hedzsasz királyság, Mekka fővárossal, független állam lett. Az angolok a Balfour-féle deklaráció értelmében kikerekítették Palesztinát és angol fennhatóság alatt önálló zsidóállamot alkottak belőle. Felszabadították a török uralom alól Örményországot is, de ez rövidesen beleolvadt az orosz szovjetköztársaságba. Függetlenséget követeltek Törökország egyéb néptörzsei is, mint a kurdok, az azerbejdzsáni tatárok, akiknek küldöttségei megjelentek a békekonferencián, a kon-

ferencia azonban Musztafa Kemal felkelése miatt Kisázsiát nem tudta végleg rendezni. A Palesztina és a török birodalom között elterülő hatalmas terület hovatartozandóságát véglegesen csak a következő esztendőben a San Remóban tartott konferencián állapították meg, ahol úgy döntöttek, hogy Szíria, Damaszkusszal együtt francia, Mezopotámia pedig angol fennhatóság alá kerül.

Bulgáriától az 1919 november 27-i aláírt neuilly-i szerződés Macedóniát vette el.

A győzők, mint már említettük, a német birodalom összes gyarmatait elvették. A német Kelet-Afrikát Anglia kapta, Kamerunt Franciaország, s új, jelentékeny területeket kapott Belgium; Borneo északi része Angolországnak jutott, az Egyenlítőtől északra fekvő német szigeteket Japánnak ajándékozták. A Marsal-, a Mariana-, a Carolina-szigetéről 1922-ben úgy döntöttek, hogy ezek az Egyesült Államokhoz tartoznak. Az Újguinea-szigeten lévő német birtokokat és a Bismarck-szigeteket Ausztráliának ítélték, a Samoa-szigetet Újzeelandhoz csatolták.

A területi rendelkezéseket a békekonferencia megkoronázta a legyőzöttek lefegyverzéséről szóló határozattal. A lefegyverzésről szóló intézkedés önkéntelen bevallása a béke igazságtalanságának, s beismérése annak, hogy az úgynevezett béke a valóságban diktátum és a legyőzöttek a legelső alkalommal fel fognak kelni ellenük. Meghatározták, hogy a legyőzöttek mindegyike hány katonát tarthat fegyverben. Németország 100.000, Ausztria 25.000, Magyarország 30.000, Bulgária 20.000 embert; s megtiltották nekik a nehéz tüzérség, a mérges gázok és a harci repülők alkalmazását.

Wilson elnök, miután reményei lassanként elpárologtak, azzal vigasztalódott, hogy testetölt a békekonferencián az ő kedvenc eszméje, a Nemzetek szövetsége, amely orvosolja majd a bajokat és lehetlenné teszi, hogy a világégés a jövőben megismétlődjék. Maga az intézmény régi, nagy eszmének megvalósítása akart lenni, amely századok óta többször felbukkant különböző formákban. A stoikus filozófusoktól kezdve egészen Kantig megtaláljuk a népszövetségi eszmét különféle változatokban, mint államok feletti állam, a békés népek világhatalma vagy Saint Pierre abbé „Európai Egyesült Államok” ter-vezete.

A békekonferencia 1919 január 25-én határozta el a Nemzetek szövetségének megalkotását. Wilson elnök elgondolásából azonban nem valósult meg jóformán semmi sem. Az elnök nagy egyetemes szövetségre gondolt, egyenlő jogú tagállamokkal, amelyek közé természetesen a legyőzött Németországot is mindjárt felvették volna. A konferencián többféle tervezet merült fel, azonkívül, amelyet Wilson

magával hozott. Kidolgozott egy népszövetségi javaslatot az angol delegáció egyik tagja, Cecil Robert lord, a konzervatív, de amellet idealista angol politikus, aki hitt a lefegyverzés lehetőségében. De rengeteg nehézség tornyosult a népszövetségi eszme elé is, ugyanúgy, mint az elnök egyéb javaslatai elé. A franciák azt kívánták, hogy a békekonferencia szervezzen meg egy nagy nemzetközi hadsereget, amely a Népszövetségnek lenne alárendelve. Elvetni a javaslatot a konferencia nem akarta vagy nem merte. A háború rettentő káraiból le kellett vonni azt a tanulságot, hogy szükség van valami új nemzetközi szervezetre, amely a hasonló katasztrófák megismétlődését megakadályozza. A győzők, főleg a franciák azonban az eszmét meghamisították és a Népszövetség nem a szabad, egyenlőjogú népek szövetsége lett, hanem a győztesek végrehajtó szerve, s föladatát abban látja, hogy megakadályozzon minden olyan kezdeményezést, amely nem egyeztethető össze a győzők érdekeivel. A legyőzötteket kezdetben kizárták, az alapítók csak a győztes nagyhatalmak voltak; utánuk következtek a semlegesek. A legyőzötteket különös kegyképen csak azután vették fel, amidőn megbízhatóságuknak és megjavulásuknak tanujelét adták. Eredetileg 32 tagja volt a Népszövetségnek: 13 amerikai állam, 10 európai, 5 ázsiai, 2 afrikai, 2 ausztráliai. A hatalmas, 400 milliós kínai birodalom nem számít többet, mint például a Panama állam. Ki van belőle rekesztve India, amelynek 300 millió hindu lakossága van, nem számít Perzsia, sőt nem számít az egész mohamedán világ, nem tagja egész máig az Egyesült Államok, sem Oroszország. A Népszövetségben az angolok és a franciák uralkodnak. Anglia ugyanis öt dominiumával együtt vesz részt a közgyűlésen, ami hat szavazatot jelent. A 26 cikkelyből álló okmány (Covenant of the League of Nations) szerint a Nemzetek szövetségének két fontos szerve van: a közgyűlés és a tanács. A tanács az öt nagyhatalomnak állandó képviselőiből és a 27 kis tagállamnak négy, időről-időre választott képviselőjéből áll. Az összes fontos javaslatokat a tanács fogalmazza meg és ez kerül a közgyűlés elé, ahol mindegyik tagállamnak egy-egy szavazata van ugyan, de a tanácsban, a Nemzetek szövetsége legfontosabb szervében, a nagyhatalmak szava a döntő.

A Népszövetség egészen más lett, mint aminek Wilson gondolta, vagy Léon Bourgeois, a másik népszövetségi apostol, a szolidaritás filozófusa szánta. Nem államok feletti állam és nem egyenrangú, szabad államoknak társasága. A népszövetségi eszme egyes hívei azonban kiváló, nagyszerű intézménynek tartják mai tökéletlen formájában is. Smuts tábornok, aki tagja volt annakidején a népszövetséget előkészítő bizottságnak, három évvel ezelőtt Oxfordban beszédet tartott, amelyben következőképen áradozott a Népszövetségről: „Néz-

zük ezt igazi tükrében, a kornak, az eszméknek, az emberiség hagyományos szokásainak tükrében és csodálatos dolgot látunk. A történelem nagy csodái egyikének vagyunk tanúi . . .“ A Népszövetségnek vannak gáncsolói, vannak magasztalói, de egyik félnek sincs igaza. Nincs igazuk azoknak, akik elvetni való, felesleges intézménynek tartják, mert idővel kisarjadhat belőle olyan nemzetközi szerv, amilyennek Wilson elnök szánta. Ehhez azonban meg kell változnia a világ közhangulatának, javulni kell az emberiség moralitásának. Még kevésbé van igazuk azoknak, akik a Népszövetségről az elragadtatás hangján emlékeznek meg. A genfi fórum elintézett tizenkét éves fennállása alatt sok apró-cseprő ügyet, elsimított kisebb viszályokat, rendezte néhány gazdaságilag lerongyolódott ország pénzügyeit, mint Magyarországot és Ausztriát, de még messze van attól, hogy nagy feladatokat megoldjon. A kisebbségi kérdésben hozott határozatai siralmasak és eredménytelenek. Legnagyobb feladatához, a békeszerződéseknek revíziójához még gondolatban sem mert hozzányulni; a felszerelés kérdését megoldani nem tudta.

A békekonferencián két eszme harcolt egymással: az angolszász józanság és mérséklet és a francia szenvedély, amely a győzelem eredményeit a legvégső konzekvenciákig le akarta vonni. Amott a józanság, emitt a bosszú; és a francia álláspont győzött; az a békemű, amelyre az új Európát felépítették, nem Wilsonnak, hanem Clemenceaunak a békéje. X. Károly francia király egyik diplomatája mondotta, hogy Franciaországra végzetes csapásokat zúdított az, hogy az uralmi vágytól elvakítva nem tudott mértéket tartani. Ez a megállapítás a mai Franciaországra is érvényes.

Wilson világjavító terveivel megbukott, nem volt az az erős egyéniség, aki szándékait végre tudta volna hajtani, pedig a szövetségesek neki köszönhették győzelmüket és amidőn Európába áthajózott, körülbelül hárommillió érintetlen, kitűnően felszerelt amerikai hadsereg adhatott volna szavainak nyomatékot. Hogyan gyűrték le Wilsont Clemenceau és a vele egy követ fújók? Lehet, hogy ennek olyan kulisszatitkai vannak, amelyeket ma még nem ismerünk. Wilsonban csalódtak a legyőzöttek, csalódtak a béke barátai, és ő minden idők egyik legszánalmasabb álprófétája. Mennyire tökéletlen alkotás a franciák békéje, legjobban az mutatja, hogy a tinta meg sem száradt a békeokmányokon, amidőn a revíziós mozgalom megindult. Lloyd George a tárgyalások alatt nagy beszédet tartott Manchesterben, és a béke híveit azzal vigasztalta, hogy a párizsi konferencia határozmányai nem véglegesek. A békemű eredményeit a következőkben fogjuk vázolni.

N E G Y E D I K R É S Z.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

I.

NYUGAT-EURÓPA ÁLLAMAI.

A VILÁGHÁBORÚ ÁLTALÁNOS EREDMÉNYEI. — ANGOLORSZÁG: MIT NYERT ÉS MIT VESZTETT ANGLIA A VILÁGHÁBORÚBAN? AZ ANGOL BIRODALOM ÁTALKULÁSA. ANGLIA ÉS EGYIPTOM. ANGLIA ÉS INDIA. A MUNKANÉLKÜLISÉG. A BELPOLITIKAI VISZONYOK. — A GYŐZELMES FRANCIAORSZÁG. A LOCARNÓI EGYEZMÉNY. A PÉNZÜGYI VÁLSÁG. — NÉMETORSZÁG KÜZDELMEI A BÉKEKÖTÉS UTÁN: A PÉNZÜGYI ÖSSZEOMLÁS. A JÓVÁTÉTEL RENDEZÉSE: A DAWES-TERV; A YOUNG-TERV. — OLASZORSZÁG: A VILÁGHÁBORÚ HATÁSA OLASZORSZÁG BELSŐ ÉLETÉRE. HOGYAN KELETKEZETT A FASIZMUS? MUSSOLINI. A FASIZMUS EREDMÉNYEI. — SPANYOLORSZÁG.

HOGYAN oldották meg a békekötések azokat a nagy problémákat, amelyeket a világháború tárgyalásának kezdetén megemlítettünk: a geopolitikai, az etnopolitikai, szociopolitikai stb. problémákat? Erre a kérdésre megfelel az azóta eltelt tizenkét esztendő története.

A régi világ nem volt jó; az európai egyensúly, amelyre a XIX. század politikusai a békét építették, már megrendült és csak egyetlen lökésre volt szükség, hogy az egész alkotmány összedüljön; de az új, amit Párizsban építettek, a réginél sokszorta rosszabb és rozogább. A békekonferencia a régiék helyett új, nehéz, szinte megoldhatatlan problémákat kavart fel, s az elmúlt tizenkét esztendő alatt bebizonyult, hogy „az európai kérdés francia megoldása negatív, nem pozitív, destruktív, nem konstruktív“. (Ruedorffer.) Megváltozott az államok egymás melletti viszonya, a régi nagyhatalmi rendszer megszűnt. A világháború előtt nyolc nagyhatalom, a nemzetek arisztokratái irányították a világpolitikát: a német birodalom, az Osztrák-magyar monarchia, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország, Oroszország, az Egyesült Államok, Japán. Ezek közül az új nagyhatalmi rendszerben három hiányzik. Megszűnt az Osztrák-magyar monarchia; a lefegyverzett Németország nem nagyhatalom többé, Oroszország visszavonult Ázsiába. A régi, ingadozó európai egyensúlyt, a bécsi kongresszusnak a köztudatba átment politikai dogmáját felváltotta a győzők szövetsége, melyek „szövetséges és társult hatalmak“ nevet adták maguknak,

de tizenkét esztendő múltán nem tartja össze más őket, mint a jóvátétel, melyet együttes erővel hajtanak be a legyőzötteken.

Az etnopolitikai kérdéseket, amelyek a pánszláv propagandisták szerint a világháborút megindították, a békekonferencia nem oldotta meg, hanem még jobban összezavarta. A győzők a félcivilizált Balkánt áthozták a Kárpátokon és Közép-Európa régi, természetes központjához, Magyarországnak szétDarabolásával megoldhatatlan nehéz gazdasági problémákat teremtettek, amelyek tizenkét esztendő múltán mind nyomasztóbban nehezednek Európa népeinek életére. A győzők a nemzetiségi elvet hangsúlyozták és használták fel propagandaeszközzül a központi hatalmak szétbomlasztására, de meghamisították azáltal, hogy magyarokat és németeket idegen országok népei közé kebeleztek be, Ausztriának pedig megtiltották, hogy Németországhoz csatlakozzék.

A háború végeztével Európa gazdaságilag, pénzügyileg tönkrement, gazdasági vezető szerepe teljesen megszűnt. A háború alatt a földkerekség aranykészletének vagy ötven százaléka vándorolt át az Egyesült Államokba. Európa kereskedelmi mérlege, a közgazdász tudósok számításai szerint, már közvetlenül a világháború előtti esztendőkben passzív volt — a behozatal vagy 8 millió aranymárkával múlta felül a kivitel értékét, — ezt a deficitet azonban az idegenforgalom, s az angol és német közlekedési vállalatok forgalma pótolta. Európa a háború alatt eladósodott. Anglia a békekötés óta 700 millió aranymárka összeget fizet kölcsöntörlesztés fejében évenként Amerikának. A béketárgyalások befejezésekor az úgynevezett szövetségszövetségi adósságok kerek 20 milliárd dollár összegre rúgtak. Európa gazdasági talpraállását a békeszerződések lehetetlenné teszik; a modern technika nagyszerű vívmányai, a közlekedési eszközök tökéletessége, a repülőtechnika rohamos fejlődése új, nagy egységek kialakulásának kedveznének (az Atlanti-óceán másfél nap átszelhető repülőgépen), a békeszerződések azonban vám-kínai falakkal elválasztott kis életképtelen országokat teremtettek Európában.

A gazdasági válsághoz járul még intézmények válsága és az erkölcsi válság is. A nagy lelki megrázkódtatás, amelyet a négy és fél esztendeig tartó rendellenes erőfeszítés idézett elő, a magyar, osztrák, orosz monarchiák bukása megrendítették a régi demokratikus intézményeket. Az elmúlt tizenkét esztendő alatt sokat vitatkoznak a demokrácia csődjéről. Európának egyik része, Németország, Franciaország, Anglia és az északi kis germán államok kitartanak a régi, kipróbált demokratikus és parlamentáris elvek mellett, egy másik része azonban félredobta a XIX. század demokratikus intézményeit, s a diktatúrának modern formájára tért át. Oroszországban, amely félpárlamentáris állam volt a világháború kitörésekor, ma bolsevista diktatúra van,

Olaszországban egy egészen sajátos új rendszer alakult ki, Spanyolországban, Jugoszláviában megpróbálkoztak a diktatúrával. Mi a világválság korát éljük, a világháború és a békekötések olyan viszonyokat teremtettek, amelyek az újkort a középkortól elválasztó átmeneti időszakra vagy a feudalizmus és a modern demokrácia korát elválasztó időszakra emlékeztetnek. A különbség az, hogy ma nem látunk új irányító gondolatot, amely az emberiséget ebből a káoszból kivezethetné.

Kezdetben az volt az általános felfogás, hogy a nagy felfordulásból *Nagybritannia* került ki győztesen, mert szövetsége Franciaország pirrhuszi győzelmet aratott. Új, nagy területeket kapott, melyekre régen igényt tartott, ellenfelét, versenytársát, világpiaci konkurensét letiporta, szóval győzött Grey, Churchill, Kitchener imperialista politikája. Ez volt legalább a látszat. Anglia valóban dúsan aratott: új, nagy területeket kapott Kis-Ázsiában, Afrikában; a világháborút végigküzdötte anélkül, hogy pénzügyileg tönkrement volna. A békekötéskor azt lehetett volna hinni, hogy olyan korszak következik az angol birodalom történetében, mint a római nép történetében a pún háborúk befejezése után. A valóság azonban az elmúlt tizenkét esztendő óta egészen mást mutat. Az angol birodalom, amely Cromwell óta szakadatlanul nőtt, erősödött, terjedt a földkerekség minden részén, alapjaiban megrendült. Mintha a hanyatlás jeleit mutatná, olyanformán, mint a római impérium Septimius Severus császár halála után. Az anyaország elvesztette régi tekintélyét. önállóvá lett gyarmatai fölött.

Angolország a világháborúban rengeteget veszített és szenvedett. Államadóssága 1914-ben 24 és félmillió fontot tett ki, s ez az összeg 1921-ig 349 és félmillió fontra emelkedett. A világháborúban 9 és félmillió emberrel vett részt, akik közül 3 millió elesett. Elsüllyedt 9 millió tonna tartalmú hajója, ami roppant nagy veszteség olyan országra, amelynek lakossága jelentékeny részben hajózásból él. Piacai legnagyobb részben elpusztultak. Indiai piacát az indusok mozgalma miatt nagy részben elvesztette, távol keleti piacain csökken a forgalom, egyik legnagyobb vásárlója volt Németország, amelynek vásárlóképessége a háború után annyira csökkent, hogy mint felvevő ország alig számít. Elveszítette középeurópai és oroszországi piacait is, amellet komoly versenytársa támadt Amerikában. Ez az oka annak, hogy a munkanélküliség a világháború befejezése óta Angliának legnagyobb, legégetőbb, szinte megoldhatatlannak látszó kérdése. A brit szigetek lakosságának ugyanis csak hat százaléka foglalkozik földműveléssel, a többi ipari munkás, a kereskedelmi és közlekedési vállalatok alkalmazottja. Az angol munkanélküliek száma egy és két millió között változott az elmúlt tizenkét esztendő folyamán, s állandó pénzbeli támo-

gatásuk súlyos teherként nehezedik a költségvetésre. Az angol kormányok megpróbálták a munkanélküliséget a kivándorlás előmozdításával csökkenteni, de ez a kezdeményezés sem járt sikerrel. Az angol ipari munkás ugyanis nagyigényű, ragaszkodik tanult munkájához és nem szívesen megy ki idegen klíma alá farmernek. A nagy angol tömegek annak idején politikai és vallási üldözések miatt hagyták el hazájukat és népesítették be a mai Egyesült Államok őszállamait.

Angolország belpolitikai életében 1918 óta igen nagy változások mentek végbe. Anglia a világháború utolsó esztendejében demokratikus ország lett, a szónak legmodernebb értelmében. Az 1918-i Lloyd George-féle választójogi törvény szerint minden 21 éves angol férfi választó, s a választói jogosultságot az új törvény alig korlátozza (hathónapos helybenlakás); a nőknél ugyanaz a törvény 30 éves korhatárban állapította meg a választói jogosultságot, az 1927-i Baldwin-féle választójogi reform azonban megadta a választójogot a 21 éves nőknek is. A Lloyd George-kormánynak sikerült az ír kérdést is megoldania. Először 1921 júliusában kötöttek fegyverszünetet az írek és az angol kormány, s ettől fogva az ír vezérekkel állandóan tanácskoztak a megoldás felett, míg végre 1921 december 5-én és 6-án létrejött a korszakos jelentőségű egyezmény, az úgynevezett „Treaty between Great Britain and Irland” — szerződés Nagybritannia és Írország között, melyet angol részről Lloyd George, Chamberlain, Churchill, Birkenhead, az írek részéről pedig O’Griobhtha, O’Coileain, Bartun stb. írtak alá. A szerződés értelmében Írország szabad állam lett, s olyan helyet foglalt el az angol birodalom keretében, mint a dominiumok. A 18 cikkelyből álló szerződés kimondja többek között, hogy az ír parlament tagjai hűségi esküt tesznek az angol királynak és törvényes utódainak; az angol flotta megvédi Írországot is (Írország csak parti védelemre rendezkedhetik be); s az ír szárazföldi hadseregnek arányosnak kell lenni az angol szárazföldi haderőkkel. A szerződés Észak-Írország (Ulster) különállását is szabályozza. Ezzel a fontos szerződéssel lezárult egy több mint száz esztendeig tartó áldatlan küzdelem, s megoldódott Angolországnek egy rendkívül nehéz, akut belső problémája, melyet Anglia legnagyobb államférfiainak, Palmerstonnak, Disraelinek, Gladstone-nak nem sikerült megoldaniok. Az ír szélsőséges sinnfeinisték, valamint a De Valera-féle köztársaságiak egy pár esztendeig még lázongtak és mozgolódtak, azóta azonban az ír elégedetlenség lassankint megszűnt. A következő esztendő januárjában Collins elnökletével megalakult Írország első kormánya.

Igen nehéz kérdés volt Egyiptom, amelyet Anglia a világháború alatt annektált. Ez az ország fejlődését, gazdasági és kulturális emelkedését tisztára Angliának köszönhetette; a gazdasági és kulturális javak

azonban az egyiptomi nacionalista mozgalmat is életrekellették. Az angol kormány úgy látta, hogy Egyiptomot lehetetlenség lesz az addigi függés állapotában tartania. Csakhogy Egyiptom Anglia legfontosabb útjának bejáratánál fekszik, ezért biztosítani kellett a további angol fennhatóságot és befolyást. Az angol kormány először 1922 január 29-én hozta nyilvánosságra az Egyiptommal való megegyezést, amelyben kimondották, hogy a tartomány szuverén állammá lesz, de igen fontos kikötésekkel. Anglia ugyanis biztosítja továbbra is a maga számára a szuezi víziút szabad használatát, megvédi az Egyiptomban lévő külföldi érdekeket, s evégből az egyiptomi hadsereg parancsnoka (sirdarja) továbbra is angol lesz, és angol tanácsadó működik az egyiptomi kormány mellett.

Lloyd George lassankint elveszítette a világháborúban szerzett presztízsét. Rendkívül sokat ártott a koalíciós kormánynak a görög-török háború, amely a görögök csúfos vereségével végződött. Anglia ugyanis titokban a görögöket támogatta, hogy biztosítsa a maga számára a görögök győzelme esetén a tengerszorosok feletti uralmat. Sokat ártott Lloyd George-nak az 1922 április 3-án összeülő génuai konferencia is, amely igen nagy reményekkel indult meg, de pár hét leforgása alatt minden komolyabb eredmény nélkül feloszlott. 1922 október 19-én Lloyd George, miután saját pártja, az unionista és liberális koalíció megvonta tőle bizalmát, lemondott és utódává október 24-én Bonar Lawt nevezték ki, a konzervatívok régi vezető emberét. Az új konzervatív kormányban a pénzügyek vezetését Stanley Baldwin vállalta, külügyi államtitkár pedig az imperialista Curzon lett. De a háborús atmoszférában megválasztott parlamenttel a kormány nem sokáig boldogult. 1922 október 25-én feloszlatták a parlamentet és a november 15-én megtartott választások után a pártok a következőképpen oszlottak meg: 346 konzervatív, 142 munkáspárti, 58 Asquith-féle és 57 Lloyd George-féle liberális, 12 pártunkívüli. December 6-án nyílt meg az új parlament, s rengeteg bel- és külpolitikai probléma tornyosult fel, amelyekkel szemben azonban a nehézkes, konzervatív kabinet tehetetlenül vergődött. A franciák megszállták a Ruhr-vidéket, ami az angol közvélemény előtt nem volt rokonszenves, de a kormány továbbra is kitartott a franciabarátság mellett. Május 27-én Bonar Law betegsége miatt visszalépett, utóda Baldwin lett, aki a megoldhatatlan belpolitikai válság miatt feloszlatta a parlamentet és december 6-ára kiíratta a választásokat. A választásokon a munkáspárt ismét megerősödött; a konzervatívok 256, a munkások 192, a liberálisok 156 mandátumot nyertek el. Baldwin kisebbségben maradt a munkásokkal és a liberálisokkal szemben. A legégetőbb belpolitikai kérdéssel, a munkanélküliség kérdésével szemben Baldwin éppoly tehetetlennek bizonyult,

mint előde. 1924 január 21-én a kormányt a munkáspártiak és a liberálisok leszavazták, és január 23-án az angol király Ramsay MacDonaldot, a munkáspárt vezérét bízta meg a kormányalakítással.

A munkáspárt kormányrajutása nagy fordulópontot jelentett Angolország politikai fejlődésében. A kicsiny munkáspárt, amely közvetlenül a világháború előtt még mint a liberálisok balszárnya, igen szerény szerepet töltött be az angol politikai életben, alig néhány évtized alatt nagy gouvernementális párttá nőtte ki magát. „Angol munkáspárt” elnevezésen nem a kontinens szocialista mozgalmát kell értenünk. Ezt a pártot a kontinens szocialista pártjaitól legelsősorban az különbözteti meg, hogy nem szélsőséges osztálypárt. Az új MacDonald-kormány soraiban találunk nemzetségük fényével tündöklő arisztokratákat is. Tagja volt többek között Trevelyan, aki ősrégi arisztokrata család tagja, Macaulaynak, a nagy történetírónak unokája, Ponsonby, aki Viktória királynő alatt apród volt, Parmour lord, szintén előkelő arisztokrata. A kormány legkiválóbb embere kétségtávol maga Ramsay MacDonald volt, a pártnak egyik megalapítója és már évtizedek óta szellemi vezére. MacDonald, mint szegény halász gyermeke, a skót tengerparton pillantotta meg a napvilágot (született 1866), s igazi angol selfmademan. Rengeteget tanult, dolgozott, volt munkás, néptanító, majd egy liberális képviselőnek lett a titkára, közben mint újságíró is dolgozott; 1906-ban, mint Leichester város képviselője jutott be a Westminster padsoraiba. Egyik elméleti írója a sajátos angol szocializmusnak, amely a marxizmusnak csak a negatív programját ismeri el, pozitív programjával azonban nem ért egyet. MacDonald munkáiban és beszédeiben élesen szembeszállt minden forradalmisággal, de nem áll az osztályharc alapján sem. Hirdeti a társadalmi szolidaritást, a vallás, a család védelmét, a fontos termelőeszközök községecsítését vagy nacionalizálását, de nem nyújt zárt, merev programot, mint a marxizmus. Pénzügyminiszternek MacDonald a makacs és goromba Snowdent vette kabinetjébe, a munkáspárt pénzügyi szakértőjét, a külügyminiszter a párt szintén világszerte ismertnevű vezetőembere, Henderson lett, a népszövetségi eszme rajongó híve. Bent volt a kormányban Sidney Webb, a párt szociológusa és a munkásmozgalom történetírója. A párt, minthogy kisebbséget alkotott a parlamentben, nem léphetett fel teljes programjával, s nem is gondolhatott nagy, merész újításokra. Belpolitikai programjában a munkanélküliség megszüntetése szerepel, a külpolitikai ígéretek között pedig legelsősorban a szovjet elismerése és az egyetértés Franciaországgal az Angliát is érdeklő külpolitikai kérdések megoldásában. A Ruhr-megszállást a munkáspárti kormány a leghatározottabban elítélte, amint ezt Poincaré és MacDonald levélváltása mutatja. Április 14-én angol-orosz

konferenciát tartottak Londonban, melyen elhatározták, hogy a két ország felveszi a gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat.

A francia jobboldal bukása az 1924-i májusi választásokon elősegítette az angol és a francia kormányok közeledését. Július 14-én Herriot Londonban tett látogatást, majd július 16-án megnyitották a londoni konferenciát, amelyen Franciaország, Olaszország, Belgium, Japán, az Egyesült Államok, Portugália, Jugoszlávia, Görögország, Románia megbízottai vettek részt, a programmpontok között pedig a német jóvátétel ügyének és Európa égető gazdasági kérdéseinek rendezése szerepelt. Augusztus 5-én a német küldöttség is megjelent Londonban, Marx kancellárral, Stresemann külügyminiszterrel és Luther pénzügyminiszterrel az élén. A nagy ígéretekkel és kilátásokkal megindult konferencia eredménye mindössze annyi lett, hogy augusztus 30-án aláírták a londoni jegyzőkönyvet, melynek az a legfontosabb rendelkezése, hogy a Dortmund—Hörde-zóna kiürítésével megkezdődött a Rajna balpartjának felszabadítása a francia megszállás alól.

A MacDonald-kormány csak a többség jóakarató támogatásával tartotta fenn magát néhány hónapig. Október 8-án MacDonaldot leszavazták, s már másnap feloszlatták a parlamentet és október 29-ére kitűzték a választásokat. A munkáspárt ellenfeleinek kapóra jött az állítólagos Zinovjev-levél. Október 25-én jutott nyilvánosságra a Zinovjev orosz népbiztostól származtatott levél, amelyben a III. Internationale központi bizottsága azt az utasítást adta a brit kommunista szervezetnek, hogy erőszakkal forgassa fel az angol állami berendezkedéseket, bomlassza szét a hadsereget. A külügyi hivatal hasztalan jelentette ki, hogy az angol kormány ilyen propagandát nem tűr, a konzervatív sajtó (főleg a Daily Mail) az állítólagos Zinovjev-levelet kihasználta a munkáspárt ellen, s részben ennek tulajdonítható, hogy a konzervatív párt 413 mandátumot kapott a választásokon. A munkáspárt 150 mandátumot szerzett, a liberálisok azonban annyira legyengültek, hogy mindössze 40 hely jutott számukra az új alsóház padsoraiban. Miniszterelnök a MacDonald előtt szereplő Stanley Baldwin lett, a konzervatív párt közepes tehetségű leaderje, a külügyi államtitkárságot Austin Chamberlain kapta, aki franciabarátságáról közismert.

A konzervatív kormány, régi programjához híven, hathatósan védte az Egyesült Királyság iparát, s az új Finance Bill értelmében megengedett kisebb vámokat. A vámvédelem Angolországban igen nehéz kérdés és az elmúlt tizenkét esztendő tapasztalatai azt mutatják, hogy mindennemű vámvédelem csak ideiglenes lehet. Rendkívül nehéz a vámkérdés Angliában azért is, mert a dominiumok gazdasági ügyeikben teljesen önállóak, annyira, hogy az anyaország áruit is kizárhatják piacaikról. Az a régi, az idősebb Chamberlain által felvetett eszme,

hogy az egész angol birodalom egyetlen vámterületet alkosson, az elmúlt esztendőben felmerült, de a brit gyarmati konferencia még komoly tárgyalásra sem méltatta. Az 1925. esztendő említésreméltó nagy eseménye csak az, hogy Angolország Winston Churchill pénzügyminiszter javaslatára visszatért az aranyalapra, ami meglehetősen gazdasági megrázkódtatásokkal járt. Sokkal viharosabb volt a következő, 1926. esztendő: a Baldwin-kormánynak el kellett fojtania a szénbányászok és a hozzájuk csatlakozó egyéb munkások hatalmas arányú, szinte forradalmi jellegű sztrájkját.

Anglia egyik legnagyobb problémája a szén. Lakosságának $\frac{1}{12}$ része foglalkozik széniparral, ez a fundamentuma a vasiparnak, a hajózásnak; békében Anglia kivitelének $\frac{4}{5}$ részét tette ki a szén. Az utolsó békeesztendőben, 1913-ban, 98 millió tonna szenet exportált Anglia, 1926-ban pedig csak 48 milliót. Ez a két szám világosan mutatja az angol szénipar válságát. Németország 1925-ben 6 millió tonnával kevesebb angol szenet fogyasztott, mint a háború előtt, Oroszország 13 millióval kevesebbet, s még kevesebb angol szenet fogyasztott Olaszország, amely a fascista kormány alatt kifejelesztette vízierőit. A piac összességében szűkült, ami a munkásságnak nagy részét tétlenségre kárhozta. Minthogy a szénbányászok a békekötés óta állandóan mozgolódtak, s egy ízben már nagyobb sztrájkot is szerveztek, a parlament 1925-ben a munkabérek megtérítése végett megszavazta a szénipar szubvencióját. Az 1926. év elejétől kezdve azonban a bérkérdések miatt a munkások és a munkaadók közti surlódások folyton megisméltódtak, s miután az a bizottság, amelyet a kormány Sir Herbert Samuel elnöklete alatt a közvetítéssel megbízott, nem ment semmire, 1926 május 3-án kitört az általános sztrájk. A sztrájkot a szállítómunkások kezdték, a szénbányászok folytatták, s a cél az volt, hogy a mozgalomba az összes más szakmabeli munkásokat is bevonják. Az általános sztrájk Angliában rendkívül veszedelmes, mert az ország élelmiszerekben nagy bevételre szorul; a szállítómunkások általános sztrájkja esetén Anglia éhínségnek van kitéve. A parlament, hogy Anglia az általános felfordulást elkerülje, rendkívüli hatalmat adott a kormánynak, amely hatályaon kívül helyezte a szabadságjogokat védő régi, habeas corpus törvényeket is. Joynson-Hicks belügyminiszter igen energikus rendfenn tartónak bizonyult. A nagy sztrájk mindössze kilenc napig, május 12-ig tartott, s ez alatt az idő alatt a kormány önként jelentkezőkkel tartotta fenn a közüzemeket, majd a szénbányászok és munkaadók között hosszantartó tárgyalások kezdődtek, amelyek csak novemberben értek véget, de a munkások követeléseiknek minimumát is alig kapták meg.

November 23-án végződött be az angol birodalmi konferencia, amelynek határozatait a nyilvánosság orgánumai annak idején alig

méltatták, pedig világhistóriai jelentőségűek. A konferencia elfogadta Balfour indítványát, amely szerint a dominiumok autonóm egységek, a brit birodalom határain belül, egyenrangúak egymás között, és semmi módon sincs egyik a másiknak alárendelve, sem belpolitikailag, sem külügyi tekintetében; de mégis közös kötelék kapcsolja őket a koronához, úgy azonban, hogy szabadon társultak össze, mint a brit nemzetek szövetségének tagjai. A dominiumok és a korona között a Governor General az összekötő kapocs és minden dominium önállóan köthet szerződéseket más államokkal, természetesen az angol király nevében. Önállóan intézik különféle ügyeiket egymással szemben is. Az 1926-i megállapodás létrejötté óta a brit birodalom voltaképpen államszövetség, amelynek az anyaország a legtekintélyesebb tagja.

Chamberlain külügyminiszter külpolitikai irányelve az volt, hogy Anglia tartson ki végsőig a franciabarátság mellett, bármennyire nem egyezett is meg ez a külpolitikai elv az angol közfelfogással. A gazdasági válság némileg enyhült; az 1927. esztendő már tűrhető eredményekkel zárult, a Baldwin-kormány mégis elvesztette lassankint minden népszerűségét. Az időközi választásokon csaknem minden mandátumot a munkáspárt nyert el, ami annak volt a jele, hogy az angol közvélemény elfordult a konzervatívoktól. 1929 május 30-án a Baldwin-kormány választatott, s az újonnan összeülő parlamentben a mandátumok következőképpen oszlottak meg: 289 munkáspárti, 260 konzervatív és 58 liberális párti mandátum.

A munkáspárt felemelkedése és a liberálisok elgyengülése a viszonyoknak volt természetes következménye. A liberális párt harcolt több mint egy évszázad óta a választójog kiterjesztéséért, ám a politikai jogok fokenkénti kiterjesztésével megnyíltak a parlament kapui a munkások előtt, s ugyanakkor a liberális párt saját szavazatainak nagy részét elveszítette. A párt ártott önmagának a politikai jogok kiterjesztésével, a köznek azonban használt, mert a munkások, miután bejutottak a parlamentbe, lassankint kormányzóképes politikai csoporttá nevelődtek. A liberálisok hanyatlásának másik magyarázata az, hogy köztük és konzervatív ellenfeleik között lassankint elenyészett csaknem minden különbség. A pacifista programot maga a párt feladta 1914-ben, a szabadkereskedelmi elv mellett nem tartott ki híven; az a követelése pedig, hogy a politikai jogokat a legszélesebb tömegekre is kiterjesszék, megvalósult akkor, midőn a Baldwin-kormány törvényben kimondotta a 21 éves nők választói jogosultságát. Ma sokkal nagyobb kérdések vannak Angliában; nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy megmaradjon a magántulajdon elvén felépült termelési rend, vagy áttérjen Angolország a kollektívizmusnak valamely formájára. A konzervatív párt a magántulajdon, a kapitalista termelési rend fenn-

tartásáért harcol; a munkáspártiak új termelési rendet akarnak a régi helyén. A régi kettős pártrendszer továbbra is megmaradt Angolországban, azzal a különbséggel, hogy a feleslegessé vált liberálisok helyére a munkások léptek.

A munkáspárt nem tett szert az 1929-i választásokon abszolút többségre, ezért rá volt szorulva a liberális csoport jóakarátú támogatására. Június 5-én ismét MacDonaldot nevezték ki premierré, aki bevette a kormányba a párt két kipróbált, elsőrangú szakemberét: Snowdent és Hendersont. A párt gazdasági elveinek megvalósítását meg sem kísérelte, minden idejét lefoglalták az égető napikérdések: a munkanélküliség leküzdése és a külpolitikai és gyarmati probléma. Az angol birodalom legsúlyosabb problémája ma a 300 millió lakosságú India. Ez a hatalmas, kiterjedésére nézve Európával vetekedő terület gazdasági és presztízsokokból egyaránt fontos, s több mint száz esztendő óta úgy tekintik, mint az angol birodalom sarkkövét. Az indiai válságnak igen nagy és mély okai vannak. Az exotikus keleti és afrikai népek előtt az európaiak a világháború alatt elvesztették egykori tekintélyüket. A világháború után az indusok is megmozdultak és az angol kormány, látva, hogy nincs meg régi hatalma és tekintélye leghatalmasabb gyarmatbirodalma felett, 1919-ben törvényt hozatott, amely életbe léptette Indiában a Diarchy System-et, ami azt jelenti, hogy bizonyos indiai kérdések az indiai tanácsok és miniszterek hatáskörébe tartoznak. A Diarchy System átmeneti rendszernek készült az indiai gyarmatbirodalom teljes autonómiájához. Még a konzervatív Baldwin-kormány szervezett egy bizottságot 1928-ban, Sir John Simon liberális politikus vezetésével, hogy az indiai alkotmány kérdését tanulmányozza, s ugyancsak 1928-ban Kalkuttában az indusok is tartottak nemzeti kongresszust. Az indusok nemzeti kongresszusa két pártra oszlott: mérsékeltekre, akiknek Mahatma Gandhi a vezérük, akik megelégednének azzal, ha India az angol dominiumokéhoz hasonló önállóságot kapna; és szélsőségesekre, akik el akarnak szakadni az angol birodalomtól. Gandhi küzdelme az angol hatalommal azóta szakadatlanul tart, s ebben a küzdelemben két világszemlélet áll szemben egymással: az indus aszkézis és spiritualista életszemlélet az angol utilitarizmussal. A kelet spiritualizmusa és a nyugat technikai és materialista kultúrája mérkőznek egy évtized óta Indiában. Helyes és igazolható-e Gandhi mozgalma? India, az angol uralomtól megszabadulva, mint önálló állam nem állhatná meg helyét. Ez az alacsony kultúrájú, rengeteg néptörzsrre oszló, heterogén elemekből összetevődő birodalom, amely ma még korántsem rendelkezik az önálló, modern államok kellékeivel, valószínűleg szétmállanék rögtön alkotó elemeire, vagy pedig könnyű zsákmánya lenne az Ázsiában terjeszkedni akaró Oroszország-

nak. A kommunista mozgalom, amelyet Moszkvából szítanak, igen erős Indiában is.

Az angol politikának India mellett a másik nyugtalanító és meg nem oldott problémája Egyiptom. Az angol kormány a háború kezdetén Egyiptomot angol tartománynak nyilvánította, abban a hiszemben, hogy a háború után a régi világ folytatódik és a bennszülöttek nem tudják magukat emancipálni az európai nemzetek befolyása alól. De mindjárt a fegyverszünet után csalódott. A nacionalista mozgalom olyan erővel lángolt fel, hogy Anglia kettő között választhatott: vagy fenntartja továbbra is korlátlan hatalmát Egyiptom felett úgy, hogy a tartományt leigázza, vagy kielégíti az egyiptomi nemzeti aspirációkat, addig a határig, ameddig az angol érdekekkel összeegyeztethető. Azok között a viszonyok között azonban gondolni sem lehetett arra, hogy Anglia Egyiptomot fegyveresen megszállja. Így kapott Egyiptom 1923-ban alkotmányt (parlamenttel, felelős kormánnyal), de ugyanekkor a nacionalisták újból mozgalmat indítottak a teljes függetlenség kivívására. Anglia Egyiptom teljes függetlenségébe nem mehet bele, hiszen mellette húzódik el legfontosabb víziútja; a palesztinai cionista államra is ennek az útnak biztosítása végett volt szüksége. A tárgyalások az egyiptomi kormánnyal tovább folytak, míg végre 1927-ben Sarwat basa és Chamberlain külügyminiszter között megegyezés jött létre. Ez a megegyezés elsősorban a két ország defenzív és offenzív szövetségét tartalmazza, majd kimondja, hogy Egyiptom politikai szerződést csak Anglia beleegyezésével köthet; a brit csapatok továbbra is Egyiptomban maradnak, s háború esetén Anglia Egyiptom összes közlekedési eszközeit felhasználhatja. A parlament nagy botrányok között utasította vissza a szerződést, Sarwat basa lemondott, utóda Nahas, majd Mohamed Mahmud lett. A nacionalisták lázongása azonban tovább tartott, s ekkor Fuad király, aki az angolokkal való megegyezés híve, a parlamentet három esztendőre elnapoltatta. Az 1931-i új választáson a mérsékeltek jutottak többségre. Most látszólag nyugalom van Egyiptomban, azonban nem lehet tudni, hogy a különböző mesterkedésekkel elfojtott nacionalista mozgalom mikor robban ki ismét elemi erővel.

Anglia győzelme a békekötések óta eltelt tizenkét esztendő tanulságai szerint a Napoleonon aratott győzelemmel nem hasonlítható össze, ha eredményeit tekintjük. 1815-ben Anglia szédületes arányú fejlődés előtt állt, ma válságok között vergődik, szinte megoldhatatlan problémákkal küzd. A munkáspárt, amely ezentúl döntőleg szól bele a politikába, akkor is, ha nem nyeri el a parlamenti többséget, nem akarja folytatni a Viktória-korszak szélső imperialista politikáját. A mai Anglia társadalmilag és gazdaságilag sem az, ami a háború előtt

volt. Egész 1914-ig központja volt a világkereskedelemnek, a német birodalom csak fenyegette a világversenyben, de le nem győzte, az északamerikai Unió pedig messze elmaradt mögötte. Az 1931. esztendőben Anglia harmadik helyre zuhant a világkereskedelemben; messze túlszárnyalták az Egyesült Államok és elhagyta a német birodalom, amelynek megsemmisítése végett lépett be a világháborúba a hadviselők közé. Társadalmilag meglehetősen átalakult: a régi, dúsgazdag pénzarisztokraták elszegényedtek, új rétegek emelkedtek fel, a politikai hatalom pedig a nagy tömegek kezébe került.

Az 1929-ben kezdődő világgazdasági válságot a győztes nagyhatalmak közül Anglia sínylette meg leginkább. A pénzügyileg sziklaszilárdnak hitt Nagybritannia 1931. őszén (szept. 21.) nagy gazdasági eseménnyel lepte meg a világot: az Angol Bank a kormánnyal egyetértve, az aranyfizető kötelezettséget felfüggesztette. Az angol pénzpiac ezzel elvesztette vezető pozícióját, s maga az angol gazdasági élet olyan kritikus helyzetbe került, amelyhez csak a múlt század elején az 1813—16-iki sötét esztendők hasonlíthatók. Az angol pénzügyek megrendülésének legfőbb oka az, hogy a nagytőke külföldön elhelyezett hatalmas összegű pénzköveteléseit nem hoznak kamatot, másodszer az, hogy a kereskedelmi mérleg, amely 1929-ben még 140 millió fonttal volt aktív, 1931-ben már valószínűleg passzívummal fog zárulni. Ehhez járult még az államháztartás súlyos (170 millió) deficitje. A pénzügyi krízis a politikai élet alapjait is felforgatta, s Angliában augusztusban olyan politikai esemény játszódott le, amilyen a szigetországban több mint száz esztendő óta nem fordult elő. MacDonald a munkáspárt szellemi irányítója, atyja, megszervezője kilépett saját pártjából, megalakította a nemzeti munkáspárti csoportot, s a konzervatív és liberális pártból kiegészítette kormányát. Miután a nemzeti koalíció megszavaztatta a parlamenttel a legszükségesebb pénzügyi javaslatokat, elrendelte a választásokat, s az október 27-én lezajlott szavazás meglepő eredménnyel végződött: a brit nemzeti öntudat valósággal elsöpörte a szocialista pártot; a nemzeti koalíció 553 mandátumot nyert el az 59-re zsugorodott ellenzéki mandátumokkal szemben. Az új MacDonald-kormány, amelyben a külügyminiszterséget Sir John Simon, a pénzügyminiszterséget Neville Chamberlain vállalta, s tagjai között van Baldwin is, a volt konzervatív miniszterelnök, november első napjaiban a vámvédelem programjával kezdte meg a kormányzást.

Hanyatló, széthulló birodalom-e az angol és mi lesz az angol birodalommal? Ezt a kérdést az elmúlt esztendők folyamán sokan felvetették. Az angol birodalom politikailag egészen rejtélyesnek látszik és nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Az az átalakulás, amely 1926-ban végbement, vajjon nem a széthullást mozditja-e elő? Nem támad-e fel

valami partikuláris áramlat, amely a hat tagból álló angol commonwealth-t darabokra szaggatja? Cecil lord mondotta egy nyilatkozatában a következőket: „Az angol birodalmat a korona iránt való közös hűség tartja össze, s emögött a rövid mondat mögött rejlik a valódi egység titka, amely a közösséget olyan egységes családdá teszi, hogy annak tagjai megértik egymást.” Igaz-e ez? majd a jövő fogja megmutatni.

Franciaország rettentő áron fizette meg győzelmét. Felnőtt, fegyverhordozható férfilakosságának közel fele — vagy 3 millió ember — veszett el a világháborúban, ehhez hozzájárultak még a háborúnak egyéb szörnyű pusztításai: 300.000 magánház, 6000 középület, 20.000 kisebb-nagyobb ipartelep vált romhalmazzá Észak-Franciaországban; 2400 kilométer vasút, 50.000 kilométer országút vált használhatatlanná, s több mint 2 millió ember volt kénytelen elhagyni otthonát. Az országnak éppen egytizedrésze esett áldozatul a háborúnak, s az a része, ahol világhírű, nagy szőlőtelepei terültek el. A fegyverszünet után az elpusztult nemzeti vagyont értékét 7 milliárd dollárra tették. De nagyon megviselte a háború Franciaországot pénzügyileg is. Minthogy a törvényes bevételek ugyanúgy nem voltak elegendők a háborús kiadások fedezésére, mint nálunk, a kormány rövidlejáratú hitelekhez folyamodott és szaporította a függő adósságot. Ez volt az oka annak, hogy a békekötés után a frank gyorsan zuhanni kezdett. 1918-ban egy frank 19'30 centimes-t ért, 1926-ban, amidőn Franciaország pénzügyi romlása a legmélyebb pontját érte el, alig érte tizedrészét, s ezzel arányban növekedett a drágaság is. A kis járadékosok, akik Franciaországban a lakosságnak zömét alkotják, akiknek megtakarított pénzéből finanszírozta Franciaország annak idején Oroszországot, 1914 előtt meglehetősen nyugodtan éltek; a lakosságnak ez a rétege most csaknem koldusbotra jutott.

1914 előtt úgy ismerte a világ Franciaországot, mint amelynek lakossága, ha nem is fogy, de erősen stagnál. 1921-ben a lakosság 39 millióra rúgott Franciaországban, vagyis 400.000-rel kevesebb volt, mint 1911-ben. Ezzel szemben Németország lakossága folyton nő, habár nem is az 1914 előtti arányokban. Franciaország többféleképpen igyekszik ellensúlyozni a nemzeti csapást, amely ellen minden módszer tehetetlennek bizonyult, legalább eddig: erősen az országhoz kapcsolják a gyarmatokat; a hadsereget kiegészítik gyarmati csapatokkal — így tudnak fenntartani nagy hadsereget —, a másik mód a népes családoknak való kedvezés, ez azonban eddig hatástalannak bizonyult. A franciák zöme jó katolikus, de nem fogadja meg a katolikus egyháznak azt a tanítását, hogy a születések mesterséges korlátozása bűn.

A születések arányszáma 1926-ban csak Angliában volt rosszabb: 17:8, Franciaországban 18:8. Franciaország ezenkívül igyekszik beolvasztani a nagyszámú idegeneket. Mielőtt a gazdasági válság Franciaországra is átcsapott volna, 3 millióra becsülték az idegenek számát, akik között legnagyobb számmal vannak olaszok, lengyelek, s meglehetősen számmal vannak magyarok (körülbelül 60.000). A kormány 1927 augusztusában törvényt hozott, amely megkönnyíti az idegenek beolvadását.

A Clemenceau-kormány 1918-ban, a fegyverszünet után, rengeteg nehézséggel tudott áttérni a normális békebeli állapotokra. Klotz pénzügyminiszter 1919 március 13-i előterjesztése szerint 171 milliárd frankot tett ki Franciaország háborús kiadása, amely összegből 118 milliárdot a hadseregére és a haditengerészetre költöttek. 1918-tól egészen 1924-ig, a baloldali kartel győzelméig, a francia politikában a jobboldal volt fölényben és a francia politika a háború hatása alatt igyekezett mennél több előnyt kicsikarni Németországtól és a szintén pénzügyi bajokkal küzdő Németországgal megfizettetni lehetőleg összes veszteségeit. 1919 július 7-én a kamara megszavazta az új választójogi reformot, amelynek a listás szavazás és az arányos rendszer a lényege, s az új választásokat november 16-ára tűzték ki. A választásokon a Bloc National győzött — 409 mandátummal —, a baloldali ellenzék 204 mandátumával szemben. A szocialisták tiltakoztak a Németország elleni kegyetlen rendszabályok ellen, tiltakozó szavuk azonban hatástalanul hangzott el. A következő esztendő január 17-én lejárt Poincaré elnöksége és utódává Paul Deschanelt, a kamara elnökét választották meg. Deschanel jelentéktelen, reprezentáló elnök volt. Elnökségének második napján lemondott Clemenceau, akinek szűkebbkörű pártja a választásokon vereséget szenvedett és utóda Millerand lett, Poincaré alteregoja, a szélső, megalkuvás nélküli nacionalizmus másik legkonokabb képviselője, aki programbeszédében a nemzeti vagyoni felépítését s a versaillesi szerződés betűszerinti végrehajtását hangoztatta. Deschanel elnöksége nem tartott sokáig; betegsége miatt még ennek az esztendőnek szeptemberében le kellett mondania, utódává szeptember 23-án Millerandot választották, aki megválasztása utáni napon Leygues-t bízta meg a kormányalakítással.

1920 novemberében felvette Franciaország a Vatikánnal a diplomáciai kapcsolatot, amely az egyházpolitikai harcok miatt szakadt meg annakidején. Ennek a fordulatnak a francia politika életében be kellett következni. Közvetlenül a világháború előtt, de még inkább a világháború alatt, ismét visszanyerte a katolicizmus Franciaországban régi tekintélyét és erejét, s hiába ellenkeztek a szociálisták, a radikális szocialisták, kik ma is ragaszkodnak, legalább elvben, az egyház és az

állam minden kapcsolatának megszüntetéséhez, a Vatikánnal helyre kellett állítani a diplomáciai kapcsolatokat. Szükség volt rá nemcsak azért, mert a lakosság nagyrésze katolikus érzelmű, hanem azért is, mert a Vatikán támogathatja Franciaországot keleti protektorátusának fenntartásában, azonkívül az egyház és az állam szétválasztása óta is bizonyos katolikus missziók és egyes szerzetesrendek bizonyultak külföldön a francia kultúra legbuzgóbb terjesztőinek. Leygues kormányát 1921 január 12-én a kamarában leszavazták, s utóda Briand Aristide lett, aki beköszöntő beszédében azt hangoztatta, hogy semmi olyant nem kell követelni Németországtól, aminek kivitele lehetetlenség. A közhangulat azonban még nem lépett az engesztelődés útjára. Briand 1922 januárjában a cannesi konferencián tartott magatartása miatt a nacionalista közvélemény előtt elveszítette népszerűségét és mennie kellett; utóda (1922 január 15) Poincaré lett, a szélső nacionalisták és reakciók reménye, s azzal a jelszóval vette át a kormányt, hogy a versaillesi békeszerződés minden betűje szent és a legvégsőbb konzekvenciáig végre kell hajtani.

Franciaország külpolitikájának legfőbb rugója a Németországtól való félelem, a védekezés az ősi ellenség ellen. Franciaország főleg attól fél, hogy a bolsevista Oroszország szövetségre lép Németországgal, s akkor a hatalmi súlypont áttolódik keletre, sőt az is megtörténhetik, hogy ez a kettő szövetkezve Európa elégedetlenjeivel, a magyarokkal, a bulgárokkal, az olaszokkal, alkalmas pillanatban rettentő erővel rázúdulnak Franciaországra. Ezért Franciaország gyenge Németországot akar, annak ellenére, hogy Franciaország népessége folyton apad, Németországé pedig folyvást nő. 1920 szeptemberében Franciaország Belgiummal kötött katonai egyezményt, amelynek értelmében, ha Németország megtámadná Franciaországot, Belgium teljes haderejével siet segítségére. Franciaország vámkedvezményeket is adott Belgiumnak a katonai egyezmények megkötésekor. Másik szövetségese Franciaországnak Lengyelország, amely Franciaország jóakarátú támogatásával a békekonferencián jóval nagyobb területeket kapott, mint amennyi megillette volna. 1920 nyarán Franciaország megmentette Lengyelországot az orosz inváziótól, 1921 februárjában pedig a két ország megbízottai politikai egyezményt írtak alá, amelyben kimondják, hogy minden politikai kérdést együttesen intéznek el és ha egyik felet provokáció nélkül megtámadják, a két ország kormánya együttesen jár el, hogy megvédjék törvényes érdekeiket. Az egyezmény aláírásakor Franciaország 400 millió frank kölcsönt nyújtott Lengyelországnak. Franciaországnak Angliával való viszonya a fegyverszünet óta nagy módosuláson ment keresztül. Az angolok nem szeretik a franciákat, s az angolok sem népszerűek Franciaországban, de 1904-ben, az entente-

cordiale megkötésekor, egy táborba terelte őket a germanofobia és Angliának a német konkurrenstól való félelme. A háború előtt szorossá vált kapcsolat az elmúlt tizenkét esztendő alatt egészen meglazult. Anglia el van foglalva gyarmatügyi kérdéseivel, igyekszik jóviszonyban lenni az Egyesült Államokkal, Franciaország túlkapásait pedig Németországgal szemben kezdettől fogva nem helyeselte, s általában igyekszik közvetítőleg hatni, amidőn ellentétek támadnak a jóvátételi vagy egyéb kérdésekben Franciaország és Németország között. Belgium mellett Csehország Franciaországnak legodaadóbb szövetségese. 1924 január 25-én írták alá a cseh-francia barátsági és szövetségi szerződést, amelyben kimondják többek közt, hogy a két ország kormánya együtt jár el a külpolitikai kérdésekben és minden olyan kérdésben, amelyeknél a biztonságról és a békeszerződések megtartásáról van szó. Közös járnak el a szerződés értelmében, ha közös érdekeiket bármely részről veszély fenyegetné, így a Habsburg- és Hohenzollern-restaurációk kérdéseiben is. A Németországtól való félelem sugalta a francia kormány 1923-i nagy akcióját, a Ruhr-vidék megszállását is. A Ruhr-vidéket január első napjaiban azzal az ürüggyel szállták meg, hogy Németország vonakodik eleget tenni szerződésbeli kötelezettségeinek.

Poincaré 1924 február 21-én megszavaztatta a választójog reformját, amely 626-ról 577-re szállította le a mandátumok számát, március 29-én pedig rekonstruálta a kabinetet. Az iránta való bizalom azonban annyira megrendült, hogy április 13-án a kamarát fel kellett oszlatni és május 11-ére kiírták a választásokat. A választások nagy és meglepő eredménnyel végződtek. A jobboldali pártok blokkja, az úgynevezett Bloc National, amely a legutóbbi választásokon olyan döntő fölényre tett szert a baloldali pártok fölött, 218 mandátumot kapott a baloldali kartel (Cartel des Gauches) 366 mandátumával szemben. Május 13-án Poincaré visszalépett, s utóda először François Marsall lett, majd a baloldal legerősebb pártjának a radikális szocialista pártjának a feje, Herriot, aki viszont csak azzal a feltétellel vállalta a kormányalakítást, ha Millerand elnök lemond. Az első eset a III. francia köztársaság életében, hogy az államfőnek politikai magatartása miatt távoznia kellett.

A mérsékelt irány abban különbözik a Poincaré-féle nacionalizmustól, hogy békésebb eszközökkel, a mérséklet és megértés politikájával akarja elérni a francia imperializmus céljait. A rögtöni eredmény abban mutatkozott, hogy a Herriot-féle politika Németország demokratikus elemeit Franciaország felé vonzotta. A baloldali kartel azonban nem tudta nagy reményeket keltő kormányzati elveit megvalósítani, mert minden tevékenységét lekötötték a pénzügyi bajok. Híven a forradalom hagyományaihoz törölték a vatikáni követség költségeit, ami a katolikusok között heves felzúdulást támasztott, s nagy ellentmondá-

sokra adott okot még a párt kebelében is. A sok vitának az az eredménye, hogy a francia követség ma is megvan a Vatikánban. Tizen-nyolc hónap leforgása alatt hét pénzügyminisztere volt Franciaországnak, köztük Clementel, De Monzie, majd Marsall; 1925 április 15-én a kormány, miután minden erőfeszítése hasztalannak bizonyult a frank esésének meggátlására, lemondott és április 17-én Paul Painlevé, a volt hadügyminiszter, a világhírű matematikus, a baloldali pártok egyik legkiválóbb embere, alakított kormányt, amelyben a pénzügyminiszteri tárcát Caillaux vette át, akit Franciaország egyik legnagyobb pénzügyi szaktekintélyének tartanak. De a Painlevé-kormány sem volt szerencsésebb, mint elődei. A marokkói harcok a riffkabilokkal, akik Abd el Krim nevű vezérük alatt esztendőig ellenálltak a francia és spanyol haderőknek, rengeteg pénzt emésztettek fel, úgy, hogy a költségvetés 3·6 milliárd hiányt mutatott. Caillaux a jövedelmi adók emelésével akart segíteni a pénzügyi bajokon, de miután a parlament többsége ellenállt, október 28-án kilépett a kormányból, s a pénzügyminiszter maga Painlevé lett, Briand pedig a külügyminisztérium vezetését vette át.

A Németországgal való békés megegyezés politikája, amit Herriot hangoztatott, 1925 őszén fényes eredménnyel járt. Október 5-én ugyanis létrejött a két ország viszonyában korszakot jelentő locarnói egyezmény. A közeledés a két ország között még az esztendő elején kezdődött és egyik inspirátora Abernon lord volt Angolország berlini nagykövete, aki a konferencia előzményeit és kulisszatitkait, valamint Stresemann külügyminiszternek a locarnói egyezményben való szerepet azóta megjelent emlékirataiban nyilvánosságra hozta. A német kormány február 9-i jegyzékében felhívta Franciaországot, hogy a Rajná-nál érdekelt hatalmak között létesítsenek valami egyezményt, amely a további nézeteltéréseket és surlódásokat kizárja, s amit az érdekelt hatalmak kölcsönösen garantálnának. Többszörös jegyzékváltás és tárgyalások után a svájci Locarno városában tartották meg a konferenciát október 5—16-án, amelyen Luther kancellár, Stresemann külügyminiszter, Austin Chamberlain, Briand, Vandervelde belga delegátus, Scialoja olasz megbízott, Skrzynski gróf lengyel megbízott és Benes vettek részt. 1925 október 16-án írták alá Németország, Belgium, Nagybritannia, Olaszország, Lengyelország, Csehország megbízottai a locarnói egyezményt, amely először a Németország, Belgium, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország között létrejött szerződést; másodsorban pedig azt a döntőbíróági egyezményt tartalmazza, amelyet a német birodalom kötött Belgiummal, Franciaországgal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával. A szerződésnek, amelyet a négy nagyhatalom kötött egymással, az a rövid tartalma, hogy Franciaország, Nagybritannia,

Belgium, Olaszország elismerik a Rajna melletti határookra, tehát Franciaország keleti és Németország nyugati határait nézve a status quo. Angolország, amely kevéssel azelőtt MacDonald és Herriot művét, a genfi jegyzőkönyvet visszavetette, hozzájárult a locarnói szerződéshez, pedig ez is súlyos kötelezettségekkel jár. Franciaország keleti határát ugyanis az aláírókkal együtt Anglia is garantálta. Ha Németország a versaillesi szerződésben megjelölt határokat erőszakkal meg akarná változtatni, Angliának teljes haderejével kell Franciaországot és Belgiumot támogatnia, viszont a szerződés értelmében Németországot kellene támogatnia abban az esetben, ha Franciaország és Belgium tennének kísérletet a status quo erőszakos megváltoztatására. Franciaország, Anglia, Belgium kötelezték magukat arra is, hogy minden közöttük felmerült vitás kérdést az engesztelő bírósághoz, vagy a nemzetközi döntőbírósághoz utalnak. A locarnói szerződés ilyenformán kiküszöböli a négy érdekelt nagyhatalom között a háborút, kivéve a jogos önvédelem esetét. Lengyelországot a nagyhatalmak nem biztosították és nem garantálták Csehország határait sem. Ezzel a két országgal viszont Németország a felmerülő vitás kérdések békés elintézésére döntőbírósági egyezményt kötött.

A locarnói paktum jelentősége kétségkívül igen nagy, habár korántsem akkora, mint a békepolitika apostolai gondolják, mert a szerződések, mint a háborúk története mutatja, papírrongyokká válnak a kritikus pillanatokban.

Painlevé 1925 november 22-én megbukott; utóda december 2-án Briand lett, de a válság tovább húzódott. A pénzügyi válsággal nem boldogult sem Loucheur, sem Peret, sem Caillaux, aki június 23-án újból átvette a pénzügyek vezetését, s az indirekt adókat akarta emelni, sem Herriot, sem De Monzie. Már diktátorságot emlegettek Franciaországban és Mussolinit dicsőítették, mint követendő példaképet, amidőn július 27-én Poincaré megalakította a nagy koalíciót és Franciaország megkezdte a frank megmentéséért folytatott második verduni csatáját. Poincaré valóban a győzelmes Franciaország megmentője. Roppant tekintélyével, ismert energiájával megállította a frankot zuhanásában, azokkal az egyszerű módszerekkel, amelyek többé-kevésbé ismeretesek voltak és minden pénzügyi krízisben szenvedő országban beváltak. Ez a mód volt az infláció megszüntetése, a frank stabilizálása, úgy, hogy egyensúlyba hozták az ország költségvetését, csökkentették az állam kiadásait s emelték a bevételeit. Poincaré már megmentette egyszer Franciaországot, 1912-ben a marokkói bonyodalom idején. A parlamenti pártok ismét benne látták a honmentőt, s ezért megkapta a parlament mindkét házának teljes bizalmát és támogatását. Az adókat

9,300.000.000 frankkal emelte, új jövedelmi adókulcsot állapított meg (2000 dollár jövedelem után 197 dollár jövedelmi adó), úgy, hogy Franciaország volt egy ideig a világ legjobban megadóztatott országa. Eltörölt sok száz hivatalt, csökkentette a tisztek létszámát a hadseregben és rendezte elsősorban a függő adósságokat. Minthogy ezeket a reformokat erős kézzel, következetesen végrehajtotta, 1926 végén már deficitmentes költségvetése volt Franciaországnak, először a békekötés óta. A frank értékét 2 centről 4 centre emelte és ott stabilizálta. Két és fél esztendő alatt Poincaré teljesen rendbehozta Franciaország pénzügyeit és megnyerte a külföld bizalmát. Megkezdődött ismét a tőkeképződés, az ipari fejlődés pedig olyan gyorsan nekilendült, hogy ha az 1913-i állapotot 100-nak vesszük, a fejlődés 100-ról 128-ra emelkedett és elkezdett az arany visszaömleni Franciaországba. Mialatt a munkanélküliség Angliában, Németországban, Közép-Európában folyvást ijesztően emelkedett, Franciaország csaknem egész munkáságát tudta foglalkoztatni. A takarékbetétek már az 1928. év végén elérték az 1913-i összeget. Az 1928 májusban megtartott választásokon a kormányt támogató pártok erősödtek meg és Poincaré zavartalanul befejezhette a pénzügyi szanálás művét. A következő évben rendezte az amerikai adósságokat, miután létrejött a Mellon-Berenger-féle egyezmény (1929 augusztus), amely 1682 millió dollár összegben állapította meg Franciaország adósságait. Poincaré 1929 július 27-én lemondott, utóda Briand lett, a kormányválságok azonban gyors egymásutánban követték egymást: Daladier, Tardieu, majd Steeg, végül a Laval-kormány jött.

Ha Franciaország elmúlt tizenkét esztendején végigtekintünk, lehetetlen észre nem vennünk a nagy lelki átalakulást, amely ott végbement. A békekötés utáni első esztendőben a francia sajtó és a francia politikusok szenvedélyes haragban törtek ki, ha Németországról szó volt; a németellenes hangulat lassanként enyhült. A locarnói politikát 1931 tavaszán válságba sodorta Brüning és Curtius elügyetlenkedett vámunió-terve, de az ennek nyomán támadt felháborodás nem tartott sokáig. A francia kormány a pénzügyi válság alkalmával szinte jóindulattal viseltetett a bajba jutott Németország iránt. Franciaország, bár igyekszik megtartani győzelmének drágán megfizetett előnyeit, s féltékenyen őrzi gyarmatbirodalmának épségét, fenn akarja tartani a kontinensen elért vezető állását, mégis meg lehet állapítani, hogy a német kérdésben, a Clemenceau-féle politikával teljesen szakítva, a békés megoldás útját választotta. A francia politika elfogulatlan szemlélőjének azt is meg kell állapítani, hogy Franciaország ma a világ legtöbb éleslátással és bölcsességgel kormányzott országa.

Németországban a katasztrófális összeomlás magával rántotta a Hohenzollernek monarchiáját és a junker-kaszt uralmát. A birodalomnak, melyet a versaillesi békeszerződés, mint a világkatasztrófa főbűnösét, igaztalanul elmarasztalt és agyonnyomorított, új életet kellett kezdenie, de ezek az új életformák évekig tartó forradalmi vonaglások között születtek meg. A német nemzet ugyanolyan niebelungi küzdelmet folytatott a konszolidációért hosszú esztendőkön keresztül, mint a világháborúban a végső győzelemért. A rendkívül művelt, s társadalmilag fejlett és differenciálódott országot nem temethette maga alá a forradalom örvénye.

A régi pártkeretek már a világháború alatt felbomlottak. Tirpitz admirális, a szélső nacionalista politika egyik zászlóvivője, 1916-ban pártot alakított Vaterlandspartei néven. Ugyanebben az esztendőben alakult meg a szociáldemokrata párt keretében a Haase-féle független szocialista csoport, amelynek a Luxemburg Róza és Liebknecht vezetése alatt álló kommunista csoport volt szélső balszárnya. Az 1918 november 4-én kezdődő forradalom legelőször Bajorországban aratott diadalt, ahol elkergették a Wittelsbach-dinasztiát, s kikiáltották a köztársaságot. A császár november 9-én lemondott, s Hollandiába távozott s a politikai hatalom a szociáldemokraták kezébe jutott. November 12-én a szociáldemokrata párt megalakította a népbiztosok kormányát, Ebertnek, a párt régi kipróbált és mérsékelt vezérének vezetésével, s az ideiglenes kormányba bevették Haaset is és a függetlenek néhány vezető emberét. Az ideiglenes kormány első dolga az volt, hogy proklamálja a köztársaságot és kiírja a nemzetgyűlési választásokat. A kommunisták a közügyektől távoltartották magukat. Vezérek, Liebknecht és az exaltált Luxemburg Róza, kezdettől fogva azt hirdették, hogy a munkások és katonák tanácsának kell minden más társadalmi osztály kizárásával átvenni a hatalmat. A mérsékelt szocialisták tiltakoztak minden megrázkódtatással járó forradalmi újítás ellen és ellenállottak a kommunista kisebbség terrorjának. December 6-án történt meg az első véres összeütközés a mérsékeltek és a magukat Spartacus-csoportnak nevező szélsőbaloldaliak között Berlin utcáin, sok sebesülttel és számos halottal. Decembertől kezdve az összeütközések a szocialisták két frakciója között állandóak voltak és Németország nehéz választás elé került. Ha bolsevizálódik, megkapja Oroszországot szövetségeseül, de kitette volna magát annak, hogy rögtön átlépik a Rajnát az összes entente-haderők. Szerencsére a mérsékelt szocialistáknak erőskezü emberük akadt Noskenak, a szocialista hadügyminiszternek személyében, ki a Spartacusok készülő felkelését irgalmatlanul vérbe fojtotta. Liebknechtet és Luxemburg Rózát január 15-én letartóztatták s a katonák mindkettőjüket megölték. Az 1919 január 19-én tartott

nemzetgyűlési választásokon 16 millió szavazat esett a polgári jelöltekre, 14 millió a szociáldemokratákra, s ebből csak két és fél milliót kaptak a Haase-féle baloldali szocialisták. Weimarban gyűlt össze a 421 tagú nemzetgyűlés, amely február 11-én Ebertet elnökévé választotta és néhány hónapig tartó munkával megalkotta a német birodalom új alkotmányát. A weimari alkotmány szerint „a német birodalom köztársaság. A politikai hatalom a néptől származik.“ A köztársasági eszme Németországban nem volt új; hiszen már a frankfurti gyűlés többsége köztársasági érzelmű volt száz esztendővel azelőtt. De abban az időben oly erős volt a konzervativizmus, s oly hatalmasak voltak a dinasztíák, hogy a köztársasági eszme megvalósítására gondolni sem lehetett. Kossuth Lajos nem tudott más államformát elképzelni Európa legműveltebb állama számára, mint az Egyesült Államokéhoz hasonló szövetséges köztársaságot. Az alkotmány kimondja, hogy a nemzeti szuverénitást a Reichstag (birodalmi gyűlés) képviseli, amely az általános, nőkre is kiterjedő, titkos választójog és arányos képviselőlet útján gyűl össze minden negyedik esztendőben. A régi Bundesrat helyébe a Reichsrat (birodalmi tanács) lépett, amelyben a szavazatok kétötöde Poroszországé, de hatáskörét tekintve, alárendelt jelentőségű. Az alkotmány értelmében a birodalom, úgyszintén a tagállamok is, parlamenti felelős kormányt kaptak. Az elnök jogköre és hatalma nagyjából az Egyesült Államok elnökére emlékeztet. A hét évre választott elnök a birodalom reprezentánsa; az elnök nevezi ki a birodalmi kormányt, gyakorolja a kegyelmi jogokat, kihirdeti a törvényeket és ha a parlamenti gépezet nem működik símán s nem szavazza meg a fontos törvényjavaslatokat, kiadhat úgynevezett szükségrendeleteket.

A zavaros forradalmi állapot tovább tartott Németországban, ami természetes következménye volt a gazdasági belső bajoknak és a külső nyomásnak. 1919 június 20-án Scheidemann kormánya lemondott és utóda a szintén szocialista Bauer Gusztáv lett, aki azonban centrum-pártiakkal egészítette ki kormányát. Közben egy igen erős jobboldali ellenforradalmi kilengés rázkódtatta meg a birodalmat. 1920 márciusában egy Kapp nevű hivatalnok a Vaterlandsparteiban tömörült katonatisztekkel szövetkezve, meg akarta szerezni az államhatalmat. Március 13-án Erhardt kapitány bevonult Berlinbe, s a birodalmi kormány, minthogy kevésszámú csapat állott rendelkezésére, kénytelen volt a felkelőknek átengedni a fővárost. Szerencsére Kappot Németország cserbenhagyta. A munkások proklamálták az általános sztrájkot, a hadsereg kitartott a kormány mellett, mire Kapp látva vállalkozásának sikertelenségét, március 17-én Svédországba menekült. Március 26-án Hermann Müller, a szociáldemokrata párt másik vezére alakított kormányt, amelyben a szociáldemokratákon kívül a centrum-

pártiak és a demokraták vettek részt. A Müller-kormány június 6-ára elrendelte a választásokat, amelynek lezajlásával a német birodalmi gyűlés 466 mandátuma a következőképen oszlott meg: szociáldemokrata 112, nemzeti néppárt 66, néppárt 62, centrum 68, független szocialista 81. Június 21-én a centrupárti Fehrenbach megalakította a köztársasági Németország első polgári kormányát. De Németországnak sem belső, sem külső viszonyai nem javultak. A jobb- és baloldali szélsőségek kilengései állandóan zavarták a belső viszonyokat; 1921 augusztusában megölték Erzbergert, a centrupárt kiváló emberét, ki annakidején a fegyverszüneti tárgyalásokon képviselte Németországot, s a következő esztendő júniusában az igen tehetséges Rathenaut gyilkolták meg politikai ellenfelei. 1921 decemberében Németország pénzügyei oly rosszul állottak, hogy a kormány kénytelen volt a jóvátételi fizetésekre moratóriumot kérni, s a kormányválságok is egymást érték. 1921 december 2-án Wirth alakított kabinetet, s a legnagyobb válságban telt el az 1922. esztendő, amelynek végén Cuno alakított koalíciós kormányt. A következő esztendő elején a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, hogy Németországot ezen a módon kényszerítsék jóvátételi kötelezettségeinek teljesítésére. A németek passzív rezisztenciával és szabotázzsal védekeztek a francia megszállás ellen, s közben a Rajna vidékén, nyilvánvalóan a franciák támogatásával, feléledtek a lapangó szeparációs törekvések. Az évekig tartó Ruhr-megszállás a németek türelmét a legvégsőkig próbára tette, s magának Franciaországnak sem sokat használt, mert a jóvátételt mégis békés úton kellett rendezni.

A jóvátételi ügyet a háború utáni Európa legnagyobb gazdasági és pénzügyi problémáját, először az 1920 júliusában (5—16), a Spaaban tartott konferencián rendezték, amelyen Németország megbízottain kívül Lloyd George angol és Millerand francia miniszterelnök is résztvettek. A hatalmak és Németország megbízottai abban egyeztek meg, hogy a német birodalom 1920 augusztus 1-től kezdve havonta 2 millió tonna szenet fizet, s a nemfizetés esetére megfenyegették már akkor a Ruhr-vidék megszállásával. A pénzbeli jóvátételt azonban nem tudták rendezni. Németország addigi teljesítményeit a spaai konferencia húsz milliárd márkára becsülte, s az indexszámot a következőképen állapította meg: Franciaország 52, Angolország 22, Olaszország 10, Japán 0·75, Belgium 8, Portugália 0·75 százalék részesedést kap. A megmaradt 6 és fél százalékot felosztották Jugoszlávia, Görögország és a többi, jóvátételre igényt tartó országok között. Nemsokára Párizsban tartottak a szövetségesek konferenciát, amelyen Doumer, a mostani köztársasági elnök, azt indítványozta, hogy a német birodalom 30 esztendőn belül 200 milliárdnyi összeget fizessen. Lloyd George angol miniszterelnök tiltakozott ez ellen a horribilis összeg ellen, s az

indítványt elvetették, de mégis megállapodtak 42 évi időtartamban, olyképpen, hogy a birodalom az első két évben 2 milliárd aranymárka jóvátételt fizet, a következő három esztendőben 4 milliárdot, minden további három esztendőben 5 milliárdot, s az utolsó 31 évben 6 milliárd márkányi összeget. Zálogképen pedig lefoglalják a birodalom összes vámbevételeit.

Az 1924-ik év tavaszán pénzügyi szakemberekből álló bizottság ment Németországba, melyben Dawes amerikai tábornok és Young bankár, a jóvátételi kérdés egyik legkiválóbb szakértője vettek részt. Miután bejárták Németországot, s a német nemzeti vagyont felbecsülték, 1924 április 9-ére elkészültek a Dawes-terv néven ismeretes szakértői tervvel, melynek fontosabb rendelkezései a következők:

A német államvasutakat birodalmi vasúttársasággá alakították át és jelzálogszerűen biztosított, 11 milliárd aranymárka értékű, 5 százalékkal kamatozó adósságkötvénnyel terhelték meg. Ugyanakkor a német nemzeti vagyont — a mezőgazdasági vagyon kivételével — 5 milliárd aranymárka értékű, szintén 5 százalékos kamatozású ipari kötvénnyel terhelték meg. A pénzbeli teljesítményeket pedig a következőképpen szabályozták: az első évben Németország ezer milliót, a másodikban 1220 milliót, a harmadikban 1200 milliót, a negyedikben 1750 milliót, az ötödikben 2500 milliót fizet. A Dawes-tervnek a legnagyobb hibája az volt, hogy Németország teherbíróképességét véve alapul, nem állapított meg véglegesen fix összeget. A megterhelés túl nagy volt, a szakértők is elmentek, ugyanúgy, mint a párizsi konferencián, Németország fizetőképességének legvégső határáig, s amellet a Dawes-terv nem rendezte az átutalások igen nehéz kérdését.

Keynes professzor, a kiváló angol közgazdász, azonnal megjósolta, hogy a Dawes-terv néhány esztendő leforgása alatt össze fog omlani. Valóban, a szakértői terv, amelyet egyesek annak idején minden idők legnagyobb pénzügyi műveletének neveztek, már 1929-ben tarthatatlanná vált. A szakértők működésének mégis volt egy nagy haszna: Németországot pénzügyileg talpraállították. A birodalom 800 millió aranymárka amerikai kölcsönt kapott, amelynek segítségével újjászervezték a Birodalmi Bankot és kibocsájtották az új aranyfedezetű pénzt. Németország iránt a bizalom világszerte helyreállt, ipara és kereskedelme a pénzügyek rendezése után csakhamar fellendült.

1924 december 7-én a birodalom választott a következő eredménnyel: a szocialista párt 131, a nemzeti néppárt 103, a centrum 69, a néppárt 51, a demokrata párt 32 mandátumot kapott. A következő esztendő januárjában Luther alakított polgári kormányt, amelyben a külügyeket a békepolitika úttörője Stresemann vette át. Ennek az esztendőnek februárjában meghalt Ebert köztársasági elnök, akinek utó-

dává igen heves választási harc után, Hindenburg tábornagyot választották meg. Hindenburg megválasztása Párizsban nem kis rémületet keltett: a franciák azt hitték, hogy a revanspolitika kerekedett felül Németországban és Hindenburg megválasztása a Hohenzollernek restaurálását jelenti. Stresemann külügyminiszter megnyugtató kijelentései csak nagynehezen tudták eloszlatni a félelmet. Az agg és köztisztetben álló tábornagy megválasztása kétségkívül bizonyos reakciót jelentett: Németország polgári többsége megúnta a szocialisták kormányzását. Hindenburg személye a középutas politikát és a belső rend és nyugalom helyreállítását jelentette. A tábornok, aki, mint a német köztársaság Mac Mahonja, az összes pártok és társadalmi osztályok csaknem osztatlan bizalmát bírta, garanciát nyújtott arra nézve, hogy Németországban sem jobb-, sem baloldali szélsőség nem kerekedhetik felül.

A locarnói politika, amelynek Stresemann külügyminiszter volt a szószólója, tökéletesen bevált és eredményei mutatkoztak: a birodalom külpolitikai helyzete megszilárdult; 1926 áprilisában barátsági szerződést kötött a német kormány Oroszországgal és ugyanennek az esztendőnek szeptemberében felvették a birodalmat a Népszövetségbe. 1928 májusában választották meg a birodalom negyedik gyűlését, a következő eredménnyel: 152 szocialista, 78 nemzeti párti, 61 centumpárti, 45 néppárti, 54 kommunista mandátum; a többi mandátumok a töredékpártok között oszlottak széjjel. A kormányt június 28-án Müller Hermann, a szocialisták vezére vette át.

A jóvátételnek a Dawes-féle szakértői terv alapján való rendezése már 1929-ben megfeneklett, amint azt a közgazdászok előre látták. Az érdekelt nagyhatalmak kénytelenek voltak új konferenciát hívni egybe, amely 1929 tavaszán össze is ült Párizsban, Owen-Young bankárnak, az ismert amerikai jóvátételi szakértőnek elnökletével. A konferencia 1929 július 7-én hozta nyilvánosságra az elnökről elnevezett Young-féle tervet, amely az anyagi természetű szolgáltatásokon kívül körülbelül 100 milliárd aranymárka készpénzfizetésben szabta meg a jóvátételi összeget, felosztva azt évi annuitásokra, amelyeknek fizetése egészen az 1987. esztendőig tart. Németország a jóvátétel rendezése óta, legyőzött társaival együtt, az összes győzők adósa, a győzők viszont az Északamerikai Egyesült Államok adósai. A jóvátételeknek egy része kölcsönök formájában visszaszármazott Németországba; valamennyi európai államnak Amerika a hitelezője, ha nem közvetlen, úgy közvetett utakon. A legtöbb amerikai kölcsönt azonban az elmúlt hat-hét esztendő folyamán Németországban helyezték el az amerikai nagybancok. (Egyes közgazdász szakértők szerint 26 milliárd aranymárkára rúgó összeget.) De nem a jóvátétel a legnagyobb szerencsétlenség,

amely a német birodalmat sujtotta, hiszen legnagyobb erőforrásaitól nem foszthatták meg; megmaradtak bányái, hatalmas ipartelepei, legmodernebbül berendezett üzei és semmit sem csökkent népének munkabírása és vállalkozó szelleme. Németországot azonban az a szerencsétlenség sujtotta, hogy ugyanúgy, mint Anglia, elvesztette piaci-
nak jelentékeny részét, elsősorban dunai piacait, s amióta az orosz szovjet erőszakolja a fokozott ipari termelést, Oroszországba való kivitele is természetesen aláhanyatlott. Egészen természetes, hogy az óriási összegű jóvátétel terheit Németország a háború után bekövetkezett gazdasági viszonyok között sokáig nem bírja.

Müller, a szociáldemokrata kancellár, 1930 tavaszán lemondott és utódává Heinrich Brüninget, a katolikus centrum új vezetőembere, a westphaliai keresztény munkásmozgalom egyik megszervezőjét nevezték ki. Brüning a közben elhunyt Stresemann politikájának követője, Curtiusszal, Stresemann utódával, az új kabinet külügyminiszterével együtt. Pártja, a centrum, melyet Windthorst annak idején Bismarck ellen alakított meg, s a császári Németországban a szélső jobboldalt, az ultramontán katolicizmust képviselte, a német politikában a háború után mint baloldali csoport szervezkedett meg újra. A katolikus vallás- és erkölcsi alapon álló párt ma a szociáldemokratákkal együtt a weimari köztársasági alkotmánynak fenntartója, s a centrum-pártiak, mint több esetben láttuk, igen jól meg tudnak férni egy kormányban a szociáldemokratákkal. Az elpolgáriasodott szocialistákkal, akik ma nem is gondolnak az erfurti kommunista program megvalósítására, a centрупárt kormányzati elvek tekintetében többé-kevésbé egyetért, a közöttük fennálló világnézeti különbségeket pedig nem feszegetik. Ennek az esztendőnek őszén (szeptember 14) Németország újból választott, de a gazdasági nyomorúság a jobb- és baloldali szélsőségeknek kedvezett. A szociáldemokraták 143 mandátumra tettek szert, a szélső nacionalista Hitler-csoport 107 mandátumot kapott, a kommunisták pedig 77-et. Valamennyi polgári párt meggyengült; a centрупárti mandátumok száma 68-ra, a nacionalistáké 41-re, a néppárté 30-ra csökkent.

Németország, mint nagyhatalom, megszűnt a világháború bevégeztével, de nem vesztette el az európai politikában való jelentőségét. A 62 milliós ország eleven erejénél fogva olyan tényező, amelyet az európa politika számításaiából nem lehet kihagyni. Számolni kell vele legelsősorban Franciaországnak. Szinte kiszámíthatatlan következményekkel járna Európára, ha Németország helyreállítaná a császárságot, s ugyanilyen kiszámíthatatlan következményei lennének annak is, ha a birodalom Moszkvához csatlakoznék, s áttérne a kommunista társadalmi és gazdasági berendezkedésre. A gazdasági és jóvátételi

kérdéseken kívül a német birodalomnak két nagy problémája van: az osztrák Anschluss és keleti határainak revíziója. Ausztria csatlakozása a legtermészetesebb törekvés, amelyet megakadályozni csak erőszakkal lehet, hiszen a gondolat több mint száz esztendővel ezelőtt már a frankfurti gyűlésen is felmerült, de akkor megvalósíthatatlan volt a német egység a Habsburg- és Hohenzollern-dinasztiák rivalitása miatt. A danzigi korridor ék, amelyet bevettek a birodalom testébe. És van még egy harmadik, igen nagy probléma: a német birodalom őszinte kibékülése Franciaországgal. Ennek a gondolatnak vannak mindkét oldalról, ha nem is nagy számmal, hívei, hiába szítják a kölcsönös gyűlöletet a szélső nacionalisták úgy Franciaországban, mint Németországban. Európa békéje és jövője attól függ, hogy sikerül-e megépíteni az őszinte béke és barátság aranyhídját a Rajnán. Ez azonban nehéz, és nagy akadályokba ütközik, talán éppen azért, mert olyan természetes és észszerű.

Olaszország felfordult, szinte kétségbeejtő állapotban érte meg a fegyverszünetet. A háborúban Itália lelki és anyagi erőfeszítésének legvégső határáig elment, s ugyanolyan drágán fizette meg a győzelmet, mint Franciaország. Az óriási emberáldozathoz, a lelki, gazdasági, a pénzügyi kimerültséghez hozzájárult még a nagy csalódás, amely a nemzetet a béketárgyalásokon sujtotta. Olaszország ugyanis nem kapta meg azokat a területeket, amelyeket követelt, nem kapta meg Fiumét, amelyre az olasz nacionalisták legelsősorban igényt tartottak. Oroszország után kétségtelenül erre az országra nehezült rá legnyomasztóbb erővel a világháború terhe, s ez állott legközelebb az összeroskadáshoz közvetlenül a fegyverszünet előtt. Az 1919. év első hónapjaiban Olaszország rettentő lelki válságban vergődött, de ennek a lelki válságnak nemcsak a háború okozta viszonyokban, hanem bizonyos tekintetben a múltban találjuk meg magyarázatát. Cavour, Mazzini, Garibaldi Olaszországa korántsem volt olyan szilárd politikai egység, mint amilyennek kívülről látszott; azok a liberális intézmények, amelyeket az egységes Itália megteremtői 1871 után megvalósítottak, nem szilárdultak meg, s mivel nem voltak szerves fejlődés eredményei, nem vertek mélyebb gyökeret a lelkekben.

A békekötéskor Olaszországban Vittorio Emanuele Orlando kormányzott, aki a béketárgyalásokon az országot képviselte. Lemondása után Francesco Nitti vette át a kormányt (1919 július), egy szintén a régi iskolából való kiváló, tapasztalt, igen tanult politikus, de ő is annak a régi, liberális, demokratikus iskolának volt az embere, amely azt hitte, hogy egy mérsékelt, közeputas kormányzat, ha híven kitart elvei mellett, nem őrlődhetik fel a jobb- és baloldali szélsőségek malom-

kövei között. Nitti alatt adott először életjelt magáról az újdonsült jobboldali szélsőség, a fascista szervezet. D'Annunzio költő, összetoborozva egy csomó hazafias matrózt, 1919 szeptember 12-én elfoglalta Fiumét, amelyet a békekonferencia önálló államnak nyilvánított. Nitti 1919 novemberében választatott az új, módosított választójogi törvény alapján, amely behozta Olaszországban a proporcionális rendszert, főleg azért, hogy a szocialisták el ne nyerjék a parlamenti többséget, a szocialisták azonban, akik 1921-ig egy táborban voltak a kommunistákkal, így is 150 mandátumot kaptak. A demokratikus, a liberális pártok azonban töredékekre morzsolódtak szét, mint a Giolitti-féle liberális demokraták, az olasz demokraták, kiknek Nitti volt a vezérük, a független demokraták, a szociális reformisták stb. A parlamentben végeláthatatlan zűrzavar ütötte fel a fejét, s mialatt a demokraták és liberálisok csoportjai egymással hadakoztak, a baloldali és a jobboldali szélsőségek szabadon szervezkedhettek. Olaszország politikai élete a novemberi választásoktól kezdve 1922 őszéig, a jobboldali nemzeti forradalom győzelméig, reménytelen parlamenti válság. Nitti bukása után (1920 július) Giolitti próbálkozott meg a kormányalakítással. Őt Bonomi váltotta fel, aki 1922 januárjáig maradt kormányon. Bonomi koalíciót alakított don Luigi Sturzo 105 tagu klerikális pártjával, de miután a parlamenti krízissel ő sem boldogult, Luigi Facta-nak adta át a kormányt. Facta tízhónapos kormánya alatt Olaszország az örvény szélére jutott: az ország külső tekintélye teljesen aláhanyatlott, az államháztartást csőd fenyegette. Ezek voltak röviden az előzményei az 1922 október 28-án diadalmaskodó fascista forradalomnak.

Az olasz fascista mozgalom, amelyet az európai közvélemény kezdetben egyszerű kalandnak minősített, 1919 elejéig nyúlik vissza. Ennek az esztendőnek márciusában szervezte meg Mussolini Benito, a Popolo d'Italia szerkesztője, Milánóban harctéri katonákból az első fasciót. (Fasci del combattimento.) Mussolininak és fegyvertársainak jelszava kezdetben a szocialista szélsőségek és a tehetetlen parlamentarizmus elleni harc volt, hívei a kispolgárságból, a bolsevizmustól féltő kapitalistákból, s a szélső nacionalista fiatalságból toborzódtak. A fascisták programja kezdetben még kiforratlan és zavaros. Mussolini a Popolo d'Italia egyik cikkében azt hangoztatta, hogy a fascisták célja megszüntetni a nagytőke visszaéléseit, be kell zárni a tőzsdét, s a nagy részvénytársaságokat, és konfiskálni minden egyházi vagyont. Ezt a programot később módosították. A kis, elszánt társaság gyorsan kiépítette szervezetét, főleg Észak-Olaszországban. A szervezkedés 1921-ig annyira haladt, hogy a fascisták római nagygyűlésükön politikai párttá alakultak, s kidolgozták részletes programjukat és nyíltan hirdették azt a szándékukat, hogy megszerzik maguknak az állam-

hatalmat az erő jussán, és a társadalmat saját elveik alapján újjászervezik. A fasciók olyan emberekből szerveződtek meg, akik mertek. 1920 őszén a kommunisták csaknem egész Észak-Olaszországot elárasztották, egymásután kommunizálták a gyárakat, s a vörös forradalom annyira elharapózott, hogy Olaszország bolsevizálódásától lehetett tartani. A fascisták a munkásterrorra ellenterrorral feleltek és a mozgalmat néhány hónap leforgása alatt vérbefojtották. A világ 1920 őszén vett először tudomást a fascizmusról és Mussolini neve ebben az időben járta be először a világot.

Mussolini Benito Olaszországnak Cavour óta a legnagyobb államférfia és vezető egyénisége, 1883-ban született Romagnában, ahol atyja kovácmester volt. Kalandos életpályát futott végig: volt munkás, közben néptanító; húszesztendőskorában még vakolatot habart. Egész fiatalon csatlakozott az olasz forradalmi munkásmozgalomhoz és mint az Avanti munkatársa olyan hevesen agitált, hogy csak szökéssel menekült meg a börtönbüntetés elől. A háború elején azonban már buzgó patrióta és lapjában az Osztrák-magyar monarchia elleni beavatkozást sürgeti. A háborúban mint kombattáns katona vett részt, s a fegyverszünet után D'Annunzióval együtt a legélesebben támadta az Orlando-kormány tehetetlenségét, közben megszervezte az első fasciót. Mussolini kiváló szónok; a szónokok azonban nem mindig a tett emberei; Mussolini tetteiben mindjárt kezdetben megnyilvánult ugyanaz az energia, ami beszédeiben.

A fascizmus 1922 októberében már hatalmas párt volt: százezrek sorakoztak Mussolini zászlaja alá, s miután a Facta-kormány a kormányválsággal nem boldogult, a fascisták elhatározták, hogy megszerzik az államhatalmat. Október 28-án, midőn a kormánykörökben éppen arról tárgyaltak, hogy Giolitti és Salandra koalíciós kormányt alakítanak, a tettek terére léptek, mozgósították a miliciát és bevonultak Rómába. A király és a kormány engedtek, Mussolini átvette a közhatalmat, egyelőre a régi parlamenti pártokkal együtt.

A fascizmus ideológiai megalapozása nagyrészen Mussolini személyes műve. Rendszerbe foglalni a fascizmust, visszavinni a legmélyebb gyökerekig, igen nehéz feladat, mert igen sok elemből tevődik össze. Georges Valois francia fascista író szerint a fascizmus a francia géniusz terméke és elméleti alapjait Sorelnak, a Réflexions sur la violence szerzőjének, a francia szindikalista mozgalom elmélet-írójának műveiben találhatjuk meg. Szerinte a munkásosztály egyeduralkodója, az úgynevezett proletárdiktatúra Leninen keresztül az orosz bolsevizmust, Mussolinin keresztül a fascizmust szülte. Ez az elmélet, ha nem is igaz, mindenesetre tetszetős. A fascizmus rendszerében kétségtelenül megtaláljuk a francia szindikalizmust, találunk benne sok olyan elemet,

amely megvan a bolsevizmusban, tökéletes formában látjuk a fascizmus elméletében Hobbes Tamás államtanát, megvan benne az individualizmus ugyanúgy, mint annak tagadása. Nem állja meg helyét az a szélteben elterjedt felfogás, hogy a fascizmus a liberalizmus teljes negációja, mert rendkívül nagyra értékeli az egyéni helytállást és elismeri a gazdasági liberalizmus számos tételének helyességét.

Az olasz fascizmus ugyanúgy, mint az orosz bolsevizmus, elveti az újkori demokrácia többségi elvét; a kisebbség szerinte is ráerőszakolhatja akaratát a többségre. Az állam és a társadalom viszonyának kérdésében azt a liberális tételt, amely szerint az állam csak a társadalom hatalmi szervezete és csak arra való, hogy az egyének biztonságát, jólétét szolgálja, a fascisták teljes egészében tagadják. Szerintük csak állam van és ez a nemzet életformája, amiből az is következik, hogy nép és népjogok nincsenek a szónak szabadelvű értelmében, mert az állam mindent magába zár, mindenki és minden az összeséget kifejező államhatalmat szolgálja. Ezért a fascista állam a Hobbes-féle halandó Isten, a mindenkinek akaratát reprezentáló, egyetlen személy; *civitas est una persona, cuius voluntas pro ipsorum omnium voluntate habenda est* — mint Hobbes írja. „A fascista nacionalizmus szerint az állam-nemzet isteni, aminthogy isteni az állam, amelyből kiárad. Minden törvényes, amit az állam véghezvisz, mert az állam hatalma istenségének megnyilvánulása; akaratának minden kifejezése kötelező, mert akarata az egyetlen igazság, szava az egyetlen törvény és teljessége az egyetlen cél.” (Ferrari.) A fascista állam tehát Hobbes Tamás Leviathánja, a minden egyéniséget elnyelő, korlátlan államhatalom. Csakhogy amíg Hobbes államtanában az emberek önként mondtak le saját természeti jogaikról, hogy azt az államra ruházzák, a fascista állam hódításból veszi eredetét és jogainak alapja a fascista forradalom, amely győzelmesen emelkedett ki a társadalmi és politikai káoszából, a „*Marcia su Roma*” emlékezetes napján.

A fascista rezsim, ha közelebbről szemügyre vesszük, azért mégsem olyan abszolutizmus, mint a francia királyok uralma volt és nem diktatúra, legalább abban az értelemben, amint a nyugateurópai szabadelvű közvélemény gondolja. Egy ember korlátlan önkényének olyan művelt és előrehaladott nemzet, mint az olasz, nem vetné magát alá, legalább tartósan. A fascizmus párturalmi rendszer, amely nagy reformokat alkotott, átalakította az olasz alkotmányt, bizonyos rendszert teremtett a termelésben, de korántsem alakította át a társadalmat annyira és nem forgatta fel fenekestől, mint a bolsevizmus tette Oroszországban. A piemonti alkotmányból, amely annak idején a belga alkotmány mintájára készült, a fascisták nem sokat hagytak meg.

A királyságot nem törölték el, ámbár kezdetben köztársaságiaknak vallották magukat; meghagyták a királyt, mint szimbolumot, mint összekötőkapcsot a jelen és múlt között. Megmaradt a régi szenátus is, régi tekintélyével, de egykori hatalma nélkül. A végrehajtó hatalom összesége az 1925 december 24-i törvény értelmében a kormányelnök — a capo del governo — kezében fut össze, aki csak a királynak felelős, de ez a felelősség inkább csak névleges. A kormányelnök személyes hatalma igen nagy, sokszorta nagyobb, mint bármely kormányfő Európában. Ő válogatja össze minisztereit, akik önállóak ugyan a saját hatáskörükben, de valamennyien a kormányelnök ellenőrzése alatt állanak, irányítja a törvényhozás működését is, amennyiben beleegyezése nélkül törvényjavaslat nem kerülhet a kamara elé.

A fascisták sokáig nem tudták, hogyan biztosítsák a jogfolytonosságot. 1929 óta, amidőn a fascista állam alkotmányos fejlődése betetőződött, a húsztagú nagytanács a legfőbb állami szerv; tehát a legnagyobb végrehajtó hatalom a kormányfő, az államhatalom reprezentánsa pedig a nagytanács. Tagjai a miniszterek nagyrésze, a hivatásos testületek négy elnöke és van még három meghívott tagja. Ez a testület szabályozhatja a trónöröklés rendjét és ez jelöli ki a kormányelnököt, ha lemond vagy meghal. Az olasz államhatalomnak a fascista párt a talpköve, az államnak ez a kiváltságos rendje, melynek szerepe nagyjából ugyanaz, mint Oroszországban a kommunista párté, a lényeges különbség azonban az közöttük, hogy a fascista párt nem osztálypárt — benne van az olasz társadalomnak minden osztálya, foglalkozási csoportja és rétege. A fascisták teljesen azonosítják magukat a rendszerrel, illetve annak megszemélyesítőjével, a kormány és a nagytanács fejével. A pártba való belépésük alkalmával ezt az esküt kell letenniük: „Esküszöm, hogy a Duce parancsát gondolkodás nélkül követem és minden erőmmel, ha szükséges, véremmel is, a fascista forradalom ügyét szolgálom.”

A fascisták a régi parlamentet az úgynevezett szakparlamenttel, a korporációk képviselőinek gyűlekezetével helyettesítik, ennek azonban semmi köze sincs az európai parlamentekhez. Mussolini a fascista uralom kezdetén a régi parlamenttel kísérletezett, de állandóan harcolnia kellett az ellenzékkel, ezért 1928 májusában felállították a korporációs kamarát, amely nagyon emlékeztet I. Napoleon parlamentjére. Az új kamarának négyszáz tagját úgy választják, hogy az egész ország egyetlen választókerület, s a választók elfogadják vagy elvetik az eléjük terjesztett listát. A hivatásos testületek ezer nevet adnak be a nagytanácsnak, amely az ezer névből négyszázat kiválaszt, de írhat a listára új neveket is.

Az olasz fascista párt fizikai erejét a fascista milícia alkotja, amely

a legújabb adatok szerint 283.000 közemberből és 17.684 tisztből áll, nagyobb tehát, mint a rendes hadsereg tényleges állománya, amely 230.000 főre rúg.

A fascizmus állami szolgálatba állította legelőször a gazdasági termelést, de úgy, hogy nem törölte el a magántulajdon elvén felépült gazdasági rendet, s nem kísérletezett sem az étatizmussal, sem az államkapitalizmussal, sem az államszocializmussal, hanem a gazdasági tevékenységet megrendszabályozta, állami felügyelet alá helyezte. A fascizmus egyes kritikusai azt állítják, hogy az új olasz állami és társadalmi rend a szocializmusnak és kapitalizmusnak szerencsés összetétele, ez a megállapítás azonban téves. A fascisták először azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy ugyanabba a szakszervezetbe terelik össze a munkásokat és a munkaadókat. Ezt az elvet azonban, amely közeledés lett volna a szocializmus felé, elvetették, ehelyett megalkották az államosított szindikátusokat, ami egészen más, mint a szocialista szakszervezet, amely a társulásnak abszolutisztikus formája. A fascisták felállították külön a munkások és külön a munkaadók szervezeteit (szindikátusait), ezeket föderációkban, a föderációkat ismét konföderációban egyesítették. Így az egész ország területén tizenhárom nagy munkás- és munkaadó-konföderációt létesítettek, amelyek mind a munkaügyi minisztérium felügyelete alá tartoznak. A szindikátusok és ezeknek tömörülései, a föderációk, nem jogi személyek, mint a céhek voltak hajdan, hanem az államközigazgatás szervei. A szindikátusok száma egész Itália területén ma 8000. Előnyös volt-e a munka ilyenszerű megrendszabályozása magára a munkára és a termelésre, erre a kérdésre ma még nem lehet felelni. Az egész korporációs szisztéma csak négyéves, s minthogy közbejött a gazdasági világválság, még nem nyílt alkalom arra, hogy kipróbálják az új rendszert normális viszonyok között. A gazdasági élet legfőbb irányítója maga az államhatalom, anélkül, hogy kisajátította volna a termelőeszközöket. Ellenkezőleg: a fascizmus a magánkezdeményezésnek, szóval a klasszikus gazdasági iskola elveinek annyira kedvez, hogy állami vállalatokat is megszüntettek és magánkézbe juttattak vissza.

A nyugateurópai liberális közvélemény az olasz fascizmusban kezdetben az orosz bolsevizmusnak fehér válfaját látta, a fascizmus kormányzati eredményei azonban gyorsan megcáfolták ezt a feltevést. Mussolini belpolitikai programja ez volt: takarékoság, munka, fegyelem, s ezt a programot erős kézzel valósította meg a bolsevista és egyéb agitációk miatt megrendült országban. Külpolitikai programja főleg az volt, hogy Olaszország visszanyerje elvesztett külföldi presztízsét. Az első esztendőkből mint korlátlan hatalmú diktátor

kormányzott, mindjárt a fascista uralom kezdetén megszüntetett minden felesleges hivatalt, elkergette a felesleges vasutasok ezreit, kellő létszámra szállította le a diplomáciai szolgálatot, megszüntetett felesleges törvényszékeket stb. 1922 december 24-én kereskedelmi szerződést kötött Oroszországgal az a rezsim, amely a bolsevizmust kigyomlálta Olaszországban. A következő, 1923. esztendőben Mussolini megszervezte a légi haderőt. Az államháztartást olyan gyorsan rendbehozta, hogy a deficit, amely 1922-ben 3586 millió lírát tett ki, 1184 millió lírára esett vissza a következő év végéig. A parlamenti pártokkal Mussolini állandó küzdelmet folytatott. 1924 január 15-én feloszlatta a régi kamarát és áprilisban újonnan választott Olaszország, s a választásokon a párt 375 mandátumot kapott 40 popolari és 17 Giolitti-féle liberális párti mandátummal, s egy csomó kommunista és szocialista töredékkel szemben. A fascizmus tovább haladt rendszerének kiépítésében, amely lassankint kiforrott és 1929-ig végleges formát nyert. Mussolini 1925 januárjában 95 gyanús klubbot bezáratott, egy csomó lapot betiltatott, majd új választójogi reformot terjesztett elő, melynek alap gondolata a pluralitás, s még ebben az esztendőben elbocsájtották hivatalaiból az összes nem-fascista érzelmű közalkalmazottakat és minden ellentétes véleményt elhallgattattak.

A fascista államrend 1926—27-ben tervszerűen továbbépült, s ugyanebben a két esztendőben nagy külpolitikai sikereket is ért el. 1926 november 24-én barátsági és garanciapaktum jött létre Albániával (tiránai szerződés), amely kezdete volt Olaszország további balkáni terjeszkedésének; a következő év április 5-én pedig Bethlen István magyar miniszterelnök kötötte meg Mussolinival az olasz-magyar döntőbírósi és barátsági szerződést. Az Albániával való barátsági egyezmény 1927 november 27-én defenzív és offenzív szövetséggé alakult át. 1927 április 21-én a nagytanács aláírta a Carta del Lavoro-t, az olasz munkajog kódexét, melyről már szóltunk. A fascizmus belső ellenségeit lassankint teljesen letörték, annyira, hogy 1927 február 1-én nyugodtan bejelenthette Mussolini a parlamentben, hogy Olaszországnak nincsenek többé veszedelmes belső ellenségei, majd február 20-án nyilvánosságra hozták az új korporációs alkotmányt, melynek lényegét szintén ismertettük az előzményekben. Az államháztartás az 1928. év végéig annyira rendbejött, hogy a költségvetés 497 millió líra felesleggel zárult.

Hosszú tárgyalások után, 1929 február 11-én, hozták tető alá Gasparri államtitkár és Mussolini megbízottai a Vatikánnal kötött konkordátumot, az úgynevezett lateráni szerződést. Ebben a megállapodásban, melynek jelentőségét annak idején kétségkívül túlozták, ki-mondották többek között, hogy a pápa szuverén, a Vatikán pedig külön

államot alkot. A püspököket a pápa nevezi ki, de neveiket előbb be kell terjeszteni az olasz kormánynak, s kinevezésük után a püspökök kötelesek hűségi esküt tenni az olasz államnak. Az olasz iskolákba bevezették ismét a vallásitanítást, a papok pedig azt a jogot kapták, hogy az egyházi házassági szerződés megkötése után a polgári házassági szerződést is megkössék, de annak tartalmát kötelesek megküldeni a polgári hatóságoknak.

1929 április 27-én választott először Olaszország az új szisztéma szerint és április 20-án ült össze az új parlament, melynek az volt az első tette, hogy jóváhagyta a Vatikánnal kötött lateráni szerződést.

A fascizmus ellenségeinek is el kell ismerniök, hogy az erélyes fascista kormányzat a háború utáni politikai és társadalmi káoszt teljesen eltüntette és elvitathatatlan érdemei vannak abban is, hogy Olaszország gazdaságilag rendbejött. Erős fejlődésnek indultak a fascista uralom alatt Olaszország északafrikai sivatagszerű gyarmatai; a kivándorlás is erősen csökkent. A belső kolonizáció előmozdítása, a földművelés tervszerű fejlesztése, aminek főleg az az oka, hogy Olaszországnak nincs elegendő ipari nyersanyaga, a fascista kormány legfőbb gazdasági programja. A külpolitikában Olaszország még eddig nem tudta megoldani a kormányra váró nagy és nehéz kérdéseket. Két ellenfele van a Középtengeren: Franciaország, amely szintén középtengeri uralmának fenntartására törekszik, és Jugoszlávia, amely Zára kivételével az egész dalmát tengerpartot kapta. Kétségtelen, hogy Olaszország ma mint nemzet, mint államegység igen erős és visszacserezte a háború utáni első esztendőkből elveszített tekintélyét. Vajjon az olasz nemzeti génusz a fascizmusban azt az állami és társadalmi rendet találta-e fel, amely a sajátos olasz viszonyoknak megfelel — erre a kérdésre az idő adja meg a feleletet. Mussolini miniszterelnök az alkotmányjavaslat tárgyalásakor ezeket mondotta: „Az alkotmányok revideálhatók; egy nemzedéknek sincs meg az a joga, hogy a következő generációt a saját törvényeinek alávesse.“ Vajjon nem ezt a tételt alkalmazza-e a fascizmusra Olaszországban a következő generáció?

Spanyolország, mint boldog semleges állam úszta meg a világháborút; a háborús konjunktúra itt is bőven ontotta áldásait; vállalkozói megszédtek magukat, maga az eladósodott állam pénzügyileg meglehetősen konszolidálódott. A latin szenvedélyek azonban ismét előtörttek; egyik kormányválság a másikat érte, miközben a Moszkvából irányított bolsevista agitáció az ipari városokat, különösen Barcelonát, a régi anarchista fészket teljesen aláaknáztta. Az ország a felfordulás előtt állt, midőn Primo de Rivera, egy ismeretlen nevű tábornok, Barce-

lona katonai parancsnoka 1923 szeptember közepén szétkergette a parlamentet és proklamálta a katonai diktatúrát azzal az ígérettel, hogy a zaklatott országban helyreállítja a belső békét és nyugalmat.

Primo de Rivera nem szentelhette minden idejét a belső rend helyreállítására, mert Spanyolországnak be kellett avatkoznia az Abd el Krim-féle marokkói háborúba Franciaország oldalán. A hadjárat szerencsés befejezése után Primo de Rivera hozzálátott a belső rend helyreállításához; egymás után bocsátotta ki rendeleteit, s átszervezte a kormányt olyan módon, hogy ő maga miniszterelnök maradt és öt polgári személyt állított a különböző minisztériumok élére. Azonban nem bizonyult Mussolininak. 1926-ban megkezdődött a diktatura válsága. Primo de Rivera először a tűzértiszttikkal került összeütközésbe, de ő győzött. 1927 októberében összehívta a nemzetgyűlést, de ezzel nem boldogult. 1928 szeptemberében új katonai összeesküvést fedeztek fel, 1929 február elején pedig több spanyol városban lázadás tört ki a diktatura ellen, amelyet Sanchez Guerra volt miniszterelnök vezetett. Az összeesküvés elfojtása után a király egy rendelettel megerősítette Primo de Riverát állásában, de helyzete továbbra is bizonytalan maradt. Minthogy a katonaság emelte annakidején vállaira, s neki köszönhette minden hatalmát, a diktatura sorsa a katonaság jóindulatától függött. 1930 elején már maga is úgy látta, hogy hatalma ingadozik, ezért azt a kérdést intézte a spanyol tisztikarhoz, hogy híve-e továbbra is a diktaturának és ő maga megmaradjon-e felelősségteljes állásában. A tisztikar nemmel válaszolt, mire Primo de Rivera január 29-én benyújtotta lemondását. Utóda Berenguer tábornok lett. Tragédiáját főleg az idézte elő, hogy alkotótehetséggel nem volt megáldva; nem hozott semmiféle új politikai elgondolást vagy nemzetmentő tervet, de még olyan állapotokat sem tudott teremteni, amelyek a régi alkotmányos rezsim zavartalan helyreállítását lehetővé tették volna. Csak rendeletekkel tudott kormányozni addig, amíg maga mögött érezte a hadsereg osztatlan erejét.

A diktatura annyira megerősítette a köztársasági mozgalmat, hogy a forradalom 1931 tavaszán elkerülhetetlennek látszott. A községi választásokon a köztársaságjak győztek. A forradalmi lavina 1931 áprilisában eltemette a királyságot és XIII. Alfonz menekülni volt kénytelen.

II.

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA.

AZ ÚJ AUSZTRIA. — MAGYARORSZÁG A VILÁGHÁBORÚ UTÁN: A BOLSEVIZMUS ÉS AZ ELLENFORRADALOM; A HUSZÁR- SIMONYI- SEMADAM- ÉS TELEKI-KORMÁNYOK. A NUMERUS CLAUSUS, A FÖLDREFORM; A KÉT KIRÁLYPUCCS; GRÓF BETHLEN ISTVÁN KORMÁNYA; A SZANÁLÁS; BETHLEN TÍZÉVES KORMÁNYZÁSÁNAK EREDMÉNYEI. — A KIS ENTENTE-ÁLLAMOK: CSEHORSZÁG, ROMÁNIA, JUGOSZLÁVIA. — OROSZORSZÁG: A BOLSEVISTA DIKTATÚRA SZERVEZETE; A MEZŐGAZDASÁGI ÉS IPARI TERMELÉS SZOVJETOROSZORSZÁGBAN. — A KÖZEL ÉS TÁVOL KELET. — AMERIKA.

KÖZÉP-EURÓPÁBÓL, amelynek jegecedési pontját a közép-korban a magyar birodalom, Buda visszavétele óta pedig a Habsburg-monarchia alkotta, a párizsi békekonferencia négy torz államalakulatot kreált: Ausztriát, Magyarországot, Csehországot, Nagyromániát, Jugoszláviát.

A Habsburgok örökös tartományaiból csak a németséglakta hegyvidék maradt meg, körülbelül 7 millió lakossal, egy kis életképtelen ország, amely se nem ipari, se nem agrárius jellegű. Népeiségének körülbelül egyharmada Bécsben lakik, amelynek kereskedelmi és pénzügyi szervei a régi nagy monarchia testéhez voltak szabva, s amelyek ilyenformán a békekötések óta természetsszerűleg lassú elsorvadásra vannak ítélve. A maradék Ausztria, mint szövetséges állam rendezkedett be az összeomlás után és a következő részekből tevődik össze: Burgenlandból (az előbbi Nyugat-Magyarországból), Karintiából, Alsó- és Felső-Ausztriából, Salzburgból, Stájerországból, Tirolból, Vorarlbergből, Bécs fővárosból. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1918 novemberében kikiáltotta a köztársaságot, s egyúttal kimondta, hogy az új Német-Ausztria köztársaság, a nagynémet köztársaságnak szerves alkotórésze. A saint-germaini és versailles-i békék azonban a csatlakozást a leghatározottabban megtiltották. A köztársaság törvényhozótestülete a nemzeti tanács, melynek 165 tagját húszéves korhatárhoz kötött, nőkre is kiterjedő általános, titkos választójog alapján választják. Mellette működik az ötven tagú szövetségtanács; ennek tagjait a tartománygyűlések választják önmagukból. Az elnököt a nemzeti tanácsból és a szövetségi tanácsból alakult szövetségi gyűlés választja négy esztendőre. Az elnök az állam képviselője,

A politikai hatalom Ausztriában a keresztényszocialisták — Lueger egykori pártja — és a szocialisták között oszlik meg, s ez a két különböző világnézetű párt egymást egészséges egyensúlyban tartja. Az

ország gazdasági erőforrásai semmikép sem állnak arányban lakosságával s annak a kulturált lakosságnak igényeivel, mely egykor a nagy monarchia dicsfényében sütkezett és a Habsburgok nagyságának s hatalmának minden javát élvezte. A szövetséges hatalmak minden módon életképes államot akartak teremteni Ausztriából, hogy ne csatlakozzék Németországhoz, mellyel lelkileg, erkölcsileg már teljesen egyesült. 1920-tól kezdve Ausztria gazdasági és pénzügyi helyzete ijesztően rosszabbodott. Az ország külpolitikai kormányzatának tevékenysége ez időtől fogva alig áll másból, mint kölcsönszerzésből. Az 1920-tól 1921-ig felvett francia, angol, olasz, amerikai kölcsönök összege elérte a 25 millió fontnyi összeget, de ez nem volt elég az ország kiadásainak fedezésére. A hatalmak folyton adták a jótanácsokat Ausztriának, főleg azt hangsúlyozván, hogy lépjen közvetlen belső kapcsolatba az utódállamokkal, elsősorban Csehszlovákiával. Alá is írták 1921 decemberében az osztrák és cseh kormányok a lanai szerződést, amelyben a két ország szoros gazdasági kapcsolatba lépett, de Ausztria pénzügyi helyzetén ez sem segített. 1922 márciusában Seipel Ignác prelátus, a keresztényszocialista párt kiváló vezetője lett a kancellár. Seipel félredobva az Anschluss-tervet, először Olaszországba, majd Párizsba sietett, s feltárta mindenütt Ausztria kétségbeejtő pénzügyi helyzetét. Hosszú tárgyalások után a Népszövetség vállalta Ausztria pénzügyi újjáépítését, és 1922 október 4-én Anglia, Franciaország, Olaszország, Csehország meghatalmazottai három jegyzőkönyvet írtak alá, amelyek Ausztria pénzügyi újjáépítésének terveit foglalták magukban. A jegyzőkönyv értelmében Ausztriának le kellett mondani az Anschluss-tervről és 650 millió aranykorona népszövetségi kölcsönt kapott, azzal a kikötéssel, hogy a kormány egyensúlyba hozza az állami bevételeket és kiadásokat. A pénzügyi újjáépítés három esztendőre terjedő időszakára az országot népszövetségi ellenőrzés alá helyezték. 1925-ben, midőn az újjáépítési mű befejeződött, az ellenőrzés pedig megszűnt, úgy látszott, hogy az ország gazdaságilag, pénzügyileg teljesen talpraállt, s a Népszövetség hívei úgy könyvelték el az eredményt, mint a népszövetségi intézménynek kiválóan nagy, történelmi jelentőségű sikerét.

A Népszövetség Ausztriát csak látszólag szanálta. Az ország továbbra is a hatalmak jóakarására és kölcsöneire van utalva. 1929-ben és 1930-ban nagy port vert fel a szélső nacionalista, irányú Heimwehr-mozgalom, amely a fővárost hatalmában tartó szocialista párt ellen irányult. A keresztényszocialisták a Heimwehrrel szövetkezve, 1930 elején kicsikarták az alkotmányt módosító törvényeket és az eddiginél jóval nagyobb hatáskörrel ruházták fel a köztársasági elnököt. Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság óta Ausztria ismét a

nagyhatalmak jóakaratából tengődik. A Németországgal való gazdasági Anschluss kísérlete az ország kétségbeesett erőfeszítésének egyik tünete. A régi monarchia legnagyobb pénzintézetének, a Creditanstaltnak bukása 1931 júniusában, sokkal több volt, mint egyszerű bankbukás: a valóságban az ország pénzügyi összeomlását szimbolizálta, mert ezen az intézeten keresztül bonyolódott le a gazdasági és pénzügyi életnek vagy hetven percentje. Ausztria természetes útja a Németországgal való Anschluss felé visz; ezt azonban Franciaország megakadályozza mindaddig, amíg olyan viszonyba nem jut a német birodalommal, hogy ennek egy hétmilliós országgal való gyarapodása közömbös lesz ránézve.

Magyarország állapota az összeomlás után az olyan emberéhez hasonlított, akit hosszú gyámság után kiengedtek az életbe és visszanyerve szabadságát, nem tudta, mihez kezdjen, mitevő legyen. Ez magyarázza meg, legalább részben, az úgynevezett forradalmakat, és azt is, hogy a nemzet a megrázkódtatás után olyan nehezen találja meg lelkiéletének súlypontját.

Károlyi Mihály körülbelül három hétig a nemzet vezére volt. De csak három hétig. Az első csalódás akkor következett be, amidőn aláírta a belgrádi fegyverszüneti szerződést és az ellenséges szomszédok előnyomulásukat megkezdték. A kezdetben nemzeti színekkel ékeskedő októberi mozgalomból a bolsevista tendenciák rövidesen kiütköztek és a katonai tanács megalakulása óta a Károlyi-rezsim nem volt más, mint gyors iramban való vágatás a bolsevizmus felé. A polgári sajtó és közvélemény abban a téves hitben élt, hogy csak a szocialisták menthetik meg az országot (ugyanúgy, mint Németországban), mint-hogy ők alkották az egyetlen számottevő szervezetet a feldult, folyékony állapotban levő országban. Csakhogy a magyar szocialistáknak hiányzott az államkormányzáshoz való gyakorlatuk; nem értették meg, hogy ők kisebbség és csak a polgári elemekkel együtt vállalhatják a közhatalom átvételét, s ami ennél is nagyobb baj volt, nem volt Scheidemannjuk és Noskójuk. Az ügyefogyott Károlyi Mihállyal könnyen elhitették bolsevista érzületű tanácsadói, hogy „a termelés rendjét csak úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat a proletáriátus veszi a kezébe” és március 21-én a Kun Béla vezetése alatt álló kommunista társaságnak átadta a hatalmat.

A bolsevizmus nemzeti süllyedésünk legmélyebb pontját jelenti és történelmünknek ez a kis, négy hónapig tartó epizódja voltaképpen Oroszország történetéhez tartozik. A népbiztosok tanácsa a Bucharin szerint értelmezett marxizmussal felfegyverkezve, vad energiával fogott hozzá a rombolás munkájához és sikerült is könnyűszerrel meg-

valósítania a kommunizmus negatív programját. A pozitív program megvalósítása megfeneklett részben a rendszernek belső ellentmondásain, részben pedig a tömegek, főleg a földművestömegek szabotázsán. Tervük az volt, hogy valami dunai konföderációt hoznak össze itt Közép-Európában, s úgy gondolták, ha ez sikerül, a bolsevizált Duna-medencéből halálos gyilkot döfhetnek Európa szívébe.

A bolsevizmus nem maradhatott fenn sokáig itt Közép-Európában, mert a hatalmak nem tűrték volna meg, s valószínűleg felőrlődött volna a tömegek ellenállásán. Nem a munkások osztályuralma volt, hanem azé az álművelt csőcseléké, amelyet társadalmi felfordulások alkalmával a vérnek valami titkos törvénye szokott összetömríteni. A románok tiszántúli győzelme megpecsételte a magyarországi kommunizmus sorsát. Kun Béla és társai július végén elmenekültek és a hatalmat Peidl Gyula elnöklete alatt megalakult szocialista kormánynak adták át. Augusztus 3-án a román csapatok Romanelli olasz ezredes tiltakozása ellenére, bevonultak Budapestre és augusztus 7-én az úgynevezett Fehér Ház, a Friedrich István köré csoportosult ellenforradalmi társaság, Peidl Gyula kormányát lemondásra kényszerítette, majd József főherceg tábornagyot kikiáltotta kormányzónak, aki Friedrich Istvánt nevezte ki miniszterelnökké.

Az ellenforradalom a forradalomnak természetes következménye. Az erkölcsi világ kilengéseit az inga lengéséhez szokták hasonlítani. A szélső kilengés után egy másik szélsőségnek kellett következnie; az inga csak azután állhatott meg lengési pályájának közepén. Különös zűrzavaros hónapok következtek, amelyek a hatvanhetes idők hasonló zűrzavaraira emlékeztetnek. Rengetegen siettek a haza megmentésére, rajongók, szélsőséges emberek, írók, álírók. Jöttek az új keresztény és nemzeti jelszavakkal, menteni a hazát. Ugyanazok az emberek, akik félesztendővel azelőtt progresszív és internacionalista eszmékért rajongtak, egyszerre csak felfedezték magukban a keresztény és nemzeti gondolatért hevülő honmentőt. A jelszavak azóta nagyrészt feledésbe mentek, mert az élet realitásában nem verhettek mélyebb gyökeret. Október 23-án a párizsi ötös tanács Magyarországra küldte Sir George Clerk angol diplomatát, hogy az egyensúlyát veszített országban rendet csináljon. És ugyanúgy, mint hajdan a pápák követei a trónválságok idején, ő is megkezdte a politikai hatalomra törekvő csoportok vezérével való tárgyalásokat. November 22-én az entente-kiküldött tanácsai értelmében Huszár Károly koncentrációs kormányt alakított, amelyben az összes pártárnyalatok és csoportok résztvettek. Néhány nappal előbb, november 16-án, a román csapatok elhagyták a fővárost és hozzá lehetett fogni a nemzetépítés munkájához. Decemberben megindultak a választási mozgalmak, s a következő év január 25-én és feb-

ruár 13-án megtartott választások a következő eredménnyel végződtek: a kisgazdapárt 79, a keresztény nemzeti egyesülés pártja 72 mandátumot kapott; a szocialisták nem vettek részt a választásokon, s a megmaradt mandátumok megoszlottak a kis párttöredékek között. Két új párt támadt fel, amelyek a magyar közéletben azelőtt nem szerepeltek: Nagyatádi Szabó István kisgazda pártja, amelyet a párt vezére a régi Tisza-féle parlamentben másodmagával képviselt; s a keresztény nemzeti egyesülés pártja; ennek magja a régi katolikus néppárt volt. Azóta mind a két párt megszűnt. A kisgazdapártot, amelynek a spon-tán erővel feltámadt magyar parasztmozgalom adott alapot, elnyelte Bethlen István egységes pártja, a keresztény egyesülés pártja pedig egy kis szerény politikai csoporttá, a keresztény gazdasági párttá törpült. A fejlődés természetes menete az lett volna, hogy a keresztény nemzeti egyesülés pártja a jelentékeny részben katolikus vallású Magyarországon nagy, szilárd politikai csoporttá erősödjék, olyanszerűvé, mint az osztrák keresztényszocialista párt, vagy a német centrum vagy a belga keresztényszocialisták pártja. Az új nemzetgyűlés egyébként összetételében, jellemében a lázas tömeghangulatot tükrözte vissza, s az is meg-látszott rajta, hogy Magyarországon minden átmenet nélkül hozták be az általános, titkos választójogot.

A koncentrációs kormány megalakulása után Magyarország meghívót kapott a béketárgyalásokra, s a békedelegációt gróf Apponyi Albert vezette január 15-én a francia külügyminisztérium palotájába, ahol Clemenceau átadta a Magyarországnak szánt békeszerződést. Gróf Apponyi Albert másnap mondotta el nagyszabású beszédét, de hasztalanul mutatott rá a jogfosztás és a kegyetlen békediktátum következményeire, érvei nem ingatták meg elhatározásában a békekonferenciát. A nemzetgyűlés február 23-án kezdte meg munkáját, s legelőször is az 1920. évi I. t.-c.-t alkotta meg, amelyben önmagát a nemzeti szuverénitás törvényes képviselőjének deklarálta, majd kimondotta a jogfolytonosság elvét, aminek logikus következménye volt a királyság intézményének helyreállítása.

Március 1-én Horthy Miklóst, a nemzeti hadsereg fővezérét az ország kormányzójává választották. Huszár Károly kormánya, amely csak ideiglenes jellegű volt, március elején lemondott és Simonyi-Semadam Sándor alakított kormányt (március 17), de vállalkozása iránt nem nyilvánult meg túlnagy bizalom. Június 25-én Teleki Pál állított össze új kabinetet, a kisgazdapárt és a keresztény nemzeti párt vezetői közül. El kell ismerni, hogy a nemzetgyűlés rengeteget dolgozott; törvényalkotásai vaskos kötetekre rúgnak, de a zavaros idők hangulatát sok törvényén meg lehet érezni. Megszavazták a numerus claususról szóló törvényt, amely azóta rengeteg vita és támadás tárgya. Ez

a törvény, amely a Népszövetség figyelmét sem kerülhette el, engedélyhez köti a főiskolákra való felvételt, s évről-évre megállapítja a különböző tanszakokra felvehető hallgatók számát. A numerus clausust az értelmi proletáriátus túltengésének megakadályozásával indokolták, ami valóban nyomós ok: Magyarországon nincs meg a gazdaságilag termelő s nem termelő rétegek között az egészséges arány, ezért meg kell valami úton-módon akadályozni az értelmi pályákra való tódulást. Más kérdés természetesen, hogy a numerus clausus erre alkalmas eljárás-e, hiszen ugyanakkor szaporították a közép- és felső iskolák számát.

Sokkal komolyabb és nagyobb kérdés volt ennél a földreform kérdése. Sokan vitatták a földek felaprózásának helyes vagy helytelen voltát. A szélsőséges álláspontot Oppenheimer német szociológus képviseli, aki a Grossgrundeigentum című nagy művében azt vitatja, hogy az új Európa összes társadalmi bajai a nagybirtok-rendszerre vezethetők vissza. A másik szélsőséges álláspont azt hirdeti, hogy a kis mezőgazdasági üzemek akadályai a többtermelésnek, mert kiadós termelés, amelynek a kivitelén kívül legfőbb célja a nagyváros élelmezése, csak nagybirtokon lehetséges. Ezekkel a felfogásokkal szemben a tárgyilagosság igazság az, hogy a mezőgazdasági termelés eredményei, minősége, mennyisége vagy jövedelmezősége nem annyira a birtoktest nagyságától, mint inkább a termelési módszerektől függenek. Többtermelés kisbirtokon éppúgy lehetséges, mint nagybirtokon, ha a földet a szükséges szakértelemmel művelik, mint azt a világ egyik legvirágzóbb agrárországának, Dániának a példája mutatja. Van a kérdésnek egy másik oldala is, amely épp a magyar földreform kérdésénél az irányadó: a földreform társadalmi és népesedési kérdés. Szakértők megállapítása szerint kisbirtokon háromszor annyi ember élhet meg, mint nagybirtokon, s a túlnépes Csonkamagyarországon a földreform kérdésének elbírálásánál elsősorban ez a szempont a mérvadó.

Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter 1920 augusztus 18-án terjesztette a nemzetgyűlés elé a földbirtok helyes megoszlásáról szóló törvényjavaslatot. A hivatalos adatok szerint 1,300.000 holdat osztottak szét törpebirtokosok vagy nincstelenek között és körülbelül 400.000 családdal növelték a kisbirtokosok számát. Kiosztottak még a Nagyatádi Szabó István-féle törvény szerint körülbelül 250.000 házhelyet. A közállapotok, főleg az ország siralmas pénzügyi helyzete, komoly földreform megvalósítására nem voltak alkalmasok, s ezt lehet felhozni a rosszul sikerült földreform mentségére. Mert a Nagyatádi Szabó-féle törvény végrehajtása egy tudatos, nagyszabású földreformműveletnek legfeljebb csak kezdete lehet. Az ország 16 millió hold szántóföldjéből 8·4 millió a közép- és nagybirtok, s ebből a kötöttforgalmú nagybirtok 3·2 millió holdat, a hitbizományi nagybirtok pedig

kerek egy millió holdat tesz ki. Eredményes földreform elképzelhetetlen pénzügyi művelet és telepítési akció nélkül.

Csonkamagyarország másik nagy kérdése volt még a pénzügyi kérdés. A pénz romlása még a világháború alatt kezdődött, amidőn az állam, minthogy a törvényes bevételek és a hadikölcsönök a hadikiadásokra nem voltak elegendők, mind nagyobb és nagyobb összegű fedezetlen papírpénzkölcsönt vett fel a jegybanktól. Az ország pénzügyi megmentését 1920 decemberében Hegedüs Lóránt, az új pénzügyminiszter vállalta.

Hegedüs Lóránt első dolga az volt, hogy függetlenítette az osztrák és a magyar valutát, aminek az eredménye abban mutatkozott, hogy a magyar pénz, amely 1'5 árfolyamon állott Zürichben, rögtön elkezdett emelkedni felfelé. Az államháztartás deficitjéből, mely 9 milliárd koronára rúgott, midőn a pénzügyek vezetését átvette, mindjárt kezdetben eltüntetett 6'5 milliárdot, majd megalkotta a mezőgazdaság, ingatlan, s az ipari üzemek váltságáról szóló és külön a háborús vagyonok váltságáról szóló törvényt. A földbirtokosok (a 20 millió aranykorona készpénzen kívül) 400.000 hold földet adtak át az államnak földváltság címén. Hegedüs azonban nem tudta reformjait megvalósítani; ősszel megbukott, rengeteg munkája kárbaveszett, nagy lelkesedéssel és optimizmussal hirdetett reformtervei mind füstbe mentek. Bukásának többféle oka volt. Az ipari és kereskedelmi körökben és a gazdák között is csakhamar elvesztette népszerűségét; a termelő rétegek hibáztatták a korona kurzusának erőszakos emelését, mert ez szerintük lehetlenné tette a kalkulációt és a revalorizálás helyett a stabilizálást követelték. Ugyanezt tették más államok — köztük Franciaország is —, amelyek pénzügyi reformon estek keresztül. Megpróbált külföldön kölcsönt szerezni, de nem kapott. Magyarország helyzete ugyanis ebben az időben az olyan adóséhoz hasonlított, aki nem tudta, mely percben ütik meg portáján a dobót. Nem rendezték még akkor a jóvátétel kérdését és a magyar állam összes bevételei le voltak foglalva jóvátételi zálogul. Végül a pénzügyi helyzetre rossz hatást gyakoroltak IV. Károly király visszatérési kísérletei.

IV. Károly király a legitimista csoport vezetőinek biztatására 1921 március 26-án visszatért az országba, hogy trónját átvegye. A király visszatérési kísérlete óriási nemzetközi kavardást idézett elő; a kis-entente mozgósítással fenyegetőzött, amire a volt uralkodó, miután kiáltványt intézett az ország népéhez, visszatért svájci tartózkodási helyére. A királykérdés a valóságban itt kezdődött Magyarországon, ekkor különültek el a kérdéssel foglalkozók két egymással szembenálló táborra: legitimistákra, akik a Habsburgok trónöröklési jogát elismerik és szabad királyválasztókra, akik azt hirdetik, hogy a pragma-

lica sanctio néven ismert törvényünknek minden hatálya megszűnt. Mind a két álláspont tiszteletreméltó motivumokból és szilárd meggyőződésből ered s ámbár mindkét fél nagyszámú jogi érvre hivatkozik és kimagyarázza a saját felfogását a *pragmatica sanctio*ból, alapjában ez is, mint minden politikai állásfoglalás, elsősorban érzelmi. A magyar nép tömegei közömbösek a királykérdés iránt; nem tulajdonítanak túlságos nagy jelentőséget az államformának. És nekik van igazuk, mert a népek sorsát ma nem az államforma, s legkevésbé az uralkodó személye, hanem a társadalmi formák, a gazdasági és életformák döntenek el.

A nagyköveti konferencia április 4-én határozatilag kimondotta, hogy a hatalmak nem tűrik meg a Habsburg-dinasztia restaurációját. A királypuccs kormányválságot idézett elő; gróf Teleki Pál lemondott és utóda április 15-én gróf Bethlen István lett.

Gróf Bethlen István a társadalmi és politikai konszolidáció programjával jött, s ezzel a kijelentéssel kezdte meg a kormányzást: „Legyen vége a forradalmi szellemnek.“ Nagy kül- és belpolitikai nehézségeket kellett legyőznie mindjárt kezdetben. Aktuálissá vált az Ausztriának ítélt Nyugat-Magyarország elszakítása, amibe a nemzeti közvélemény nem nyugodhatott bele. A Bethlen-kormány érdeme, hogy a Velencében, 1921 október 11—12-én tartott konferencia, miután Bethlen és Schober osztrák kancellár megegyeztek, az elszakítandó terület egy részére népszavazást rendelt el. A belpolitikai helyzetet, amely az első királypuccs után látszólag nyugvóponttra jutott, október végén megzavarta a szerencsétlen, majdnem katasztrófális kimenetelű második királypuccs. A magyar kormánynak kettő között kellett választania: ellenszegül a királynak, aki egy kisebb csapattal közeledett a főváros felé, vagy csatlakozik hozzá, ebben az esetben rögtön hadat üzen a kis-entente, a nagyhatalmak pedig legjobb esetben megszakítják a diplomáciai kapcsolatokat. Az utóbbi választás esztelenisége nem lehetett kétséges. A második királypuccs eredménye az 1921. évi XLVII. t.-c., amely kimondja, hogy a *pragmatica sanctio* érvényét veszítette. A szabad királyválasztók szívesen, örömmel és önként, a legitimisták zúgolódva, mint ők mondták, a kényszernek engedve fogadták el a törvényjavaslatot.

Bethlen 1922 februárjában belépett Nagyatádi Szabó István kisközgazda pártjába, s megszervezték együtt az úgynevezett egységes pártot, amelynek kezdetben a kisközgazdapárt volt az alapja. A párt különféle elemekből tevődött össze: elsősorban a kisközgazdapártból és a hozzászegődő keresztény pártiakból; sokan csatlakoztak hozzá a régi munkapártból és igen sokan olyanok, akik a miniszterelnöknek személyes hívei voltak. Az egységes párt kisközgazdajellege azóta csaknem teljesen

megszűnt; tagjai nagyrészt a hivatalnok-értelmiség köréből toborzódtak (volt szolgabírók, alispánok s egyéb közalkalmazottak). 1922 január 27-én terjesztette be gróf Klebelsberg Kuno, az akkori belügyminiszter az új választójogi javaslatot, amely elvetette a titkosság elvét és kimondta többek között, hogy választó minden 24 éves magyar állampolgár, ha tíz év óta egy helyben lakik és legalább négy elemít végzett; választó minden nő, ha harmincadik életévét betöltötte, tíz éve magyar állampolgár, négy elemít végzett és két gyermeke van, vagy nyolc középiskolát végzett, vagy férjének hasonló a kvalifikációja. Az új, ma is érvényben levő választójogi törvény Budapestet és környékét, azonkívül a törvényhatóságokat titkos és lajstromos kerületeknek nyilvánította. A régi Tisza-féle törvényt vették alapul, de az új törvény ezzel összehasonlítva, nagy haladást jelentett a demokratikus jogok kiterjesztése felé, mert a csonkaország választóinak létszámát, a nőkkel együtt 2,477.300-ra emelte (ami a nagykorú lakosság 60 százaléka-nak felel meg), holott a történelmi Magyarországon, a világháború előtt csak 800.000 ember élhetett a képviselőválasztás jogával. A júniusban megtartott választásokon a kormánypárt 162, az ellenzék (24 szocialistával együtt) 74 mandátumot kapott.

A következő esztendőben tovább emésztette az országot a leküzdhetetlen pénzügyi krízis; a kormány indemnításokkal tartotta fenn magát, s a gazdasági és pénzügyi helyzet a korona állandó zuhanása miatt kétségbeejtőnek látszott; az egész adózási rendszer felborult. Bethlen 1923 májusában Párizsba utazott, ahol a jóvátételi bizottság elé terjesztette Magyarország helyzetét és kérte a zálogjogok felfüggesztését, hogy az ország külföldi kölcsönt kaphasson. Igen nagy, nehéz diplomáciai tárgyalások indultak meg. A népszövetségi tanács novemberben bizottságot küldött Magyarországra a kérdés tanulmányozása végett; december 10-én Párizsban, ahol a Népszövetség tanácsa tárgyalta az ügyet, Bethlen és Kállay pénzügyminiszter részvételével megszerkesztették az I. és II. számú jegyzőkönyvet és Magyarország szanálásának tervét. A szanálás műve magában foglalta az államháztartás egyensúlyának helyreállítását, a valuta stabilizálását, az új Nemzeti Bank felállítását. Magyarország 250 millió aranykorona kölcsönt kapott, melyet 20 év alatt kell visszafizetnie, az évenként 10 millió aranykoronát kitevő jóvátételi teherrel együtt. A szanálás öt esztendeig tartó idejére a Népszövetség főbiztost küldött ki a pénzügyek ellenőrzésére, Smith Jeremiás amerikai ügyvéd személyében. A papírkoronát 14.500 szorzószámon stabilizálták, s végül az új pénzegységnek, a pengőnek értékét 12.500 papírkoronában szabták meg.

A kormány az 1926-iki választásokig befejezte a szanálást, gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter megalkotta a nagy iskola-

reformművét, amely magában foglalja az új középiskolai típusok felállítását, a gyűjtemény-egyetem megszervezését, az elemi iskoláztatás korszínvonalra való emelését (tanyai iskolák.) Az 1926 novemberben tartott választásokon a kormány megszorította mandátumait: az egységes párt 177 mandátumot nyert el, a kormánytámogató keresztény gazdasági párt 35-öt, a szocialista ellenzék 14-re olvadt le.

Az 1931-i új választásokig eltelt négy esztendő nagy eseményei közül a békerevizációs mozgalom érdemel elsősorban említést. A reviziós gondolat nem volt új 1927-ben. A mozgalom már akkor megindult, amidőn az angol felsőházban két magyarbarát lord, Newton és Bryce igazságtalannak és tarthatatlannak nyilvánították a trianoni békeszerződést. Nagy lendületet a mozgalomnak Rothermere lordnak, az angol ujságkirálynak egy cikke adott, amely a Daily Mail-ben jelent meg 1927 júniusában. Azóta a revíziónak egész irodalma támadt s a békeszerződések területi rendelkezéseinek módosítása a világpolitikának előbb-utóbb napirendre kerülő kérdése. A Bethlen-kormány 1930 tavaszán a hágai és az azt követő párizsi konferencián végleg rendezte a jóvátételi kérdést; Vass József népjóléti miniszter a Társadalombiztosító Intézet megszervezésével államosította a munkásvédelmet.

A mai magyar élet problémái rettentően bonyolultak és nehezek. Külső problémánk legelsősorban a revízió, a határok mielőbbi módosítása, mert Csonkamagyarország egyre szaporodó népességével és mostani szűkös gazdasági erőforrásaival a trianoni bilincsek között halálra van ítélve. De belső kérdéseink is igen nehezek. A mai Európa, mint az előzményekben láttuk, két részre szakadt; az egyik rész tovább kitart a XIX. századi demokratikus elvek és a kipróbált parlamentáris kormányforma mellett, a másik rész a diktatúrára tért át. Mi csak a demokratikus Nyugathoz csatlakozhatunk, nemcsak azért, mert ősi intézményeink a demokratikus fejlődés felé való haladást mutatják, hanem azért is, mert sorsunk a demokratikus világ kezébe van letéve. Meg kell óvnunk az országot a diktatúra minden formájától, akár egyéni, akár pártidiktatúra formájában jelentkeznek az. Legfontosabb problémáink egyike a földkérdés, mely máig megoldatlan és a politikai jogok kiterjesztésének kérdése. Rendkívül aggasztó tünet az ország túlságos centralizálása és az óriási bürokrácia, melytől annakidején Kossuth Lajos óva intette nemzetét. Az elbürokratizálódásnak az értelmi középosztály államimádásában találjuk meg az okát. A jelenség annál különösebb, mert a bürokrácia Magyarországon nem történelmi fejlődés eredménye, mint például Franciaországban, hanem az osztrák Bach-rendszer hagyatéka, amelyet továbbfejlesztettek a 67-es kormányok. Másik kóros tünet az ország gazdasági életébe való túlságos állami beavatkozás. A rengeteg állami nagyvállalat és a kisebb, félig államosított

vagy államilag ellenőrzött vállalatok sokasága aggasztóan emlékeztet az orosz szovjetrendszer államkapitalizmusára. Ha a bolsevizmus visszatérne, kész szerveket találna Magyarországon.

Vannak-e a Bethlen-rezsimnek érdemei? Tagadhatatlanul vannak. A Bethlen-kormány a félforradalmi kaoszából a belső konszolidáció útjára vezette az országot; a szanálással megmentette a pénzügyi összeomlástól, az olasz-magyar barátsági szerződés megteremtésével végét vetette a külpolitikai izoláltságnak. Az elfogulatlan kritika azonban nem hunyhat szemet az előtt a tény előtt, hogy a Bethlen-kormányzat nem hozott új gondolatot; az eszmék, a tervek, a nagy gondolatok mai kavargó világában minden nagyobb intuición kívül konszolidálta azt a világrendet, amely már a háború előtt is elavult volt, tovább államosított, bürokratizált. Nem ok nélkül vetik a Bethlen-kormány szemére, hogy túl sokat költött, s a kultúrfölény lidércfényétől vezettetve egész sokaságát létesítette olyan intézményeknek, amelyek legnagyobb részt feleslegesek és az adózók túlságos megterhelését jelentik. Az 1925—26. évi 756 millió pengős kiadási főösszeget az 1928—29. költségvetési évben 1357 millióra emelték. Az 1930. évben a gazdasági válság már mély pontját érte el, s a Bethlen-kormánynak nem jutott eszébe kiadások csökkentése. Bethlen mentségére fel lehet azonban hozni, hogy az államok, Franciaország kivételével, máshol is sokat költöttek, s felhozhatjuk mentségére még azt is, hogy a kormányokat nem lehet mindenért felelőssé tenni, mert vannak bizonyos évszázadok óta kialakult erkölcsi adottságok, amelyekkel a népek és országok kormányzásában többé-kevésbé számot kell vetni.

Bethlen 1931 június 29-én választatott, s az egységespárt szenvedélyes választási harc után 158 mandátumot szerzett. Új párt is szerepelt a választási küzdelemben: a független kisgazdapárt, amely 200 ezer szavazatot kapott, de mindössze csak 10 mandátumot. Ez a párt Nagy-Atádi Szabó István pártja új formában, amelyet Bethlen 1922-ben belefajtott az egységes pártba. Maga a megmozdulás természetes társadalmi folyamat — a földművestömegek benyomulása a politikai életbe —, s minthogy hatalmas népies erőkből táplálkozik, tartósan elnyomni lehetetlen. A mozgalom Gaal Gasztonban találta meg vezetőjét, kinek politikai pályája a háború előtti parlament ellenzéki viharában kezdődött, s akit Justh Gyulára emlékeztető puritánsága és egyéb fényes személyes tulajdonságai egyaránt alkalmassá tesznek arra, hogy ezt a történelmi folyamatnak számító mozgalmat reprezentálja.

Bethlen az ország nyomasztó pénzügyi helyzete miatt lemondott (augusztus 19), sokkal terhesebb örökséget hagyva utódának gróf Károlyi Gyulának, mint amilyent átvett tíz esztendővel ezelőtt.

A Csonkamagyarországot körülölelő három utódállam: *Csehszlovákia*, *Románia* és *Jugoszlávia* a világpolitikában együtt szerepelnek kis-entente néven. A három ország szövetsége az 1920. év végén alakult meg, Benes Eduárd cseh külügyminiszter kezdeményezésére. Ennek a koalíciónak semmi egyéb célja nincs, mint közös erővel biztosítani a közös zsákmányt, melyet a három állam a nagyhatalmak jóvoltából szerzett.

A három kis-entente ország közül belsőleg leggyengébbnek Csehszlovákia látszik. Ezt az országot tisztán a csehek mindenre elszánt uralomvágya tartja össze, a bürokrácia és az erőszak eszközeivel. A mai Csehszlovákia a régi Osztrák-magyar monarchia képét mutatja, ennek mintegy kibővített mása, összes rossz tulajdonságaival, összes szervi bajaival, de a régi nagy monarchiának tagadhatatlan előnyei nélkül. A cseh államot ezzel a kifejezéssel jellemezhetjük legjobban: állam, mely folyton fél. Kormányzata szüntelen attól retteg, hogy valami belső vagy külső támadástól az egész államrend felborul. Az elmúlt tizenkét esztendő folyamán láttuk, hogy a cseh államot kis események megremegtetik (például a szentgotthárdi fegyverszállítás, Rothermere lord revíziós cikkei). Ez az állandó félelem jellemzi a cseh kormánynak minden kormányzati tevékenységét. Az állami berendezkedést azzal kezdték, hogy hatalmas bürokráciát szerveztek és mindent, az adminisztrációt, a gazdasági élet irányítását, a kultúrpolitikát, szóval az állami és nemzeti életnek minden ágát Prágába központosították. A prágai központi kormányzat hatalmas rendőrséget ültetett az ország nyakára, az egész országra kiterjedő kémszervezettel. A nagyvilág előtt Csehszlovákia úgy szerepel, mint az emberi szabadságjogoknak, a sajtó- és vélemény szabadságnak ideális országa. Masaryk elnök, a humanista állambölcs munkáiban valóban igen szép demokratikus elveket hirdet, s a cseh propaganda azt akarja elhitetni a nagyvilággal, hogy az elnök eszméi szolgáltak az új cseh állam megalakításakor zsinórmértékül. Ezzel szemben a valóság az, hogy Csehszlovákia központosított hivatalnok- és rendőrállam és semmiben sem különbözik a Bach-korszakbeli Ausztriától.

A csehszlovák állam a Masaryk—Benes-féle csehszlovák fikción épült fel, amelyre azért volt szükség, hogy a magyar Felvidéknek az új államhoz való kapcsolását igazolják. A körülbelül 14 millió lakosságú országban a csehek száma alig 7 millió, s ilyenformán a különböző nemzetiségek: a németek, magyarok, tótok, rutének száma az összlakosságnak körülbelül 50 százalékát alkotja. A legnagyobb, legerősebb nemzeti kisebbség a német, körülbelül 3 és fél milliót számlál, s nagyrésze egy tömbben él Csehszlovákia északi részén.

Az új állam gyorsan, szinte könnyedén berendezkedett, amit az a körülmény magyaráz meg, hogy a csehek, mint hivatalnokok, a régi Habsburg-monarchia kormányzatában igen előkelő szerepet játszottak. A kormányok kezdetben súlyos pénzbajokkal küzdöttek; csak 1922-ben tudták az állam pénzügyeit rendezni és jó későn, 1925-ben tértek rá az aranyalapra. Kezdetől fogva egészen 1926-ig az úgynevezett nemzeti koalíció kormányzott, amely a Kramarz-féle nacionalistákból és Benes nemzeti szocialista pártjából tevődött össze. Az első miniszterelnök Kramarz volt, utána Tusar következett, majd Benes külügy-miniszter rövid ideig tartó kormánya után Svehla jött az agráriusok élén.

A cseh alkotmány francia mintára készült; az elnök jogköre nagyjából ugyanaz, mint a francia köztársasági elnöké; az ország a parlamentarizmus és demokrácia mintaországa — papíron, a valóságban azonban Európának egyik legbürokratizáltabb és legközpontosítottabb országa. Az új állam kormányai, hogy a cseh hegemoniát biztosítsák, nem riadtak vissza sem az általános emberi jogok megsértésétől, sem a cseh kormány által is aláírt nemzetközi szerződések megszegésétől. A földreformot, mely rengeteg korrupcióra adott alkalmat, úgy hajtották végre, hogy a magyarságot kiforgassák javaiból, s ezzel a cseh hegemoniát megerősítsék. Cseh hivatalnokokat meg legionáriusokat telepítettek a színmagyar vidékekre, a magyarok elkobzott földjeire. Sok küzdelme volt a cseh államnak a katolikus egyházzal, míg végre 1929 januárjában létrejött a Vatikánnal az úgynevezett „modus vivendi“, amely többek között kimondja, hogy az egyházmegyék összesnek az országhatárokkal; az érsekek, püspökök, koadjutorok neveit, mielőtt a pápa kinevezné őket, be kell terjeszteni jóváhagyás végett a prágai kormánynak, a szerzetesrendházak főnökei csak cseh állampolgárok lehetnek.

A csehszlovák államnak legnehezebb problémája a kisebbség. A tótok tekintélyes része a pittsburgi egyezményre hivatkozva autonómiát követel, ugyancsak autonómiát követelnek a ruthének is, a magyarok erős ellenzéke a prágai kormánynak; a gazdaságilag is igen erős németiséggel megegyeztek a csehek. Az ilyen poliglott államnak, mint amilyen a cseh állam, az volna a hivatása, hogy lehetőleg minden nemzeti igényt kielégítsen, a cseh nemzet azonban ebben a hebehurgán összetákolt, geográfiai forma tekintetében is idétlen országban teljes hegemoniára törekszik. A kormányhatalom rendszerint koalícióra támaszkodik, amely a legutóbbi választások óta az agráriusokból, klerikálisokból, szociáldemokratákból és nemzeti szocialistákból áll. Egészséges parlamentarizmus azonban a csehszlovákiai pártviszonyok mellett alig képzelhető el. A parlamentarizmus a csehszlovák

államnak nem is fontos szerve; fontos a központi hatalom, amely egyelőre össze tudja tartani a heterogén elemekből összeragasztott országot.

A csehszlovák állam külpolitikai sikereit és tekintélyét Benes Eduárd külügyminiszternek köszönheti, akinek ügyességét, energiáját, éberségét lehetetlenség tagadni. Ő teremtette meg Pasiccsal és Take Jonescuval együtt a kisentente-ot, hogy Magyarország meg se mozdulhasson, ő a katonai egyezményrel megpecsételt francia-cseh szövetség szerzője, s a Népszövetségben eddig olyan nagy szerepet játszott, mintha csak egy konszolidált nagyhatalom állana mögötte. Benes egyik legnagyobb akadályja annak, hogy Európában egy egészséges újjáépítési folyamat megindulhasson.

Az utódállamok közül *Románia* közelíti meg leginkább a homogén nemzeti állam típusát. Összlakossága 16,940.074, s ennek állítólag (a román kimutatások szerint) 73·4 százaléka román, a többi a nemzeti kisebbségek között oszlik meg. A magyarok és székelyek az összlakosság 7·7 százalékát, a németek 4·3 százalékát alkotják. Nagy-Románia mindamellett ugyanabban a szervi betegségben szenved, mint Csehszlovákia meg Jugoszlávia: lakossága nem alkot lelki és kulturális egységet. A fejlettebb kulturális miliőben élő erdélyi románságot egyesítették a balkáni fajrokonaival, de a különbséget, amelyet az erdélyi románoknál a magasabb kultúrához tartozás jelent, lehetetlenség eltüntetni máról-holnapra. Az egységesítési törekvések Romániában is igen erősek, ugyanúgy, mint Csehszlovákiában, vagy Jugoszláviában, de eddig itt sem jártak sikerrel. Erdélyben például ma is érvényben van a régi osztrák polgári törvénykönyv és számos magyar törvény is.

A pártviszonyok a világháború befejezése után nagy átalakulásokon mentek keresztül. A régi konzervatív párt, amely 1914-ben ellenkezte a központi hatalmak ellen való beavatkozást, érthető módon megszűnt és diadalmasan született újjá a Bratianu-féle régi liberális csoport, amely annak idején az entente mellett való beavatkozást sürgette. A háború végén alapította meg Avarescu tábornok a néppártot. Ugyancsak ekkor szerveződött meg a Mihalache-féle parasztpárt. Ehhez később Madgearu és Lupu csatlakoztak s ebből a koalícióból lett Maniuék csatlakozásával a nemzeti parasztpárt. A Bratianu-féle liberális párton nem valami nyugateurópai értelemben vett szabadelvű politikai alakulatot kell érteni; ez Romániában egy hatalmas klikknek az elnevezése, amely szövetkezve a nagytőke meg az ipari vállalatok képviselőivel, hosszú esztendőkön keresztül szinte diktatórikus hatalmat gyakorolt.

A Nagy-Románia megalakulása után először Vajda-Vojvoda Sándor, az erdélyi románok vezére alakított kormányt, őt azonban a

király márciusban egyszerűen elbocsátotta. Az új választásokból Avarescu tábornok néppártja került ki győztesen. A tábornok vagy másfél évig kísérletezett. Elkészítette többek között a földreformot, de elvesztett lett: 1922 január 19-én Bratianu Jonel vette át a kormányt, és a választásokon megszerzett parlamenti többséggel szinte korlátlan hatalommal kormányzott 1926 márciusáig. 1926 január 4-én Bratianuék rendezték a trónkérdést olymódon, hogy Károly trónörököszt lemondatták és fiára, a kiskorú Mihály hercegre ruházták a trónörökös jogokat, aki mellé arra az időre, míg nagykorúságát el nem éri, háromtagú régenstanácsot rendeltek. 1927 júliusában meghalt Ferdinánd király, rá négy hónapra Bratianu, a Nagy-Románia egyik megteremtője költözött el az élők sorából. A régenstanács öccsét, Vintilla Bratianut nevezte ki utódává, belőle azonban hiányoztak bátyjának kitartása, energiája és páratlan adminisztratív képességei.

A nemzeti parasztpárt 1928 nyarán tartotta meg a gyulafehérvári gyűlését. A félelmes arányokban kibontakozó parasztmozgalom a liberális kormány helyzetét hovatovább lehetetlenné tette és Vintilla Bratianu a régenstanács bizalmát is elvesztve, 1928 októberében lemondott. Néhány napos kormányválság után Maniu, a parasztpárt feje alakított kormányt, kinek első dolga volt feloszlatni a kamarát és 1928 decemberében megtartotta a választásokat. Romániában mindig az a párt győz, amelyik választat; most is ez történt: 381 mandátumból 348-at kapott a kormánypárt, a nagy liberális párt mindössze 13 mandátumhoz jutott. Maniu Gyula a magyar közélet iskolájában nőtt fel. Mint fiatal erdélyi ügyvéd került be a magyar képviselőházba, ahol a kis román nemzetiségi csoportnak lett a vezére, s mint ilyen, a tótokkal, a szerbekkel és a szászokkal együtt harcolt a magyar szupremácia ellen, sőt az sem volt titok, hogy összeköttetésben áll Ferenc Ferdinánd trónörökössel. Erdély elszakadása után a királyságbeli román pártok ellen hadakozott, amelyek Erdélyt úgy tekintették, mint román hódítást, s oda is bevitték a náluk megszokott balkáni korrupciót és elnyomást. Maniu kormányrajutása a román kormányzás módszereiben tehát bizonyos új utakat jelentett. Maniu legnagyobbbrészt erdélyi politikusokat vett be kabinetjébe, akik nálunk, Magyarországon tanulták az országkormányzás módszereit, a politikai helyzetben mégsem állott be a várva-várt megnyugvás. A Bratianu-féle klikk ugyanis nehéz örökséget hagyott Maniura: megoldhatatlannak látszó gazdasági és pénzügyi válságot. Közben Károly trónörökös, aki 1928 óta készült a visszatérésre, (1930 június 6-án) repülőgépen váratlanul Kolozsvárra érkezett, onnét pedig Bukarestbe ment. Miután Maniu lemondott, a néhány napig tartó Mironescu-kormány megsemmisítette az 1926-i trónfosztó törvényt és Károly trónörököszt királynak nyilvánította.

Károly arra törekedett, hogy az összes pártokat összefogva, koalíciós kormányt alakíttasson, a liberálisok és a parasztpártiak között azonban áthidalhatatlan ür tátongott. Maniu lassankint kibetegedett. Utóda Mironescu lett, aki azonban nem tudván elsimítani az egyre nagyobbra tornyosuló pénzügyi bajokat, lemondott, s ekkor a kabinet-alakítást Jorga, a bukaresti egyetem rektora, a kis nemzeti demokrata csoport vezetője vállalta. Jorga 1931 májusában választatott és a román kormányhatalom megszokott eszközeivel legázolta a nagy parasztpárti többséget és alig néhány tagot számláló kis csoportja mint diadalmas kormánypárt vonult be a bukaresti parlament termébe.

A román állam két súlyos belső bajban szenved, egyik a nép nagy tömegeinek tudatlansága, a másik a közigazgatás egész Európában páratlanul álló korruptsága. A korrupciót a román fanariota-rendszer honosította meg, amely nem tudja megváltoztatni ősi balkáni lényegét. Románia utolsó tízesztendős története azt is mutatja, hogy minden nagyobb esemény, változás váratlanul, robbanásszerűen következik be. Titokzatos erők működnek és sosem tudjuk, mikor következik be meglepetésszerűen nagy változás; Románia a politikai kiszámíthatatlanságok hazája.

Csehszázághoz hasonló módon nemzetiségi konglomerátum az új jugoszláv állam is. A 12 milliót valamivel meghaladó lakosságából 4,600.000-et tesznek ki a szerbek, közel 3 millióra rúgnak a horvátok, millió felül vannak a szlovének, félmillió a magyarság száma, s a többi megoszlik a kucó-oláhok, németek, albánok, törökök s egyéb nemzeti kisebbség között. A délszláv állam az 1917 júliusban nyilvánosságra került Korfu-szigeti deklarációval született meg, melyet Pasics és Trumbics írtak alá, amelyben kimondották, hogy a délszláv népek: a szerbek, a horvátok, a szlovének egy állammá egyesülnek, a Karagyorgyevics-dinasztia uralma alatt.

A szerbek, akik a horvát, szlovén és egyéb területeknek országukhoz való kapcsolását úgy fogták fel, mint a világháborúban aratott győzelmük sikerét, mindjárt kezdetben elárasztották az országot korrump balkáni hivatalnokokkal, ugyanúgy, mint a csehek a Felvidéket és Ruszszakrajnát csehekkel. Ámbár a horvátok és a szlovének hallani sem akartak a Nagyszerbiába való beolvasztásukról, s meg akarták tartani közigazgatási és kulturális autonómiájukat — ami a korfui egyezményben és később a genfi tanácskozásban az egyesülés feltétele volt —, az új jugoszláv alkotmány, az úgynevezett Vidovdán-alkotmány az összes új területeket központosította Belgrád uralma alá.

Az új kormányt 1918 végén Protics Sztoján alakította meg. Ennek a kormánynak húsz tagja közül tizenhárom volt a szerb és csak öt a horvát, ami azt mutatta, hogy a szerbek nem hajlandók számuk arányá-

ban megosztani a horvátokkal és szlovénekkal az uralmat. Az ideiglenes nemzetgyűlés 1919 márciusban ült össze, de mivel a horvátok el se mentek Belgrádba, a kormány abszolutisztikus módon intézte az államügyeket. A régi Pasics-féle radikális párt, amely a nagyszerb agitációt Karagyorgyevics Péter trónrajutása után megindította, továbbra is többségben maradt; mellette csak Davidovics Ljuba demokrata pártja számított. Ez a párt a szerbek mérsékelt elemeit, valamint a horvátoknak, szlovéneknek azokat az elemeit foglalta magában, akik a délszláv egység hívei voltak. 1919-től kezdve a kormányválságok egymást érték. Decemberben Davidovics alakított kormányt, utána 1920 februárban ismét Protics, majd Vezlics Milenko. Az 1920 novemberi választásokon Radics István horvát parasztpártja 49 mandátumot kapott, ugyanakkor a kommunisták 58-at. 1921 január 1-én Pasics Nikola, a szerbek legnagyobb politikusa, a Nagy-Szerbia egyik megteremtője alakított kormányt. Az ő elgondolása szerint szerkesztették meg az új jugoszláv alkotmányt, amelyet a nemzetgyűlés Szent Vid napján, 1921 június 28-án el is fogadott. (Innét a Vidovdán-alkotmány elnevezés.) Pasics centralisztikus módszerekkel kormányzott két esztendőn keresztül. 1923 márciusában választatott és 312 mandátum közül 108-at kapott meg, de ugyanakkor Radics horvát parasztpártja 72 mandátumra tett szert, s ezzel olyan erős parlamenti csoporttá nőtt, hogy bármikor felboríthatta a szkupstinában az egyensúlyt. Radics nagy győzelme után nemzetvezérré lett.

Az igen művelt, de temperamentumos és szertelen ember ettől fogva a horvát és szlovén hazafiak reménye. Támadó beszédeivel úgy magára bősztette a kormányt, hogy letartóztatását csak meneküléssel kerülhette el (1923 július). Először Angliába ment, abban a reményben, hogy az angol politikai köröket megnyeri a szövetséges Jugoszlávia eszméjének, de süket fülekre talált. Innét Moszkvába utazott és a III. Internacionáléhoz csatlakozott, amivel azt érte el, hogy a Pasics-kormány megszavaztatta a kommunisták ellen irányuló államvédelmi törvényt és ezt rögtön érvényesítette a horvát parasztpárt ellen. 1924 november 6-án a Pasics—Pribicsevics-féle koalíció lépett kormányra, amely 1925 februárjában választatott, minden eddig felülmúló példátlan terrorral. De Radics így is 67 mandátumot kapott. Ekkor következett be Radicsék nagy feltűnést keltő pálfordulása. Radics Pavle képviselő a párt nevében a szkupstinában nyilatkozatot terjesztett elő, melyben bejelentette a horvát parasztpártnak a Vidovdán-alkotmányhoz való csatlakozását, s a nyilatkozat elhangzása után a parasztpárt belépett a kormányba. A Pasics—Radics-féle koalíció nem maradt tartós, mert a horvát paraszttömegek elfordultak elveiket megtagadó vezéreiktől.

Az elaggott Pasicsot 1926 áprilisában Uzunovics Nikola, a radikális párt egyik jelentéktelen tagja váltotta fel a kormányelnökségben. Az 1927-i választás után a Korosec-féle szlovén csoport belépett a kormánykoalícióba, amelyet Vukicsevis alakított, aki Uzunovicsot még 1927 áprilisában követte. A gyenge és tehetségtelen Vukicsevis-kormány tehetetlen volt a parlamenti anarchiával szemben. Radics hívei nap-nap után hallatlan botrányokat rendeztek. Ekkor következett be a szkupstinában elkövetett merénylet, amely csak azokat lephette meg, akik nem ismerik a délszláv erkölcsöket és temperamentumot. Racsics Punisa Pasics-párti képviselő lelőtte Radics Istvánt és Radics Pált, egy harmadik horvát parasztpárti képviselővel együtt. Sándor király a véres botrány után koalícióval kísérletezett; július 27-én Korosecet bízta meg a kormányalakítással, aki megpróbálta jóakarattal leszerelni a végsőig elkeseredett horvátok ellenállását. A horvátok azonban tovább lázongtak; otthagyták a szkupstinát és augusztusban tartott zágrábi nagygyűlésükön kimondották, hogy többé nem vesznek részt a belgrádi parlament tanácskozásaiban. A fenyegető felfordulás arra indította a királyt és a régi nagyszerb kamarillát, hogy semmisítsék meg az alkotmányt, töröljék el a parlamentet és proklamálják az uralkodó diktatúráját. 1929 január 6 óta Jugoszláviában diktatúra van, amely átszervezte a közigazgatást és eltörölve az S. H. S. királyság elnevezést, a délszláv államot oszthatatlan, egységes jugoszláv államnak nyilvánította. Zsifkovics tábornok katonai kormánya rendeletekkel kormányzott egészen az 1931. év végéig. A szeptember 2-án megjelent királyi dekrétum Jugoszláviának új alkotmányt adott, s az új ország visszakapta kétkamarás parlament formájában a népképviselőket — de csak papíron. A szavazás nyílt, s az ellenzék jelölteket nem is állíthat. Az októberi választás a tényleges helyzeten nem sokat változtatott: a diktatúra megmaradt, csak más formát öltött.

Az úgynevezett kisentente-nak, az előbbi három állam 1920-ban létrejött szövetségének tevékenysége főképen abban nyilvánul, hogy éber szemmel figyelje Magyarországot. Az 1921 márciusi királypuccs alkalmával Benes rögtön tudtára adta a magyar kormánynak, hogy Csehország blokád alá veszi Magyarországot, s katonai tüntetést rendel el, ha a király az országból el nem távozik. Még erőteljesebb volt a kisentente-államok fellépése 1921 októberében a második királypuccs alkalmával. Nem elégedtek meg katonai tüntetéssel, hanem felszólították Magyarországot, hogy rögtön törvényben mondja ki a Pragmatika Sanctio érvénytelenségét. A három ország defenzív és offenzív szövetsége 1921 óta egyre szilárdabb. 1921 április 23-án Románia és Csehország között jött létre katonai egyezmény és szövetségi szerződés; ugyanebben az évben június 7-én Románia és a Szerb-Hor-

vát-Szlovén Királyság léptek szerződésre egymással; 1922 augusztus 31-én Jugoszlávia és Csehország kötnek egymással szövetséget. Gazdasági kapcsolatot, ámbar a kisentente-konferenciákon a gazdasági kérdések mindannyiszor szöbakerültek, az érdekellentétek miatt a három állam között eddig nem sikerült létesíteni; kapcsolataik politikai természetűek és közös eljárásaik arra irányulnak, hogy Magyarország minden ellenük irányuló megmozdulását elfojtsák.

Az újjáéledt *Lengyelország*, a Polonia restituta, sok bajjal, nehézséggel, küzdelemmel kezdte meg több mint százéves megszakítás után állami életét. A bajok érthetőek: a nemzet annyi időn keresztül háromfelé szakítva és szétszítva három különböző jellemű és más-más módszerek szerint kormányzott állam között, nem tudta máról holnapra megteremteni a modern nemzeti állam kellékeit és létfeltételeit. Franciaország, amely Amerika mellett legtöbbet tett az ország feltámasztásáért, az új lengyel államot védőszárnyai alá vette. Mialatt a lengyel állam a belső szervezkedés nehézségeivel küzdött, 1920 tavaszán a határkérdések miatt háborúba keveredett Oroszországgal. Először a lengyelek győztek, Oroszország azonban, amelynek ekkor már erős hadserege volt, ellentámadásba ment át és a megvert lengyel hadsereget egyre szorították Varsó felé. Már-már úgy látszott, hogy a gyászos emlékü Ostrolenka melletti vesztett csata balvégzete lesz Lengyelországnak, midőn megjelent Weigand francia tábornok, aki gyorsan rendbeszedte a lengyel sereget. Pilsudszky tábornagy győzött: Grodnónál, Breszt-Litovszknál, Lucknál, a világháború emlékezetes csatahelyein az orosz sereg súlyos vereségeket szenvedett. Lengyelország az 1920 október 12-én aláírt békében visszanyerte 1772-ben elvesztett területeinek legnagyobb részét.

A parlamentarizmus gépezete folyton megakadt, s a belpolitikai nehézségek egyre nyomasztóbbakká váltak; hasztalan támogatták az új országot bőkezűen Amerika meg Franciaország. Az első 1919-i országgyűlésen több mint 50 politikai párt volt, ami már magában lehetetlenné teszi az egészséges parlamentáris kormányzást. Szerencsére Lengyelországnak kiváló, erőskezű vezető személyisége akadt Pilsudszky József tábornagy személyében, aki valamikor a cári hadseregben szolgált és lengyel nacionalista érzelmei miatt Szibériát szenvedte végig, majd a világháború alatt résztvett hazájának feltámasztásában. Pilsudszky több esztendőn keresztül valósággal diktátori hatalommal kormányzott; a széthúzó, sok pártra bomlott, vitatkozó parlamenttel szemben ő képviselte a szilárd nemzeti akaratot. Kezdetben együtt kormányzott Paderevszkyvel, a világhírű zongoraművésszel, aki az első lengyel kormányt megalakította. 1922 december 9-én Pilsudszky lemondott és utódává Narutowitzot választották meg, akit azonban egy

nacionalista merénylő december 16-án meggyilkolt. December 20-án Wojciechowskyt, a baloldaliak jelöltjét választották meg elnökké. Pilsudszky most egy időre kiszorult a politikából. Közben Lengyelország ugyanúgy, mint ebben az időben Németország, Ausztria és Magyarország, belezuhant egy rettentő pénzügyi válságba. Az új lengyel pénz, a lengyel márka, az infláció következtében folyton veszítette értékét és végre 1927 tavaszán egykori értékének egymilliónyolcszázvezred részére zuhant. Az országgyűlés diktatori hatalommal ruházta fel Grabszky pénzügyminisztert, aki a máshol is bevált eljárásokkal: az állami bevételek és kiadások egyensúlyba hozatalával és külföldi kölcsönnel rendbehozta Lengyelország pénzügyeit. A márkát stabilizálták, megszervezték a lengyel bankot (Bank Polski) és áttértek az új frankértékű, aranyalapú pénzre, a zlotyra. A kormányválságok továbbra is egymást érték; Pilsudszky ekkor türelmét veszítve, 1926 május 12-én nagy katonai készültséggel bevonult Varsóba, s az ellenzék ellenállását az utcai harcokban leverte. Nem vállalt sem miniszterelnökséget, sem az államfői méltóságot nem ruházta magára. Az 1928-i választásokon Pilsudszky erőszakos eszközökkel szerzett magának többséget, de azóta nagyobb válságok nem zavarták az ország belpolitikai életét.

Oroszország a világpolitika legnagyobb kérdése és a szociológiai tudományok legnehezebb talánya. Az orosz cárizmus világveszedelem volt a XIX. és XX. században; az orosz expanzív törekvések a távol Keleten és a közel Keleten ébrentartották az európai hatalmak féltékenységét, izgalomban tartották Angliát, később Ausztria-Magyarországot és Németországot; rengeteg akcióval igazolható, hogy a telhetetlen orosz imperializmus volt a világháború egyik főoka. Az új Oroszország még nagyobb világveszedelem, mint a régi volt. Az a társadalmi és államrend, amelyet a bolsevista Oroszország tizennégy esztendő óta tűzzel-vassal, az erőszaknak, terrornak minden elképzelhető nemeivel próbál megvalósítani, nyugtalanítólag hat az egész művelt világra, mert a bolsevizmusnak ott vannak a többé-kevésbé megszervezett hadai minden országban.

A bolsevizmus a félázsiai Oroszországnak ugyanolyan sajátosságos szellemi terméke, mint Olaszországnak a fascizmus. Ez az ország ma ugyanolyan kísérletnek az áldozata, mint kétszáz esztendővel ezelőtt volt Nagy Péter cár alatt, aki barbár népét erőszakkal ki akarta vonszolni Ázsiából és alattvalóinak a csontjain építette fel az új orosz fővárost. Az orosz bolsevizmus mélyebb okait az erkölcsi területen kell keresnünk. Ebben a félcivilizált országban nem alakultak ki az idők folyamán tiszta, világos erkölcsi fogalmak; nincs meg a jónak, a rossznak az a kikristályosodott formája, melyet az európaiak a keresztény

egyházak erkölcsi fegyelmező hatásának köszönhetnek. Ez az erkölcsi demarkációs vonal az, amely Oroszországot elválasztja Európától, és amíg ezek a különbségek fennállnak, addig a bolsevizmus nagyobbarányú térhódításától nem kell tartanunk.

Szocializmus-e a bolsevizmus és milyen kapcsolatban van az európai szocializmussal? Ezt a kérdést többen felvetették az orosz bolsevizmusnak ma már könyvtárt kitevő irodalmában. Werner Sombart szerint a bolsevizmus nem egyéb, mint a marxizmus szószerint átültetve az életbe. Az európai szocialisták teorétikusai a legerélyesebben tiltakoznak ez ellen az állítás ellen, és szerintük a bolsevizmusnak a marxizmushoz semmi köze sincs; a marxizmus csak fejlődés útján, mint az evolúciónak természetes terméke valósulhat meg. A bolsevizmus Marx tanításaiból egyformán igazolható és cáfolható is. Marx osztályharcot, osztályuralmat hirdetett és materialista etikát. Igaz, hogy tanításainak megvalósítását az evolúcióra bízta, de viszont a forradalmat és a forradalmi erőszakot úgy tekintette, mint rendkívül fontos faktort, amely a mindenható termelőerőt munkájában elősegíti. Azt mondhatjuk, hogy a bolsevizmus részben a marxizmusnak, részben az orosz nihilizmusnak sajátos keveréke, s legtalálhatóbb elnevezése: „ázsiai szocializmus“. A szovjetrendszer elméleti alapja elsősorban kétségtelenül a marxizmus. A filozófiai marxizmus sivár, régen megcáfolt, idejétmúlt materializmusát a bolsevisták mint örökérvényű hitételt vallják. Istent, lelket tagadnak és ezzel együtt az embernek minden magasabbrendű vallási vagy metafizikai rendeltetését. Az ateizmus náluk dühös fanatizmussá, a vallásos hitnek egyik formájává lett. A bolsevizmus emberei minden lelkiségüktől megfosztva, vegetatív életet élő lényekké degradálódtak, akiknek értelmi munkája sem irányulhat másra, mint gazdasági javak előállítására. A rendszer emberei megcsontított értelemmel, morális lényükből kivetköztetve, mint géprészek, mint termelő számok élnek a maguk egyhangú, állati életét és elkobozott emberi jogaik fejében kárpótlásul legfeljebb szabadszerelmet kapnak.

Csoport- vagy egyéni diktatúra-e a bolsevizmus? Ezt a kérdést szintén nehéz eldönteni. Dzsingisz khán és Tamerlán tatár birodalma, ahol minden agyon volt rendszabályozva, ahol az alattvalók életének minden apró-cseprő mozzanatát ellenőrizte a mindenható államhatalom, megdöbbentően emlékeztet a Szovjet-Oroszországra. Csodás módon összetalálkoztak a régi tatár államrend és a modern marxizmus. A bolsevisták elvetették a modern demokrácia többségi elvét, mely azon a megfontoláson alapul, hogy egyikünk sincs a kinyilatkoztatott, megmásíthatatlan politikai igazság birtokában, ezért az helyes, amit a többség annak tart; ők azt mondják, hogy a megcáfolhatatlan igaz-

ság birtokában vannak, tehát joguk van a saját akaratukat ráerőszakolni a többségre.

A szovjetrendszer külsőre csoportdiktatúra, amely a körülbelül kétmillió tagot számláló orosz kommunista párton nyugszik. Ez a kis csoport nem alkotja a lakosság két százalékát. Ezért a szovjet hatalmat tisztán azon a tényen alapul, hogy a modern fegyverek korában a fegyveres kisebbség elnyomja a fegyvertelen többséget. A tanácsköztársaság intézménynek a legfőbb központi szerve és az orosz tanácsköztársaságok szövetségének reprezentáló intézménye az úgynevezett központi bizottság, amely körülbelül azt a szerepet tölti be Oroszországban, amit Olaszországban a fascista nagytanács. A központi végrehajtóbizottság feje volt annak idején Lenin, akit Sztalin követett. Ez a központi végrehajtóbizottság két részből, két bizottságból: a közigazgatási és a politikai bizottságból áll. A kettő közül a politikai bizottság a fontosabb. A 450 tagú központi bizottság politikai bizottságának főtitkára ma Sztalin, aki valóságban a legfőbb hatalmat gyakorolja. A népbiztosok kormánya, amelynek Rykov az elnöke, 14 tagból áll s egyes tagjai bent vannak a központi végrehajtó bizottság politikai bizottságában is. A központi végrehajtóbizottság tagjait a kétévenként összeülő s 1200 tagu szovjetkongresszus választja, amelyben a falusi és a városi tanácssejtek kiküldöttei foglalnak helyet. A III. Internacionále végrehajtóbizottsága — a sokat emlegetett komintern — a központi végrehajtóbizottsággal parallel működik, s ennek az élén is a politikai bizottság főtitkára áll.

A tanácsuralom tehát látszólag pártidiktatura; a valóság azonban az, hogy sem a népbiztosok tanácsa, sem a központi végrehajtó-bizottság, sem a komintern nem tehetek semmit annakidején Lenin akarata nélkül és ma sem tehetnek semmit Sztalin beleegyezése nélkül. A tanácsköztársaság választási törvénye úgy van megszerkesztve, hogy a szavazók, akik közül az önálló iparosok, kereskedők, gazdák, papok ki vannak zárva, csak eléjük terjesztett listára szavaznak s a listákon szereplő neveket választás előtt egy bizottság válogatja ki. A szovjetkongresszus tagjainak megválasztására a helyi szovjetek elektorokat választanak; a városi szovjetek 25.000-et, a falusi szovjetek 125.000 szavazót.

Hogyan építette most már újjá a bolsevista diktatura Oroszországot? Vegyük sorra a tulajdont, a termelés, a pénz, a kereskedelem, a család, a vallás kérdését.

A kommunizmus legfőbb lényege abban nyilvánul meg, hogy a magántulajdont és vele együtt az egyéni kezdeményezést és felelősséget a gazdasági termelésben megsemmisítse. Homlokegyenest ellentéte tehát a kommunizmus a nyugateurópai gazdasági liberalizmusnak,

amely azt tanítja, hogy az egyes ember kezdjen, vállalkozzék, üzletéért viselje a felelősséget, küzdjön meg a konkurenciával; a kommunizmus azt követeli, hogy az ember minden kezdeményezése szűnjék meg, a termelőeszközök átmennek az állam tulajdonába és a hatalom mindenható ágensei irányítják a termelést. Ezt mondták ki a bolsevisták még 1917-ben, midőn hatalomra jutottak, legalább elvben. Ez az elv nem maradt pusztá célkitűzés, megvalósítottak belőle annyit, amennyit lehetett. Minden termelőeszköz és minden fontosabb tulajdon, a gyárak, az ipartelepek, a bányák, a vasutak, a házak, a földek mind átmentek az állam tulajdonába; Leninék a földet csak ideiglenesen hagyták meg a parasztok kezében. Államtulajdonba vették legelsősorban az ipari nagyüzemeket, az ipartelepeket és hatalmas bürokráciát szerveztek az ipari termelés irányítására. Faguet írja, hogy a megvalósult szocializmus az „egyetemes bürokráciát” jelenti. Ez a tétel bebizonyult Oroszországban: 1922-ben 1,320.000 szovjethivatalnok irányította a termelést, 1924-ben 1,500.000, 1930-ban már 4,596.000. Mondanunk sem kell, hogy ez az évről-évre szaporodó szovjetbürokrácia rengeteg költséget emészt fel. Oroszországnak nem nagy, de egyre gyarapodó ipara volt a világháború előtt. 1911—13-ban 649·3 millió pud szén, 167·9 millió pud vasércet, 84·2 millió pud nyersvasat, 69·4 millió pud öntöttvasat termelt az orosz birodalom. A szovjetideál a gyár, a füstölő gyárkémény és a rendszernek valósággal istene a gép. A géppel való bánáshoz azonban erkölcsi erők is kellenek. A gép igazi hazájában, az Északamerikai Egyesült Államokban ma is megvan a puritanizmus morálja, s még itt is panaszkodnak, hogy az embert a gép igájába hajtotta. A lélektelen s a lelki erőket tagadó szovjet tizennégyesztendő s rettentő erőfeszítéssel alig tudta annyira vinni, hogy a világ legnagyobb nyersanyagtermő országában, ahol a nagyiparnak összes erőforrásai bőségben megvannak, előállítson a maga erejéből, saját munkásaival, saját tervezőivel egy gőzmozdonyt. 1917—18-ban, amidőn Lenin kiadta a „rabold el a rablottat” jelszót, a munkások tanácsai rögtön beleültek a gyárakba és megkezdődött a kommunista termelés. A kommunista termelés első esztendeje azonban siralmas eredménnyel végződött: a munkások a fegyelemnek nem vetették magukat önként alá, a berendezéseket tönkretették, rettentően költséges befektetéssel alig termeltek valamit. Az integrális kommunizmusnak ez a siralmas csődje arra indította a tanácsköztársaság ipari vezetőit, hogy átszervezzék az egész ipari termelést. Ekkor trösztöket szerveztek, s felállították az államosított iparnak azokat az új adminisztratív formáit, amelyek többé-kevésbé a kapitalista rendszer trösztjeinek voltak a másolatai; 459 nagy trösztöt állítottak fel és még több ezer kisebb üzemet. A szovjet ilyenformán fejlődésének ebben a második fázisá-

ban az államkapitalizmusra tért át: a kapitalista vállalkozó az állam lett, bérabszolgája a munkás, akin a szovjethatalom állítólag nyugszik, s a többnyire kommunista érzelmű trösztvezérek a magángazdálkodás elvei szerint vezették az állam tulajdonában levő nagy- és kisüzemeket. Ez a rendszer egész 1927-ig fennállt, amidőn a június 29-i dekrétummal az összes trösztöt ismét centralizálták. Ez volt a szovjettermelésben a harmadik kísérlet. Rettentő erőfeszítéssel, a munkások és a munka szigorú megrendszabályozásával, külföldi szakértők, mérnökök bevonásával elérték annyit, hogy a vastermelés 1930-ban megközelítette az 1913-i termelés nivóját. A külföldi szakértők, akik bentjártak Oroszországban s az ipari termelést mélyrehatóan tanulmányozták, megállapították, hogy a centralizált államkapitalista orosz nagyüzemek sokkal nagyobb önköltségi áron termelnek, mint a külföldi magánkézben levő vállalatok, viszont tizennégyévi kísérletezés után sem mennyiségben, sem minőségben nem tudták a cári Oroszország nagyipari termelését elérni.

Még tán ennél is tanulságosabb a pénz története a kommunista Oroszországban. A pénzt, a modern időknek ezt a titokzatos hatalmaságát, amelynek igazi lényegét máig sem ismerjük, s amelyet alig tudunk meghatározni, a kommunisták mellőzni akarták. A marxizmus fölösleges, amellet átkos intézménynek tartja a pénzt, amely a takarékosoknak gyűjtésre, tőkeszerzésre s ilyenmódon kizsákmányolásra nyújt lehetőséget. Bucharin kijelentette, hogy a pénz a kommunista forradalom diadala után rögtön elveszti jelentőségét. A szocialista társadalomnak nincsenek pénzügyei — mondták a propagandisták. Csakhogy az ipar mindjárt kezdetben összeomlott s a munkásokat fizetni kellett, nemkülönben a parasztoknak is meg kellett fizetni terményeiket. Lenin és munkatársai úgy gondolták, hogy a pénzt, ha már nem semmisíthetik meg egyszerre, inflációval lerontják, s majd így minden értékét elvesztve, a forgalomból magától kiesik. De tévedtek: a pénzt mint csereeszközt és értékmérőt nem tudták nélkülözni és 1924-ben visszaállították a régi egy rubel értékű aranypénzt, amelyet cservonecnek neveztek el; megszervezték az új állami bankot, amely a bankjegyek kibocsátására jogot kapott s az új bankjegyeket 25 százalékgig arannyal, azontúl platinával, valutákkal és váltókkal fedezték. A rossz gazdálkodás, az ötéves terv, a külföldi agitációk költségei azonban annyiba kerültek, hogy az állami bank kénytelen volt fedezetlen bankjegyeket kibocsátani s az ily módon feleresztett cservonec 1930-ban értékének csak egyötödét érte.

A marxizmus szerint a kereskedelem felesleges, amellet élősdijellegű foglalatosság, amiért is a jövő kollektív társadalmában semmi helye sincs. A bolsevista forradalom azért abban látta első feladatát,

hogyan a kereskedelmet, a kapitalista társadalmi rendnek az ő felfogása szerint legkárhozatosabb visszaélését megszüntesse. Az 1917-től 1921-ig tartó borzalmas gazdasági nyomorúság és fejetlenség azonban, amelyhez hasonló a történelem szinte nem ismer, Leninre és társaira kijózanítólag hatott és az 1921 márciusában kitört matrózlázadás után visszaállították a kereskedelmet. Ezzel kezdődött meg Oroszországban az az új gazdasági irány, melyet a világsajtó Nep szóval szokott jelölni. (A Novaja Ekonomicseskaja Politika, új gazdasági politika rövidítése.) A Nep ellen azonban a szélső kommunisták részéről csakhamar megkezdődtek a támadások. Lenin már a reformok terére lépett, de ő a bolsevista Oroszország nem kis szerencsétlenségére meghalt s utána Sztalin és a szélső kommunisták kezébe került a hatalom. Trockij Leó száműzetése után a szélsőséges kommunisták végleg felülkerekedtek és ettől fogva rossz napok jártak a Nep-re: agyonrendszabályozták a kereskedelmet, sanyargatták, büntették a kereskedőket, elharácsolták pénzüket, végre 1927—28-ban az egész új gazdasági rendet lehengerelték. Ebben az esztendőben kezdődik az orosz kommunizmus harmadik fázisa. Azóta erőltetik a javaknak állami szétosztását, ami rettenően lassú és a szükségleteket csak úgy elégíthetik ki annyira-amenyire, hogy az élelnívót a legalacsonyabbra leszállították.

A külkereskedelem Oroszországban 1924 óta állami monopólium. Az orosz szovjet kereskedelmi népbiztossága arra törekszik, hogy a külkereskedelmet lehetőleg emelje, hogy így mennél több valutát kapjon külföldről, a külkereskedelmi deficitet azonban eddig nem sikerült eltüntetnie. 1924 óta csak két deficitmentes esztendeje volt az orosz külkereskedelemnek. A legnagyobb összegű kivitel 1928—29-ben 890 millió rubelt tett ki, a legnagyobb összegű behozatal pedig 946 milliót. Oroszország exportja azonban a brutális rendszabályok, a lakosság élelnívójának leszállítása mellett sem érte el a cári Oroszország exportjának felét. A kivitelt megnehezíti az, hogy Oroszország a bürokrácia óriási költségei miatt most igen drágán termel, ugyanakkor a kormánynak állandó problémája a lakosság ellátása meg a szegénység. A szovjetdumping, ami a nyugateurópai gazdasági köröket az utóbbi esztendőkből annyit foglalkoztatta, tisztán forradalmi célokat szolgál: a nyugateurópai kapitalista államok és Amerika felforratását. Célja még az is, hogy Oroszország, amelynek pénze a névértékének csak egyötödét éri, mennél több jó pénzt kapjon külföldről, amit úgy ér el, hogy a legminimálisabbra lenyomja a lakosság szükségleteit. A búza termelési költségei 1913-ban a cárizmus idején a piaci árnak 37,1 százalékát tették ki, ma a szovjetgazdálkodás alatt a bürokraták által vezetett nagyüzemekben a termelési költségek 69,6 százalékra rúgnak. Az orosz állam a dumpinget azért hajthatja végre, mert

nem törődik azzal, hogy lakossága esetleg éhezik, azonkívül a szovjet-törvények által kimondott munkakényszer alkalmazásával elegendő ingyen munkaerő áll rendelkezésére.

Oroszország a Sztolipin-féle földreformmal megindult az egészséges fejlődés útján, mert egy 95 százalékbán földműves lakosságú és talajviszonyainál fogva agrárkultúrára rendelt országnak az lett volna a természetes jövője, hogy lassan agrárdemokráciává alakuljon át. Oroszországot ebben a természetes fejlődésben a bolsevizmus megakasztotta. A kommunistáknak az a tervük, hogy a parasztságot is proletarizálják. A földbirtokosoktól vagy 40 millió deszjatin területnyi földet koboztak el, a jobbmódú parasztságtól 50 millió deszjatint vettek el kárpótlás nélkül, s ezeken az elkobzott birtokokon nagy mezőgazdasági termelőközösségeket rendeztek be. Milyen eredménnyel járt a szovjetgazdálkodás, ezt a szakértőknek az a megállapítása mutatja legjobban, hogy 1914-től 20-ig a parasztság soraiból 14 millió ember pusztult el Oroszországban. A parasztság életszínvonala túlalacsony volt a cárizmus alatt is; akkor a fejre eső jövedelem a parasztságnál 113 rubelt tett ki; ez a szám 1926-ig 83 rubelra zuhant le. A parasztságnak 1930-ig 50 százalékat proletarizálták, 20 százaléka mint „felesleges ember“ bevonult a városokba, hogy ott munkát, vagy munkanélküli segílyt kapjon, a többi ellen a szovjet írtóháborút folytat. 1929-ben Sztalinék a jobbmódú parasztok, úgynevezett kulakok ellen intéztek támadást; földjeiket elszedték és kollektív üzemekké alakították át, őket magukat pedig nyomorba döntötték. A kollektívizmusban odáig mentek, hogy államtulajdonba vették nemcsak a földet, hanem még a mezőgazdasági berendezkedéseket és az állatokat is, s ezzel a jobbmódú s termelő parasztságot, amely táplálta volna az ipari központokat, koldusbotra juttatták.

A sokat emlegetett ötéves terv Oroszország teljes industrializálását foglalja magában, hogy megvalósuljon a kommunisták álma, a nagyipari tömegtermelés. De amíg Amerikában a korlátlan szabadverseny s egyéni szabadság hazájában a nagyipari tömegtermelés természetes és organikus fejlődésnek az eredménye, kétséges, hogy lehet-e Oroszországot industrializálni, amely természeti alkatánál fogva agrár jellegű, az iparnak és gépkultúrájának pedig tradíciói nincsenek. 1933-ban kellene az ötesztendő tervnek befejeződnie, de a végrehajtás 1931-ig folyton akadályokba ütközött. Ami eredményt eddig az industrializálás terén elértek, annak köszönhető, hogy a vállalatokat jelentékeny részben kapitalista országok finanszírozták és hogy busás fizetésekkel átcsalták Oroszországba a kapitalista országok mérnökeit és gyáripari szakembereit. Az elfogulatlan szakértők megállapításai szerint az áruk sokkal silányabbak a nyugateurópai áruknál és az

orosz ipar a kvalitásban való különbség mellett jóval nagyobb önkölt-ségi áron termel, mint a nyugateurópai nagyipar.

Szovjetország bevallott külpolitikai programja az egész világ bolsevizálása minden eszközzel. A Komintern célhoz vezetőnek tart a lelki infekció és propaganda szerény eszközeitől kezdve a gyilkosságig, a háborúig minden eszközt és módot. Nagy erővel vetette rá magát a szovjetpropaganda Ázsiára és főleg Kínára. A primitív vagy félig civilizált ázsiai országokban nem annyira a kollektívizmus jelszavaival, mint inkább nemzeti jelszavakkal harcol a szovjet. Oroszország ma háborút visel az egész művelt világgal. Hadat üzent mindannak, amit az európai kultúra évszázadok óta alkotott: az emberi szabadságjogoknak, az egyéniség szentségének, a vallás, a gondolat-szabadság magasztos elveinek, proletarizálni akarja az egész emberiséget, ami ha sikerülne, a barbárságba való visszasüllyedésünket jelentené. Fennmaradásában igen nagy része van Európa immoralitásának, s az európai kapitalizmus példátlan önzésének, amely nem áll támogatni egy olyan rendszert, amely őt halálra ítélte.

Bulgária, ez a paraszti józansággal kormányzott ország, I. Boris király energikus kormányainak vezetésével meglehetősen kiheverte a vesztett háború csapásait. Kevésbé megszilárdultnak látszik Görögország, annak ellenére, hogy a szövetségesek jóvoltából elég bőven részesedett a győzelem áldásaiban. Miután a „Nagygörögország“ déli-bábjá a törökök győzelme következtében szétfoslott, forradalmak és trónválság követték egymást, amelyek 1924 tavaszán azzal végződtek, hogy a dinasztia elűzték és kikiáltották a köztársaságot.

Sokkal több érdekességet nyújt és több figyelmet érdemel az új *Törökország*. Ezt az országot a békeszerződések készítői valósággal halálra ítélték, nem számolva azzal, hogy ott már a XIX. század második felében megszületett az életakaratnak új formája: az ifjútörök mozgalom. A nehéz időkben nemzetvezér is támadt Musztafa Kemal pasa személyében, aki az új Törökország megteremtésében ugyanazt a szerepet tölti be, amit a nyugati népek gondviselészerű államférfiai és hősei. Nagy egyéniségek a török nemzet történetében nem ritkák. A szultánok között három is van, akiket a világtörténelem legnagyobb uralkodói közé sorolhatunk: II. Mohamed, Konstantinápoly, II. Szelim, Egyiptom meghódítója, II. Szulejman, a nagy törvényhozó és szervező. Az új Törökország megteremtője ezek közé tartozik. Musztafa Kemal (született 1881-ben, Szalonikiban) kitüntette magát már a világháború alatt, de akkor a hiú Enver pasa nagyravágyása miatt tehetségéhez

mérten nem érvényesülhetett; csak az összeomlás után érkezett el az ő ideje, midőn Törökországot csak egy rendkívül erős akarat, egy nagy egyéniségnek teremtő tevékenysége menthette meg a végső katasztrófától.

Az ifjú törökök, akik a sèvres-i békeszerződés kegyetlen végzéseibe nem nyugodhattak bele, Erzerumban Musztafa Kemal köré sereglettek; megalakították az első török nemzetgyűlést, s miután kimondották, hogy ez a török nemzet szuverén testülete, megkezdték a nemzeti ellenállás megszervezését (1919 szeptember). Ebben az időben adott életjelt magáról egy másik nagy nemzeti mozgalom is: az olasz fascizmus. A török nemzetgyűlés kimondotta, hogy a kalifátus hatalmát megdönti, s megszünteti a fizikailag, erkölcsileg degenerált VI. Mahmud szultán uralmát, aki a nagyhatalmak kapzsiságának teljesen szabad folyást engedett. A nemzetgyűlés Erzerumból Angórába költözött át, amelyet fővárosnak nyilvánítottak, s az új választások után proklamálta Törökország függetlenségét. Musztafa Kemal Oroszországgal lépett diplomáciai összeköttetésbe, amely a török hadsereget ellátta munícióval. A szervezés munkája elég gyorsan haladt előre; alig két esztendő múlva (1921 augusztus végén) az új török hadsereg Sakariánál az előnyomuló görögöket döntőleg megverte. Musztafa Kemal nemzeti hős lett, neve egyszeriben bejárta a világsajtót, a hatalmak pedig, elsősorban Anglia, a görögök támogatója, kénytelenek voltak az ifjú török mozgalommal számolni.

Musztafa Kemal, ugyanúgy, mint Mussolini, a legkitűnőbb, leghasználhatóbb emberekkel vette magát körül. Angórában, az ország közepén, olyan központot teremtett, amelyet a nagyhatalmak meg sem közelíthettek. Sem Anglia, sem Franciaország nem gondolhattak ebben az időben háborúra belső viszonyaik miatt. A francia kormány 1921 őszén Franklin-Bouillont küldte Angórába, hogy Musztafa Kemallal különbékéről tárgyaljon. Közben Musztafa Kemal az új Törökország egész haderejével a görögök ellen fordult és 1921. év őszén Szmirna elfoglalásával tiszta helyzetet teremtett. A lausannei béke, melyben a sèvres-i szerződés rendelkezéseit revízió alá vették, a szentnek és sértetlennek hirdetett párizsi békeművön az első nagy részt ütötte.

Most következtek a reformok. Musztafa Kemal eltörölte legelőször a szultánság hatalmát; először a világi, azután az egyházi hatalmától fosztotta meg a szultánt, majd eltörölte a mohamedán vallás házassági rendelkezéseit. A nemzetgyűlés többségére támaszkodva, kíméletlenül európaizálta az országot; a törvénykönyvet svájci mintára szerkesztették meg, az arab betűket kiküszöbölték a mindennapi használatból, s behozták a latin írást; mindezt végül európai naptár és az európai mértékrendszer követte. Musztafa Kemal a reformok terén elment a

legvégsőig, letarolta a régi mohamedán világot, még külsőségeit sem kímélve (turbán- és fezviselet megtiltása).

A radikális újításokban a nem-keresztény országok közül Japán ment el legtovább a XIX. század második felében; az ifjútörökök még Japánnál is továbbmentek. A törökséget a flegmatizmus, a lassúság jellemzi, melyet a fanatizmus kitörései szoktak megszakítani; mohamedán vallás felvétele után a szeldzsuk-törökség lett a mohamedán vallás kardja. Az ifjútörökök most ugyanilyen fanatizmussal terjesztik a nyugateurópai kultúrát s úgy látszik, hogy a Jókai-regények színeiben pompázó, romantikus Törökországa örökre eltűnt.

A békekötések óta eltelt tizenkét esztendő legnagyobb és korszakosnak számító eseménye az ázsiai népek felszabadulása Európa uralma alól. Az ázsiai népek lelkében a világháború alatt olyan folyamat játszódott le, amelynek rúgóit nem is ismerjük. Európa elvesztette egykori tekintélyét. Anglia és Franciaország az imperializmus korában bevitték szellemüknek, munkájuknak azokat a termékeit, amelyekkel mi Ázsiát messze túlhaladtuk, bevitték a gépeket s megismertették velük a mi kényelmi berendezkedéseinket s ugyanakkor beoltották Ázsiát az európai politikai szellem termékeivel is, mint aminők a demokrácia, parlamentarizmus, a munkásmozgalom, a szocializmus. Úgy látszik, hogy az ázsiai népek Európától annyit tanultak, hogy végre nagykorúakká lettek s nincs szükségük az európai nemzetek gyámkodására. Kínában már a háború előtt megkezdődött a felszabadulási folyamat. 1907-ben Anglia és Oroszország a perzsa népnek tiltakozása nélkül oszthatták szét egymás között Perzsiát. Próbálnának ma hozzányúlni a perzsa nép függetlenségéhez. Azt látjuk, hogy egy új nemzeti imperialista folyamat indult meg Elő-Ázsiában, Szíriában, Irakban, ez folytatódik Afganisztánban, ennek részletjelensége az indiai mozgalom és a kínai nemzeti pártnak az idegenek ellen folytatott küzdelme.

Az ázsiai országok közül a világsajtót a legtöbbet Kína foglalkoztatja. Ez a hatalmas, területre nézve Európával egyenlő nagyságú birodalom, 1912 óta névleg köztársaság. Az 1923-i módosított alkotmány szerint a birodalmat öt évre választott elnök kormányozza, a törvényhozás munkáját a 264 tagú szenátus és az 596 tagot számláló képviselőház végzi. Az egyes becslések szerint több mint 400 millió lakosságú birodalom 18 tartományra oszlik s valamennyi tartománynak külön-külön a nép által választott helyi parlamentje van. Papíron tehát Kína európai mintájú demokratikus köztársaság. A valóságban azonban rettenetes, véget nem érő polgárháborúnak a színhelye; több mint egy évtized óta harcol észak a dél ellen és a polgárháború a mult esztendőben még egy veszedelmes kommunista színezetű parasztfelkeléssel is komplikálódott. Hogy mi van Kínában, ezt éppúgy nem látjuk és

nem tudjuk biztosan, mint hogy mi van Oroszországban. A kínai népet tárgyaló s a kínai viszonyokat ismertető munkák és tudósítások ellentmondóak. Egyesek, kik tudományosan foglalkoznak Kínával (például Legendre francia etimológus), azt állítják, hogy a kínai egészen alacsonyrendű nép és az európai kultúrának legfeljebb csak látszatát tudja magára öltetni, de lelkületében vad barbár maradt. Az alacsonyrendűség ellen szól az a tény, hogy a kínaiak igen sok nagy találmányban évezredekkel megelőzték az európaiakat.

Az orosz szovjetpropaganda teljes erővel rávetette magát Ázsiára, elsősorban Kínára. Nemzeti jelszavakkal próbálta meg felébreszteni a gyűlöletet Európa, főleg Anglia ellen s a kínai nemzeti mozgalmat ellátta fegyverrel, lőszerez, viszont azonban a mult esztendőben azt is láttuk, hogy a nacionalisták, miután megerősödtek, nemcsak emancipálták magukat az orosz befolyás alól, hanem ellene fordultak. Az anarchia oka az, hogy Kínában hiányzik az a nagy vezető egyéniség, aki meg tudná teremteni a nemzeti egységet.

A keleti népek felszabadulása mellett a másik nagy világtörténelmi esemény az Északamerikai Egyesült Államok felemelkedése a világ első hatalmasságává. Felületesség volna azt állítani, hogy ez a jelenység tisztán a világháborúnak tulajdonítható; a nagy katasztrófa közreműködött annyiban, hogy siettetett egy nagy történelmi folyamatot, amely nélküle is bekövetkezett volna. Már az előzményekben láttuk, hogy a fiatal erejű, minden újítást megragadó amerikai köztársaság hogyan érte utól Európát az industrializmusban; 1914-ben megközelítő pontossággal meg lehetett volna állapítani azt az időpontot, amidőn Európa lemarad a fejlődésben és világ gazdasági életének súlypontja az Atlanti-óceánon túlra terelődik át.

Az Egyesült Államok, miután győzelemre segítették a szövetségeket, visszavonultak az európai politikától; kormányuk nem írta alá sem a versaillesi, sem a többi békeszerződést, s nem lépett be a Népszövetségbe, amelyet Wilson alkotott. Politikust még nem hagyott cserben nemzete olyan ridegen, szinte csúfosan, mint Wilson elnököt. Pártja, a demokrata párt 1920 novemberében kisebbségben maradt és a republikánus párti Harding szenátort választották meg elnökké. Az elmúlt tizenkét esztendő folyamán Amerika a világpolitikában sajátságos, amerikai szempontból azonban érthető magatartást tanúsít. Elvben nem vesz részt európai ügyekben, minthogy azonban a szövetségek közti adósságok révén nem közömbös reánézve, hogy mi készül Európában, a fontos nemzetközi konferenciákra rendszerint megfigyelőt küld. Az amerikai közvélemény visszatért a Monroe-tanhoz és fél attól — a nagy tanulság után nem is ok nélkül —, hogy reá-

nézve csak baj származik abból, ha Európával ismét szorosabb kapcsolatba lép. Egy időben úgy látszott, hogy az Unió csatlakozik a hágai nemzetközi bírósághoz, Coolidge elnök, Harding utóda azonban 1926 novemberében ezt a gondolatot is a leghatározottabban elutasította. Teljes visszavonulás ma lehetetlenség is; a „splendid isolation” politikai dogmájának vége; nagy kérdések vannak, melyek állandóan érdeklik és foglalkoztatják a világ összes népeit. Szovjet-Oroszország hadat üzent a polgári társadalomnak, mégis elküldi képviselőjét minden nagy nemzetközi kérdés tárgyalására.

Az Egyesült Államok népe az izoláltsággal rokonszenvez, a kormány mégis több ízben fellépett, mint kezdeményező. Harding elnök 1921 júliusában konferenciára hívta össze Washingtonba a tengeri nagyhatalmakat, Nagybritanniát, Franciaországot, Olaszországot, Kínát, Japánt, hogy megbeszéljék a leszerelés, s elsősorban a tengeri leszerelés általános feltételeit. A konferencia, melynek programmpontjai között elsősorban a távol Keletnek a leszerelési kérdésébe való bekapcsolása szerepelt, 1921 november 12-én kezdődött és a következő évben, február 6-án ért véget. A szárazföldi leszerelés szóba sem került, a tengeri leszerelésről szóló washingtoni egyezmény azonban az öt érdekelt nagyhatalom között létrejött olyképen, hogy 5 : 5 : 3 : 2 : 2-ben állapították meg az amerikai, angol, japán, francia, olasz hajóhad arányszámait. Kimondták, hogy a megállapodás 1931-ig érvényes. Kellogg államtitkár 1928-ban Briand-nal együtt elkészítette a róluk elnevezett paktumot, amely elveti a háborút, mint a politika folytatásának eszközét. Jelentősége nem túlnagy, de lebecsülnünk sem szabad, mert az első nemzetközi egyezmény az emberiség történetében, amely elítéli a háborút. A kiváló Hoover elnök 1931 júliusában döntőleg szolt bele Európa pénzügyi kérdéseibe azzal az indítványával, hogy Németország egyesített moratóriumot kapjon a jóvátételi fizetésekre (Hoover-terv). Amerika tehát nem tudja izolálni magát Európától politikailag.

Sokkal nagyobb mértékben sikerült az Egyesült Államoknak társadalmilag elkülöníteni magukat Európától. A világháború előtt több mint félévszázadon keresztül egy nagy emberáradat mozgott az óceán két partja között és az Egyesült Államok népessége állandóan új nagy tömegeket vett fel, magába szippantotta az európai társadalom szerencselovagjait, vállalkozó szellemeit, kitűnő, elsőrangú munkásanyagát, amely vagyont akart szerezni a dollárok hazájában, és kitagadottjait. Ez a folyamat a háború után megszűnt; az Egyesült Államok kormánya olyan szigorú kivándorlási kontingenst állapított meg s a kivándorlási rendelkezéseket olyan kíméletlenül végrehajtja, hogy a kivándorlás nem számít többé. Közben a születések aránya erősen csök-

kent (1920-tól 1930-ig 23·7-ről 18·9-re esett a születési arányszám). Ezzel azonban az amerikaiak nem törődnek: az Egyesült Államok zárt társadalmi és gazdasági egységgé alakultak át. Az Unió szelleme azonban nem változott. A társadalmi forradalom nem ütötte föl a fejét. Miért? Erre a kérdésre körülbelül kielégítő feladatot ad Otto Kahn ismertnevű amerikai bankár, aki erről a kérdésről ekkép nyilatkozott: „A nagyvállalatok vezetőinek többsége a társadalmi lépcső legalsó fokán kezdte. A ma munkása a holnap munkaadója.“ Amerikában nincsenek megmerevült társadalmi osztályok, vagy kasztok, mindenki lehet az, amire képességeivel, ügyességével és szerencsésével viheti, nem fejlődhet ki a felsőbb rétegek elleni gyűlölség. Az Európát mindinkább elnyelő kollektivizmussal szemben Amerika továbbra is hű maradt az individualista hagyományokhoz s ma kétségkívül minden árnyoldala, rossz tulajdonságai, fogyatkozásai ellenére is az Egyesült Államok 120 milliós népe képviseli az emberiség fiatalságát, tetterejét, energiáját.

A VILÁGTÖRTÉNELEM FORDULÓPONTJAIN.

Százesztendővel ezelőtt Robert Malthus és Jean Baptiste Say, I. Napoleon gazdasági tanácsadója, azon vitatkoztak, mi módon lehetne elsimítani az akkori európai válságot. A napoleoni háborúk után Európa a maihoz hasonló politikai nyugalanságban vergődött és gazdasági bajokkal küzdött, mint ma. A történelmi jelenségek feltűnő hasonlatossággal szoktak néha megismétlődni. Ugyanezekről a problémákról beszélnek, nyilatkoznak napjainkban a világpolitika irányítói: Briand, Mussolini, MacDonald, Hoover. A mai világ még zavarosabb képet mutat, mert az élet száz esztendő óta sokszorta összetettebb, bonyolultabb lett s a különbség az is, hogy az a kor nagy reményekkel eltelt, romantikus kor volt; voltak nagy célkitűzései, eszméi; nekünk nincsenek.

Öt esztendővel ezelőtt, miután a német jóvátételt félig-meddig rendezték, azután Franciaország és Németország megkötötték a locarnói paktumot, úgylátszott, hogy enyhülés állott be. Az utolsó két esztendőben azonban a helyzet rosszabbodott: a politikai válságot még tetőzte a gazdasági munkának, a javak termelésének és elosztásának rendkívül súlyos válsága. Egyes pesszimisták már azt a rémképet vetítik szemünk elé, hogy az európai civilizáció büszke épülete összeomlás előtt áll.

Guglielmo Ferrero, a nagynevű olasz történettudós politikai fejtegetéseiben azt magyarázza, hogy összes bajainknak egyetlen forrása a világháború, s minden tünet, a politikai, a gazdasági zűrzavar ennek az óriási kilengésnek utórezgése. Kétségtelen, hogy a jelenségeknek nagyrészt ebből érthetjük meg, de nem valamennyit. Mert például az ipari termelés racionalizálása, amely Amerikában és Németországban a munkanélküliségnek egyik főoka, a világháború nélkül is bekövetkezett volna. Ferrero szerint a hanyatló római császárság közvetlenül az összeomlás előtt a mi korunkkal sok hasonlóságot mutat. A világháború ledöntött három monarchiát és a három nagy történelmi dinasztia bukásából — szerinte — szörnyű következmények háramolnak Európára, mert megdőlt ezekben az országokban a tekintélyelv, s nincs, ami pótolja. Ezt a megállapítást még azzal egészíthetnénk ki, hogy ugyanakkor a diktátorok a politikai élet másik szilárd bázisát, a népszuverénitást elvét csapták agyon, ami a középkori — ma már kissé elavult — monarchikus elvet teljesen pótolná. Ezért a diktaturák következményei szintén kiszámíthatatlanok és végzetesek lehetnek. Aligha lesz tehát túlzás az az állítás, hogy ma sokkal nagyobb sors-

forduló előtt állunk, mint őseink száz esztendővel ezelőtt és korunk sokban hasonmása Constantinus római császár hanyatló korának. A mai állapotok mindenkép tarthatatlanok — ezt érzi a felelős államférfiak s ezt érzi mindenki. Soha még háború után nem féltek úgy az emberek egy új, hasonló katasztrófa bekövetkeztétől, mint ma; s ez érthető, mert a leggonoszabb emberi szenvedélyek ismét alkalmaznák a tudományok napról-napra fejlődő borzalmas eszközeit az élet kioltására és a vagyon elpusztítására; s nem kell erős fantázia annak kitalálására, hogy milyen lenne egy új háború a mai haditechnika szörnyű eszközeivel: a repülőkkal és mérges gázokkal.

A XIX. század nacionalizmusa századunkban a világháború befejeztével érte el tetőfokát. A párizsi békekonferencia a legszélsőbb nacionalizmus jegyében folyt le és ki akart a lehetőség szerint minden nemzeti igényt elégíteni. Kielégítette-e a nemzeti igényeket, más kérdés, de bizonyos, hogy ennek a nevében szabdalták szét Ausztria-Magyarországot, csonkították meg a német birodalmat s támasztották életre Csehországot, s a balti államokat. A nemzeti tendenciák napjainkban még erősebbek, követelőbbek, mint a világháború előtt. Az előzményekben ismertetett séma szerint a politikai irányok (tendenciák), nemzeti, nacionalista és nemzetközi, internacionalista (kozopolita) irányokra különíthetők. Megtaláljuk-e a nacionalizmus mult századi ellenlábasát az internacionalizmust a békekötések óta lefolyt időben? Kétségtelenül; az internacionalista tendenciák is hasonló módon igen erősek, a szélsőséges, kiélesülni törekvő nemzeti aspirációkat ezek zabolázzák némileg. Az utolsó tizenkét esztendő alatt nagy gondolatok vetődtek felszínre, nagy mozgalmak indultak meg a szélső nacionalizmus ellensúlyozására. Ilyen elsősorban Coudenhove-Kalergi doktrínér Páneurópa terve, amely egész iskolát teremtett. Sokkal realisabb ennél Briand francia külügyminiszter európai unió-javaslat, amelyet 1930 májusában dolgozott ki s ennek az esztendőnek őszén a Nemzetek Szövetsége elé terjesztett. Azt is látjuk, hogy az államok igen sok döntőbíróági és egyeztetőbíróági szerződést kötöttek és a nagyhatalmak esztendők óta komolyan foglalkoznak a tengeri és a szárazföldi leszerelés tervével.

Coudenhove-Calergi osztrák gróf azt tanácsolja, hogy Európa szövetséges állammá alakuljon át az Északamerikai Egyesült Államok analógiájára. Az államszövetségnek, amelyből Oroszország ki volna zárva, s nem lenne tagja Nagybritannia sem, közös parlamentje lenne, közös fővárossal és hivatalos nyelvvel. A Páneurópa teljesen kivihetetlennek látszik, ha elgondoljuk, hogy milyen erőfeszítésbe került annak idején egy állammá összeragasztani a nagy amerikai szövetséges állam tagjait, pedig azokat akkor még egynyelvű, egy vallású, azonos kultú-

rájú nép lakta. Hogyan lehetne egy állammá összehozni Európa országait, amelyeknek mindegyike egy-egy külön individuum a saját történelmével, nyelvével, tradícióival?

Sokkal realisabb Briand páneurópai unió terve. Briand idealista, azonban mint gyakorlati politikus, számol a lehetőségekkel. Szerinte a döntőbíróági szerződések, melyeket a békekötések óta oly nagy számmal kötöttek, a locarnói paktum és az egyéb nemzetközi szerződések már nagy lépésekkel vitték Európát közelebb egy későbbi egység megvalósulása felé. A Páneurópa-tervezet mellett legfőbb érv a gazdasági krízis. Európa nem tud gazdaságilag boldogulni, mert az egyes országokat vám-kínai falak választják el egymástól; ha ezeket viszont ledöntenék és az államok gazdasági unióban szövetkeznének, Európa gyarmataival együtt olyan hatalmas gazdasági egységet alkotna, amely fel tudná a versenyt venni Amerikával és Oroszországgal. Mi lenne az Egyesült Államokkal, ha az egyes tagállamok védővamos önálló gazdasági egységekké alakulnának?

Briand 1930 májusában nyilvánosságra került memorandumában nem adott részleteiben kidolgozott tervet, inkább csak programot, melyben felhívja az európai államokat, hogy lépjenek unióba egymással. Egyesülést — uniót — akar, nem egységesülést, nem az összes európai államoknak egyesült államokszerű összeolvadását. Úgy gondolja, hogy ennek az uniónak tagjai kiküldenék képviselőiket, akik időről-időre megbeszelnék az unió tagjainak közös gazdasági és vámügyeit, közlekedési kérdéseit, sőt fontos nagy közművelődési és kulturális kérdéseit is. Szoros együttműködésről van tehát szó, nem pedig egységről, mint Coudenhove-Calergi Páneurópa-tervében.

Az eddig felmerült összes elgondolások közül az európai gazdasági egység látszik legésszerűbbnek és legkönnyebben elérhetőnek. Valóban elképzelhetetlen, hogy a kisebb-nagyobb egységekre tagolt Európa fel tudja venni a gazdasági versenyt az Északamerikai Egyesült Államokkal, egy nagy Európával egyenlő nagyságú gazdasági területtel, amely fejlettebb munkarendszerével és termelési eljárásaival úgymint messze túlszárnyalta Európát. A mai Amerika egyik legnagyobb gondolkodója, Murray Buttler, a kiváló filozófus és szociálpedagógus, szintén ezt ajánlja Európának; szerinte a nacionalizmusnak, korunk még mindig előrehaladó gondolatának az lenne a végső fejlődési foka, ha egy nagy eszményi internacionalizmusban felolvadna. Vajjon elérhetetlen ez? S maga a gondolat teljesen új-e, amelyre a múltban nem találunk példát?

Az európai államoknak ilyen uniófélében vagy más egységben való szoros együttműködése már előfordult a múltban, s már csak ezért sem lehet képtelenség. Gondoljunk csak a kereszties hadjáratok korára,

amidőn a katolikus világ fejének felszólítására Európa összes népei résztvettek egy közös nagy vállalkozásban. A német-római Szent-Birodalom az összes európai keresztény népek egységét jelentette, egy világi fő alatt; a középkori pápaság pedig ugyancsak a katolikus országoknak hasonló egységét az egyház irányítása mellett. A középkorban a pápa beleszólt a katolikus országoknak nemcsak egyházi, hanem világi ügyeibe is; a török hódítás kezdetekor a pápa kezdett nagy európai akciót az előretörő pogány nagyhatalom ellen; Buda visszafoglalása 1686-ban nemzetközi vállalkozás volt, amelyet a pápa kezdeményezett. A nemzetek együttműködésének azonban csak a tengeri és a szárazföldi leszerelés lehet a kezdete. Ez a kérdés a békekötések óta állandóan napirenden van s megoldásától függ Európa és a világ jövője.

A nagyhatalmak a békekonferencián elvetették az egyensúly régi politikai elvét, a Népszövetség intézménye azonban, amellyel az egyensúlyt pótolni akarták, eddig nem felelt meg a hozzáfűzött kíváncsnak. Szervezete annyira nehézkes, hatásköre annyira szűkkörű, hogy nem folyhat be döntően a béke és háború kérdéseibe. Az entente szónokai a világháború folyamán többször hangsúlyozták, hogy a titkos diplomáciának és a háborúelőtti szövetség-rendszereknek végét kell vetni. Franciaország mégis nagy szövetségrendszert épített maga köré: katonai szerződést kötött Belgiummal, Lengyelországgal, a kis-entente államokkal. Helyzete ma ugyanaz, mint Németorszáé volt a francia-orosz szerződés előtt. Mennyire ingatag alapokon nyugszik a béke, ezt rögtön látjuk, ha a térképre vetjük tekintetünket és elősoroljuk a földkerekség különböző részein a kényes és veszedelmes ütközőpontokat, azokat a surlódási felületeket, amelyek alkalmas pillanatban könnyen idézhetnek elő háborús konfliktust.

Az óvilágnak legveszedelmesebb része ebből a szempontból a Földközi-tenger. Angolország Indiába vivő útja a Gibraltáron, a Földközi-tengeren, a Szuezi-csatornán és a Vörös-tengeren visz keresztül, s mit jelent Angolországra nézve India, az eléggé közismert. Ez ma az anyaországnak gazdaságilag legfontosabb gyarmata, ez az egyetlen komoly exportterülete; a dominiumok csak szállítói az anyaországnak, nem vásárlói. India megtartása tehát nem tisztán hatalmi és nem presztízs-kérdés. India 1922—23-ban $1\frac{1}{2}$ milliárd yard szövöttárut vásárolt Nagybritanniától. Az angol hitelezők, bankárok közel 150 millió dollárnyi összeget kapnak tőle évente. Ez a magyarázata annak, miért ragaszkodik Anglia annyira Indiához és miért igyekszik elnyomni minden eszközzel Gandhi bojkottmozgalmát. Az indiai út Angolországra nézve létkérdés, s a Földközi-tengeri uralmat nem engedheti át sem Franciaországnak, sem Olaszországnak. Málta, Ciprus-sziget, ahol Angliának flottabázisai vannak kiéptítve, a Szuezi-csatorna, a Vörös-

tenger, Aden mind olyan stratégiai pontok, melyeknek birtokáért Anglia a legnagyobb áldozatokat is meghozza. Éppen ezért Egyiptom is veszedelmes pont.

A középtenger medencéjében még három rivális ország van: Franciaország, Olaszország, Jugoszlávia. Az Adria, melyet az olasz nyelv „il mare nostro“-nak nevez, könnyen idézhet elő háborús konfliktust Olaszország és Jugoszlávia között. Jugoszlávia igényt tart Szalonikire és Fiúméra, amely ma az olaszok birtoka. De vannak kényes pontok Európa térképén máshol is. Igen nehéz és kényes terület Danzig és környéke, az úgynevezett korridor, melyet kiharítottak Németország testéből, hogy Lengyelország a tengerhez jusson. Állandóan viszálykodnak egymással Lengyelország meg Litvánia. Romániát állandó orosz veszedelem fenyegeti Besszarábia miatt. Ha távol Kelet térképére tekintünk, azt látjuk, hogy a földnek ezen a részén is vannak ütközőpontok, surlódási területek. A túlnépes Japánnak ugyanúgy szüksége van új települési területekre, mint Olaszországnak. A washingtoni egyezményben Amerika és Japán megosztozkodtak a Csendes-tenger uralmán, de láttuk a világháború előtt, hogy ezek az egyezmények milyen keveset érnek.

A politikai feszültség, melyet legnagyobb részben hibás békeszerződések idéznek elő, a harmadik esztendeje tartó világgazdasági válsággal tetőződött. Ezt a válságot, amely nem új a kapitalista gazdasági rendszer történetében, a közgazdász tudósok nem tudják egységes okra visszavezetni. Az 1873-tól 76-ig tartó nagy gazdasági krízist az ipari túltermelés idézte elő. Ha bármely termelési ág többet termel, mint amennyit a piac felvehet, felbomlik az egész gazdasági élet összhangja s olyan paradoxon áll elő, mint amilyennek ma tanui vagyunk: Amerikában elégetik a felesleges búzát, holott a földnek más részein emberek milliói éheznek. A gazdasági világválság kezdődött az amerikai gabonátúltermeléssel, ehhez járult utóbb a gyapottúltermelés, közben korlátozni kellett a kaucsuktermelést. Ha három ilyen nagy termelési ág túlnő a szükségletek határain, válság áll elő, mert megakad működésében az a rendkívül kényes, szövevényes szerkezet, amelyet általában világgazdaságnak szoktunk nevezni. A válságot súlyosbítják még egyéb okok is, s ezek között legfontosabb az ipari munka racionalizálása. Erre nézve csak egyetlen számot idézünk. Ha 100-at veszünk alapul, az ipari termelés Amerikában 1899-től 1907-ig 100-ról 281-re emelkedett, de ugyanakkor a munkások számát 100-ról csak 177-re kellett emelni. Ebben a számban benne van a modern gazdasági élet legnagyobb problémája s egyben tragédiája. Úgy látszik, hogy az ipar tökéletesedése most már nem nyújt újabb életlehetőségeket, mint kezdetben, ellenkezőleg rengeteg munkást foszt meg kenyerétől — a

németországi munkanélküliségnek az ipari termelés racionalizálása a főoka —; ez pedig circulus vitiosus, mert a munkás egyúttal fogyasztó is, s ha munka nélkül marad, nincs, aki az ipart táplálja.

A munkanélküliség, éhség, nyomor, a tömegek állandó elégedetlensége, forradalmi atmoszféra s általános bizonytalanság járnak a gazdasági világválság nyomában. A világgazdasági válság a művelt népek teljes szolidaritása nélkül nem oldható meg s ez viszont csaknem elképzelhetetlen a nagy világpolitikai kérdések legalább részleges rendezése nélkül. Hatalmi egyensúly, mely Európa békéjét majdnem száz esztendeig megővta, nincs többé. Ahhoz, hogy ez újból helyreálljon, vagy új szövetségi rendszereket kell kiépíteni, amelyek egymást egyensúlyban tartják, vagy a Népszövetséget kell továbbfejleszteni mindaddig, amíg a háborúelőtti egyensúlyvetet pótolja, vagy meg kell valósítani mennél előbb Briand tervét, az európai népek unióját. Mindennek legelső feltétele Franciaország és Németország megegyezése.

Ha visszatekintünk az elmúlt száz esztendő történetére, azt látjuk, hogy az emberlét folyama igen tekervényes utat tett meg a Szent Szövetségtől a Népszövetségig. Nagy küzdelmek, véres forradalmak árán 1815-től 1871-ig kialakultak a nagy nemzeti államok; a nemzeti államok kialakulása után 1871-től 1914-ig megalakultak az új nagy szövetségek, majd ezek összezsugorodtak és minden összeomlott. Most ennek az összeomlásnak káoszában élünk. Mi ennek a százesztendősen rengeteg munkának, küzdelemnek az eredménye, nehéz volna egy szóban összefoglalni. Egy eredmény elvitathatatlan és bizonyos: a világtörténelem, amely eddig csak Ázsiának ezen a kis félszigetén játszódott le, kiszélesült az egész föld kerekére és valóban világtörténelem lett. A filozófusok sokat vitatkoznak arról, hogy egy megújuló korszakban élünk-e ma, vagy a dekadenciának olyan kétségbeejtő időszakába jutottunk, hogy a barbárságba való visszasüllyedés fenyeget bennünket. Kinek van igaza, Oswald Spenglernek-e, aki szerint az európai kultúrának ütött az utolsó órája, vagy Kayserlingnek, aki szerint az emberiség egy új, ragyogó jövő hajnalhasadása előtt áll? Aki történelemmel foglalkozik, ilyen kérdéseket nem mer vitatni, mert a következtetés, pláne ma, amidőn annyi tényezővel állunk szemben, oly rettentően nehéz, hogy szinte felülmúlja az emberi értelem erejét. Látunk a történelemben már nagy süllyedési időszakokat. Ott volt a renaissance-t közvetlenül megelőző időszak, s abból a szörnyű lelki és erkölcsi züllésből új világ támadt fel. Kilátásaink nagyon komorak; egyetlen dolog bizonyos: az, hogy még soha egy nemzedék, soha egy korszak sem állott olyan bonyolult, súlyos, nagy feladatok előtt, mint a mostani.

FÜGGELEK.

A VILÁGHELYZET 1932-BEN. — A HITLERIZMUS. — A DUNAI KÉRDÉS. —
A TÁVOL KELET ÜGYEI.

Ha napjaink világeseményeit az előzményekben már említett séma szerint, a nemzeti és a nemzetközi tendenciák szerint szétkülönítjük, annyit minden bizonnyal megállapíthatunk, hogy ez a két tendencia ma sokkal élesebben szegeződik egymással szembe, mint az 1914-i katasztrófa kitörése előtt bármikor. Soha a békevág nem élt olyan erősen az emberiségben, mint napjainkban, soha az emberiség ennyire közel nem állott azoknak az intézményeknek megteremtéséhez, melyek a tartós nemzetközi békét biztosítják; de ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a nacionalizmus roppant intenzív, s ez a szélső, veszedelmes, romboló nacionalizmus sokszor fojt el csirájában igen sok üdvös békekezdeményezést. Európa történelme a középkortól kezdve, a középkori univerzalizmus és lelki egység felbomlása óta állandóan a differenciálódás felé halad — mint egy francia író (Pierre Daye) megállapítja. Szétszakadt először Európa vallásilag, majd kialakultak a nemzeti államok. A differenciálódás a világháború után tovább folytatódott: szétzabdalták Európát a nemzetiségi elv szerint. Ugyanakkor látjuk a szétaraboltságot a hiedelmekben, a világszemléletben, az erkölcsi elvekben is. Kétségtelen, hogy van újból egy nagy integrálódási törekvés. Az individualizmussal szemben, mely az újkori nemzeti államot megteremtette, szemben állnak a kollektivisták törekvések. A kollektivismus centralizált társadalmi és gazdasági rendet akar teremteni az individualista elvek szerint berendezett társadalom helyén. Az integrálódást célozza a Wilson-féle Népszövetség is: betereni a művelt világnak népeit egy nagy politikai egységbe. A differenciáltságban az emberiség elment a legvégsőig, tehát most az ellentétes tendencia következik, ami különben, mint történelmi tapasztalataink igazolják, az akció és a reakció törvényénél fogva mindig be szokott következni. A fák nem nőhetnek az égig.

Európa vezető államférfiai az 1931. esztendő folyamán többször hangoztatták, hogy az 1932. év kritikus lesz: Európának két nagy kérdést kell kielégítő módon megoldani: a leszerelés és a jóvátétel kérdését.

A leszerelés rendkívül fontos, főleg gazdasági szempontból. Ötmilliárd dollárra becsülik azt az összeget, melyet ma az államok elpocsékolnak improduktív hadikiadásokra s a részleges leszerelés a közterhek jelentékeny csökkenését jelentené. 1932 február 2-án kezdődött meg a leszerelési konferencia Genfben, miután az előzetes leszerelési értekezlet kidolgozta a programot, s mindent gondosan előkészített. A sikerre való kilátások azonban nem nagyon kecsegtetőek. Mindjárt

az első héten Tardieu francia miniszterelnök javaslata keltett nemcsak Genfben, hanem világszerte kínos meglepetést. Tardieu azt indítványozta, hogy a Népszövetséget lássák el nemzetközi hadsereggel s ilyen módon a mostani hatástalan, fizikai erővel egyáltalán nem rendelkező nemzetközi intézményt alakítsák át államok feletti állammá, amely akaratának érvényt is tud szerezni. A francia javaslat azt a kívánságot is tartalmazza, hogy a repülést nemzetközi ellenőrzés alá helyezzék. Ez a javaslat elméletileg igen szép, s a franciáknak igazuk van annyiban, hogy a Népszövetség fegyveres erő nélkül nem ér sokat. A Tardieu-javaslat mégis megbotránkozást keltett a féltékenykedő nagyhatalmak között. Németország, Olaszország és Anglia ugyanis attól félnek, hogy a felfegyverzett Népszövetség Franciaország akaratának lenne egyszerű végrehajtó szerve és legfőképpen azt a célt szolgálná, hogy vigyázzon a versaillesi és a többi békeszerződés sérthetetlenségére. Többféle javaslat merült fel a tárgyalások folyamán. Szó van kvalitatív és kvantitatív leszerelésről, vannak javaslatok, amelyek emberségesebbé akarják tenni a háborút oly módon, hogy meg akarják semmisíteni a veszedelmes fegyvernemeket, mint a tengeralattjárók, a repülőbombák, s a mérges gáz. Ezek a viták valószínűleg sokáig fognak tartani s milyen eredménnyel fognak végzõdni, azt nem is sejtethjük. Azt hinni, hogy egy részleges leszerelés, vagy a fegyverkezés bármilyen korlátozása megszüntetné a háborúkat, naívság volna. A modern technika ugyanis, s a mai racionalizált, munkagépekkel dolgozó ipari nagyüzemek lehetővé teszik, hogy azok az államok, amelyek háborút akarnak viselni, néhány hét vagy hónap leforgása alatt állig felfegyverkezzenek. Elsősorban lelki lefegyverzésre van szükség.

A vezető nagyhatalmak életében sehol nem ment végbe nagyobb változás az elmúlt év októberétől kezdve, Franciaországot kivéve. Angolországban a nemzeti kormány, mely a novemberi választások után óriási többségre támaszkodva hatalomra jutott, szigorú takarékosági rendszabályokkal rendbehozta nagyjából a pénzügyeket s a mérsékelt vámok életbeléptetésével, ha nem is szüntette meg a gazdasági válságot, enyhítette legalább némileg, nem kis öröme a szabadkereskedelem ellenfeleinek. Az indusokkal folytatott kerekasztal-konferencia nem járt sikerrel. Az angol birodalom sorsa az 1932. év júniusára tervezett, Ottawában összeülő konferencián dől el. Ha sikerülne megalkotni az angol Commonwealth gazdasági egységét, ha másképpen nem, preferenciális unió alapján, ez talán az angol birodalom újjászületését jelentené.

Franciaországban február végén megbukott a Laval-kormány és a baloldali republikánus, de szélső nacionalista André Tardieu alakított új kormányt. Doumer köztársasági elnököt május 6-án, egy könyv-

kiállítás alkalmával, egy orosz emigráns lelőtte. A belpolitikában nagy-jelentőségű változás történt. A német nemzeti szocialista párt Franciaországban nem a jobboldalt erősítette meg, mint ezt várni lehetett volna, hanem ellenkezőleg, a baloldali pártok kerültek ki győzedelmesen, vagy száz főnyi többséggel a május 8-i választásokból. Doumer utódául május 10-én Lebrun Albert szenátort választották meg.

Franciaország és Németország viszonyát, midőn e sorokat írjuk, nem igen lehet a jövőt illetőleg biztatónak mondanunk. Hét esztendővel ezelőtt, a locarnói paktum megkötésekor úgy látszott, hogy a két ellenséges szomszéd kibékül. Stresemann szelleme azonban, mely a békepaktumot létrehozta, eltűnőben van, Briand, a béke államférfia pedig 1932 tavaszán meghalt. Az 1930-i választások óta Hitler pártja egyre jobban erősödik, s ma már milliók sorakoznak a szélsőséges nemzeti szocialistamozgalom zászlója alá.

Mi a hitlerizmus? És mit akar Hitler? Ezt a kérdést meg kell világítanunk, mert a mozgalomnak könnyen lehet végzetes szerepe Németország további fejlődésében. A valóság az, hogy Németországban Hitler már kormányoz, mert a hatalmon levő Brüning-kormányt olyan cselekedetekre kényszeríti, melyeket az nem tenne meg Hitlerék aggasztó jelenléte nélkül. A hitlerizmus alapja tisztán érzület, amely az elkeseredésben gyökeredzik. Maga a vezér nem az a nagystílusú ember, mint például Mussolini, aki missziót tölthetne be egy nemzet életében, s olyan új állami és társadalmi rendet teremthetne meg, mint amilyen az olasz fasizmus. Ezért a mozgalomnak a fasizmussal való egybevetése egészen hibás. Mussolini csaknem kész programmal jött, látta világosan a célt, melyet meg akart valósítani, s a célnak megvalósítása érdekében nem rettent vissza semmitől. Hitler programja annyira ingatag, szétfolyó, hogy lehetetlenség pontosan meghatározni. Szélső nacionalizmus talán, antiszemita színnel, de sem a gazdasági, sem pedig az államforma kérdésében nincs a hitlerizmusnak definitív, kiforrott programja. Tisztán érzületen alapuló mozgalom, melybe romantikus elemek vegyülnek. Ilyen a katolikusellenesség s annak az óhajlásnak gyakori hangoztatása, hogy a német nemzetnek fel kell támasztani a pogány germán isteneket s el kell fordulnia a kereszténységtől. Romantikus jellemvonás a német nagyságba vetett hit, melyet megtalálunk a világháború előtti pángermán íróknál, akik szertelenségeikkel, túlzásaikkal a német nevet világszerte gyűlöltté tették. A hitlerizmus Dél-Németországban született meg, kedvező talajra és befogadásra azonban északon, Poroszországban talált. A hitlerizmus teljes alávetettséget s fegyelmet követel híveitől; maga Hitler brutális ember, aki nem törődik semmivel s nem fél semmitől; egyetlen dologhoz ért: pártjában

rendet és fegyelmet tud tartani. Ezért az igazán jóízű s emelkedett szellemű emberek nem igen csatlakoznak Hitlerhez. Mucke, az Emden-cirkáló egykori kapitánya, a világháború egyik legnagyobb hőse, eképen nyilatkozott Hitlerékről: „A fajvédő párt nem tisztességes emberek pártja; romlott, korrumpált; olyan, mint egy sertésöl.” Hogy ez a katonás, kíméletlen ember annak dacára, hogy vak engedelmességet követel híveitől, ki tudja építeni a nemzeti szocializmus hatalmas szerveztét, ennek a jelenségnek legalább részben, a porosz lelkületben találjuk meg magyarázatát. A káplárkirály, I. Frigyes Vilmos, és Nagy Frigyes, bambusznádbottal tanították alattvalóikat a törvények és az uralkodói akarat tiszteletére, s úgy látszik, hogy a nagyműveltségű német nemzet egy részénél még ma is megvan a néplélek átöröklött alapjai folytán a bambusznádbot és a káplárpálca varázsa.

Maga Hitler jó szónok, de ha beszédeit olvassuk, nem tudjuk megérteni tömeglélektani ismeretek nélkül a diktatúrára törekvő embernek a lelkekre gyakorolt hatalmát. Egyik választási beszédéből idézzük a következőket: „Az én célom az én népem, annak kenyeré, szabadsága, becsülete. A nyárspolgári hazafiság bálványának helyére pártom nemzeti akaratát állítom, a marxista szocializmus bálványa helyére a társadalmi igazságosságot.”... „Mialatt a parlamentáris Németország összeomlik, új Németország születik, új zászlók, új eszmék által vezéreltetve, hideg fejek és forró szívek által vezetve, a német nép feltámad, hogy a XX. században reá váró hivatását betöltse.” Bizony ezek üres frázisok, de nacionalista tömegek lelke elé vetítik a német nagyságot s a mai megalázott helyzetből való feltámadás reményét. A hitlerizmus — így is meghatározhatnánk — vallásos érzület, a gyűlölet vallása. Hitlerék gyűlölnek mindenkit: gyűlölnek a franciákat, a megalázó versaillesi békéért, gyűlölnek a zsidókat, mert gazdagok, a szocialistákat, meg a kommunistákat, mert internacionalisták, a nagytőkéseket, mert önzőek, a katolikusokat, mert a katolicizmus nem a német szellemből sarjadt ki stb. Ha sorra vesszük Hitlerék programját, majdnem egy üres semmit találunk. Néhány esztendővel ezelőtt egy Gottfried Feder nevű mérnökkel kidolgoztattak egy gazdasági programot, amely szerint van egy „schaffendes” és egy „raffendes Kapital” — van egy teremtő és egy romboló tőke —, de hol lesz a tőke teremtő és hol romboló és mi történjék a tőkével a hitleri álmok megvalósulása esetén, ezt a programból nem tudjuk kivenni. Hitlerék azonban olyan meggyőződéses ellenségei a tőkének, annyira nem csinálnak titkot abból a szándékukból, hogy az egész tőkés termelési rendet meg akarják semmisíteni, hogy győzelmük esetén Németország könnyen áttérhet a kollektivistá gazdasági rendszerre. Ebben az esetben Kamcsatkától a Rajnáig egy óriási méretű Dzsingisz khán tatár birodalmát megközelítő nagyságú

kollektivista társadalom területre el, s egyszeriben fél Ázsia és fél Európa kaszárnnyává, meg fegyházzá válnék. A nagy baj az, hogy Németországnak nincs erős polgári rétege. Az infláció a kistőkéseket, a járadékból élő osztályt koldusbotra juttatta, a középvagyon leromlott, ma csak nagytőkések vannak, kik azonban azzal a 26 milliárd aranymárkát kitevő pénzüsszeggel, nem saját tőkéjükkel dolgoznak, melyet Amerikától kölcsönként kaptak. Németországban beteljesedett Marx álma. A birodalomban csak néhány nagytőkés van, azonkívül az értelmi és munkás proletariátusnak szédületes sokadalma, ezért könnyűszerrel végre lehet hajtani a marxi programot, vagy mint a szocialisták mondják: ki lehet sajátítani a kisajátítót.

Az államforma kérdésében Hitlerék még nem vallottak színt, így nem tudjuk, monarchisták-e vagy republikánusok? Egy követelésükben azonban feltétlenül következetesek: szidják, üldözik, s megsemmisítéssel fenyegetik a parlamentarizmust, amely szerintük francia-zsidó szellemi termék. Hogyan képzelik el a diktatúrát Németországban, amely először nem egységes, másodszor nagyműveltségű ország, s alig hihető, hogy a lakosságnak egy józanabb, tudatosabb, s a polgári demokrácia ideológiájában élő rétege odatartsa hátát a hitleri diktatúra káplárpálcája alá. A népeknek, a történelem tanúságai szerint, meg kell alkotniuk azokat az intézményeket, amelyek lelkiületüknek, világszemléletüknek legjobban megfelelnek. Nehezen hihető, hogy egy annyira kulturált nép, mint a német, a weimari alkotmánynak és demokráciának egyakarátúlag hátat fordítson. Viszont igaz, hogy a hitlerizmus szinte napról-napra erősödik, ennek azonban a munkanélküliség, a szegénység és a kétségbeejtő gazdasági helyzet a magyarázata. 1930 októberében a birodalmi gyűlési választásokon a Hitler-párt hatmillió szavazatot és százhet mandátumot kapott; az 1932 április 10-én lezajlott elnökválasztáson, ahol Hindenburg 19,367.688 szavazattal győzött, Hitler 13,419.603 szavazatot kapott. Még meglepőbb a Hitler-párt előretörése Poroszországban az április 24-i tartománygyűlési választásokon. Itt a párt a 22,402.844 leadott szavazatból 8,008.219 szavazatot nyert el. A nemzeti szocialisták előretörése miatt a német birodalom olyan belső válságba került, amelynek kimenetelét egyelőre nem is láthatjuk.

Ma Németország két nagy táborra oszlik: a weimari republikánus alkotmány híveire és hitleristákra, akik félre akarnak dobni parlamentarizmust, demokráciát, s meg akarják tagadni a jóvátétel fizetését a győztes nagyhatalmaknak. Jóslásokba bocsátkozni politikai kérdésekben rendkívül kockázatos és nehéz, mert a jövő kialakulása töménytelen eshetőségtől függ, s nagy szerepe van a jövő kialakulásában a történelmi véletlennek is, azoknak az okozatoknak, melyeknek okai

el vannak fedve az emberi értelem elől. A tapasztalat azt mutatja, hogy szélső forradalmi pártok gyakorta megszeliúdnék, mert a forradalmárok, midőn kormányra kerülnek, látva a reális élet adottságait, engednek azokból a jelszavakból, amelyekkel tömegeiket megnyerték. Lehet, hogy a hitlerizmus esetében is így lesz. Figyelembe kell vennünk még azt, hogy Németország belpolitikai helyzetének kialakulása sok tekintetben attól függ, hogyan viselkedik vele szemben Franciaország, hogyan bánnak vele a nagyhatalmak. Ha a közelgő lausannei konferencián a jóvátételt Németországra nézve kedvezően rendezik, a hitlerizmus el fogja veszíteni agitációs erejét. Az is valószínű, hogy Franciaország a baloldaliak fényes győzelme után a békülékenység politikáját folytatja Németországgal szemben, ez pedig kedvezőtlen egy olyan pártra, amely erejét főleg Franciaország kíméletlenségéből meríti.

A világgazdasági válság, amely az 1932. év első felében még mindig a mélyponton van, mint probléma, a különböző nemzetközi értekezleteken meglehetősen tisztázódott, megoldási módok azonban még mindig nincsenek. Az emberiség nagy közgazdasági és pénzügyi szaktekintélyei, akik ma már világosan látják az okokat, úgy állnak ezzel a jelenséggel szemben, mint a pestisjárvánnyal szemben a középkori primitív orvosi tudomány. Az okok közül legfontosabbak: a jóvátétel s az óriási adók, amelyek a békebelieknek négy-ötszörösét teszik ki csaknem minden európai országban; a termelés szervezetlensége (az amerikai agrártúltermelés), a nagyipari racionalizálás és Európa fölaprózódása kis apró gazdasági egységekre. A békeszerződések körülbelül húszezer kilométer vámhatárt vontak az európai országok közé, ami a forgalmi eszközöknek mai fejlettségi fokán nyilvánvaló esztelenység. Ezeknek az okoknak eredményei nem is maradhatnak el. A világkereskedelem forgalma 1929-ben 71 milliárd dollárt tett ki, 1930-ban 52 milliárd dollárt, 1931-ben már 43·7 milliárd dollár összeget, ami 38·3 százalék veszteségnek felel meg. Megoldási módot a szakemberek többfélét ajánlanak. A Briand-féle európai vámunió ma még utópia, a politikai okok miatt. A francia-német megegyezés, esetleg egy francia-német vámunió, ami kiindulópontja lehetne a nagy európai gazdasági egység megalakulásának, nem remélhető a közeljövőben. Sokan ajánlanak vámkartellt, vagy az európai országoknak külön-külön preferenciás vámrendszer alakjában való megegyezését. Az európai gazdasági helyzet enyhítésére az 1932. évnek tavaszán egy nagyszabású terv merült fel, a Dunakonföderáció terve, melyet Tardieu francia miniszterelnök röptített világgá.

Tardieu terve nem részleteiben kidolgozott átgondolt terv, hanem csak a köztudatba bedobott eszme, keret, melyet az életnek kellene

megtöltenie tartalommal. A Tardieu-féle Dunakönföderációs terv, mint tünet, történelmi szempontból rendkívül érdekes és figyelemreméltó. Aki ugyanis foglalkozott Európa és főleg Közép-Európa történetével, rá fog jönni arra, hogy a Dunamedencében elterülő államok: Ausztria, Magyarország, Csehország, Románia, Jugoszlávia gazdaságilag csak együvé tartozhatnak. Itt látjuk megint a történelem megismétlődését. A középkorban, midőn Magyarország még nagyhatalom volt, a Duna völgyében elterülő országok magyar hegemonia alatt éltek. Magyarország, az ő társországaival, biztosította az európai egyensúlyt. Később ezt a szerepet a Habsburg-monarchia töltötte be, ez azonban szervezete miatt súlyos belső betegségben szenvedett, majd az összeomlás után áldozatul esett a győzők dühének, szétdarabolták a kapzsi, telhetetlen destruktív nacionalizmus nevében. Ez az 52 millió lakosságú terület meglehetősen zárt gazdasági egységet alkotott: Ausztria elfogyasztotta Magyarország agrárterményeit, ugyanakkor Magyarország az osztrák ipari termékeknek körülbelül 80 százalékig szolgált piacul. Az elősorolt s a Tardieu-tervben szereplő öt dunai állam ma lassú halálra van ítélve, vagy pedig arra, hogy kizsákmányolt gyarmata legyen a végsőig industrializált és gazdaságilag terjeszkedni akaró Németországnak.

Azt látjuk a békekötések óta, hogy a német vámpolitika hatalmi célok szolgálatában áll s főleg arra törekszik, hogy a kis dunai államok között valami egység létre ne jöjjön, nehogy egységesen s megerősödve útját állják a német Drang nach Südennek, ami ma intenzívebb, mint a háború előtt volt, mert Németországnak gyarmatai nincsenek. A német birodalom Ausztriával, Magyarországgal, Csehországgal, Jugoszláviával nem is akar kedvező kereskedelmi szerződést kötni, ellenben rávetette magát teljes erővel Romániára, ahol kihasználva a gazdasági és pénzügyi züllöttséget, meg a korrupciót, igen ügyesen befészkelődött. A behozatali és kiviteli statisztikai adatai azt mutatják, hogy 1930-ban Németország 1350 millió márka értékű iparcikket küldött a dunai államokba, s ugyanakkor csak 966 millió értéket vitt be. Ez azt jelenti, hogy az öt dunai ország gyarmati sorba süllyedt a német birodalommal szemben. Ha ez a helyzet tovább tart, Németországgal szemben ugyanolyan siralmas helyzetbe kerülünk, mint amilyenben Mexikó van az Egyesült Államokkal szemben, amelynek hatalmas trösztjei a gyarmati sorban levő országot a végsőig kizsákmányolják.

A dunai államok felette nehéz és bonyolult kérdésének megoldására az 1932. év első felében háromféle gondolat merült fel. Az első a szóbanlevő Tardieu-terv, amely azt jelentené, hogy az öt dunai ország vámunióban egyesülne, úgy, mint Tardieu elgondolta, s minthogy a dúsgazdag Franciaország részéről bőséges támogatást nyernének, kétségtelen az is, hogy a Dunamedence ilyenformán francia befolyás

alá kerülne. Ez igen nagy érdeke Franciaországnak, mert ezen a módon útját állná Németország dél felé való előnyomulásának, hiszen ma már nincs Franciaországban olyan fanatikus híve a békeszerződéseknek, aki be ne látná azt az igazságot, hogy Közép-Európa szétrobbantásával nem állítottak gátakat a német terjeszkedés elé. A második megoldás volna az olasz megoldás, amely egészen primitív formában jelent meg, s lényege az, hogy Ausztria és Magyarország Olaszországgal vámunióban egyesülnének. Ennek kivitelét nem hihetjük el, mert amint Franciaország 1931-ben szétfújta a készülő német-osztrák vámuniót, ugyanúgy nem tűri meg az olasz hegemoniát sem Közép-Európában. A harmadik megoldás a Mittel-Európa: német hegemonia a Duna-medencében. Ennek hirdetői nálunk a világháború mitteleurópaijai, s azok a politikusok, akik ma is Németországgal állanak összeköttetésben. Ennek a tervnek erőszakolása nem kevesebbet, mint új háborút jelentene. Mert ezt nemcsak Franciaország nem tűrné meg, hanem Anglia sem, amely éppen azért avatkozott be Franciaország oldalán a világháborúba, mert attól félt, hogy megvalósul a középeurópai hegemonia után a pángermánok Berlin—Bagdad koncepciója. A harmadik megoldás az volna, ha az öt dunai ország összefogna, s önállóan, szuverénül lépnének, s védenék meg a versengő nagyhatalmak ellen saját érdekeiket.

A jövőbeli nagy világhistóriai összeütközések színhelye a távol Kelet, mind fokozottabb mértékben vonja magára a figyelmet. Az 1932. esztendő a véres kínai-japán összeütközéssel kezdődött, először Mandzsúriában, majd Sanghaiban, Kínának legszebb, legvirágzóbb, stratégiaileg, kereskedelmileg legfontosabb városában. A Nankingban székelő kínai nemzeti kormány a japán támadásnak sokkal szívósabban ellenállt, mint azt a világ közvéleménye kezdetben hitte, végre a Népszövetség közbenjárására a hónapokig tartó komoly csatározások májusban egyezményes békével végződtek. Alig hihető azonban, hogy ez a béke tartós lesz. Japán iparilag rendkívül fejlett ország, új telepítési területekre és piacokra van szüksége. Mandzsúriát, különösen most, miután Pu-Yit, az elűzött kínai császárt köztársasági elnökké megválasztatták, gazdaságilag teljesen magához kapcsolja. Kínára szintén szüksége van, mint nyersanyagtermelő és ipari lerakódó területre. Mandzsúria, amely független állam lett, amit azonban a Kína területi épségét követelő hatalmak nem ismertek el, ott áll most mint új kérdés, az érdekelt államok előtt teljes bonyolultságában.

Az elmúlt tizenkét esztendő nagy kérdései mind nyílt kérdések. Midőn ezt az írást lezárjuk, minden zavaros, minden bizonytalan ezen a szomorú sárgolyón, a legbölcsebb ember sem tudná megmondani, mit hoz a holnap nap.

Aktagyűjtemények, emlékiratok, feljegyzések: LEPSIUS, MENDELSSOHN-BARTHOLDY, THIMME, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. 40 k. Berlin. 1922—1927. BITTNER, UEBERSBERGER, PRIBRAM, SRBIK, Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. 8 k. Wien u. Leipzig, 1930. SCHWERTFEGER, Zur Europäischen Politik, 5 k. Berlin, 1919, 1925; Dokumentarium zur Vorgeschichte des Weltkrieges, Berlin, 1930. Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Weltkrieges, 1914, 3 k. Wien, 1919. SIEBERT-SCHREINER, Diplomatische Aktenstücke. Berlin u. Leipzig, 1921. KAUTSKY, Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. 4 k. Berlin, 1919. BOGITSCHEVITSCH, Kriegsursachen. Zürich, 1919; Die auswärtige Politik Serbiens. I—II. Berlin, 1929. ADAMOW, Die europäischen Mächte und Türkei während des Weltkrieges. I—II. Dresden, 1930. GOOCH, G. P., British Documents on the Origins of the War. I—II. London, 1927. GOOSS, Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. Wien, 1919. STIEVE, Diplomatischer Schriftwechsel Iswolkis. 4 k. Berlin, 1924; I. und der Weltkrieg. Berlin, 1925. Les Affaires Balkaniques 1912—1914. 3 k. Paris, 1922. Great Britain and the European Crisis. London, 1914. DIRR, Bayerische Dokumente zum Kriegsausbruch. München u. Berlin, 1925. PRIBRAM, Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns. Wien, 1920. ROMBERG, Falsifications on the Russian

Orange Book. New-York, 1923. La Guerre Européenne. Paris, 1914. Les Pourparlers Diplomatiques. Paris, 1914. BISMARCK, Erinnerungen u. Denkwürdigkeiten. I—III. Berlin, 1921. BÜLOW. Denkwürdigkeiten. 4 k. Berlin, 1931. CONRAD, Aus meiner Dienstzeit. 5 k. Wien, 1922—25. HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST, Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. Berlin u. Stuttgart, 1931. MOLLINAR, 46 Jahre im österreichisch-ungarischen Heere. 1833—1879. Zürich, 1906. POINCARÉ, Au Service de la France. 6 k. Paris, 1927—31. GREY, Twenty-five Years. 2 k. New-York, 1925. BETHMANN-HOLLWEG, Betrachtungen zum Weltkrieg. Berlin, 1919. FOCH, Memoires. I—II. Paris, 1931. TIRPITZ, Erinnerungen. Leipzig, 1920. LUDENDORFF, Urkunden der obersten Heeresleitung, 1916—1918. Berlin, 1922. PERSHING, Mes Souvenirs de la guerre. Paris. KRAUSZ, Die Ursachen unserer Niederlage. München, 1921. REPINGTON, The first World War 1914—18. I—II. London, 1920. HINDENBURG, Aus meinem Leben, 1920. LUDENDORFF, Meine Kriegserinnerungen. 1919. HUNTER MILLER, Diary at the Conference of Paris. ABERNON, Diary. London, 1930.

Szakk munkák: Seignobos, Gooch, Ashley, Fueter, Lindner, Paul Herre munkái. BRANDENBURG, Von Bismarck zum Weltkrieg. Berlin, 1924. DEBIDOUR, Histoire diplomatique de l'Europe. I—II. Paris, 1917. HOETSCH, Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des

¹ Az utolsó hatvan esztendő világtörténelmének óriási irodalmából csak a legfontosabb forrásokat és szakk munkákat soroljuk fel.

Imperialismus. Berlin, 1931. FAY, SIDNEY BRADSHAW, Origins of the World War. New-York, 1929. EDELHAAF, Bismarck. Berlin, 1922. MORLEY, Life of Gladstone. 3 k. 1903. BRANDES, Lord Beaconsfield, 1879. W. CHURCHILL, Life of Randolph Churchill. 2 k. 1906. WILLIAMSON, JAMES, Evolution of England. Oxford, 1931. BAILEY, John, Queen Victoria (Quarterly Review, 1931 jan.) WERTHEIMER EDE, Gróf Andrásy Gyula és kora. I—II. Budapest, 1908. E. WERTHEIMER, Bismarck im politischen Kampf. Berlin, 1930. HAHN, Geschichte des Kulturkampfes in Preussen. 1881. O. STILICH, Die politischen Parteien in Deutschland. 1911. RAMBAUD, Histoire de la Russie. Paris, 1918. M. KOVALEVSKY, Institutions politiques de la Russie. Paris, 1900. LAVISSE, Hist. de France. VII—VIII. k. ONCKEN, Zeitalter des Kaisers Wilhelm. 2 k. 1890—92. HANOTAUX, Histoire de France contemporaine. 4 k. Paris, 1093—09. WALDECK-ROUSSEAU, La defense républicaine. Paris, 1902. FAGUET, L'Anticléricalisme. Paris, 1906. DEBIDOUR, Histoire des Rapports de l'Eglise et de l'Etat en France. Paris, 1898. DARESTES, Constitutions modernes. I—II. Paris, 1891. HANOTAUX, La Politique de l'Equilibre. Paris, 1912. FRIEDJUNG, Geschichte Oesterreichs von 1848 bis 1900. Stuttgart u. Berlin, 1908. SOSNOSKI, Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns. I—II. Stuttgart u. Berlin, 1913. CHLUMECZKY, Österreich-Ungarn u. Italien. Leipzig u. Wien, 1907. TRUBECKOI, Russland als Grossmacht. Stuttgart u. Berlin, 1913. PREYER, Die russische Agrarreform. Berlin, 1912. LA CHESNAIS, La Revolution Russe et ses resultates. Paris, 1908. CROCE, Histoire de l'Italie contemporaine. Paris, 1929. BROWN, Japans Aufstieg zur Weltmacht. Zürich u. Leipzig, 1931. OSWALD, Japans Entwicklung zur modernen Weltmacht. 1922. KATSOURÔ, Histoire du Japon. Paris, 1926. RECOULY, La guerre russo-japonaise. Paris, 1910. BURLEIGH BENNET, The Japan and Russia at war. Lon-

don, 1906. SÜDLAND, L. von, Die süd-slawische Frage und der Weltkrieg. Wien, 1918. KÁLLAY, Gesch. der Serben. Wien u. Leipzig, 1878. RANKE, Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1879. Jireček, Gesch. der Serben, Gotha, 1911. Herkalovič, Vorgeschichte der Okkupation Bosniens und Herzegowina. Zagreb, 1906. Gopčević, Russland u. Serbien, München, 1913. CUNOW, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. I—IV. Berlin, 1931. DITZ, The industrial Revolution. New-York, 1927. POINSARD, La production. Paris, 1907. SOMBART, Der proletarische Sozialismus I—II. 1924. Renard et Dulac, L'Évolution industrielle. Paris, 1912. SEILLIERE, Philosophie de l'Imperialisme. Paris, 1908. GOBINEAU, Essai sur l'inégalité des races humaines, 2. k. Paris, 1923. CHLUMECZKY, Erzherzog Franz Ferdinans Wirken u. Wollen. Berlin, 1929. BERARD, La Revolution Turque. Paris, 1909. HANOTAUX, Entente cordiale. Paris, 1912. JORGA, Histoire des États balkaniques, Bucarest, 1914. BOUCABELLE, La guerre turco-balkanique en 1912. Paris, 1913. BOURGEOIS et PAGÉS, Les Origines et Responsabilités de la grande Guerre. Paris, 1921. RENOUVIN, Les Origines immediates de la guerre. Paris, 1927. SETON-WATSON, Sarajevo. London, 1922. DOBROROLSKI, Die Mobilmachung der russischen Armee. Berlin, 1922. FRANTZ, Russlands Eintritt in den Weltkrieg. Berlin, 1922. JAGOW, Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges. Berlin, 1929. W. CHURCHILL, World Crisis, 5 kötet. London, 1929—31. Der Weltkrieg (Betrachtet im Reichsarchiv.) SCHMITLER, La guerre mondiale. Paris, 1928. HOSSE, Die englischen Aufmarschpläne gegen Deutschland. Wien, 1930. GRASSET, Verdun. Paris, 1931. SEIFERT, Das rote Russland. München, 1931. SMILG-BENARIO, Von Kerenski zu Lenin. Berlin, 1929. TARASSOFF-RODIONOFF, La Revolution de Février. 1917. Paris, 1931. SZENDE, Z., Die Ungarn im Zusammenbruch. Oldenburg, 1931.

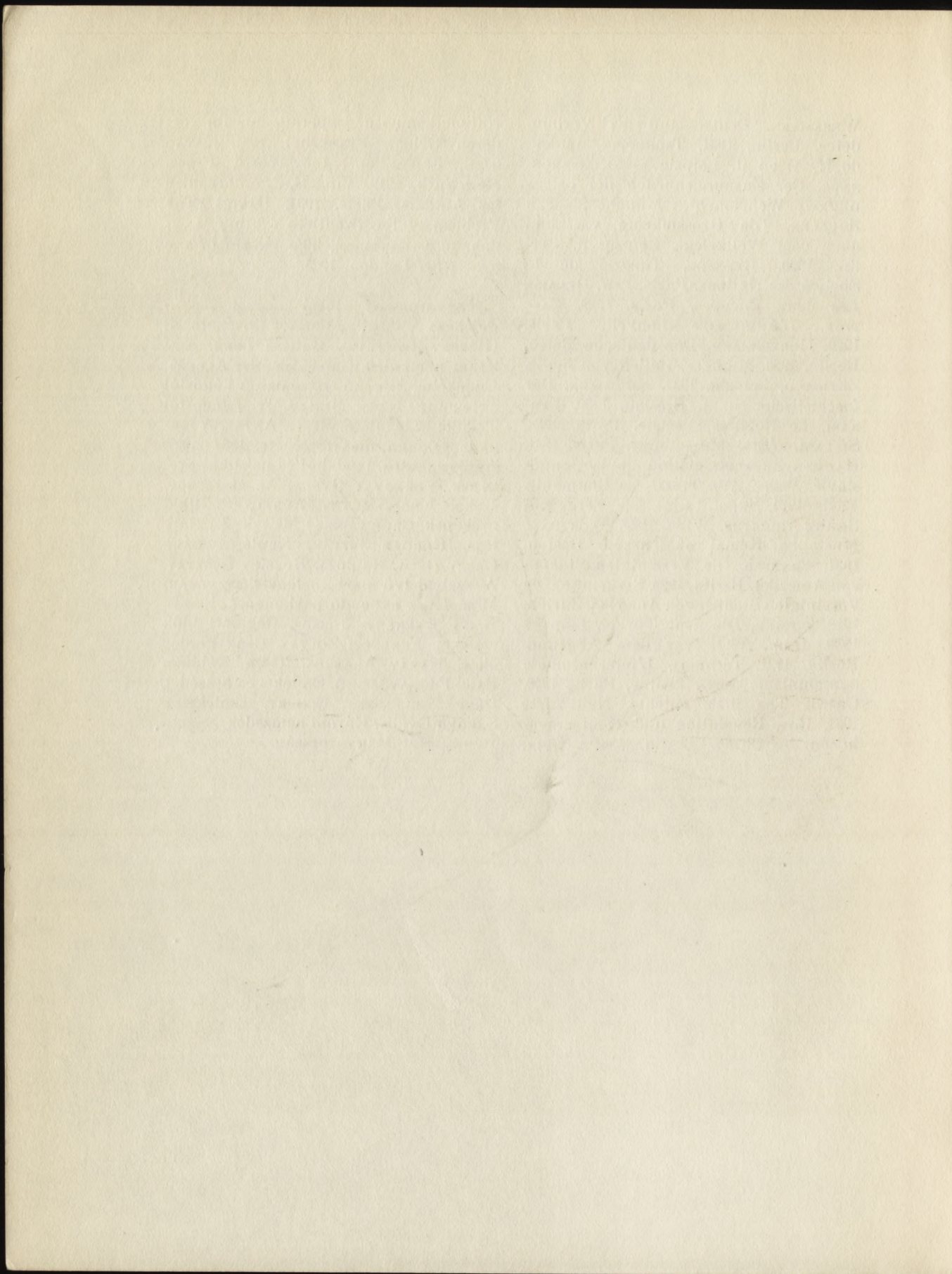

WERKMANN, Deutschland als Verbündeter. Berlin, 1931. TSCHUPPIK, Ludendorff. Wien u. Leipzig, 1931. KERCHNAVE, Der Zusammenbruch der österreich. Wehrmacht. München, 1921. KJELLEN, Die Grossmächte vor und nach dem Weltkriege. Leipzig u. Berlin, 1930. REDSLOB, Theorie de la Société des Nations. Paris, 1927. DELAISI, Les deux Europes. Paris, 1929. BASTIDE, L'Angleterre nouvelle. Paris, 1929. HORKENBACH, Das deutsche Reich. Berlin, 1930. MICHELS, Italien von heute. Zürich u. Leipzig, 1931. ESCHMANN, Der faschistische Staat. Breslau, 1930. FERRARI, Le Regime Fasciste. Paris, 1928. SILLANI, L'État Mussolinien. Paris, 1931. HAUMANT, La Formation de la Yougoslavie. Paris, 1930. TIBAL, La Roumanie. Paris, 1931. SEIER, Lajos, Die Vergewaltigung Ungarns. Wien, 1930. WORTHAM, Mustapha Kemal of Turkey. Boston, 1931. BRATTER, Die Vereinigten Staaten von Amerika. Berlin, 1928. SIEGFRIED, Die Vereinigten Staaten von Amerika. Zürich, 1928. ZIEMKE, Die neue Türkei. Leipzig, 1930. ILJIN, Welt vor dem Abgrund. Berlin, 1931. TROTSKIJ, L'internationale communiste après Lenine. Paris, 1930. CRANE, The little entente. New-York, 1931. ROY, Revolution und Konterrevolution in China. Berlin, 1931 KOHN,

Nationalismus u. Imperialismus im vorderen Orient. Frankfurt, 1931. KAVAKAMI, Japan and the World Peace. New-York, 1919. VIOLLIS, L'Inde contre les Anglais. Paris, 1931. DAVIES, The Problem of the twentieth century. London, 1930. BAKELESS, The Origin of the next war. London, 1925.

Magyarország utolsó hatvan esztendejéhez: A magyar nemzet története X. (BEKSICS GUSZTÁV). HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék. GRÓF APPONYI ALBERT, Emlékeim. PETHÓ SÁNDOR, Világostól Trianonig. NAGY MIKLÓS, A Világostól Trianonig bírálata. BALLA ANTAL, A magyar országgyűlés története. 1867—1927. ASBÓTH JÁNOS, Irodalmi és politikai arcképek. VERHOVAY GYULA, Az álarcképek. KECSKEMÉTHY AURÉL, Politikai arcképek. GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT, Naplója. GOROVE ISTVÁN, Naplója. BÁRÓ ORCZY BÉLA, Naplója. BEKSICS GUSZTÁV, A szabadelvű párt története. SZATMÁRI MÓR, Húsz esztendő parlamenti viharai. BÁRÓ SZTERÉNYI JÓZSEF, Régmúlt idők emlékei. FERENCZI ZOLTÁN, Deák Ferenc élete. KÁKAY ARANYOS, Tisza Kálmán. BÁRÓ PRÓNAY DEZSŐ, Emlékei és beszédei. GRÓF ZSELÉNSZKY RÓBERT, Emlékeim. SZEGFÜ GYULA, Három nemzedék. SEBES DÉNES, Két Magyarország.

N É V M U T A T Ó

- Abd-el-Krim 299
 Abdul Asis 46
 Abdul Hamid 48, 85, 166, 167
 Abdul Kerim 46, 47
 Abernon 299
 Aehrenthal 158, 159, 160, 161, 165
 Agliardi 82
 Albrecht főherceg 38
 Alexejev 242
 XII. Alfonz 89
 XIII. Alfonz 89, 143
 Almodovar 136
 Amadeo 88
 Anasztázia (nagyhercegnő) 201
 Andrassy Gyula, gróf, id. 23, 33, 36, 37, 38, 39, 46, 48, 49, 51, 66, 137
 Andrassy Gyula, gróf, ifj. 153, 158, 259, 260
 Apponyi Albert, gróf, 69, 83, 149, 251, 279, 321
 Arabi pasa 61
 Artamanov 201
 Arz 258
 Asquith 135, 182, 233
 Auerbach 262
 Auersperg 35, 36
 Avarescu 331
 Avarna 224
 Badeni 81
 Bakunin 43
 Baldwin 287, 289, 290, 291, 294
 Balfour 77, 11
 Ballin 171
 Bánffy Dezső 82, 83
 Barclay 117
 Bardoux 110
 Baross 67
 Barrère 119
 Barrès 182
 Barthou 181
 Bartun 286
 Battenberg 85
 Bauer 303
 Bebel 108
 Beck Vladimir, báró, 147, 159
 Belcredi 34
 Below 246
 Benckendorf 143
 XV. Benedek 250
 Benes 277, 328, 329, 330, 334
 Berchtold 177, 197, 199, 203, 224
 Berenguer 316
 Bergson 213
 Bernstein 108
 Bertie 203
 Bethlen István, gróf, 324
 Bethmann-Hollweg 168, 169, 171, 182, 193, 205
 Beust 23, 38
 Bienerth 148
 Bienvenu-Martin 204
 Bilinski 196
 Birkenhead 286
 Bismarck 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 38, 47, 49, 52, 53, 55, 58, 66, 71, 72, 102, 137
 Bittó István 37
 Blahó Pál 278
 Blondel 229
 Bogicsevics 196
 Boisdeffre 73
 Bonar Law 247, 287
 Bonomi 309
 Boroevics 262
 Botha 77
 Boulanger 55, 63
 Bourgeois 141, 281
 Braga 184
 Bratianu, Jonel 331
 Bratianu, Vintilla 331
 Briand 115, 233, 297, 299, 301, 351, 354
 Bright 135
 Brisson 78
 Brockdorff-Rantzau 275
 Broglie 31, 32
 Broqueville 185
 Brüning 301, 307
 Brussilov 228, 230, 231
 Buchanan 201
 Bucharin 245
 Buisson 115
 Buligin 128
 Bülow 105, 106, 107, 108, 109, 119, 127, 131, 132, 144, 168, 193, 223
 Bunsen 201
 Burián 224, 248, 258
 Burns 135
 Cadorna 246
 Caillaux 169
 Cairoli 86
 Cambon, Jules 170
 Cambon, Paul 111
 Campbell-Bannerman 134
 Canalejas 183
 Canovas del Castillo 89
 Caprivi 58, 72, 73, 106
 Carnot (Sadi) 64, 71, 72, 78
 Cassel 171
 Cassini 136
 Castelar 89
 Castelnau 226, 228, 247
 Cavour 39
 Cecil, Róbert, lord 276, 281, 295
 Chamberlain (Joseph) 59, 74, 107
 Chamberlain (Austen) 289
 Chamberlain (Neville) 294
 Chamberlain (Houston Stewart) 96
 Chambord 30, 31
 Chlumecky 152
 Chotek Zsófia 149
 Churchill, lord 63, 74
 Churchill (Winston) 135, 172, 211, 231, 238, 263, 285, 290
 Clam-Martinic 65
 Clemenceau 115, 247, 250, 267, 269, 275, 277, 282
 Clementel 299

- Clerk 320
 Cobden 13, 135
 Collins 286
 Combes 114, 115
 Conrad 159, 173, 214, 222, 225
 Coolidge 347
 Corty 49
 Coudenhove-Kalergi 350, 351
 Cramon 256
 Crispi 86, 87
 Croce 39
 Csáky Albin, gróf, 69
 Cseremisov 244
 Csernajevev 46
 Cuno 304
 Curtius 301, 307
 Curzon 247, 287
 Czernin 230, 245, 248, 249

 Daladier 301
 Dankl 219
 D'Annunzio 279, 309
 Darányi Ignác 153
 Dato 184
 Davidov 205
 Davidovics 333
 Dawes 305
 Deák Ferenc 33, 34, 69, 106
 Delbrück 209
 Delcassé 79, 111, 117, 132, 133, 142, 149, 180
 De Monzie 299, 300
 Denis 196
 Depretis 40, 86, 87
 Derby 48
 Deschanel 117, 296
 De Valera 286
 Dewey 80
 Diaz 263
 Dilke 62
 Dimitrijevev, Ratko, 175
 Dimitrijevevics, Dragutin 195
 Disraeli (Beaconsfield lord) 25, 26, 27, 48, 58, 59, 144
 Dom Miguel 90
 Dosztojevskij 94, 245
 Doumer 304
 Doumergue 247
 Dreyfus 78
 Dufaure 32

 Ebert 303
 Eckardstein 107
 Edhem 85
 Edison 97

 VII. Edward 77, 107, 110, 117, 135, 138, 143, 144, 182
 Emin pasa 61
 Engels 15, 18
 Enver 166, 176
 Erhardt 303
 Erzberger 304
 Eszterházy Móric, gróf 251
 Eulenburg 58

 Facta 309
 Faguet 116
 Falk 21
 Falkenhayn 218, 224, 225, 228
 Faure 78
 Fay, Sidney Bradshaw, 142, 192, 199
 Fehrenbach 304
 Fejérváry Géza báró 150, 151
 Ferdinánd (bulgár király) 85, 175, 176
 Ferdinánd (román király)
 Ferenc Ferdinánd 144, 147, 149, 151, 152, 153, 193, 194, 195
 Ferenc József 23, 38, 50, 143, 151, 160, 161, 165, 197, 235
 Ferrero 349
 Ferry 63
 Flotow 204
 Foch 212, 253, 254, 255, 256, 256, 269, 275
 Forgách, gróf, 199
 Franchet d'Esperay 258
 Franco, Joao, 184
 Franklin-Bouillon 344
 French 226
 Freycinet 62, 63
 Friedrich István 320
 III. Frigyes (császár) 56
 Frigyes (főherceg) 214
 IV. Frigyes Vilmos 11

 Gaal Gaszton 327
 Galliéni 216, 217
 Gallifet 113
 Gallwitz 213
 Gambetta 28, 32, 63, 71
 Gandhi 352
 Gapon 128
 Gasparri 314
 Gautsch 147
 Gervais 72
 Giers 73
 Giolitti 120, 309
 Gladstone 24, 46, 59, 60, 61, 75

 Gobineau 95
 Goethe 7
 Goluchowsky 83, 118, 155
 Goncourt testvérek 103
 Goresakov 23, 39, 49
 Gordon 61
 Goremkin 233
 Grabszky 336
 Granville 62
 Grévy 28, 29, 64
 Grey 135, 136, 138, 170, 202, 203, 206, 285
 Griffit 112
 Gröner 233
 Gucskov 241
 Gurko 48
 V. Gusztáv 187
 V. György (angol király) 182
 I. György (görög király) 85

 VII. Haakon 186
 Haase 302
 Hadik 261
 Haig 227, 256
 Haldane, lord, 171, 172
 Halin 177
 Hanotaux 143
 Harding 346
 Hardinge 111, 135, 138
 Hartwig 174, 175
 Hatzfeld 107
 Hayashi 111
 Heemskerk 186
 Hegedűs Lóránt 323
 Hegel 13
 Henderson 241, 288
 Herriot 289, 298, 299, 300
 Hertling 252, 257
 Hilmi pasa 167
 Hindenburg 215, 219, 253, 316
 Hintze 256, 257
 Hitler 307
 Hobbes 311
 Hoffmann (tábornok) 226, 255
 Hohenlohe (bíbornok) 21
 Hohenlohe (kancellár) 58, 73, 105
 Hohenwart 36
 Holstein 168
 Holtzendorff 237
 Hoover 347
 Horthy Miklós 321
 House 267
 Hoyos 198

- Hussarek 258, 259
Hussein Husin 167
Huszár Károly 320
- Ignatjev 44, 49
Imperiali 224
Ismail 61
Izvolzskij 138, 139, 160, 161,
164, 169, 173, 175, 178, 179,
181, 201
- Jagow 204
Jameson 76
Januskevics 202
Jaurès 200
Jellicoe 232
Joffe 245
Joffre 79, 212, 216, 226, 238
Jorga 332
Joubert 77
Jovanovics 195
József főherceg 200, 363
Juriga 260
Justh Gyula 154, 182
- Kállay Tibor 325
Kálnoky 83
Kamenev 245
Kapp 303
Karadzsics Vuk 157
Karatheodory 49
IV. Károly 249, 250, 258, 259,
265, 323
I. Károly (román király)
53, 83
Károlyi Gyula 327
Károlyi Mihály 259, 261
Károlyi Sándor 150
Katsura 189
Kayserling 354
Kellogg 347
Kerenszki 240, 241, 244, 245
X. Keresztély 186
Kerkápoly 37
Ketteler 21
Keynes 275, 305
Khuen-Héderváry 69, 150,
155
Kiamil 175, 176
Kiderlen-Wächter 169, 170
Kitchener 79, 143, 227, 285
Kjellén 209
Klebensberg Kuno 325
Klofac 262
Klotz 296
Kluck 216
- Konoye 121
Körber 145, 146
Kornilov 243
Korosec 261, 334
Kossuth Ferenc 153, 182
Kossuth Lajos 11, 33, 34, 37,
251, 264
Kovalevszkij 131
Kövess 225
Kramarz 329
Krieghammer 149
Krilenko 243
Kristóffy 151
Kropotkin 43
Krüger 76, 77
Krustalev 128
Kühlmann 245, 249
Kun Béla 319
Kuropatkin 125
Kuyper 91, 185
- Laboulaye 71
Lajos Fülöp 9
Lamsdorff 118, 133, 134
Lansdowne 111, 117, 142
Lanza 40
Lassalle 18, 106
Laval 301
Lenin 241, 242, 338, 339
XIII. Leo 22, 104
Leroy-Beaulieu 114
Lesseps 27, 64
Leygues 297
Lichnowsky 205
Liebknecht 234, 302
Li Hung Csang 122
Liman von Sanders 180, 252
Lindner Béla 265
List, Friedrich, 13
Lloyd George 169, 170, 233,
247, 248, 249, 250, 267, 269,
270, 271, 272, 276, 286, 287,
304
Lónyay Menyhért 37
Loubet 115, 116, 117
Loucheur 300
Lueger 146
Lukács László 182
Ludendorff 212, 222, 232, 241,
246, 248, 250, 253, 254, 255,
257, 258, 263
Luther (kancellár) 299
Luxemburg Róza 302
Luzzatti 120
Lwow 243
- Macchio 223
MacDonald 288, 289, 294
Mackensen 219, 223, 225
MacKinley 80, 187
Mac Mahon 30, 32, 63
Mahdi 62
VI. Mahmud 344
Mahmud Sefket 176
Malinov 258
Maniu 331
Marchand 79
Marsall 298
Martinez Campos 89
Marx 15, 18, 102, 108, 397
Marwitz 221
Masaryk 44, 81, 233, 277
Maura 183
Mehemed Ali 47
Mérey 223
Merry del Val 115
Methuen 77
Metternich (nagykövet) 170
Michaelis 252
Miechelsen 186
I. Miklós 42
II. Miklós 88, 128, 129, 161, 205
Miklós (nagyherceg) 218,
219, 225
Miksa (Bádeni) 258
Milán 84
Milica (nagyhercegnő) 201
Miljukov 241
Millerand 64, 296
Millner, lord, 76, 247
Minghetti 40
Mironescu 331
Mocsáry Lajos 149
Mohamed Mahmud 293
Mohrenheim 71
Mollinary 50
Moltke, id., 23
Moltke, ifj., 217, 218
Monis 169
Montebello 73
Mucsuhito 189
Mulai Hafid 169
Müller (Hermann) 303
Murad 46
Musaffer-ed-Din Mirza 140
Mussolini 300, 309, 313, 314,
315
Musulin 199
Musztafa Kemal 280, 343
- Nahas 293
I. Napoleon 9

- III. Napoleon 10, 11, 15, 16
 Nazr Eddin 140
 Necsajev 43
 Nelidov 178
 Niazi 166
 Nicholson 111, 138, 139
 Nikita 176
 Nisard 115
 Nitti 309
 Nogi 125
 Nivelle 228, 238, 239
 Northcliffe 111
 Noske 302
 Novikov 44
 Nowak 262
- Obrucsev 73
 O'Coileain 286
 O'Griobhtha 286
 Okuma 189
 Oppenheimer 322
 Orlando 270, 271, 308
 II. Oszkár 92, 187
 Otter 187
 Owen 14
 Oyama 125
 Ozmán pasa 47
- Paderevszky 335
 Painlevé 247, 299, 300
 Paléologue 180
 Parmoor 288
 Parnell 59
 Pasics 84, 177, 207, 277, 233
 Peidl Gyula 320
 Peret 300
 Perier 78
 Pershing 256
 Pétain 239, 256
 Péter (szerb király) 84, 155,
 Pflanzner-Baltin 227
 Philippovich (tábornok) 51
 Piet Cronje 76
 Pilsudszky 335
 X. Pius 22, 116
 Plehve 127
 Pobjedonoszev 87
 Poincaré 142, 143, 178, 179,
 182, 201, 207, 208, 233, 247,
 296, 297, 298, 300
 Polónyi Géza, 149, 153
 Potiorek 215
 Pourtalès 161, 205
 Primo de Rivera 315
 Princip 195
- Prinetti 119
 Prittwitz 215
 Protics 332
 Proudhon 43
 Pugacsev 130
 Pu-Yi 189
- Quinet 113
- Racsics 334
 Radek 245
 Radeczky 50
 Radics István 333
 Radics Pál 333
 Radolin 132
 Radowitz 136
 Rákosi Jenő 149
 Rampolla 114
 Ranke 7, 8
 Ratazzi 40
 Rathenau 304
 Renan 114
 Rennenkampff 215
 Reuss, (herceg) 52
 Revertera 249
 Revoir 136
 Rhodes, Cecil, 74, 75, 76, 94
 Ribot 239
 Ricardo 13
 Richter, (Eugen) 109
 Rieger 35
 Rifaat 167
 Roberts 143
 Romanelli 320
 Romanones 183, 184
 Roon 56
 Roosevelt 141
 Rosebery 61
 Rosen 125
 Rothermere 328
 Rouvier 116, 132
 Rudini 87
 Ruedorffer 96
 Ruszki 219
 Rykov 338
- Safarik 157
 Sagasta 183
 Saint Simon 14
 Salisbury 48, 60, 61, 62, 75,
 77, 107, 112
 I. Sándor (cár) 9, 42
 II. Sándor (cár) 23, 42, 44,
 47, 53, 87
 III. Sándor (cár) 53, 71, 87, 88
- I. Sándor (szerb király) 84
 II. Sándor (szerb király)
 334
 San Giuliano 171, 223
 Saracco 120
 Sarrien 116
 Sarwat basa 293
 Scheer 232
 Scheidemann 303
 Schlieffen 211
 Schober 324
 Schönaich 159
 Schönerer 146
 Sciolaja 299
 Sebeko 201
 Seeckt 223, 225
 Seillière 93
 Seipel 318
 Sella 40
 Sennyey Pál 37
 Seymour 62
 Simon, John, 294
 Simon, Jules, 32
 Simonyi Semadám 321
 Simson 18
 Sixtus 249
 Skobelev 47
 Skrzynski 299
 Smith, Adam, 13
 Smith Jerémiás 325
 Smuts 281
 Snowden 292
 Sonnino 223, 271
 Spalajkovics 157
 Spengler 354
 Steeg 301
 Stefanek 278
 Stöger-Steiner 258
 Stössel 126
 Stranzky 146
 Stresemann 299, 306
 Sturzo 309
 Stürmer 233
 Südland 156, 157
 Svehla 929
 Szabó István (nagyatádi)
 154, 321
 Szamsonov 215
 Szapáry (miniszterelnök)
 68, 83
 Szapáry (nagykövet) 202
 Szaszonov 164, 175, 179, 201
 202
 Széchenyi István gróf 11
 Széll Kálmán 83, 148

- Szilágyi Dezső 67, 69
 Szilávy József 37
 Szögyén Marich László 197
 Sztalin 338, 391
 Sztanojevics 196
 Sztérényi József báró 251, 261
 Sztolipin 130
 Szuvalov 49

 Taaffe 65, 66, 67, 68, 81, 86
 Taft 188
 Tardieu 301
 Tattenbach 136
 Teleki Pál 321
 Terauhi 127
 Terescsenko 243
 Tewfik basa 167
 Thaly Kálmán 151
 Thiers 28, 29, 30
 Thomas 241
 Thorbecke 91
 Thun 82
 Tirpitz 74, 172, 237
 Tisza István 149, 150, 151, 155, 158, 182, 197, 199, 234, 258, 260, 265
 Tisza Kálmán 37, 38, 67, 68, 86
 Tissoni 119, 143, 173, 174
 Togo 125, 126
 Tottleben 47
 Trevelyan 288
 Trockij 243, 245, 341
 Trubeckoj 45
 Trumbics 277, 332

 Tschuppik 250
 Tugan-Baranovszkij 180
 Tusar 329
 Ugron Gábor 149
 Umberto 86
 Uzunovics 334

 Vajda-Vojvoda 234, 330
 Valois, Georges, 310
 Vandervelde 299
 Vass József 326
 Vázsonyi Vilmos 251
 Venizelosz 177
 Vezlics 333
 Veznics 277
 Viktoria királynő 24, 26, 27, 110
 II. Viktor Emánuel 39, 41
 III. Viktor Emánuel 119, 173
 I. Vilmos 23, 41, 55, 56, 127
 II. Vilmos 56, 57, 74, 111, 133, 134, 198, 205
 Visconti Venosta 119
 Viviani 143, 233
 Vukicsevics 334

 Waddington 49
 Wagner, Adolf, 211
 Wagner, Richard, 96
 Waldeck-Rousseau 78, 113, 114
 Waldersee 57
 Webb, Sidney, 288
 Weber (tábornok) 263

 Wedel 260
 Weigand 335
 Wekerle Sándor 67, 68, 69, 70, 153, 159, 251, 252
 Welsersheimb 136
 Wenckheim Béla 37
 White 136
 Wickham Steed 194
 Wied Vilmos, herceg, 177
 Wilson 188, 233, 238, 247, 250, 252, 257, 258, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 281, 282
 Windischgraetz (osztrák miniszterelnök) 81
 Windthorst 20, 21
 Wirth 304
 Witte 125, 129, 130
 Wojciechowsky 336
 Wolseley 62

 Yamagata 120
 Yoshihito 189
 Young 305
 Yto 122
 Yuan-Si-Kai 189

 Zanardelli 120
 Zeretelli 243
 Zimmermann 238
 Zinovjev 245
 Zita királyné 249
 Zola 78
 Zsifkovics 334

TÁJÉKOZTATÓ

A KÖNYVBARÁTOK SZÖVETSÉGÉRŐL

A Könyvbarátok Szövetségét a háború utáni válságos esztendőök hívták életre. 1926-ban alakult azzal a céllal, hogy a súlyosan megpróbált magyar művelt közép osztályt a társulás erejével, kevés áldozat árán szép, értékes, s egyébként megfizethetlenné vált könyvek birtokába juttassa.

Ma ez a cél aktuálisabb, mint valaha. Megvalósításán a Szövetség fokozott energiával munkálkodik és évi 20 pengő díj fejében négy olyan művet bocsájt előfizetői rendelkezésére, mint a jelen kötet, vagy az ezt megelőzők: Tormay Cécile: Magyar Legendarium (bolti ára 14 P), Radoss Jenő dr.: Magyar Kastélyok (bolti ára 20 P), Sebess Dénes: Két Magyarország (bolti ára 12 P), stb. Azonkívül díjtalanul küldi a Diarium Könyvbarátok Közlönyét, amely hűséges referádát ad a könyvkultúra minden eseményéről. Évi előfizetési díja, könyvek nélkül, 2 P.

A Könyvbarátok Szövetsége kiadványai a tudás és nemes szórákos könyvei. Külső megjelenésük a Szövetség számára a „bibliofil” jelzőt érdemelte ki.

A Könyvbarátok Könyvjegyzéke ezidőszere 60 kötetből áll, ami lehetővé teszi az illetménykönyvek cseréjét, előzetes bejelentés alapján. Mindenki a neki nem tetsző helyett mást választhat.

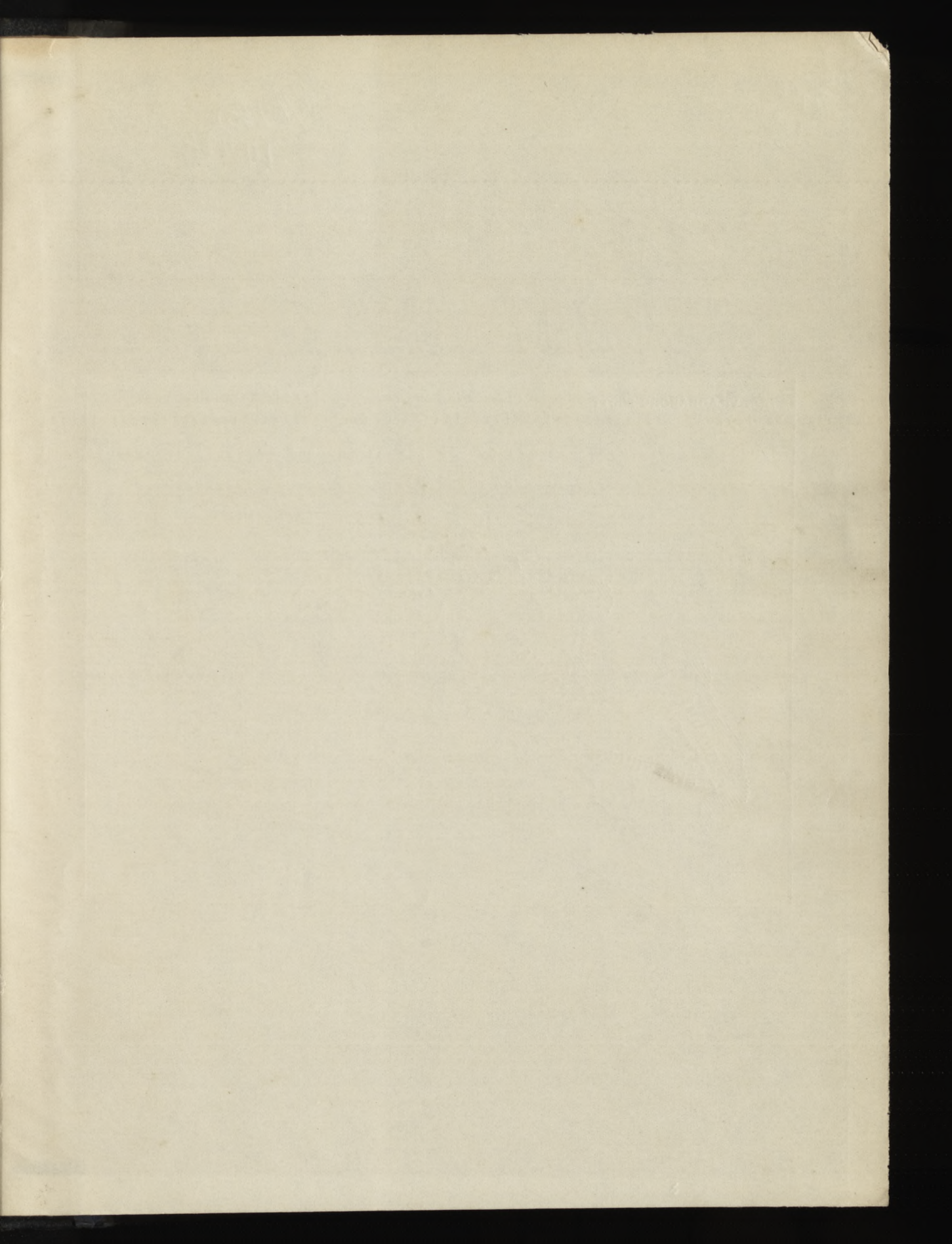

Belépni a Könyvbarátok Szövetségébe a következő nyilatkozat sajátkezü aláírásával lehet: *Ezennel bejelentem, hogy csatlakozom a KÖNYVBARÁTOK SZÖVETSÉGÉHEZ. Tudomásul veszem, hogy évi 20 (húsz) pengő díjért évenként 4 kötet művészi kiállítású irodalmi értékű könyvet (50 pont értékben) és a Diarium folyóiratot kapom; tudomásul veszem azt is, hogy kötelezettségem évről-évre folytatólagosan érvényben marad mindaddig, míg kilépő szándékomat a kilépés évét megelőző szeptember 15-ig be nem jelentem. Kérem egyszersmind a kedvezményekre jogosító igazolványnak nevemre való megküldését. 20 pengő előfizetési díjat (fizethető 10 pengő lefizetése után negyedévenként 5 pengő részletekben is) egyidejűen küldöm.*

A Könyvbarátok Szövetsége címe: IV, Kossuth Lajos-u. 18 (Egyetemi Könyvesbolt) Tel.: 89-5-40. Csekkszámla 58.037

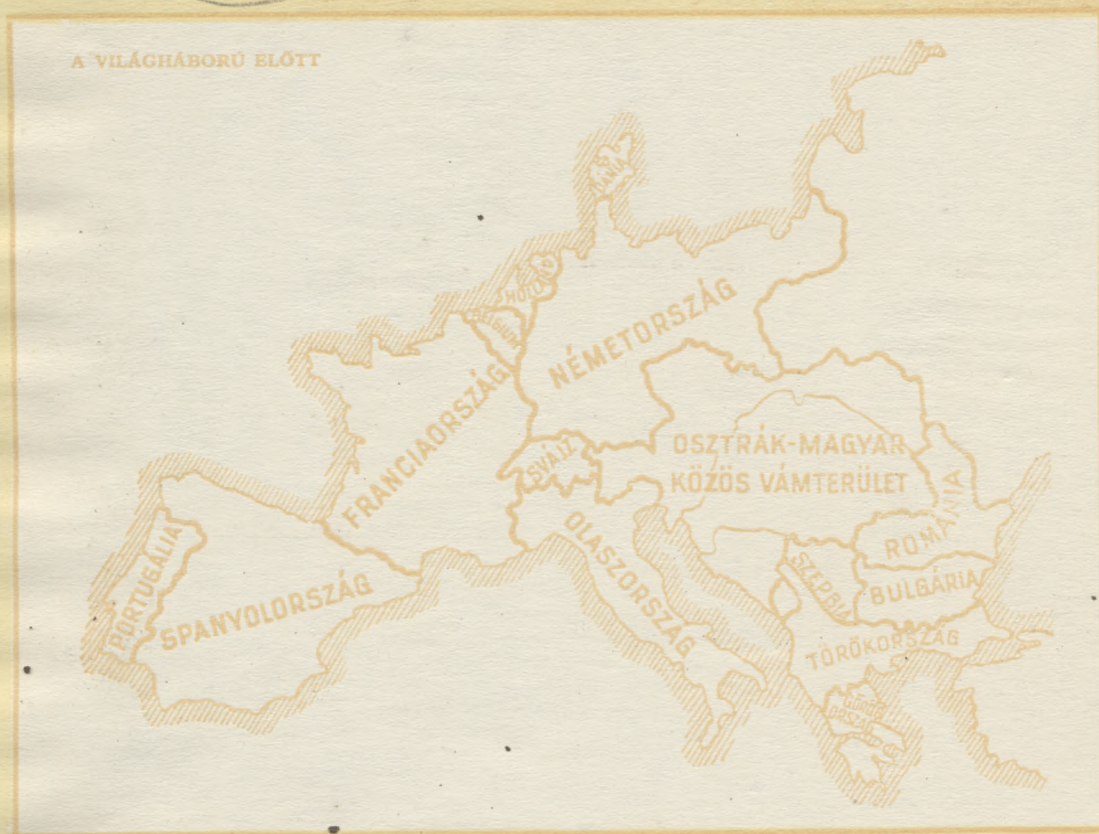

36
48392
4

B/6180
14.497

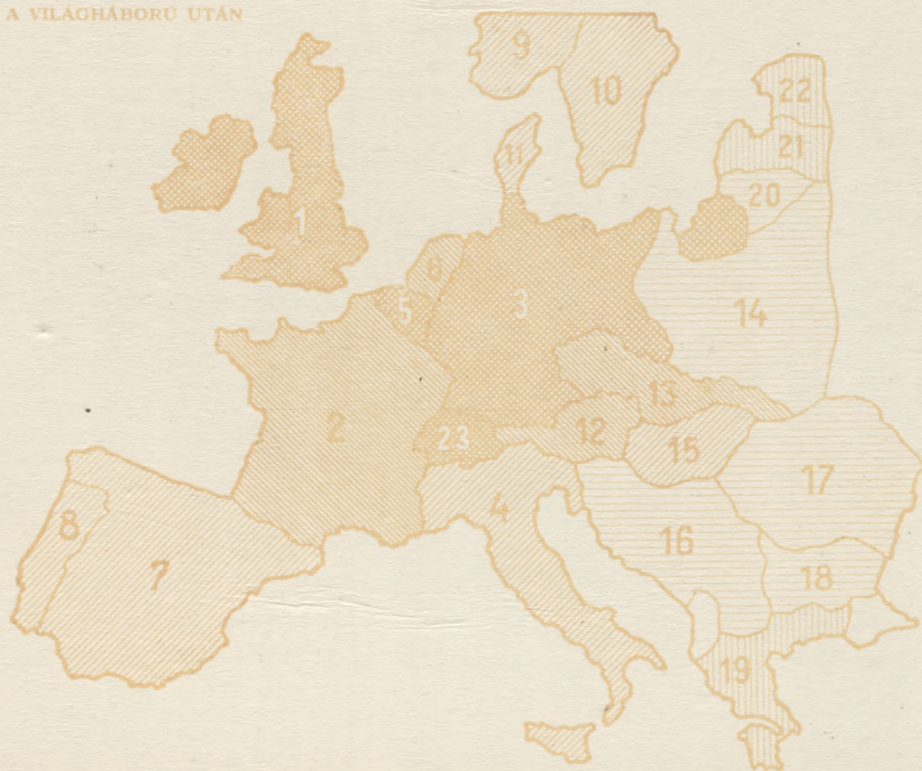
35

A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

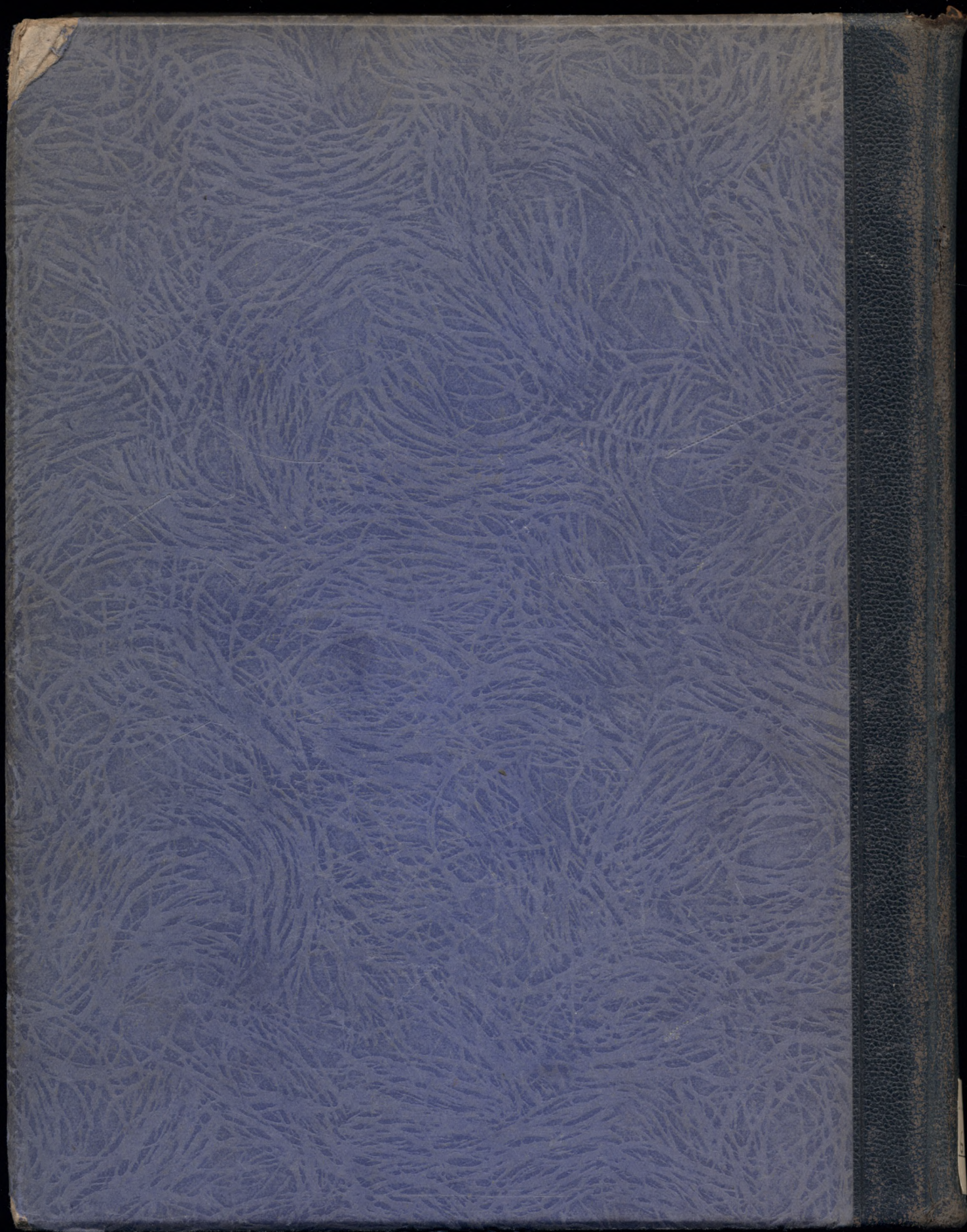

A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

BALLA:
A
LEGÚJABB
KOR
VILÁG-
TÖRTÉNETE

M.....
606.991 OSZK